

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

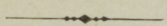
A M. T. AKADÉMIA

MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

542/12
nov 5 beem
26 dr
2145

TIZENNEGYEDIK KÖTET.

(27. 28. SZÁM.)

BUDAPEST, 1877.

KIADJA RÁTH MÓR.

8/2135

TARTALOM.

XXVII. SZÁM.

	Lap
DEMBINSZKI EMLÉKIRATAIRÓL. (VI.) — Demár Jánostól	1
DÜRER ALBRECHT. — Henszlmann Imrétől	49
UGOR-MAGYAR-FINN MYTHOLOGIAI TÖREDÉKEK. — Hunfalvy Páltól	97
NEHÁNY HÉT CEYLON SZIGETÉN. (III.) — Xántus Jánostól	120
A TRISTAN-MONDA NÉMETORSZÁGBAN. (IV.) — Hein- rich Gusztávtól	138
AZ UJ CSALÁD. — Rajz Beöthy Zsolttól	164
KÖLTEMÉNYEK: <i>Margit szigetén.</i> Gyulai Páltól. — <i>A démon szerető.</i> Skót ballada, angolból. Lévy Józseftől. — <i>A szobor.</i> Allegoria. Szász Bélától	187
ÉRTESÍTŐ: Kállay Béni: <i>A szerbek története 1780–1815-ig.</i> —sz—. — Kecskeméthy Aurél: <i>Észak-Amerika 1876-ban.</i> — Balázs Gábor: <i>Utazásom Dél-Amerikában.</i> H. J. — Henri Thiers: <i>La Serbie, son passé et son avenir.</i> — Marczaly H. — <i>Nemzeti dalkönyvecske.</i> — Gáspár Imre: <i>Babérok.</i> — <i>Uj Nemzedék</i>	194

XXVIII. SZÁM.

A FÉLIGMULT TÖRTÉNETÉHEZ. — Pulszky Ágosttól	209
NEHÁNY HÉT CEYLON SZIGETÉN. (IV.) — Xántus Jánostól	231
A SZÁZADOK LEGENDÁJÁNAK UJ FOLYAMA. — Szász Károlytól	285
A SPEKULATIÓRÓL. — Láng Lajostól	314

TÖRTÉNELMI TANULMÁNYOK. (II.) — Gróf Szécsen	
Antaltól	333
ZENÉSZETI SZEMLE. — Érdy Lajostól	363
DANTE: A POKOL ÖTÖDIK ENEKE. — Szász Károlytól	387
LESSING FAUSTJA. — Heinrich Gusztávtól	395
ÉRTESÍTŐ: Pauler Gyula: <i>Wesselényi Ferencz nádor és társai-</i> <i>nak összeesküvése 1664—1671.</i> —sz—. — Szathmáry Károly: <i>Az emberi művelődés története.</i> Télyf Ivántól. — Lessing: <i>Laokoon</i> ford. Braun Zs. — Flegler: <i>A magyar történetírás</i> <i>történelme.</i> Sayous Ede: <i>A magyar történelem kútforrásai.</i> Ford. ifj. Szinyey József	403

ELŐFIZETÉSI FÖLHIVÁS.

RÁTH MÓR KIADÁSÁBAN MEG FOG JELENNI :

A

KERESZTÉNYSÉG MEGALAPÍTÁSÁNAK TÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGBAN.

IRTA

HORVÁTH MIHÁLY.

Diszes 8-adrét; meritett papíron; a XVII. századbeli híres Elzevir-kiadások mintájára, számos initialéval és nyomdai ékítménnyel.

Ára füzve 4 frt.

Kedvezmény-előfizetési ár a Budapesti Szemle előfizetői számára 3 frt. Antik börkötésben 4 frt 50 kr.

T A R T A L O M.

ELSŐ KÖNYV.

A MAGYAR KERESZTÉNY EGYHÁZ MEGALAPÍTÁSÁNAK KEZDETE.

I. Fejezet. A kereszténység állapota a magyarok bevándorlása előtt az általok alkotott országban s annak vidékén. — Bevezetés. Pannónia bekebelezése a keresztény egyházba. A kereszténység kezdete Morvaországban és Alsó-Pannoniában. Methodius és Konstantin testvérek apostolkodása. A kereszténység kezdete a horvátok, szerbek és a bolgárok közt.

II. Fejezet. A kereszténység felvételének előkészítése. I. A magyar nemzet erkölcsi és politikai viszonyai a X-ik század második felében. II. A nemzeti veszedelem útját készíti a kereszténységnek. Gejza elhatározásai. III. Ottó császár és Gejza kölesönös követ-ségei. IV. Az első térítési kísérlet. — Wolfgang szerzetes. Piligrim passauai püspök és céljai.

I .
1895h G1

III. Fejezet. A kereszténység kezdete a magyarok közt.

I. A kereszténység Gejza udvarából terjed. Adelheid fejedelemnő. Gejza és családjának megkeresztelése. II. Szt. Adalbert prágai püspök. István házassága Gizellával. István első rendeletei. Koppány lázadása.

IV. Fejezet. István első érintkezései a keresztény állammal. I. Viszonya a bajor fejedelmi házzal. II. Gerbert, utóbb II. Sylvester pápa. III. István első összeköttetései Rómával. IV. Asztrik követése Rómába. A pápai bulla.

V. Fejezet. A független egyház és királyság megalapítása. I. Az állam s egyház közti viszony. Az egyház rangfoka az államban. II. Az István által alapított érsekség, püspökségek s apátságok. III. Az első nevezetesebb érsekek s püspökök. IV. Gyula erdélyi vajda lázadása. V. II. Henrik törekvései Lengyelország ellen. Bruno és Romuald ellentörekvései. VI. Függsbe esett-e egyházilag s államilag Magyarország Németországtól? VII. II. Konrád törekvései a magyar függetlenség ellen. VIII. István viszonya Romualddal, Clugnyval, Rómával.

VI. Fejezet. A térítés befejezése. I. Háboru Achtummal. II. A csanádi püspökség alapítása.

VII. Fejezet. I. Hierarchiai s egyházfegyelmi viszonyok. II. A papok nósülése. III. Egyházi törvények, szertartások, hiedelmek.

MÁSODIK KÖNYV.

A MAGYAR KERESZTÉNY EGYHÁZ MEGSZILÁRDULÁSA.

I. Fejezet. A magyar egyház és királyság küzdelmei a pogányság és külbefolyás ellen. I. A Péter és Aba ellenkirályok alatti zavarok. II. A pogányság lázadó kitérése. III. Háború III. Henrik ellen. IV. A pogányság újabb lázadása Béla király alatt. V. Németország törekvése a magyar függetlenség ellen. VI. A pápai szék viszonyai. Hildebrand. VII. Gergely pápa s Gejza viszonyai a pápai székekkel.

II. Fejezet. A keresztény egyház teljes megszilárdulása László alatt. I. László viszonyai VII. Gergely pápával. II. A zágrábi püspökség alapítása. III. Az egyházi reform Magyarországon. A szabolcsi és esztergomi zsinatok. IV. László egyházi építései. A bácsi érsekség megalapítása. V. A főpapság befolyása az államkormányra és honvédelmi kötelessége. VI. A király kinevezési joga. Hierarchiai viszonyok. VII. Zarándoklások a sz. földre — László halála. VIII. Befejezés.

~~~~~

Horvath Mihály neve magában is egy program s szükségtelenné tesz minden hosszas ajánlközást. Ugy látszott, hogy a legnagyobb magyar történetíró hosszas és áldásos irodalmi működéséből, miután a magyar nemzetet egy teljes magyar történettel megajándékozta, miután történetének annyi vitus pontját felderítette, még hiányzott egy: a munka,

mely a magyar egyháztörténetnek alapkövét teszi. A sors kedvezett neki — és kedvezett a magyar nemzetnek is — élettel és erővel ajándékozván meg a szerzőt, hogy elkészíthesse ezt is. Aznapon, midőn Macaulaytól Anglia története megjelent, Londonban a királynétől a legegyszerűbb polgárházig mindenütt e munkát olvasák. Reméljük, hogy e munka megjelenése hasonló napot jelzend irodalmunkban, s hogy a «Budapesti Szemle» olvasói az elsők között legyenek, kiknek kezeibe ezen kiállítására nézve is epochalis munka jusson, azért van szerencsém azt ezen kedvezmény előfizetési áron nyújtani.

Budapest, 1877 april havában.

Ráth Mór.

Előfizetési lap a «Budapesti Szemle» előfizetői számára:

HORVÁTH MIHÁLY

**A KERESZTÉNYSÉG MEGALAPÍTÁSÁNAK TÖRTÉNETE
MAGYARORSZÁGBAN**

CZIMŰ MUNKÁRA.

I. cz. gyűjtőknek 10 példányra egy diszkötésű tiszteletpeldánnyal szolgálunk.

A t. cz. előfizető neve, lakása és utolsó posta	Beküldött előfizetési összeg	
	Fűzött példány- ért kedvezményár 3 frt	Diszkötésű pél- dányért kedvezményár 4 frt 50 kr.

GRÁTH MÓR

könyvtudó-hivatalának

Budapesten

a Husz-palotában.

DEMBINSZKI EMLÉKIRATAIRÓL. *)

Hatodik és utolsó közlemény.**)

XLV.

Még a mező-kövesdi és szolnoki ***) napok után is akadtak a Magyarországra tört osztrákok között, kik a nyúl-sereg czímmel illették honvéd hadseregünket. E megtisztelés azonban a félreeső úton éjjel egyedül járva borzongó gyerkőcz füttyületésénél egyebet aligha jelentett. Mert Windischgrätz herczeg a szolnoki vereségről vett első tudósításra azonnal egy legalázatosabb felterjesztést küldött Bécsbe, melyben korántsem az ellenség nyúl-sereg voltáról, sőt egészen másféle olyan dolgokról beszél, a melyből bátran következtetni, hogy vajmi hamar vége lett azon aranjuenzi napoknak, melyek alatt ő meg a hadserege oly kéjelmesen érezhették magokat a honvédekkel szemben, mintha akár csak nyúlakra vadásznának.

Újra ismétlé ugyanis ezen (Budán 1849. márczius 6-áról kelt) felterjesztésében herczeg Windischgrätz, mit ő felsége legmagasabb figyelmébe ajánlani már azelőtt is nem egyszer alkalma volt, hogy — kevés a katonája. †)

---

*) *Dembinszki Magyarországon*. A vezér hátrahagyott kézírataiból összeállította Danzer F. Alphons. Budapest, 1874. Athenaeum.

***) Az első, második, harmadik, negyedik és ötödik közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 14., 15., 16., 18., 20. számaiban.

****) Lásd: *Budapesti Szemle* 20. szám 357., 366. és 375. lap.

†) Lásd: *Der Winter-Feldzug 1848—1849 in Ungarn*. Unter dem Oberkommando des Feldmarschalls Fürsten zu Windisch-Grätz. Wien, 1851. 353. 354. lap.

E bajon nagyban segitendők Bécsben akkor ugyan már felfolyamodtak volt a szentpétervári udvarhoz, *) de az orosz még mindig csak készülődött, Windischgrätznek pedig azonnal kellett a segítség. Intézkedtek tehát Bécsből egyelőre is úgy a hogy.

A már régebben történt intézkedések folytán Galicziában, ápril elején, Vogel osztrák altábornagy alatt, egy három (Benedek, Ludwig és Barco) dandárra osztott új hadtest alakult, melynek az lett volna feladata, hogy dandárai éjszokról (Galicziából) három ponton külön-külön törvén bé Magyarországra, Kassa táján egyesüljenek s úgy keressék — innen tovább Miskolcznak — a Windischgrätz herczeg főserégéhez való csatlakozást.

A megállapított terv szerint Barco dandára (3000 ember 6 ágyú) Munkácsnak, a Ludwigé (5000 ember 12 ágyú) a hadtestparancsnok Vogel személyes vezetése alatt Eperjesnek, a Benedeké (3000 ember 6 ágyú) Löcsének voltak operálandók Kassa felé s mind ezen hadmozdulatok áprilhó második felében megkezdendők. **)

E terv dugába dőlt.

Barco dandára, az ellene síkra szállt, néhány száz embert számláló munkácsi várórség által megveretvén, csakhamar elkotródik (még Dembinszki újabb kineveztetése előtt) vissza Galicziába, a honnan aztán egyelőre Sziléziába küldik el. E dandárral tehát Dembinszkinék, mint felső-magyarországi főhadparancsnoknak, már csak saját képzeletében gyűlhet meg a baja (253. lap); Vogel altábornagy, mind a három dandára helyett, csakis a Ludwig- és Benedek-féle két dandárral rendelkezhetvén ezentúl.

E két dandár áprilhó utolsó harmadában eléri ugyan egyfelől (Sáros megyében) Eperjest, másfelől (Szepes megyében) Löcsét; de közbejött, hogy csoda történt. Ápril elején, Hatvannál (2-án), Tápió-Bicskénél (4-én), Isaszegnél (6-án), az akkori Európa ámúlatára a nyúlak győztek. Ennek

---

*) Lásd: *Geschichte des ungarischen Insurrections-Krieges in den Jahren 1848 und 1849*, von W. Rüstow. Zürich, 1860. II. 58. lap.

**) Lásd: *Winter-Feldzug 485*. I. és *Epidosen aus meinem Leben* von Ludwig Freiherrn von Welden, k. k. Feldzeugmeister. Gratz, 1853. 160. lap.

folytán Vogel altábornagy két dandára Miskolcz körül már sehogysem egyesülhetett Windischgrätz herczeggel, minthogy ez ápril 6-án Isaszegről Gödöllőre, innen másnap tovább Pest felé hátrálván*) épen ellenkezőjét tevé annak, mit tennie kellett, ha azt akarta, hogy Vogel két dandárával a miskolcz-pesti úton érintkezzék főserege.

Ezt pár nap múlva Windischgrätz herczeg maga is belátja.

Ápril 10-én ugyanis, sürgöny indul tőle (Pestről) báró Hammersteinnek (Lembergbe), miszerint Vogel két dandára ne Miskolczra, hanem Rimaszombathba utasítandó, míg ő (Windischgrätz) az azokkal való egyesülést ugyanez irányban segitendi elő, t. i. Balassa-Gyarmathnak, Losonezknak Vácztól, a hol főseregének szélső bal szárnya állott az nap.**)

Igenis ott állott, Váczon, a Ramberg-féle osztrák hadosztály két dandára (Götz és Jablonovszki) ugyancsak ápril 10-én — de csak délig. E nap délutánja már Verőczenek, Szobnak visszavonulóban találja őket; Vác városát a III. és I. magyar hadtest (Damjanich és Klapka) foglalván el; innen majd — a VII. hadtestnek (Pöltenberg) két harmada által követve — tovább, Ipolysághnak, Lévának folytatandók azon döntő hadműveletet, mely nyolczadnapra (ápril 18-án) a nagy-sarlói, tudnivaló, azon nevezetes csatára vezetett, melyben ismét csak a nyúlak győztek s ekképen Komárom felszabadítását biztosítva, az osztrák főser eget, mely ritka kitartással még ekkor is Pest előtt várta a főtámadást, arra kényszeríték, hogy ki nem elégített harcztvágygyal a fővárosokról lemondva, csüggeteg elmével visszafelé, az ország határai irányában iparkodjék.

Windischgrätz herczegnek minderről, természetes, leg-homályosabb sejtelve sem volt még ápril 10-én, mikor ő a Vogel altábornagyot Eperjessről és Lőcséről Rimaszombathba útasító rendeletet útnak indította. Pest körül összpontosított három hadtestével, szünet nélkül csatakész állapotban, úgy nézett volt ő herczegsége napról-napra a magyar főser eg támadásainak elszántan elébe, mialatt emez szép csöndesen elvonult Vácznak.

*) Lásd: *Winter-Feldzug* 459. lap.

**) Lásd: *Winter-Feldzug* 487. lap.

Mikor pedig Vác elvesztét negyvennyolcz órával később (ápril 12-én) Windischgrätz megtudta, kétségkívül oly zavaróan hatotta meg e hír, hogy a fővezéri kötelességek teljesítésére legott képtelenné vált. Máskülönb en nem mulasztja az ápril 10-én Lembergbe küldett rendeletnek nyomban utána indítani egy másikat, melyben ellenkezőkép odautasítja vala Vogel altábornagyot, hogy most már inkább be se törjön többé Magyarországra, vagy ha netalán már betört volna, úgy sarkon fordúlva rögtön húzódjék oda, a honnan jött, Galicziába vissza.

Ezt megtenni Windischgrätz herczeg elmulasztá és Vogel altábornagy, amaz ápril 10-kei utasítás értelmében, csakugyan nem Kassa, hanem Rimaszombath felé kezd operálni, illetőleg Losoncz, Balassa-Gyarmath körül keresni az állítólag folyton Vác városát is fedező osztrák fősereggel az egyesülést, mely hadoperatió jó sikerében Vogel nem is kételkedhetik, miután úgy ígéré Windischgrätz herczeg, hogy ő Vác felől majd elősegíti azt.

Vác elvesztével ez ígélet beválthatósága megszűnvén; világos, hogy Vogel minden lépéssel, a melylyel Sáros és Szepes megyékből Rimaszombath irányában távozik, egyenesen a Roth és Philippovich osztrák tábornokoknak Ozoránál jutott sorshoz hasonló veszélynek megyen elébe, ha Dembinszki, mint „felső-magyarországi főhadparancsnok“, ki serege zömével Kassán állott ekkor, csak részben is megteszi kötelességét.

Valamint 1848. szeptember végén Jellachich báró, ki Magyarország meghódítására, köztudomás szerint, még előbb mint Windischgrätz herczeg vállalkozott volt, Budára vezető diadalútját, a Pákozdnál talált ellentállás fölötti zavarában, Bécsnek tévesztvén el, egyúttal cserben hagyta a Roth és Philippovich osztrák tábornokok vezetése alatt ő utána indúlt tótországi tartalék sereget: szintúgy cserben hagyta, félévvel később, Vogel altábornagyot a Vác elvesztése hírértől megzavarodott Windischgrätz herczeg.

Pedig mind itt, mind amott merőben ok nélkül való volt az illetők cserbenhagyatása. Ha amott Roth és Philippovich, emitt Vogel jókor értesülnek róla, hogy megváltozván az őket csatlakozásra utasító rendelet keltékori strategiai körülmények, ők ne a csatlakozást többé, hanem már csak a

a menekvést tartsák ezentúl szem előtt, úgy semmi bajok sincsen. És hogy későn ne értesüljenek amott Roth és Philippovich, emitt Vogel: arra bizony idő is, alkalom is bőven megvolt, úgy Windischgrätz herezegnél, mint Jellachich bárónál egyaránt. Hanem hiányzott mind a kettőben oly erények összege, melyeket a ki nélkülöz, csak poroló pálczát ambitionáljon, ne vezér-botot.

Nehezen kerüli ki Vogel altábornagy Roth és Philippovich tábornokok sorsát, ha Kossuth Dembinszki helyett, teszem Perczel Mórt vagy (miután ez akkor a szerbek ellen működött épen jó sikerrel) Beniczky Lajost, a losonczy győzöt, ruházza fel a „Felső-Magyarországi főhadparancsnokság“ tisztevel. Perczel Mór, Roth és Philippovich ellen, Beniczky Lajos a losonczy rajtütésnél, gyorsan tájékozó, helyes vezéri tapintattal párosult oly vállalkozó szellemnek adták jelét, mely föltennünk engedi, hogy *Dembinszki helyzetében* (a mikor ez tudniillik Vogel és Benedek Eperjesről és Lőcséről Rozsnyó felé megindult egyidejű hadmozdulatairól értesült), bármelyikök nem kevesebbet vett volna szemügyre, mint hogy ezen 8000 emberre s 18 ágyúra becsült (248—249. lap) haderőt ne csak Galicziától, hanem az osztrák főseregnek ekkor már a Vág folyam alsó medrének jobb (nyugoti) partjára átszorított balszárnyától is elvágja.

Az ilyen terv kiviteléhez a felső-magyarországi hadtest zömének akkori állása (Kassán) könnyű módot nyújtott, miután Vogel Benedekkel egyesülve Rozsnyón napokig habozott (257. lap) s így a kelleténél is több időt engedett arra, hogy előtte minden hegyi utat, szorost, melyeken ő Rozsnyóról akár éjszak felé, akár éjszak-nyugotnak elvonulni szándékozhatott, kellőképen elzárhassanak.

Ha ez megtörténik, akkor nem maradt volna Vogelnek egyéb választása, mint, Galiczia mentő határát valahogy mégis elérendő, keleti irányban hagyni el Rozsnyót, s oly veszélyeknek menni elébe, melyeknek legyőzhetése fölötte kétséges lett volna, de melyek előtt sehogysem térhetett ki, ha ugyan a Roth és Philippovich tábornokok sorsát minden áron kikerülni volt szándoka.

Az imént jelzetthez hasonló mindenféle haditervnek épen ez utolsó consequentiája, mely Vogel két dandárával bár előnyös körülmények kedvezése mellett megvívandó, de

mindenesetre *kemény összetűzést* helyezett kilátásba, volt az, a mitől Dembinszki remegett. Igazolja ez állításunkat Dembinszkinék, első szereplése közben kitűnt, a nyájas olvasó előtt most már eléggé ismeretes hadvezéri jelleme, igazolják, a mint látni fogjuk, magok az emlékiratok.

Dembinszki a Vogel altábornagy vezetése alatt működő osztrákokkal összetűzni erősen félt. Az ő lelkében nem talált viszhangra Kossuth lelkesítőn biztató szava. Mójában lett volna, ha kevésbé fél, *túlerővel* támadni Vogelra Sáros-megyében, Eperjes táján, közvetlenül a dukla-bártfai vonalon történt betörés után, még mielőtt Vogel Benedekkel egyesülhetett, ki a neumarkt-késmárki úton Szepes megyébe tört vala be Galicziából s kit Vogel leveretése után hasonló sorsban részesíteni még könnyebb feladat lett volna Dembinszkinék, mivelhogy Benedek dandára csak félakkora volt ember s ágyú-számban, mint a Vogel közvetlen vezénylete alatt operált Lüdwig-dandár.

Rossz tanácsadó a félelem. Dembinszki a helyett, hogy túlerejében bízva, Vogelnek Benedekkel való egyesülését *meggátolni* tűzné ki legelső feladatúl, elsáncolja magát 19 ágyúval Kassán a Dukla felől Eperjeshez közeledő Vogel 12 ágyúja ellen. És mikor meghallja, hogy Vogel Benedekkel már egyesülve, Rozsnyóra vonult (248. lap) fölötte aggasztónak veszi a hírt. „Rozsnyóról“ úgymond (249. lap) „az ellenség két irányban is szabadon vonúlhatott Tokajnak (!) úgy mint Tisza-Fürednek. (!) Erejét 8000 emberre becsülték, tizennyolcz ágyúval s azonfelül még azt is beszélték, hogy Benedek tábornok, ki már 1846-ban, mint tábornoki alezre-des Gdownál nevet vívott ki magának s az ép imént befejezett piemonti hadjáratban, Mortára és Novára mellett, rendkívüli erélyű és óvatos katonának bizonyult, *e vidéken minden gyalogútát ismer*, minthogy két évnél hosszabb ideig foglalkozott a táj katonai fölvételével!“

Ily rémséges ellenféllel szemben — persze — mit volt mit tennie a halálra ijedt szegény Dembinszkinék, mint Kassán meg sem muhkannia, míg Vogel és Benedek Rozsnyón tájékozatlanul haboznak?

De a mint arról értesül Dembinszki, hogy azok végre éjszaki irányban (Dobsinának) elvonultak Rozsnyóról, azon percztől fogva ők (Dembinszki előadása szerint) egyetlen

lépést sem tesznek olyat, mit ő előre nem látott, sőt a mire az ő mozdulatai ne kényszerítették volna őket.

Itt nem azon csodálkozunk, hogy Dembinszki az előadás illetően némétől vissza nem riadt; hanem csodálkozunk igenis azon, hogy Danzer F. Alphons úr, mint az emlékiratok közrebocsátója, specificus osztrák katonai író létére, minden észrevétel nélkül közli e helyeket! Mert mint *osztrák* katonai író komoly kötelességet mulaszt Danzer úr akkor, midőn szó nélkül hagy olyan állításokat, melyek szerint Dembinszki csak úgy *maga előtt kergette* volna Vogel és Benedek osztrák tábornokokat, a mely állításokból pedig nem is érthetni meg azt, hogy a mondott tábornokok voltaképen *miért* futamodtak volna meg Dembinszki előtt.

XLVI.

Vizsgáljuk mindenekelőtt Vogel és Benedek helyzetét Rozsnyón.

Nem azért jöttek ők ide, hogy itt félbeszakítsák hadműveletöket.

Egyfelől Eperjesről, másfelől Lőcséről útnak indulván, úgy tudták, hogy ezen hadmozdulat legközelebbi célja — Windischgrätz utolsó (ápril 10-én kelt) utasítása értelmében — ne Rozsnyó legyen, hanem Rimaszombath, mely város tőlök Rozsnyón túl még vagy két rendes napi járáttal messzebb fekiúdt Vác felé, mely utóbbi pontról az volt mondva (amaz ápril 10-kei utasításban), hogy onnan az osztrák főserreg balszárnya majd eléjök, Balassa-Gyarmathnak, Losoncznak ugyancsak Rimaszombath felé operálván, elősegíti az egyesülést.

Bátran föltehetjük Vogel és Benedekről, hogy ők Rozsnyó-Rimaszombath irányában meg sem indulnak, ha még Eperjesen és Lőcsén tartózkodásuk idejében jutnak oly hírekhez, a melyekből megérthették volna a valót, hogy t. i. akkor idejében a nekik kijelölt irányban eszközendő egyesülés lehetősége már régen elköltözött volt a jámbor óhajok országába.

Először tehát csak Rozsnyón, ápril végén (248., 252. és 253. lap) találkozhattak Vogel és Benedek az osztrák főserreg

ápril 10-dike óta viselt dolgairól szállongó komolyabb hírekkel.

Eszélyes óvatosságuk mellett bizonyít az, hogy e hírek hallatára Rozsnyón túl már nem folytatták útjokat, — katonai kötelesség-érzetök mellett az, hogy legott Galicziába vissza nem fordultak.

Windischgrätz herczeg fővezér korántsem az egyesülés vagy menekvés közti szabad választhatásról beszélt nekik utolsó (ápril 10-éi) rendeletében; Windischgrätz őket határozottan és kizáróan csakis az ő főserégével való egyesülésre utasította.

Ők meg viszont nem teheték föl Windischgrätzről, hogy kábító vereségek által sodrából kivette, ő róluk — egy egész hadtestről! — végképen megfeledkezhessek.

Windischgrätz herczeg tábornagy letételéről s helyébe báró Welden táborszernagynak fővezérré kineveztetéséről kétség kívül nem volt még tudomásuk; de ha volt is: hogyan képzelhettek volna el olyasmit, hogy ezzel az eseménynyel (az ő sorsukat illetőleg) csupán személyváltozás ment végbe; hogy azért azon hallatlan zavar, mely az osztrák hadintézkedésekben Windischgrätz alatt beállott volt (ő rájuk nézve) semmiben sem csökkent, hanem ugyanakkora maradt Welden alatt is? Hogyan képzelhették volna lehetőnek, hogy őket az osztrák főserégnek (Vác eleste után) oly váratlanul felfordult stratégiai helyzetéről legott tudósítani s őket e szomorú helyzetnek megfelelő új utasítással idejekorán ellátni, nemcsak Windischgrätznek ne, de még Weldennek se jusson eszébe?

Minderről ekkor, Rozsnyón, sejtelmök se lévén Vogel és Benedeknek, igen természetesnek találjuk, ha ők itt kizáróan az iránt törekedtek minél biztosabb tudomást szerezni, hogy az eléjük tűzött fontos feladatot (egyesülés a főseréggel) *mielőbb megoldandók*, most merre forduljanak Rozsnyóról?

S e kérdést illetve megérthettek azon hírekből, melyek a magyar főserégnek ápril 10-ei (váczi) és 18-ai (nagy-sarlói) győzelmeiről ápril végével már Rozsnyó vidékén is keringtek, legalább is annyit, hogy a Duna bal partján (Komáromtól kezdve lefelé már hijában keresik az osztrák főseréget. Azt is megtudhatták egyszersmind, hogy akkor már a bányavárosok

(Besztercebánya, Körmöcz, Selmecz) vidékéről is kiszorultak az osztrák haderők. Az pedig, hogy emezek nem másfelé, mint Árva-, Trencsénmegyéknek Galicziával, Sziléziával határos éjszaki (vág-jobb-parti) részeibe vonúlhattak vissza, az a nélkül is tudva volt előttök.

Mindezeknél fogva tehát Rozsnyón okszerűen csakis arra az egyre határozhatták el Vogel és Benedek magokat, hogy mindenekelőtt a Fehér-Vág völgyébe a Poprád völgyéből átvezető országútát ériék el, még pedig a lehető legrövidebb vonalon, s ez országúton aztán nyugot felé a Vág-völgy mentében haladván, úgy keressék föl Árva- Trencsénmegyék említett részeiben az osztrák főserég szélső balszárnyát.

Szerintünk Vogel és Benedek ezen *szabad elhatározásuk folytán* indultak el Rozsnyóról Dobsinának, minthogy az imént kijelöltük országútát leghamarabb ezen irányban (Vernáth-Grenicznek vonúlva) Poprád helységében érheték el.

E megfejtésünkkel azonban homlokegyenest ellenkeznek Dembinszki azon állításai, melyek szerint Vogel és Benedek Rozsnyóról elvonulván:

Először: nem szabad önhatározásból indultak Dobsinának, hanem Dembinszki hadmozdulatai által *kényszerítve* vetődtek volna a dobsinai útra;

másodszor: nem az osztrák főseregnek a Vág völgyében álló szélső bal szárnyával való egyesülés, hanem a Galicziába való menekvés lett volna a Rozsnyóról történt elvonulásnak *előre kitűzött* célja.

Lássuk tehát, Dembinszki saját adatai melyikünknek adnak igazat?

„Arról értesültem“, úgymond Dembinszki (257. lap), „hogy az osztrákok (Vogel és Benedek) kiüríték Rozsnyót. E hírre én azonnal megindítám (Kassáról) Bulharint (5–6000 emberrel s 19 ágyúval) Bélán, Hámoron, Jekelfalván (a Hernád völgyében) keresztül Krompach (Szepesmegye) felé.“

„E mozdulatom . . . . . arra kényszeríté az ellenséget, hogy Dobsinának és Hranoviczának (Grenicznek) vonuljon vissza . . . . . Május 5-en érte el (Bulharin) Krompachot . . . . . (258. lap) magam is utána indultam Bulharinnak. Szepesváralján értem öt utól.“

„Az osztrákok (Vogel és Benedek) Poprádon (Szepesmegyében) feküdtek, holott is én őket, *egy már korábban kiadott napiparancs szerint*, *) a legkitünőbb guerilla-vezetők egyike, Kornidesz őrnagy által éjnek idején felriasztattam.

„Ez éjjeli felriasztás és az én csapataimnak közeledése arra kényszeríté az ellenséget (Vogelt és Benedeket), hogy Hibbére (Liptóme gyében) vonuljon vissza. Az ellenséget ez irányban üldözni nem állhatott szándékomban, mert nekem főgondom az volt, hogy *ne engedjem őt Galicziába visszavonulni*.“ . . . (259. lap) „másnap, május 7-én Eperjesre utaztam (Szepesváraljáról) s Bulharin ezredes számára azt az utasítást hagytam hátra, hogy nyomuljon előre az ellenség üldözésére Lőcse felé“.

Zagyva beszéd ugyan Dembinszkitől, egy szusz alatt azt is vallania, hogy az üldözés nem állhatott szándékéban, meg azt is, hogy ő üldözés végett küldte Bulharint Szepesváraljáról Lőcse felé. Hanem azért mégis csak világosan tagadó feleletet adnak az ezen idézetből constatálható napok ama kérdésünkre: Vogel és Benedek Rozsnyóról Dobsinára, vajon Dembinszki által *kényszerítve* vonultak-e? Ugyanis:

Bulharin Kassáról jövet, május 5-én ért Krompachra;

Dembinszky, Bulharin után indulva, ezt már csak Krompachon túl, Szepesváralján érte utól és innen már „másnap május 7-én“ (259. lap) elúta zott Eperjesre.

Ez adatokból világos, hogy május 6-ka volt azon nap, a melyen, Dembinszki elbeszélése szerint, egyfelől: Bulharin Krompachból Szepesváraljára, másfelől Vogel és Benedek Poprádról (itt Kornidesz által feliasztva) Liptóme gyébe vonultak.

E kétrendbeli tény *egyidejűségének*, melyet itt Dembinszki-jegyezte adatok nyomán ezennel constatálunk, majd ezután veszszük hasznát.

---

*) Az itt kitüntetett szavak czélja: elhítenni s megbámúltatni az olvasóval először: hogy Dembinszki már *előre tudta* nemcsak azt, hogy Vogel és Benedek valamikor Poprádon fognak éjjelezni, hanem azt is, melyik napon; másodsor: hogy bármily kitünő guerilla-vezér lett légyen is Kornidesz, arra, hogy az ellenséget hol-mikor riaszsa fel, neki mégis Dembinszki által *korábban* (vajon mikor?) kiadott napi parancsok kellett-tek! Ime a vezéri pöffeszkedésnek legaljasabb, az alárendeltek érdemein rágódo fája! — D. J.

Most hadd lássuk előbb, ismét csak Dembinszki szerint :
Bulharin mikor indult Kassáról Krompach felé ?

Vogel és Benedek pedig mikor indultak el Rozsnyóról ?

Hadd ismételjük itt Dembinszki saját szavait, a mint azokat már fentebb idéztük :

„Arról értesültem, hogy az osztrákok kiüríték Rozsnyót. E hírre *azonnal* megindítám Bulharint“ úgymond.

Már most : minthogy Bulharin május 5-én ért Krompachra, mit ő minden különös nehézség nélkül két napimennettel megtehetett Kassáról : kétségkívül május 4-én indult el ez utóbbi helyről.

S így Vogel és Benedek legfőlebb egy nappal előbb, május 3-án indulhattak el Rozsnyóról.

Legfőlebb ! mondjuk, mert üntig magyarázza Dembinszki (249 és 250. lap), hogy Vogel és Benedektől ő miért és mennyire félt ; tehát minden kétségen felül áll, hogy volt gondja rá, hogy minden mozdulatukról minél rövidebb idő alatt értesüljön. És maga mondja, hogy a mint csak hírét véve Rozsnyó kiürítésének, *azonnal* elindítá Bulharint.

Ha pedig Vogel és Benedek csak május 3-án indultak el Rozsnyóról s Poprádot már harmadnapra, már május 5-én érték el : úgy az általuk Rozsnyóról még előbb más irányban teendő egyéb próba-mozdulatokra, melyeknek előfutó megtörténtét Dembinszki állításai föltételezik, már nem futotta ki az idő.

Ugyanis : komolyan véve Dembinszki állításait, azoknak logikai követelménye nem más mint, hogy voltaképen *kétszer* vonultak volna el Vogel és Benedek Rozsnyóról ; először *önként*, nem Dobsinának hanem más irányban, és csak másodszer Dobsinának, ekkor azonban már *kényszerítve*, miután ama más irányból ismét *vissza Rozsnyóra* riasztotta volna őket az ugyanakkor Kassáról Krompach felé útban levő Bulharin serege.

Ha merő pöffeszkedésnek mindjárt elejétől fogva nem bélyegezzük Dembinszkinékné mindezt föltételező állításait : úgy ama *más irány* csak is az lehetett, mely Rozsnyóról Eperjesnek vezet Galicziába, tudnivaló : Krasznahorka-váralján, Szomolnokon, Göllnitzen, Jekelfalván és Margitfalván keresztül. Kizáróan e közlekedési úton ütközhettek volna össze ugyanis Vogel és Benedek a Kassáról (ugyancsak Jekelfalván és Mar-

gitfalván keresztül) Krompachra vonuló Bulharinnal, a mitől (Dembinszki szerint) amazok tartván, inkább *visszafordultak volna* Rozsnyóra, innen aztán (állítólag), Galicziába menekülni másodszer is megkísérlendők, — Dobsinának, Grénicznek, Poprádnak.

Ismételjük: ennyi út megfutására, május 3-ától 5-éig, nem futotta ki az idő.

Rozsnyóról Poprádig hét mérföldnél is több van. És hogy Vogel és Benedek (Dembinszki állításainak követelményénél fogva) május 3-án Rozsnyótól Szomolnokig jó három mérföldet, május 4-én Szomolnoktól Göllnitzig nem kevesebbet haladván, itt azon hírre, hogy közeledik az ellenség (Bulharin) Kassáról, tehát Jekelfalva, Margitfalva táján ütközetre kerülhet a dolog, — sarkon fordulva ismét Szomolnokon, Rozsnyón keresztül, továbbá Dobsinának, Grénicznek Poprádot másnap (május 5-én) éjjelig elérték, e szerint megfutottak volna tizenhét mérföldet másfél nap alatt: az már még sem valószínű.

Dehogy hatott *kényszerítőleg* Vogel és Benedek elhatározásaira Dembinszki hadvezéri magatartása! Hisz', a mint látjuk, Dembinszki maga (igaz, hogy nem-akarva) a mellett bizonyítgat, hogy *mérvadók* itt Vogel és Benedek hadmozdulatai valának. És — mi több — kideríti maga Dembinszki (kétségkívül ismét csak nem-akarva), hogy ő e két tábornokkal szemben sohasem is valami komoly stratégiai célból, hanem legfőleg azért, hogy a békés lakosság előtt harcziasan tüntessen, jártatá meg hadteste egy részét Kassáról Krompachig, majd vontatva Löcséig; ez ártatlan fegyveres sétára is fölkerekedni nagy okosan csak akkor mervén, mikor már megtudta nemesak azt, hogy Vogel és Benedek végre már elvonultak Rozsnyóról, hanem azt is, hogy e várost ők a dobsinai úton hagyták el, ő tehát már mindenképen nyugodt lehetett az iránt, hogy velök összeütköznie a kassa-löcsei úton még véletlenül sem lehet többé.

Most pedig Dembinszki ama másik állítását hadd vizsgáljuk, mely szerint Vogel és Benedek, elindulván Rozsnyóról, voltaképp Galicziába akartak menekülni; s az ő hadintézkedéseinek eredményeként tekintendő, hogy ők Poprádról nem Kézsmárknak Galicziába, hanem ellenkező irányban, Hibbére (Liptó megyébe) vonultak el.

Dembinszki, vagy — ha úgy tetszik — Dembinszki jegyzetei nyomán Danzer úr (4. lap) ezen állítást a következőkben adja elő az emlékiratok 257. lapján:

„Az ezredes (Bulharin) útjának (Kassáról Krompach felé) az volt tulajdonképeni célja, hogy az ellenség (Vogel és Benedek) visszavonulási vonalát Galiczia felé elmesse, a mi egy Poprádról Késmárkra vezető menet által sikerült volna is“. (Sikerült volna kinek? mi? értsd: az ellenségnek a visszavonulás Galicziába.)

Továbbá: mint hasonlóképen ide tartozót ismételve idézzük a 258. lapról a következő szavakat:

„Ez éjjeli felriasztás (a poprádi) és az én (Bulharin-vezette) csapataim közeledése arra kényszeríté az ellenséget, hogy Hibbére vonúljon vissza“ (ne Késmárknak Galicziába).

Merőben alaptalan volta ezen kérdésnek azonnal kiderül, a mint azt szembe állítjuk azon már föntebb konstatált egyszerű ténynyel, hogy a szóban levő felriasztás Poprádon május 6-án, akkor történt, a mikor Bulharin még 5—6 mérföldnyi távolban, Krompach helységében időzött, az az hihetőleg még jóízűen aludt; lévén az éjfél meg pitymallat közti órák az efféle felriasztások szokásos, mert legcélszerűbb ideje.

Mi gond is háborgatta volna akkor Bulharin reggeli álmát, miután e napon, május 6-án ő nem tovább mint Szepesváraljáig, tehát alig két mérföldet szándékozott előbbre nyomulni?

Semmi kifogásunk Dembinszki azon állítása ellen, miszerint Bulharin útjának az lett volna tulajdonkép célja, „hogy az ellenség visszavonulási vonalát Galiczia felé elmesse“ — magyarul: Késmárkot megszállja, mielőtt oda az ellenség érhet Poprád felől.

De ha akkorát mond Dembinszki, hogy ezen (állítólagos) rendeltetésének a május 6-án reggel krompachi hadi szállításán későcskén felocsudó Bulharin *meg is felelt*, t. i. „arra kényszeríté az ellenséget, hogy (Poprádról ne Galicziába, hanem) Hibbére (Liptóba) vonúljon vissza: az ellen már van, még pedig az a kifogásunk, hogy Bulharin a Poprádon már éjjel felriasztott osztrák dandárokat, — ha azok nem Liptóba, hanem legott Késmárknak Galicziába indulnak, — nem hogy Késmárkon feltartóztatni nem, hanem egész a galicziai határig még utolérni sem bírta volna; mert tudnivaló,

hogy ők Poprádról Késmárkon vannak már, mielőtt Bulharin Kropachból akar még csak Szepesváraljáig is eljuthat, s a míg emez innen tovább Késmárkig teszi meg az útát, addig amazok már Galiczia határát is elérték.

Hát az éjjeli felriasztás Poprádon? Avagy talán azt is semmi hatásúnak mernők-é mondani szintén?

Isten mentsen! Hiszen, ha nem is beszélhetünk magunk tapasztalása után, elég tudnunk, hogy a Szénnél Pillernek, Kompolton Dessewffynek, Pétervásárán Marjássynak sikerült éjjeli felriasztások mekkora hatással valának az osztrákokra!

Az imént elősorolt felriasztások azonban valóságos éjjeli támadások voltak, a milyennek a poprádi felriasztást maga Dembinszki sem mondja.

Mindazonáltal lehetett emez is nagy hatással, miután Kornidesz — nem lévén ágyúja — néhány puskalövést *feneketlen hordón keresztül* durrantott el.

Csakhogy másfelől az is számba veendő, hogy a Poprádon felriasztott osztrákok közt ott volt Benedek is, kit Dembinszki az emlékiratok 249. lapján — a mint láttuk — oly rettenetes katonának ír le, aki felér vala maga egy egész hadsereggel. És ha megengedjük is, hogy Dembinszki amott Benedek előnyére túloz kissé; nem lehet azért észre nem vennünk, hogy ő viszont ennek hátrányára is szintén nem kevesebbet túloz, akképen állítván a dolgot, mintha 18 ágyú s 8000 ember élén annyira megijedtek volna egy feneketlen hordó hangjától Vogel és Benedek, hogy fejvesztetten nem is arra futamodtak meg, a merre ők (Dembinszki szerint) elmenekülni szándékoztak volt, t. i. Késmárknak Galicziába vissza, hanem egészen másfelé, *előre*, Liptómegyének, Trencsénmegyébe.

XLVII.

Minél többet foglalkozunk az emlékiratok azon részével, melyben Dembinszki, mint felső magyarországi hadparancsnok, viselt dolgait elbeszéli; annál kevesebbet tagadhatjuk, hogy ő az ezen állással együtt elvállalt kötelességekkel *nem is törődött*.

Utolsó közleményünkéből tudjuk, hogy Dembinszki, a főhadparancsnokságot elfogadva, Galicziába betörni önkényt

ajánlkozék, mit Kossuth helyeselt is, kikötvén, hogy elébb Vogel és Benedek vesztére törjön Dembinszki.

És mit tapasztalunk?

Azt, hogy Dembinszki egész figyelmét, hadvezéri tevékenységét kizáróan arra fordítja, legbiztosabban mikép kerüljön el minden összeütközést Vogel és Benedek seregével.

Láttuk, hogy saját haderejének az ellenséghez legközelebb előre tolt része még Krompachon állott, mikor Vogel és Benedek már Poprádról elvonultak. Nem kevesebb ez mint hat mérföldnyi távolság, mely ekkor Dembinszki seregét a a Vogel és Benedek seregétől elválasztá.

Dembinszkinék azonban még ez sem volt elég.

Bulharin Löcsén megállt; Vogel és Benedek útjokat folytatták a Vág mentében nyugoti irányban. Egyszerre csak parancs érkezik Bulharinnak, húzódjék vissza keleti irányban, tehát még messzebbre az ellenségtől, Eperjesig s e visszavonulás álcázása végett szállassa meg egy zászlóaljjal a Siroka nevű helységet a löcse-eperjesi országúton. (259. lap.)

Mi indítá e meglepő hátrálásra Dembinszkit, ő nem mondja meg. Danzer úrtól azonban ott találunk, a 249. lapon oly jegyzetet, melyben ez báró Welden *Episoden* című munkájából mindent idéz, mit Welden a Vogel és Benedek-féle osztrák hadtest viselt dolgairól saját érdekében el nem hallgat. Ez idézetből tehát megtudjuk, hogy Vogel és Benedek serege, miután Poprádról a Vág völgyébe áthúzódott volt, ennek mentében haladott folyton tovább. De megtudunk más egyebet is:

„Egy ellenséges hadoszlop azonban“ — úgy idéz Danzer úr — „*elébe került* Rózsahegynél“ (az osztrák seregnek), „miáltal“ (ez) „kényszerítve lett a Túróczból“ (értsd: Tarnóczból) „Malatinán keresztül Kubinba vezető fölötte terhes útra térni.“

Az itt említett ellenséges (azaz: magyar) hadoszlop vezére, kivel Dembinszki összeköttetésben állott (256. lap), Görgey Ármin volt. Saját helyzetéről, valamint esetleg támadólagos szándékairól emez alighanem idején jelentést küldött Dembinszkinék, mely hivatalos jelentésben érintve lehetett oly esély is, mely nem zárta ki lehetőségét annak, hogy Vogel és Benedek, végtére mégis Galicziába menekülni látván jónak, Liptóból ismét *vissza* forduljanak.

Egyedül ezen hozzávetés alapján bírnók magunknak kimagyarázni, hogy *miért* kellett Bulharinnak oly rögtön elpárolognia Lőcséről.

Kitelik bizony az ellenséget megközelíteni hat mérföldön alúl nem merő Dembinszkitől, hogy ő kerekét oldjon legott s Lőcséről Eperjesig meg se álljon, a mint megtudja, hogy Görgey Ármin el van szánva feltartóztatni vágmenti haladásukban a két tábornokot, sőt — esetleg két tűz közé szorítandó őket — még *vissza is kergetni* Szepesmegyébe.

XLVIII.

Ama lőcse-eperjesi rejtélyes hadmozdulatra vonatkozólag Görgey Arthur azt állítja, *) hogy Dembinszki magát ez alkalommal Sárosmegye határán *Szepesmegye ellen* még el is sánczolá. S ez állítólagos sánczvetést Görgey úgy mutatja be, mint a hadvezéri óvatosság netovábbját is messze túlhaladó rémlátás szüleményét.

Rüstow pedig, a mint alább látni fogjuk, hasonló alkalmából már nem is gúnyolódik többé. Rüstow egész leplezetlenül a megvetés hangján nyilatkozik Dembinszkiről.

A mi Danzer F. Alhpons urat, mint osztrák katonai írótt illeti már kimutattuk, mily gyanús, mert érthetetlen, eljárás tőle, minden megjegyzés nélkül közölnie Dembinszki emlékiratainak azon részét, melyben Vogel és Benedek osztrák tábornokok 8000 emberestül, 18 ágyústul úgy vannak oda állítva mint valami verébsereg, melyet póznákra tűzött rongyokkal elriaszthatni.

Hátra van, hogy kimutassuk, ismét csak az emlékiratokból, az igazsághoz mennyivel közelebb állnak Danzer úrnál Görgey és Rüstow, kik Dembinszkinak a szóban levő időszakba eső hadintézkedéseinek a leginoffensivább kedélyhangulat kinyomatát jelzik.

Ugyanis:

„Tervem az volt, úgymond Dembinszki a 234. lapon, „hogy az ellenséges csapatokat (Ludwig, Benedek, Barcó

---

*) Lásd: *Mein Leben und Wirken in Ungarn in den Jahren 1848 und 1849*, von Arthur Görgei II. 99. lap.

dandárait) mindenekelőtt hátráltatom a további előnyomulásban s magam védő állást foglalok, míg hadtestem a kilátásba helyezett szaporodásokkal oly erőre nő, hogy támadólag léphetek föl.

„Mihelyt ez időpont elérkezett, egyenesen betörök Galicziába . . . . .“

Hanem ez az időpont sohasem érkezett el Dembinszkinél.

Még a kineveztetése után való *hatodik* napon is csak Debreczenben (nem a hadseregnél) találja őt azon hivatalos átírat, melyben Kossuth vele tudatja, hogy a Vereczkén át Galicziából Barcó alatt betört ellenséges haderő a mondott szoroson immár kiszorítottatott. (245. lap.)

Barcó betörésének történetét egyébiránt már hat-hét lappal előbb maga Dembinszki beszéli el következőképen :

„Munkács egy jókora magaslaton fekvő kis várerőd, oly szűk belső térrel, hogy ott fölötte nehéz hétszáznál több embert elhelyezni. Az az aggodalmam, hogy a várórség négyezer emberből álló rendes sereg (a Barcó-dandár) támadásának nem sokáig állhat ellent, nem volt tehát oly alap nélküli. Azt hittem, mindenesetre helyesen cselekszem, ha egy megbízható, tehetséges tisztet küldök fel Mukácsra. . . . . De csakhamar kiderült, hogy ez óvatossági rendszabályok fölöslegesek voltak. Az ellenség, mely a Strytől Vereczkéig vezető új, jó karban levő kőúton gyorsan nyomult előre, ez út folytatását Vereczkétől Munkácsig oly ős állapotban találta, hogy a legnagyobb akadályokkal kelle küzdenie. Alig is nyomúlhatott volna tovább előre, ha a Vereczke melletti szorost egészen megszállatlanul nem találja. . . . . Szerencsére, Munkács parancsnoka . . . . . a Vereczke felől vezető országúton . . . . . tábori sánczokat hányatott, a miket a Munkácsról embererővel ide szállított várágúkkal szerelt föl. . . . .“

„Barcó tábornok bátran előre nyomult. Hanem a felhánt sánczok megdőbbsentették. Fölötte kényelmetlen helyzetben hátrányos támadásra látta magát kényszerítve . . . . . Az ütközet rövid ideig tartott . . . . . Az osztrákok érzékeny vesztésig után visszavonultak Vereczkére.“

Így maga Dembinszki. És most — Kossuth hivatalos átírata szerint — Barcónak Vereczkén sem volt maradása.

Báró Welden, akkori osztrák fővezér tanúsága szerint pedig (250. lap, Danzer jegyzete) ugyanez a Barcó *legott Galicziába*

czia belsejébe vissza, innen meg egyenesen Sziléziába rendeltetett.

E szerint a Vogel és Benedek ellen kiküldött Dembinszki-nek jobb szárnyát (illetőleg hátát) *fenyegetni* hivatva leendett Barcó-dandár örökre letűnt volt már a színpadról, mikor az azon föllépendő Dembinszki, minden komoly ok nélkül késedezve, elvégre mégis csak mutatkozik hadserege élén, Kassán. (245., 246. és 252. lap.)

Mindazonáltal Dembinszki egyre csak Barcó, a már végképen eltakarodott Barcó ellen disponálgatja harczképes seregének nagy részét, ekképen forgácsolván szét a Vogel és Benedek ellen neki tettleg rendelkezésére állott túlerőt, s így tüntetvén föl *kényszerűnek* hivatalos jelentéseiben azon vétkes óvatosságot, melylyel ő Vogel és Benedeket csak hat-hét mérföldnyi távolságból követte (szerinte: szorongatta), mire aztán Kossuth igen találóan megjegyzi: „Mindig arra kértem altábornagy urat, hogy azt az ellenséget, a ki már is itt van, megtámadja, ne pedig csak szorongassa“ (275. lap); egy másik helyen pedig ismét: „Arra kell kérnem altábornagy urat, hogy figyelmét ne annyira azon ellenségre fordítsa a ki *jöhet*, mint inkább arra, a ki már *itt is van*.“ (276. lap.)

Ime, így méltánylá Dembinszki hadműködését legott Kossuth, magyar hazafi létére ritka kimélettel; nem így — évek múlva — Rüstow, ki azon felöltő előszeretetre, melylyel a Szepes, Gömör megyékben operáló Vogel és Benedek-féle haderőktől hat, hét és több mérföldig tartózkodó Dembinszki, hadserege majdnem felerészének alkalmazásában, Zemplén-, Ungh-, Beregh-, Máramarosmegyék iránt viseltetik, minden teketória nélkül rányomja a gyávaság bélyegét ekképen:

„Csodálatos dolognak kell hogy lássék“, úgymond Rüstow, „hogy jobbik szárnyát sokkal inkább felti, mint a balt, — csodálatos dolognak az olyan (kutató) előtt legalább, kinek nincsen elegendő bátorsága kutatni *az alávalóságot* avagy nevéen nevezni azt, ha mindjárt ráismert is.

„Bár arra utalta Dembinszkit minden körülmény, hogy szerencsétlenség esetére a feldunai hadsereghez csatlakozzék; mégis épen ez volt az, mit ő nem akart; hanem akart egyrészt nem lenni Görgeynek alárendelve, másrészt meg — ki kell ezt mondani — biztosítani akarta magának a *visszarönu-*

lást Erdélybe, az országnak (akkor időben még) legbiztosabb sarkába.“*)

Ezt a véleményt Rüstow, az imént megbeszélt dolgok folyását messziről szemlélvén, alkotta volt magának, és művét, melyben e véleménynyel találkozunk, több évvel előbb bocsátotta volt közre, mint Danzer F. Alphons úr Dembinszki emlékiratait.

Danzer úr is alkotott magának véleményt Dembinszki-ről, még pedig *kétfélet*; melyek hogy mikép egyeztethetők össze egy ember agyvelejében, az ő titka.

Az emlékiratokhoz írt bevezetésben oly rendkívüli embernek mutatja be Danzer úr Dembinszkit, ki Európa térképét bizonyára megváltoztatja, ha 1831-ben csak egy héttel is előbb kezébe kerül a lengyel forradalmi hadsereg fővezénylete. De kegyelete tárgyát ekképen felmagasztalván, mindazáltal rakás számra közöl ő olyan adatokat (vallomása szerint Dembinszki saját jegyzetei nyomán), mely adatok viszont Rüstow véleményét igazolják teljesen, miszerint a hadvezéri haszontalanságnak egyik ritkább példányaként tekintendő Dembinszki szereplése Magyarországnban.

Nézzük például azt a köpenyforgatást, melyhez az emlékiratok tanúsága szerint, Dembinszki, a Galicziába intézendő betörés tervével szemben, folyamodott.

Ő maga tervezé a betörést, s kivitelére is ő maga önkényt ajánlkozik; csak vagy tízezer főnyi sereget adjanak neki e célra.

Ez Debreczenben Kossuth lakásán volt, s a Dembinszki-ből ez alkalommal ki-kitörő oroszfaló harcuzágy olyformán hatott Kossuthra, hogy legott csak arra kérte Dembinszkit:

*) Lásd: Rüstow II. 80. lap: „Wunderbar muss es auch erscheinen, dass Dembinszki weit mehr Besorgniss wegen seiner rechten Flanke als wegen seiner linken zeigte, wunderbar wenigstens demjenigen, der nicht den Muth hat, sich in das Gemeine zu versenken, oder es offen zu bekennen, wenn er es auch erkannt hat.

„Während für den Unglücksfall Dembinszki durch alle Verhältnisse darauf hingewiesen ward, sich an die obere Donauarmee anzuschliessen, wollte er doch gerade dieses nicht; er wollte einestheils nicht unter Görgey stehen und wollte andernteils — es ist nothwendig dieses zu sagen — den Rückzug nach Siebenbürgen, der sichersten Ecke des Landes frei behalten.

ha Galicziába betörni annyira vágyik is, valahogy ott ne felejtse Sáros-, Szepesmegyékben Vogel és Benedek seregét. (234. l.)

Elmúlik tizenkét nap, s Dembinszki Debreczenből végtére Kassára érkezik. Itt azonban már csak megállapodásról, elsánczolásról beszél (251. 252. lap), mire Kossuth nagyon helyesen azt válaszolja, hogy a deffensívát ez idő szerint az offensívában kell keresniök (254. lap).

„Ezen inkább jó szándékú, mint jól átgondolt tanácsára a kormányzónak — úgymond Dembinszki (256. lap) — nem is feleltem. Nem csak azért, hogy az ellenséget (Vogel és Benedek) Felső-Magyarországon magára hagynom nem volt szabad s Felső-Magyarországot, a míg azt az ellenség megszállva tartotta, elhagynom nem is lehetett; de azért is, mert betörésem Galicziába egy ily tökéletlenül fölszerelt és ruházott s inkább csak fegyveres paraszt-csathoz hasonló hadtesttel, tökéletesen sikertelen maradt volna.“

Ismét elmúlik tizenkét nap. Debreczenben a miniszterek — félve az európai hatalmak tiltakozásától — azt határozzák, hogy a Galicziába betörést *még sem lehet megengedni.* (268. 269. lap.) S e váratlan tilalom vételére rögtön újra kitör Dembinszki nyilatkozataiban a minden áron Galicziába betörni kész, sem akadályt, sem veszélyt, de még nehézséget sem ismerő támadólagos harcziár, egészen úgy mint azelőtt huszonnégy nappal Debreczenben Kossuth lakásán. Kevésbe múlt hogy — daczára hadserege paraszt-csathoz hasonló voltának — legott föl nem kerekedik az épen az imént a Visztulán átkelt oroszok ellen.

No de meggondolja magát mégis, s elbocsáttatását kéri inkább. (291. lap.)

Azonban — a mint arról értesül, „hogy az orosz sereg Galicziában visszafordult s kozák szakaszai is, melyek már magyar földön voltak, jobbról mint balról tíz mérföldnyi kiterjedésben szintén visszahúzódtak volna“: azonnal ismét oda nyilatkozik, hogy, ha Galicziába *betörhet*, továbbra is *megtartja* a hadtestparancsnokságot. (292. lap.)

Erre 1849. évi június 16-án kezéhez adják a Galicziába tervezett betörést véglegesen megtiltó hivatalos választ. *Ugyanaz nap* átlépi a Kárpátokat az orosz hadsereg és — más nap reá Dembinszki a hadtest-parancsnokságot átadja Wisoczkinak. (296. lap.)

Ha lelkesedését Dembinszkiért Danzer úr ilyen és hasonló, ő maga által napvilágra kerített tényekből meríté: az ellen senkinek sem lehet szava; mivelhogy „De gustibus non est disputandum.“

XLIX.

Mi teljességgel nem osztozhatunk Danzer úr lelkesedésében Dembinszkiért. Azért nem is állítjuk az 1849-ki Magyarországról (mint Danzer úr az 1831-ki lengyel forradalomról), hogy *meg nem bukik*, ha csak egy héttel is előbb Dembinszki rendelkezése alá bocsátja haderejét. (3. lap.)

Sőt ellenkezőleg: jelen tanulmányunk nem egy lapja élénk jelét adja azon benső meggyőződésünknek, hogy mindenképen csak is ártalmára volt a magyar ügynek Dembinszki közreműködése.

S e meggyőződésünk, a Danzer úr lelkesedésével szemben, azon nevezetes előnynek örvend, hogy nincs ellenmondásban mind azzal mit Danzer úr, Dembinszki saját jegyzetei nyomán bocsátott közre; sőt inkább a legeredetibb, legkevésbé kétségbe vonható s egyszersmind leggazdagabb forrására ezen meggyőződésünknek épen Dembinszki emlékirataiban akadunk, mit Danzer úr az ő lelkesedéséről állítani aligha merne.

Nézetünk egyébiránt az is, hogy az 1849-ki Magyarország Dembinszki *nélkül* sem állott volna meg.

Túlságos megtisztelés Dembinszkire nézve minden olyan vád, mely szerint *ő rajta múlt volna*, hogy az 1849-ki Magyarország az orosz intervenciót túl nem élte.

Magyarország bukása előre ki volt már azon perczben mondva, melyben kiderült, hogy léha sympathiákra igenis bőven számíthat a magyar forradalom, de szövetségesre, széles e világon, egyetlen egyre sem; hanemha megtiszteljük szövetséges czímmel az 1831-ki lengyel emigrációnak 1849-ben mi nálunk is szerepelt egy némely árnyalatát, melyeknek, úgy látszik, legélhetősebb képviselője Dembinszki.

Voltak forradalmi harcunknak olyan phazisai, melyeket egy szebb jövő biztosítékai gyanánt fogadott a nemzet s melyekre büszke önérzettel tekintünk vissza még ma is. Ezekben Dembinszkinak semmi része.

Hanem beálltak forradalmunk lezajlása közben olyan fordulatok is, hol a magyar történetíró híjában keresné nyomát akár a hadi dicsőségnek, akár a polgári erénynek. E fordulatok emléke nem lenne se hű, se teljes, ha azt Dembinszki emlékétől elválasztanók.

Ha Windischgrätz herceg a kápolnai csatáról, győzelme csekély voltát nem annyira túlbecsülő, a valóságtól kevésbé eltérő jelentést küld Ollmützbe, hol a császári udvar akkor tartózkodott: nehezen lát napvilágot az 1849. évi márczius 4-kei oktroyált alkotmány. S a mennyiben ama kápolnai osztrák győzelemnek előleges lehetővé-tétele s utólagos megerősítése — a beszámíthatóság szempontjából ítelve — kizáróan Dembinszki műve volt; annyiban igenis tulajdoníthatnánk Dembinszki nálunk szereplésének történeti fontosságot, — föltéve, hogy Kossuth részéről nem már előre megállapított terv szerint proklamáltatott trónvesztettnek a habsburg-lotharingiai uralkodó ház.

Ha Kossuthnak 1848. évi december havában, az első pesti országgyűlés előtt tett azon elmés nyilatkozatát, melyben ő az akkor épen Magyarországra betört Windischgrätz herceget azzal tisztelé meg, hogy őt egy szerencsésen bejutott *fegyverszállítónak* mondá, — nem csak tréfás ötletnek vesszük csupán, hanem megengedjük, hogy egyrészt Perczel Mór ozorai (fegyverszerző) napjának akkor még egészen friss emléke ama megtisztelést mintegy igazolni látszott és hogy másrészt e tréfás ötletben egyszersmind ki volt mondva, bár álcázott, de a válságos helyzethez illő komolysággal és minden tartózkodás és szépítgetés nélkül, az is, hogy a mindinkább érezhetővé válандó fegyverhiányon segíteni mi úton-módon készüljön az immár a kényszervédelemre utalt s a külföldtől körös-körül szorosán elzárt nemzet:

úgy ismét nem tagadhatjuk meg Dembinszki közreműködésétől azon jellemző megkülönböztetést, miszerint *egyedül* ő volt az, ki hadvezérül egyetlen puskacsövet sem szerzett meg Magyarországnak; bár e tekintetben — a mint láttuk — épen ő neki kedvezett leginkább a szerencse, úgy első önálló föllépése alkalmával Schlikkel szemben, mint alig három hóval később, második szereplése kezdetén, Vogel és Benedekkel szemben.

A magyar harcost maga az úr isten támadásra terem-

tette, nem védelemre. Ember emlékezet óta ezt vallá minden hadvezér, kit sorsának különös kedvezése magyar hadak élére állított.

Dembinszki az első, ki magyar hadsereggel egyre csak védelmi állásból védelmi állásba menekülve keresé (vagyis inkább kerülé) a harcot, még akkor is, mikor olyan volt a helyzet, hogy — ha ő előre csak *egyetlen* lépést teszen, — legott, sült galamb gyanánt, szájába röptül a győzelem.

De valahányszor ő megretirál, azt mindannyiszor valami előre megállapított támadólagos haditerv álcázásának vagy követelményének szeretné nézetni. Emlékezzünk csak vissza azon időre, mikor Schlick Kassán már azon tanácskoztott, hogy az őt egyszerre két oldalról fenyegető magyar támadások elől hamarjában merre tudjon kitérni? Akkor Dembinszki, a mint láttuk, azon ürügy alatt, hogy ő Schulzig ellen indul, csak úgy elkullogott főerejével Szerencsről oldalt Miskolcz felé. Pedig jól tudta, hogy már több nappal előbb Schlickkel egyesült volt Schulzig, ez idő szerint tehát ugyan- csak Kassa táján (Schlickkel együtt), de korántsem Miskolcz vidékén vala feltalálható. Hasonlóképen az ő kápolna-mező-kövesd-poroszlói siralmas visszavonulását egy a szolnok-pesti vonalra tervezett támadás bevezetésének mondja Dembinszki. És nemkülönbén Barcó elleni hadmozdulatoknak szükségességével mentekezik a Vogel és Benedekkel szemben tanúsított bűnös (mert túlerővel védelmi) magatartásáért. Pedig ha Barcó az első kudarcz után csakugyan betöréssel fenyeget még másodszor is: kétségkívül fölver vala e váratlan föllépéssel akkora port, hogy bizony Dembinszkin kívül mások is észrevették volna a porfelleget. S íme, még Kossuth sem tud róla; sőt, a Dembinszki részéről Barcó ellen állítólag megtett, de Vogel és Benedek ellen tudvalevőleg elmulasztott támadólagos hadmozdulatokra célzó finom gúnnyal, különösen arra kéri — a mint fönt láttuk — a sviháskoskodó lengyelt Kossuth, hogy jövőben ne azt az ellenséget támadja meg, *a ki még csak jöhet*, hanem inkább azt, a ki már itt is van.

Egyedül az oroszok előtt nem hátrált Dembinszki sohasem Magyarországon, mint hadvezér; mert a mint megtudja, hogy azok, Galicziából Magyarországra betörendők, a Kárpátokat átlépték: azonnal leköszön s a felső-magyarországi hadtest vezényletét átengedvén Visoczkinak, azontúl már csak

mint ennek *önkéntes* tanácsadója szerepel, tudnivaló oly módon, hogy míg Visoczki még Eperjesen táborozik, Dembinszki máris Kassáról, majd még messzebb hátulról, Hidas-Németiből, osztogatja tanácsait, egyebek közt azt is tanácsolván Visoczkinak, hogy hátráló hadtestével Hidas-Németibe érve, innen tovább *ne Kossuth parancsa szerint* Miskolcznak, hanem e parancsot mellőzve, Tokajnak vonúljon vissza. De megértvén Visoczki válaszából, hogy tanácsára hallgatni emez nem hajlandó, csakhamar az önkéntes tanácsadás tovább folytatásáról is lemond Dembinszki, s elútazik Pestre; épen jókor, mivelhogy már útban van a kormányfutár Kossuth levelével, melyben ez őt oda hívja meg. (296., 302. lap.)

L.

Kevéssel az orosz főserég betörése után a magyar honvédelemben akkora hanyatlás állott be rögtön, a milyen az egyidejű hadászati körülményekben, a Királyhágón túl igenis, de azon innen sehogy sem leli magyarázatát.

E magyarázatot az sem adja meg, mit Danzer úr Dembinszkinak ama napokat érintő jegyzeteiből közöl.

Dembinszki részletei összefüggéstelenek. Azoknak benső összefüggését némileg kimutatandó, a zavarost legalább részben átlátszóvá teendő, Danzer úr Görgeynek ide vonatkozó vallomásaihoz folyamodik s azokból idéz.

Az Athenaeum célja azonban — úgy látszik — nem mindig az, mi után a haldokló nagy költő utolsó lehelletével fohászzkodott.

Onnan lehet, hogy, mit Danzer úr a szóban lévő helyzet könnyebb megítélhetése kedvéért idéz, az az Athenaeum kiadványában oly fordításban részesül, mely a Danzer úr részéről itt „több világosság“ után irányzott törekvésnek jóformán nyakát szegi.

Dembinszki szerint 1849. évi július 2-ikán „igen rossz benyomást tett Budapest lakosságára a hír, hogy Kmety hadteste egy szerencsétlen ütközet következtében Ihászétól elvágatott s Székesfehérvár felé nyomatott, ez által Komárom és Pest között az összeköttetés megszakadt s az osztrákok akadálytalanul egyenesen a főváros felé tartanak“.

S e rosz benyomást „még inkább növelte azon szomorú hír, hogy az oroszok a Tiszát Tokajnál átlépték s gyors menetben Debreczen felé tartanak, sőt — miként némelyek tudni akarták — ez utóbbi helyet már el is érték. (303. lap.)

„Mindezen előzmények és tudósítások arra bírták Kossuthot, hogy (ugyancsak július 2-án) egy haditanácsot hívjon össze, melyben (Dembinszkivel együtt) összesen mintegy harminczan gyűltek össze, miniszterek, tábornokok s magas tisztviselők.“ (305. lap.)

E haditanácsban Mészáros Dembinszki „véleményét és tervét“ kéri ki és hiszi, „hogy az érdemes Dembinszki tábornok tanácsa mindnyája tetszését és beleegyezését megnyerendi“. (304. lap.)

Erre Dembinszki előadja „véleményét és tervét“ s ez utóbbit a haditanács rövid szóvita után elfogadja. (305. lap.)

„Legelőbb“ úgy kezdé Dembinszki „Bécs irányában az orosz Paniutine-osztály által támogatott osztrák hadsereget látjuk, mely ellen Görgey tábornok, minden előny kivívása nélkül már több ideje táboroz. Itt tehát lehetetlen győzelemre számítani. . . . . Debreczenben 10,000 orosz áll (július 3-ka *előtt!*), kik Paskievits 70,000 főnyi seregének előőrsét teszik. Ez erővel szemben nincs mit állítanunk; mindazáltal dél felé nyomulása fölötte veszélyes.“ (304. lap.) „Arad még ellenséges kézben van.“ (július 2-án *még!*) „Az osztramló“ (magyar) „hadtest erőtelen a legcesekélyebb nyílt ellentállásra is. Ha tehát Arad fel van adva,“ (értsd: a Debreczennek operáló oroszok által fölmentve) „akkor Temesvár is, mi által összeköttetésünk Erdélylyel meg van szakítva, nemkülönben Bem tábornok 40,000 embere“ (is fel van adva). (305. lap.)

Elmondván ekképen Dembinszki, július 2-án, a Kossuth összehívta haditanács előtt véleményét, legott haditervét is fejtegetni kezdé, melyben a következők foglaltatnak:

Tüntetés Debreczen ellen; mi alatt a tüntető hadoszlop „nyomába vonuló s negyvenezer főből álló hadsereg“ (a komáromi) gyors menetben (már a Tiszán túl) „jobbra kanyarodik s az aradi ostromló sereggel egyesül“, nyilván a végett, hogy a még ellenséges kézben levő aradi vár bevétele siettesse s így Temesvár ostromának folytatását, valamint az összeköttetést Erdélylyel biztosítsa;

Pétervárad felszabadítása a végett, hogy az „oda mene-

kült 6000 polgár és paraszt“ kiszabadúljon és a bankjegynyomda e várba telepíttessék;

Komárom biztosítása, őrségét 30,000 főre egészítettetvén ki, s végül

Arad és Szeged közt központi hadállás. (305. lap.)

E haditerv kivitelére nézve pedig legott -- mindig csak Dembinszki szerint -- a következőkben állapodtak meg:

A Debreczen elleni tüntetést Perczel Mórra bízzák, kinek a Kecskeméten begyakorlott 15,000 újonczot, néhány huszár-századdal és löveggel bocsátják át e célra; (305. és 307. lap.)

Pétervárad felszabadítása Vetter feladata; azért ennek vezérlette alatti egyesítés végett egyfelől Miskolcz vidékéről Visoczki és Dessewffy hadteste (ugyanaz, melyet Dembinszki csak az imént, az oroszok közeledtére, oly igen sietve ott hagyott), másfelől Székesfehérvárról Kmety hadteste (tehát innen 7—8000 ember, amonnan 12,000 ember) Péterváradra rendelendők. (305. lap.)

Fővezér Mészáros legyen, *de csak nérlég*. A fővezéri intéző hatalmat tetteleg tábornoki főnökére, Dembinszkire, ruházza át, maga pedig azonnal Komáromba induljon, hogy ott a Görgey hadseregéből harmincezer főre szaporítandó vár-őrseg vezényletét egy e célra különösen kiszemelendő tábornokra bízza (307. lap), s ez megtörténvén, a Görgey-féle hadseregnek (állítólag) még negyven ezer főnyi maradványát Komáromból Szegednek (tehát nem az elfogadott haditerv értelmében tiszántúl, Aradra?) vezesse. (306. lap.)

Közvetlenül e haditanács után Kossuth Kecskemétre távozott (310. lap), Mészáros Komárom felé. (307. lap.)

Huszonnégy órával később ismét Pesten van Mészáros, de a nélkül, hogy Komáromban járt volna. Azt mondták neki, hogy Komáromtól lefelé egy darabig a Duna jobb partján már az osztrákok lesik a Pestről jövő gőzhajókat. (310. lap.)

Erre új haditanács Pesten; melyben Kossuth maga ajánlkozik fővezérnek; mire a haditanács hangos éljenzéssel üdvözli Csányit azon őszinte megjegyzéséért, miszerint akkor lenne csak egyenletlenség a hadvezérletben! (311. lap.)

„Mészárosnak tehát újlag kötelességévé tétetik, hogy a tervezett rendszabályok végrehajtása céljából Komáromba induljon“; (311. lap) s ő másodszer is rászánja magát. (312. lap.)

E közben Klapka és Nagy Sándor tábornokok számos törzstiszt kíséretében Komáromból jövet az ott táborozó főse-
reg meghagyásából Pesten jelenkeznek, arra kérendők Kos-
suthot, hagyná meg Görgeyt a hadsereg élén. (313., 314. lap.)
És Kossuth, Dembinszki szerint, akarva-nemakarva teljesíti
ez óhajtást, miután Mészáros ismét a nélkül, hogy Komáromba
eljuthatott volna, érkezett vissza hivatalos kirándulásából.
(317., 318. lap.)

Ekképen Dembinszki egy szuszszal ténynek is, pusztá
hírnek is vallja Debreczen városának az oroszok részéről még
július 2-ka előtt történt megszállását, mely tényleg csak július
3-án ment végbe, *) ez azonban csekélység. Érdekesebb az,
hogy Dembinszki, ugyancsak július 2-án a Kossuth elnöklete
alatt összeült haditanács színe előtt, a *már június 27-én* (tehát
már hat nappal az előtt) kapitulált **) aradi várat *még ellen-
séges kézben* levőnek állítja, sőt e vár bevételének siettetése
végett elfogadtat ugyanazon haditanácsal olyan haditervet,
melynek kivitele több heti (akkor már fölötte drága) idő mellett
nem kevesebbet mint ötvenötezer embert vett volna igénybe.
Nem épen megvetendő anachronismus végre az sem, hogy
Dembinszki július 2-án hivatattja össze Kossuthal azon hadi-
tanácsot, melynek határozata alapján látott napvilágot Kos-
suthnak azon rendelete, mely Mészáros fővezérségét a komá-
romi táborban jelenlevő hadtestekkel tudatja s mely kormány-
rendelet *már július 1-én* kelt (314. lap, Danzer úr jegyzete).

És mindezen összeférhetetlenséget észre sem veszi
Danzer úr!

Ez egyszer azonban nem teszünk neki szemrehányást
érte. Magunk tapasztalásából tudjuk, az imént kivonatban
közölt részletek olvasása közben, mennyire lefoglalja az olvasó
összes figyelmét azon rejtélyes körülmény, hogy Dembinszki,
mintha soha sem lett volna róla tudomása, úgy hallgat arról,

---

*) Lásd: *Bericht über die Kriegsoperationen der russischen Truppen gegen die ungarischen Rebellen im Jahre 1849.* Nach offiziellen Quellen zusammengestellt von H. v. R. kaiserl. russischen Obristen des Generalstabes. Berlin, 1851. In Kommission bei Simon Schropp & Comp. I. és II. 131. lap.

**) Lásd: *Der Feldzug in Ungarn und Siebenbürgen im Sommer des Jahres 1849.* Pest, gedruckt bei Landerer und Heckenast, 1850. (Raming irta) 251. lap.

hogy voltaképen *miért kellett* 1849. évi július elején Görgey helyett más fővezér.

LI.

Danzer úr könyvének Athenaeum-kiadta magyar fordításában le van az eredeti németből azon jegyzet is magyarra fordítva, mely alatt Danzer úr, a Dembinszki-féle előadás fogyatkozásain segitendő, Görgeyt idézi. Ez alkalommal azonban az Athenaeum szabadságot vett magának *nem híven* fordíttatni. *)

---

*) Állításunk igazolásául szolgáljon itt Danzer úr eredeti német jegyzetének szó szerinti lenyomata azon olvasóink számára, kik az Athenaeum kiadványát bírják s az összehasonlítás fáradságától netalán vissza nem riadnak. Zum Verständnisse der Situation — úgy jegyez Danzer úr — glauben wir hier anführen zu sollen, was Görgey selbst über die Vorgänge im Hauptquartiere und bei der Armee erzählt:

„Am 2. Juli 1849 empfing General Klapka und ausser ihm jeder einzelne Korpskommandant der Hauptarmee eine Regierungsdepesche mit der vom 1. Juli 1849 datirten Verordnung des Landes-Gouverneurs Kossuth, in welcher die Ernennung des FML. Mészáros zum Oberbefehlshaber aller Truppen in Ungarn kundgegeben und die Armee zum Gehorsam gegen denselben aufgefordert wird. Gleichzeitig traf in meinem Hauptquartiere die an mich persönlich gerichtete Verordnung Kossuth's ein, laut welcher ich von der Arnee abberufen werde, um meine Thätigkeit von nun an ausschliesslich der Leitung der kriegsministeriellen Geschäfte zu widmen.

In der disciplinären wie in der strategischen Situation der Hauptarmee änderte diese Regierungsmassregel, an und für sich betrachtet, gleichwohl nicht das Geringste; denn Klapka war ohnedies schon, in Folge meiner plötzlichen Dienstunfähigkeit, als der älteste General der Hauptarmee, augenblicklich auch der faktische Oberkommandant derselben; und da er einerseits von dem Beschlusse des Ministerathes, die Hauptarmee ohne Verzug von Komorn nach Ofen zu führen, durch mich persönlich unterrichtet worden; andererseits vom Oberbefehlshaber Mészáros keine Kontre-Ordre erhalten; das 1. Armeekorps endlich schon am 3., längstens am 4. Juli Komorn erreicht hatte: so wäre es allerdings die Pflicht des Generals Klapka gewesen, den Marsch der Hauptarmee von Komorn nach Ofen spätestens mit Einbruch der Nacht vom 4. auf den 5. Juli einzuleiten.

Indessen erschienen, so erfahre ich ferner, den Korpskommandanten und ihren Offizieren meine Abberufung vom Arnee-Oberkommando und die Ernennung des FML. Mészáros zum Oberbefehlshaber

Danzer úr ez idézete szerint Klapka tábornok a Mészáros fővezérré tevő említett kormány-rendelet tárgyában tartandó tanácskozmányra a hadtestek, hadosztályok és egyes osztályok (zászlóaljak) parancsnokait, sőt még az egyes osztálybeli tisztikarok küldöttjeit is meghívta, de korántsem „az összes tisztikart“, a mint az Athenaeum fordítottat (314. lap),

---

aller ungarischen Truppen weder durch die Machtvollkommenheit Kossuth's, noch durch die Bestimmungen des Ministerrathes, am allerwenigsten aber durch die bekannten Feldherrnleistungen des FML. Mészáros hinreichend motivirt, und General Klapka liess sich hiedurch bestimmen, vorläufig den Abmarsch der Armee zu verzögern, zugleich aber die Korps-, Divisions- und Abtheilungs-Kommandanten, ja sogar Abgeordnete von den Offizierskorps der einzelnen Abtheilungen zu einer Besprechung der erwähnten Regierungsmassregel zu berufen.

Das Ergebniss dieser Zusammenkunft war, wie mir weiter mitgetheilt worden, eine schriftliche Erklärung im Namen der Hauptarmee an den Landes-Gouverneur Kossuth zu Gunsten meines ferneren Verbleibens an der Spitze der Armee, und der Auftrag der Versammlung an die Generale Klapka und Nagy Sándor, dies Aktenstück dem Landes-Gouverneur Kossuth persönlich zu überreichen.

Als, wie erwähnt, am Abende des 5. Juli dies Alles zu meiner Kenntniss gelangte, wurden die Generale Klapka und Nagy Sándor eben von ihrer Mission zurückerwartet.

Sie kehrten auch bald darauf mit Regierungs-Verordnungen wieder, welche mir den Rücktritt vom Kriegsministerium oder die Ablegung des Oberkommando's der Hauptarmee, nach eigener Wahl, als Pflicht auferlegten.

Die unzweideutigen Beweise ehrenden Vertrauens, welche mir soeben von den Generälen, Stabs- und Ober-Offizieren der Hauptarmee gegeben worden, bestimmten mich, in der Voraussetzung, dass ich in Kurzem wieder dienstfähig würde, mir die Anwartschaft auf das Oberkommando der Hauptarmee zu sichern, d. h. als Kriegsminister ungesäumt abzudanken.

Zugleich erfuhr ich durch General Klapka, dass die Regierung in Pest auf den Vorschlag Dembinski's, welchen der Oberbefehlshaber Mészáros zu seinem Alter-ego ernannt, beschlossen habe, die gesammte mobile Streitmacht an der Maros und Nieder-Theiss zu konzentriren und erst von hier aus die Wiedereroberung Ungarns zu versuchen. Sollte jedoch dieser Versuch an der Maros und Nieder-Theiss missglücken, so wäre er von Siebenbürgen aus, nach bewirktem Rückzuge dahin, mit noch mehr konzentrirter Kraft zu wiederholen.

Die Ernennung des FML. Mészáros zum Oberbefehlshaber konnte ich, nach der lebhaften Theilnahme Csányi's und Aulich's für Kossuth, ebenso wenig erwarten, wie, nach den unglücklichen Tagen von Pered und Raab das entschiedene Auftreten der Hauptarmee zu Gunsten meines ferneren Verbleibens an ihrer Spitze.

ezzel vagy a dologhoz nem értésnek vagy némi ferdítési szándéknak adván jelét. Ugyanis, vagy fogalma sincs az Athenaeum fordítójának arról, mekkora emberszámból áll összes tiszti kara egy akkora hadseregnek, mint az volt, mely 1849. évi július 2-án Görgeynek a fővezérségtől visszahívatását zokon vette; vagy ha van fogalma róla, akkor — nézetünk

---

Dies Auftreten der Hauptarmee mochte übrigens den Landes-Gouverneur Kossuth nicht minder wie mich überrascht haben; Beweis dessen das arge Dementi, welches er im ersten Schrecken hierüber sich selbst gegeben, indem er wenige Tage nach meiner kategorischen Abberufung von der Armee es meinem eigenen Gutdünken anheimstellte, zu entscheiden, ob ich das Oberkommando, jedoch nur über die Hauptarmee, noch ferner behalten solle oder nicht.

Im Vorübergehen muss ich hier eines Umstandes erwähnen, dessen Erörterung mir geeignet scheint, in das Dunkel der Geschichte jener Tage ein Streiflicht fallen zu lassen.

Kossuth motivirte meine Abberufung von der Armee offiziell durch die Nothwendigkeit, dem verwahrlosten Zustande in welchem das Kriegsministerium während meines Aufenthaltes bei der Armee gerathen, ein Ende zu machen; nichtoffiziell dadurch, dass ich mein den Abgeordneten der Regierung gegebenes Wort, die Hauptarmee unverweilt von Komorn nach Ofen zu führen, gebrochen.

Die offizielle Motivirung verdient schon deshalb gar nicht beachtet zu werden, weil Kossuth selbst noch überdies eine nichtoffizielle für nothwendig gehalten.

Die Letztere hingegen war eben so überflüssig als unrichtig.

Ueberflüssig, weil meine schriftliche Erklärung vom 30. Juni vollkommen hinreichte, um meine Abberufung von der Armee vom gouvernementalen Standpunkte aus zu rechtfertigen, unrichtig, weil sie ein Anachronismus also an und für sich unstatthaft war; denn meine Abberufung von der Armee nebst der Ernennung des FML. Mészáros zum Oberbefehlshaber datiren vom 1. Juli 1849, und an diesem Tage konnte Kossuth wohl willkürlich annehmen, dass ich mein gegebenes Wort, die Armee so schnell als möglich nach Ofen zu führen, brechen werde, aber keineswegs behaupten, dass ich es bereits gebrochen, wenn anders diese Behauptung nicht etwa auf Thatsachen gestützt werden sollte, welche am 1. Juli 1849 noch im Schoosse der Zukunft verborgen lagen.

Nun hat aber Kossuth, wie ich die Sache auffasse, meine Abberufung von der Armee deshalb erwähntermassen durch meinen präsumtiven Wortbruch und nicht durch meine widersetzliche Erklärung motivirt, weil die Letztere das beleidigte Interesse des Volkes zur Basis hatte.

In demselben Schreiben vom 30. Juni nämlich, in welchem ich jene widersetzliche Erklärung abgegeben, erwähnte ich auch der bekannten Branlverordnung, indem ich, gestützt auf diese, behauptete,

szerint — csak is ferdítési vizsketeg magyarázhatja meg elegendőképen a nem hű fordítás keletkezését.

Mert ráfogni Klapkára hogy ő, *mint Kossuth embere*, ama kényszer-helyzetben, melybe őt Kossuthnak Görgey elleni nem eléggé meggondolt fellépése hozá, elkövetett légyen akkora ügyetlenséget, hogy a ki nem kerülhető tanácskozmányra ne a lehető legkevesebb, hanem a lehető legnagyobb számban gyűjtse össze az elégületlenség háborgó elemeit, melyeket épen *féken tartani* volt a válságos percz feladata, ilyesmit Klapkára, hozzáértő csak roszakaró számítással foghat.

Ha nem tetszik a következtetés, úgy vallja be az Athenaeum, hogy üzleti jó gyomránál fogva vele bármit kiadathatni.

Hogy valaki új történeti forrást, (mint jelen esetben Danzer úr) hol bizalmat hajhászó, hol gyanút ébresztő hozzáadások és jegyzetek kíséretében nyisson meg: okszerűen

---

das Volk wisse nun nicht mehr, gegen wen es sich eigentlich vertheidigen solle, ob gegen die Russen, die Oesterreicher oder gegen die Ungarn selbst.

Kossuth fűrtete also unleugbar die öffentliche Diskussion über die verschiedenen Veranlassungen meiner widersetzlichen Erklärung und fand es demnach gerathener, meiner Abberufung von der Armee, anstatt des einzig und allein vorhandenen reellen Motiv's, ein erdichtetes zu legen.

Während jedoch Kossuth in dieser Weise auf offiziellem und nichtoffiziellem Wege zu verhindern bemüht war, dass die logische Beziehung zwischen seiner Brandverordnung und meiner Weigerung ihm blindlings zu gehorchen, allgemein bekannt werde, beschwor er selbst, namentlich in den Reihen der Hauptarmee, den Verdacht gegen sich herauf, als hätte er mich blos aus Rivalität, wo nicht gar aus persönlicher Gehässigkeit des Arnee-Oberkommando's entsetzt. Zu dem übersah Kossuth, dass die Ernennung des FML. Mészáros zum Oberbefehlshaber vollends einer thatsächlichen Bestätigung jenes Verdachtes gleichkam; übersah, dass sich durch diese Wahl jedes einzelne Korps der Hauptarmee in der Person seines unmittelbaren Kommandanten verletzt fühlen musste. Und ich glaube kaum zu irren, wenn ich einen grossen Theil jener Entschiedenheit, mit welcher die Armee sich offen gegen meine Abberufung ausgesprochen, als natürliche Folge der allgemeinen Bestürzung über die unglückliche Wahl meines Nachfolgers hinstelle. Diese Bestürzung aber hätte Kossuth allerdings voraussehen können, da es ihm durchaus nicht unbekannt gewesen, wie bei der Armee nur Einer in noch unglücklicherem Feldherrn, renommée als der FML. Mészáros stand, und dieser Eine eben dessen Alter ego, der FML. Dembinszki war.“

mindaddig nem ellenezhetjük, míg maga az eredeti szöveg vagy (fordítás esetében) annak eredeti értelme sérülést nem szenved amaz eljárás által.

De a mely könyvkiadó czég történeti művet, mely — az Athenaeum reclánja szerint — a történetírónak „becses anyagul“ szolgáljon, melyet a történetbúvár „oknyomozás kedvéért“ vegyen kezébe, olyan fordításban bocsát közre, mint a milyenek az előttünk fekvő magyar kiadásban Danzer úr *Dembinszki in Ungarn* című német műve örvend: az olyan könyvkiadó czég valóságos merényletet követ el az olvasó közönség erszénye ellen; mert nem egy helyen oly silány, oly annyira értelemzavaró, vagy épen érthetetlen ez a fordítás, hogy vevője, ha meg akarja tudni, Danzer úr műve több fontos helyének mi a valódi értelme, úgy még az eredeti német kiadásnak is kénytelen az árát megadni.

Klapka ellen mire nem vetemedett a fordító, már kimutattuk. Kossuth iránt azonban gyöngéd tekintettel látszik viseltetni, mert emennek az itt reprodukált eredeti idézet szerinti „bekannte Brandverordnung“ (ismeretes gyújtogató rendelet) helyett csak „ismeretes rendeletről“ szól (316. lap) s több efféle kegyeletos fogásokkal él, hogy — ha lehet — élét vegye a kissé kiméletlen idézetnek. De mind hiában! A hamisítást elárulja a hamisító ügyetlensége. Oly zavart értelmű ez a magyar szöveg, hogy se Klapkának nem árt, se Kossuthnak nem használ; mert a ki Dembinszki emlékiratait oknyomozás kedvéért — úgy mint mi — az Athenaeum kiadásában olvassa el, az végre is meg nem állja, hogy a zagyva fordítást ott hagyva, a német eredetihez ne folyamodjék s így aztán csakhamar megtudja az igazat, megtudja, hogy Klapka a szóban levő esetben, mint Kossuth embere, kifogástalanul viselte magát és megtudja, hogy Kossuthnak „ismeretes rendelete“ alatt az a bizonyos gyújtogató rendelet értendő, melynek Görgey ellene szegült, ez alkalommal felmondván az engedelmességet a kormánynak, a miért aztán ő megszűnt fővezér lenni, s kellett helyette más, kinek nézetei a tovább folytatandó harczot illetőleg a kormány nézeteitől kevésbbé legyenek eltérők, mint a milyenek Görgey nézetei valának.

E nézet-eltérésről Dembinszki ugyan említést sem tesz; de emlegeti ő az akkori pesti közönségnek az ő irányában tanúsított általános részvétét; emlegeti a rokonszenves nyilat-

kozatok özönét, melylyel mindenütt találkozott, az éjjeli zenét, mit kapott, s azon népesoportok zajos éljenzését, melyek őt folyton-folyvást kísérték Pest város utczáin. (302. l.)

És ezzel *megvan magyarázva az ő hallgatása* ama Kossuth Görgey közti visszavonást illetőleg, mely az érintett nézeteltérésből származva s több ideig titokban forrván, egyszerre csak kitört s körülbelől ugyanakkor lehetett nyilvánvalóvá, a mikor Dembinszki, a felső-magyarországi hadsereg parancsnokságától visszalépte után, Kossuth részéről legott Pestre hívatott.

Fogékony kedélye volt ugyanis Dembinszkinék minden nyilvános ovatio iránt s élénk hálaérzettel vett minden kitüntetést, melyben őt bárhol, bármikor részesítették. Eperjesen egyszer fehérbe öltözött fiatal lányokkal fogadtatták. Ezek annyira megtetszettek neki, hogy legott megolvasta őket s különösen tudtunkra adja, hogy harminczan valának (262. lap).

Ha elmondja az ovatiókon kívül még azon egyéb tapasztalatait is, melyeket Pesten az épen akkor Kossuth és Görgey közt kitört viszályra nézve tett; ha elmondja, miért hívatott ő külön futárral Pestre Kossuthhoz oly időben, mikor nem épen a legjobban voltak egymással megelégedve: könnyen elárulja vala az olvasó előtt, hogy mindazon ovatiók, melyek őt Pesten oly kellemesen meglepték, együl egyig *előre meg voltak rendelve*, s hogy azokkal őt Kossuth voltaképen *megresztegette* a végre, hogy Görgeynek akkori haditerve ellenében, mely szerint azontúl Komárom leendett a kormány székhelye, — ő mást, még pedig olyan haditervet csináljon és hozzon a haditanács előtt indítványba, melynek kivitele ne akadályozza a kormányt abban, hogy székhelyet szabadon választhasson és válthasson tetszése szerint mind végig.

Ha minket annyira nem biztatnak Danzer úr meg az Athenaeum külön-külön, Danzer úr azzal, hogy Dembinszki részéről „a mit lelke mélyébe rejtve érzett és gondolt, a mit megélt és látott, lelkiismeretes hűséggel van itt (az emlékiratokban) előadva“ (5. lap), — az Athenaeum meg azzal, hogy „íme e műben maga (Dembinszki) áll elő s elmondja legtitkosabb gondolatait és szándokait . . . . . betekintést enged az elzárkózott lélek titkos redőibe és fölfejtí azokat;“*)

---

*) Lásd azon hirdetést, melyben az Athenaeum Danzer úr művének magyar fordítását az olvasó közönség figyelmébe ajánlja.

ha — ismételjük — ily válogatott mély jelentőségű szavakkal nem biztatnak: fogadni mernénk reá, hogy Dembinszki emlékirataihoz még pótlékot is kapunk, melyben Danzer úr, az Athenaeum, meg a becsületes névtelen fordító, mint „Első magyar-osztrák történeti forrás megnyitó részvény-vállalat“ majd elmondatják Dembinszkiel még azt is, a mit ő talán *még azonfelül* „érett és gondolt, megélt és látott“ s mely pótvallomások nélkül az emlékiratok egyik-másik rejtélyének megfejtését, szerintünk már sehogysem lehet másban keresni, mint Dembinszki azon eredeti eszejárásában, a melylyel a 105-ik lapon találkozunk s a mely szerint bármit is írt légyen össze-vissza bárki, mind tiszta igazság az, ha azzal a szándékkal írta le az illető, hogy *éltében ki nem nyomatja!*

Ugyanis, ilyen észjárás mellett, a hiúságában vérig sértett, gyerekesen bosszúvágó öreg embert abban, hogy — az által, a mit mások ellen roszakaró, saját maga iránt részrehajló számításal elmond és elhallgat — zavart zavarra, ellenmondást ellenmondásra, képtelenséget képtelenségre ne halmozzon: vajon mi tartotta volna vissza?

Dembinszki, Kossuthot és Görgeyt egyaránt gyűlölvén, ha ez érzelmeket — mikor ő a pesti események leírásával foglalkozott — háttérbe szoríttatni nem engedi az ő lelkében hiúsága által: sohasem kívánhatott magának kedvezőbb alkalmat arra, hogy, a történeti igazságnak legszigorúbb tiszteletbentartása mellett, rásüsse gyűlöletének ama két áldozatára a vékony hazafiság bélyegét, a miért, hogy egyenetlenkedésekkel, jó formán még az oroszok tömeges betörése előtt, oly siralmas fokra juttatták a haza védelmét, mintha elejétől fogva azon törekedtek volna versengve, hogy csak mentül előbb fertőztesse be a kozák csordák kiállhatatlan búze az áldott magyar alföld tiszta levegőjét.

Hja, de mikor oly rendkívül jól esik az az „éljen“-ordítózás, az útczai kis souverainek e kegyosztása! És mikor e mennyei élvezetről önkényt lemondani oly emberfölötti nehéz feladat, nehezebb mint ép fogat kihúzatni! És mikor azoknak a harsány „éljen“-eknek megrendelt vagy éppen megfizetett voltára különben is csak akkor szoktunk ráismerni, mikor azok *nem nekünk* szólnak.

LII.

Dembinszki csak úgy sújthatta komolyan Kossuthot is, Görgeyt is egy csapással, ha a Pesten élvezett ovátiókat emlegetni igenis, de saját föllépése természetes rúgóját bevallani nem szégyelvén, értelmes hű képét és magyarázatát adja azoknak a nevezetes pesti napoknak.

Adjuk mi:

Görgey a — szerinte — tisztán csak a törvény védelmére történt első kardrántást jogosult természetéből ármányosan kivetkőztetve, — az ő vezetése alatt harczott és győzött magyar hadsereget rászedve, kizsákmányolva, feláldozva látja. És ez — szerinte — Kossuth műve.

Kossuth jól tudja, hogy az 1849. ápril 14-én Debreczenben született s az ő kormányzósága alatt bármelyik kormányformát fölvenni kész Magyarország a Windischgräetz katonáit megvert honvédek túlnyomó többségének önfeláldozására nem számíthat. *) És ez — szerinte — Görgey műve.

Mindegyikök szentül hiszi, hogy neki az osztrákon, oroszokon s az akkori magyar ó-conservativon kívül még egy kiengesztelhetetlen titkos ellensége van, kit az ő ellene való nyílt föllépésétől egyelőre csak ama három közös ellenségnek még le nem vert szövetsége tart vissza, ki azonban titkon már is rajta van, hogy a neki kikerülhetetlennek látszó összetűzés pillanata készületlenül ne találja őt, sem ellenfelét előnyben.

És valóban, *Görgey a törvényhozó testületben keres szövetségeseiket, Kossuth a hadseregben; egyik sem hiában és — fájdalom! — egyik sem a honvédelem gyarapodására.*

Ki merné vitatni, hogy mind ketten, bármily komolyan hordozák legyen is szívükön a honvédelmet, többet mint a mennyit tettek, hazájok megvédésére már sehogy sem tehettek? Vajon az egymásnak megbuktatására szánt cselekvőszövésé életök csak azon perceit vevé-e igénybe, melyeket különben a legeslegszükségesebb pihenésre, táplálkozásra, alvásra fordítottak volna? Vajon csupán véletlen-e, hogy e két ember teljes közreműködése védelmi harcunk dicsőséges phazisának

*) Lásd: *Mein Leben und Wirken*. II. 230. lap.

kezdétével, — visszavonásuk honvédelmünk oly rémítő gyors hanyatlásával, az időben találkoznak?

Menjünk tovább:

Midőn majdnem mindenik ponton, külön-külön tülerővel, egyszerre rontottak be az oroszok s ugyanegy időben az ismét külön (Haynau alatt) operáló orosz erősítette osztrák főhad is Görgeynek aránytalanul gyöngé bal szárnyát (Győrnél) visszanyomta, mielőtt ezt a csak imént Perednél szintén már szerencsétlenül harczott hadtestek támogathatták volna: akkor minden hozzáértő komoly ember legott belátta, hogy *itt a szörnyű válság*, elérkezett a *rendkívüli elhatározások* ideje.

Ilyen időben nem az a kérdés: ki mit remél? hanem az: ki mire van elkészülve?

Görgey még a szerencsétlen győri csata kezdetének előestéjén megmondja Pesten Kossuthnak s az ennek elnöklete alatt tanácskozó minisztertársainak, mi a teendő; ugyanis:

Az oroszszal, bár Magyarország nagyobb részét foglalná is el, minél kevesebbet gondolva, egymásután csak az osztrákokat rohanni meg, s e célra haladék nélkül Komáromba indítani mindenfelől minél több erőt.

Talán nem is új ez a gondolat, kivált a magyar nép történetében nem. Hisz' aligha egyéb mint a mi a szigetvári kis csapatot utolsó kirohanására lelkesíté, — vagy a mi Nándorfelhérvár ormán a magyar hős lelkében megvillant, mikor az a már feljutott törököt megragadja, hogy őt félholdastól onnan magával lezuhintsa az alattuk tátongó mélységbe. Hanem természetes, olyan ez az eszme, mint a hitágazat: kizárja a hasznossági szempontokat.

És a milyen a tűzlánggal szemben a tükör, mely magába bevéve s visszاسugározva tovább terjeszti ugyan a láng fényét, annak benső melegéből azonban visszاسugározni parányit sem képes: olyan az efféle bajnoki eszmével szemben a diplomata. Tetszik neki; dicséri is talán széltében, de maga nem kér belőle.

Görgey indítványa a minisztertanácsban nem talál — még Kossuth részéről sem — ellenzésre; hanem azért még sem megy az határozatba. *)

És Görgey legott hadseregéhez visszatérvén, magával

*) Lásd: *Mein Leben und Wirken*. II. 188—192. lap.

viszi annak a sejtelmét, hogy Kossuth, a mint kenyér-töresre kerül a dolog, ellenezni fogja a haderők Komáromnál összpontosítását. Kossuth meg attól tart, hogy Görgey, miután nem ellenezték indítványát, úgy fog ahhoz ragaszkodni, mintha azt elfogadták volna. Ő (Kossuth) pedig nem szándékozik Komáromba záratni magát, mert szerinte az ország kormánya nem működhetik rendesen oly helyzetben, hol esetleg egyetlen várnak védterületére szorítkozhatnék hivataloskodása; és még kevésbé szándékozik ő abban megnyugodni, hogy, míg a kormány másutt székel, Komárom legyen a főserég tábora, mivelhogy védtelenül magára hagyatva semmiféle kormány sem állhat fenn.

Ennélfogva sürgősen kellett egy kormány-határozatilag megállapított olyan új haditerv, mely a főseréget a kormány nyomába indítsa, — s mindjárt új fővezér is hozzá, miután Görgeynek az új haditerv kiviteléhez való készséges hozzájárulása sehogy sem látszott bizonyosnak, de talán kívánatosnak sem.

Dembinszki épen rendelkezésre van; ő hozzá fordul tehát Kossuth s ez egyszer — a mint láttuk — nem csalódott benne.

De, vajon ki tudná érte jogosult váddal illetni Dembinszkit? Nem azért jött-e Párizsból hozzánk, hogy itt fővezér legyen? S e zélből, vajon tehetett-e ő okosabbat, mint Görgey megbuktatása végett Kossuthnak kedvében járni?

A meglepő itt megint csak az, hogy Dembinszki oly szerényen, majdnem szégyenlősen elhallgatja emlékirataiban az ő okos voltát.

LIII.

Pilátus zsoldosai, mikor mindennek vége volt s ők — az áldozat ruháiban megosztotni készülvén — észrevették, hogy a köntös varrás nélkül való, ekképen okoskodtak nagy bölcsen: „Fölfeszíteni, közösen feszítettük föl; köntösének ellenben sehogy sem vehetjük közösen hasznát; összevesznénk rajta. Tehát a koczka hadd döntse el, hogy a keresztre feszített ember fia köntöse *küé* legyen.“

Nem így a kényuralom championjai.

Mikor itt, minálunk is, mindennek vége volt, csakhamar viszály támadt köztük, mérges viszály a fölött: a győzelem dicsősége, vajon, *kit* illessen?

Volt bátorságuk, hogy az egész világtól, sőt még saját fiai nagy részétől is cserben hagyott hazánkra rátörjenek. De nem volt se bátorságuk, se józan eszük elegendő arra, hogy — akkora túlerővel győzedelmeskedvén fölöttünk — lemondjanak bár mily parányi harczi dicsőségre irányzott minden igényről mint olyasmiről, mit ily egyenetlen harcban *csak a gyöngébb fél részére* enged meg a lovagiasság törvénye.

Belátta ugyan az egyik is, a másik is, hogy mind ketten dicsvágyát kielégíteni sehogy sem futja ki a győzelemnek, közös ellenök aránytalan gyöngé voltánál fogva, oly igen halovány fénye. Ebből azonban nem azt következtették, hogy tehát annyival is inkább óvakodjanak a sovány konczon összemarakodni. Hanem következtette az egyik, a ki majdnem vér nélküli győzelmeit közvetlenül Dembinszkinak köszöné, hogy övé minden dicsőség. Mire aztán válogatott gorombasággal kimutatni sietett a másik, a világosi (soha nem remélt) kitüntetésétől mámoros fővel, hogy — íme! henczegő gyámoltja voltaképen egyetlen győzelmet sem tudott hatalmas pártfogója döntő támogatása nélkül kivívni.

Az európai sajtó semmi tőle telhetőt nem mulasztott el, hogy e hitvány perpatvart minél inkább elmérgesíteni segítse.

És így a hazáért (akkor látszóan) hiában vérzett magyar ember nem sokára némi elégtétel gyanánt fogadhatta a krimi háborúnak az orosz túlkapást érzékenyen megfenyítő eredményét, majd a bécsi kényuralom éllhetetlenségének gyümölcsét: az „Egységes Ausztria“ területi fogyatkozásának kezdetét.

Növelheté ez elégtételszerű érzelmünket az 1866-ik évi valóban meglepően nagyszerű osztrák kudarcz. Hanem azért *sajog a seb*, melyet nemzetünk önérzetén Haynau orosz-osztrák seregének pest-temesvári diadalmenete ejtett.

És kit vádoljunk érte?

Azon honvédsapatokat-e, melyekből Dembinszki hadserege állott? vagy az alvezéreket? avagy talán azon honfiakat-e, kik e hadsereg élére Perczel Mór vagy Vetter helyett Dembinszkit állították?

A honvédsapatokat ne vádoljuk. Ők, daczára az előtünk most már (a kápolnai csata utáni napokból) ismeretes

Dembinszki-féle koplaltató hátrálásnak, nemcsak jó rendben, hanem a kellő harcúagnak teljes birtokában is megmaradtak.

Az alvezéreket se vádoljuk; mert azok a legpontosabban fővezérok parancsaihoz tartották magokat.

A szegedi minisztertanácsnak pedig nem is volt választása mást, mint Dembinszkit nevezni ki fővezérré; mert Kossuth Perczelt, ki jelen volt és — az eddigi „Mészáros-Dembinszki“-féle fővezérletben nem bízván többé — önérzetes következetességgel *magának követelte* a fővezérséget, sértő módon elútasítá; a hadseregénél tartózkodó Vettert pedig nem is emlegeté, hanem mintha maga megrendelte volna, úgy hallgatta végig Dembinszki következő önjánlatát:

„Uraim!“ mondá ez, „higyenek és bízzanak bennem! De ha nem tehetik, bocsássanak el a szolgálatból; ha önök még hasznavehetőnek tartanak: akkor bízzák rám a hadsereg vezérletét. Én tapasztalataimra építék, miket mint államférfi szereztem. Én nemzeteket láttam harcolni, vérezni és bukni; azon meggyőződést szereztem, hogy nem létezik nagyobb hiba, mint a főparancsnok gyakori változása ily válságos pillanatban. Ha tehát elhatározták magokat, hogy a főparancsnokságot tetteg rám ruházzák, akkor engedjék meg, hogy a harcot is magam folytassam, mert hosszabb ideig kell hogy egy gondolat vezesse azt.“

Ez önjánló beszéd a mindenható kormányzó jelenlétében mondatván el s ennek hallgatása által helybenhagyatván (337. lap), a miniszterek gyűlése, ha fővezért választani egyáltalán akart, csakis Dembinszkit választhatta; kívánni, bár mást kívánhatott, mi igen valószínű dolog, de — miután Perczel és Vetter Kossuth által már eleve mellőztettek — kit? Bemet? Görgeyt?

Mind ketten a többszörös túlerővel rájuk támadt oroszok által válságosan voltak igénybe véve; emez a felső Tiszánál (ekkor Tokaj táján), amaz Erdélyben.

Míg a miniszterek tanácsa a Pesten július 2-án elfogadott Dembinszki ajánlotta haditerv azon pontjához, mely szerint Szeged és Arad közt központi hadállás volt elfoglalandó, egyáltalán ragaszkodott; mindaddig *nem híhatja el* sem Bemet Erdélyből, sem Görgeyt a felső Tiszáról.

Mert kivinni azt, hogy az erdélyi és felső tiszai seregek *számba vehető állapotban* az épen most Szegednél gyülekvő

félben levő fősereggel Szeged és Arad közt *egyesülhessenek*: ahhoz ember kellett a gáton, a felső Tiszánál úgy mint Erdélyben egyaránt.

Dembinszki állítása szerint (336. lap) Csányi közlekedési miniszter őt arra akarta rábírní, hogy maradjon meg eddigi állásában, Mészáros oldala mellett. De ő erre nem akart ráállani, mert — úgy mond — „Kossuth habozó, Görgey gyanús, Mészáros gyöngé, a tábornokok engedetlenek“. Ez utóbbiak alatt Perczelt és Visoczkit érthette csupán, kik eddig, igaz, több rendbeli kivétőt találtak Dembinszki hadintézkedéseiben s azért ezentúl — az ő saját tanúsága szerint — részt sem vesznek többé a harcban.

Nincs okunk kételkedni abban, hogy Csányi jobb szerte volna Mészároset fővezérnek, mint Dembinszkit. Mert Csányi mindenekelőtt a különféle haderők összpontosítását akarta, azután pedig Görgey fővezérségét, mit biztosabban elérhetőnek vélhetett Mészárossal, kiben ő a hiúságból is, a Görgey elleni személyes ellenszenvből is, valamivel kevesebbet gyaníthatott, mint Dembinszkiben. Nyilván jól ismerve mind a kettőt, úgy vélekedhetett, miszerint föl sem tehető Mészárosról, a tetőtől talpig becsületes magyar hazafiról, hogy ő az egyesülést Görgeyvel szándékosan késleltetni vagy épen lehetetleníteni képes legyen csak azért, nehogy a fővezérséget másnak kelljen átengednie.

LIV.

Nem felelős, szerintünk, Dembinszki mindazokért, mik az alföldi hadoperációkban Pesttől Szegedig történtek.

A felső magyarországi hadtestet (a Visoczki-Dessewffy-félet) ő — mint láttuk — Vetternek szánta, hogy ez Temesvár felszabadításához látván, erőhiány miatt meg ne akadjon e feladatában. Kossuth ellenben úgy vélte jobbnak, ha ő ezen, már Szeged felé jó darabig elhaladott hadtestet útjában feltartóztatja, Szolnokra visszarendeli és nem Vetter, hanem Perczel Mór fővezérlete alá helyezi. Perczelnek parancsolni pedig nem tudott se Mészáros, se Dembinszki.

Avvagy tíz nappal később, az oroszok egy részével eredmény nélkül vívott turai csata után már maga Perczel is

jónak látván délnek (Szeged felé) venni útját; Mészáros és Dembinszki azt akarták, keljen át Perczel a Tiszán (Szolnoknál) s a folyó bal partján vonúljon le Szegedre. Ők magok is arra vették útjokat. Perczel mindazáltal a jobbik parton maradt seregével. (331—333. lap.)

Kétség kívül igen fontos okai lehettek a kormányzónak ekként paralizálni a maga-teremtette fővezérlet működését. Dembinszki azt állítja, hogy a kormányzó a kunokhoz készült látogatóba s nem akart illő katonai kíséret nélkül megjelenni köztük; azért rendelte volna az említett hadtestet szegedi útjából vissza Szolnokra. (323. lap.) — De a lengyel tele van roszakarattal a volt kormányzó ellen. Tanúsága gyanús.

Egyébiránt bármi volt is Kossuth önkényes hadintézkedéseinek oka vagy célja, annyi tagadhatatlan, hogy semmiféle oly mulasztás- vagy zavarért mely *azokból* eredt, Dembinszkit kérdőre vonni nem lenne igazságos eljárás.

Egészen másképen alakult azonban a felelősség kérdése azon perczen, mely a duzzogó Perczel Mórt a szegedi miniszter-gyűlésből s egyúttal a hadseregtől is távozni, — a fővezéri hatalommal Mészáros helyett Dembinszkit formaszert is felruháztatni, a kormányzót pedig a szegedi táborból Aradra sietni látta.

E percztől fogva korlátlanul rendelkezik hadseregével Dembinszki.

Látjuk is itt azonnal ismétlődni ugyanazt a gonosz játékot, melyet Dembinszki kevéssel azelőtt a kárpátalji megyékben elejétől végig azon feladattal szemben üzött, melynek megoldása céljából őt újra magyar haderők vezetésével bízta volt meg Kossuth ápril hó második felében.

Szorítsuk dióhéjba ama hetek történetét s előttünk lesz valódi minta-vázlata a következő néhány nap alatt Szegedtől Temesvárig lefolyt, Dembinszki vezette hadműveleteknek, melyeknek valóban mesés fejlődése ez összehasonlítás nélkül meg sem érthető.

Röviden tehát még egyszer:

Dembinszki — a mint tudjuk — Galicziába betörni ajánlkozott; Kossuth ráállt, de kiköté, hogy Dembinszki előbb Vogel és Benedek dandárait megtámadja, leverje, Galicziába visszakergetse, nehogy az osztrák fősereget megerősíthessék. Dembinszki pedig először is, mint a tolvajúton járó cigány

a hajdu elől, úgy bújkált Benedekék elől; aztán húsz ökör által vontatva sem tört volna be Galicziába; hanem azért tüntetett ő szóbeszéddel, sőt némileg csapatok jártatásával is, Benedekék ellen is, Galiczia felé is; de a mi egyedül komolyan elfoglalá lelkét, a miért ő minden tőle telhetőt megtett s a minék igazolása végett ő soha-nem-létezett veszélyeket emlegetett Kossuth előtt: az a Tokajnak a Tiszán túl Erdélybe (az akkor legbiztosabbnak vélt országrészbe) vezető *hátrálási útnak* biztosítása volt, — biztosítása a rég megvert s elvonult Baróc ellen.

Íme a küles, mely szerint Dembinszki fővezérkedését Szegedtől Temesvárig könnyen megérthetjük, a mint tüzetes felelettel bírnunk azon egy kérdésre, hogy Szegeden 1849. évi július 29-én magyar fővezérré kineveztetvén Dembinszki, vajon mi lehetett akkor *legfontosabb* hadászati feladata, melynek *becsületes* megoldása nélkül soha sem jelenthetett a szemekbe hintett pornál egyebet az ő részéről annyit hangoztatott minél-hosszabbra-nyújtása a háborúnak.

S e feleletet megadni magánál Dembinszkinél ki lehetne inkább hivatva?

De ismét mit tapasztalunk? Ő, kit hadászati fejtegetések dolgában épen nem ismerünk fukarnak, vagy — Szemerével szólva — szorongásban szenvedőnek, ez egyszer, nem kis meglepetésünkre, minden önálló véleményadásról, az akkor idejében uralkodott hadászati viszonyok önálló földerítéséről lemond s Ramingnak, Haynau tábornoki főnökének s e hadjárat hivatalos leírójának engedi át a szót, ennek ismeretes művéből *) hosszasan idézvé.

A négy lapon (345—349. l.) is túl terjedő idézetnek idevonatkozó értelme pedig röviden az, hogy Haynau Pestről, kezénél levő orosz-osztrák haderejének egy negyedével Szabadkának, felével Félegyházának közvetlenül Szeged ellen indulván; annak utolsó negyedét (Schlick alatt) Alpárnál a Tiszán át küldé Kún-Szent-Mártonnak, Hódmező-Vásárhelynek Makóra, mely utóbbi hadmozdulat fő-főczélja „*a szeged-aradi összeköttetési vonal elvétele*“ s a felső Tiszáról le az orosz főszereg előtt Arad felé hátráló „Görgey seregének körülfogatása“ volt. (346. lap.)

*) *Der Feldzug in Ungarn und Siebenbürgen.*

Nevezetes körülmény, hogy a Schlick vezette osztrák hadoszlop e hadászati feladatát Dembinszki maga, még pedig Ramingra hivatkozva, konstatálja!

Ebből észszerűleg az következnek, hogy ő majd megmagyarázza: miért nem gondoskodott tehát idejekorán a szeged-aradi összeköttetési vonal biztosításáról? miért mondott le a szerencsétlen kimenetelű szőregi csata után tetteleg és végképen a Görgey seregével való egyesülésről? Sőt, a szőregi hadállást döntő csata nélkül feladni előre elhatározván magát, (358. 359. l.) miért legott Temesvárt (359. l.) választá minden kényszerítő ok nélkül visszavonulási pontnak? miért nem Aradot? és végre *mi kergeté őt a temesvári irányban* oly ellenállhatatlanul tovább, hogy ő a későbbi, őt egyenesen Aradra parancsoló kormányrendelettel már nem is törődött? (367. 368. l.)

Várakozásunk ellenére azonban Dembinszki a Raming művéből idézettekén kívül egyetlen szóval sem érinti emlékirataiban a szeged-aradi összeköttetést, vagy, a mi ezzel egy jelentőségű, a Görgey seregével való egyesülést; mintha amolyan képtelenség féle valami lett volna az, a mivel akkor időben magyar részről komoly ember nem is foglalkozhatott.

A mit Dembinszki az érintett kormányrendelettel való nem-törődés igazolására elmond, sokkal eredetibb logikájú, semhogy szóról-szóra ide ne idézzük.

„Ha a kormány parancsát, úgy mond, végrehajtottam volna: úgy nemesak hogy Kmety, Kollmann portyázó csapatai, Vécsey (Temesvárt ostromló) hadteste s a határörvidéken találtató csapatok a hadseregtől elvágattak s az ellennek martalékkül esnek, hanem a főszereg (Dembinszki serege) helyzete is Aradnál válságossá lett volna . . . . s ez által az én hadseregemet is ugyanazon sors éri, mely Görgey seregét érte Világosnál.“

Nem tudjuk, Dembinszki e logikája felől, mily nézetben vannak Danzer úr s az Athenaeum, melynek jeles fordítója szerint egyebek közt „Geschützkampf“ magyarul annyi, mint „vadászcsata“. (359. lap.)

Minekünk lehetetlen megérteni, idejekorán miért ne lehetett volna úgy rendelkeznie Dembinszkinak, hogy az ő seregével egy időben a fent elősorolt haderők legnagyobb része is Aradra érhessen, vagy — ha már egyszer elkészt vele — mi okból tartotta ő előnyösebbnek, a szerinte csak

hétézer embert és 28 ágyút számláló (350. lap) Kmety hadtestével egyesülnie, mint az — ugyancsak ő szerinte — harmincezer embert és 90 ágyút számláló (388. lap) Görgey seregével; Vécsey hadteste mindenesetre elég jókor indíthatván Aradra, még augusztus 7-én is, mely nap Dembinszki a szóban levő kormányrendeletet vevé. (367. lap.)

De nem kevésbé lehetetlen megértenünk, mikép juthott már augusztus 7-én Dembinszki tudomására a csak hatodnapra rá végbe ment világosi fegyverletétel, melyben lehető részesülésétől ő — mint mondja — saját hadseregét félté s azért tartá jónak nem törődni ama bizonyos kormányrendelettel, nem vonúlni Aradra, hanem továbbra is a temesvári irányban folytatni visszavonulását.

Temesvár ostromának biztosításával nem menti Dembinszki ez önkényes cselekedetét. Egyik főfeladatának vallja ugyan Temesvár ostromának biztosítását, de *nem az emlékiratokban*, hanem egy hivatalos jelentésében, melyre ő talán már nem is emlékezett többé Párisban, mikor azon töré épen fejét, miként bújtassa némileg tisztességes mezbe utolsó fővezérkedését. E jelentés Kossuthnak szólt és Szőregről, aug. 2-áról kelt.*)

Fitogtatta-e Dembinszki még valamelyik későbbi hivatalos jelentésében is Temesvár ostromának biztosítását, nem tudjuk. Az emlékiratok tanúsága szerint Temesvár ostromával

---

*) Lásd: *Der Feldzug in Ungarn und Siebenbürgen* (Raming) 319. 320. lapján e jelentés francia eredetijét. Közöljük itt magyar fordításban: „Olyan állást foglaltam el sereggemmel, hogy Makónak indulhasak Görgey tábornok segítségére, ha az ellenség Csongrádnál törne elő, avagy megtámadjam s a mint remélem megsemmisítem az ellenséget, ha az a Maros meg a török határ közt kísérlené meg az előtörést; hanem megiegyezendőnek vélem, miszerint attól tartok, hogy az ellenség, míg én Görgey tábornok segítségére sietek, majd áttör az alsó Tiszán, visszanyomja Vettert és Kmetyt és *felszabadítja Temesvárt*. Azt kívánám tehát, hogy Görgey tábornok ne tegye magát ki vereségnek, hanem törekedjék, minél kevesebbet körülfogva, Arad felé hátrálni, mert félős hogy a nálunk jóval erősebb ellenség majd egyszerre teszi meg mind a két hadmozdulatot, az az, hogy átlépi a Tiszát Csongrád vagy Szolnoknál s hogy ugyanakkor a szabadkai hadoszlop Adánál vagy Kanizsánál Jellachichelal egyesülvén, *felszabadíthatja Temesvárt*. Ennélfogva Temesvár el van veszve, ha én a Maros balpartját“ (a jobb partra átszállván) „elhagyom. Ismétlem tehát, húzódjék vissza Görgey jó rendben, de nagy harcokat lehetőleg kerülve Arad felé s lehető leendő megvédenünk a két balpartot, a Tiszáét s a Marosét.“

— ha lehetséges — még kevesebbet gondolt ő, mint a Görgey seregével való egyesüléssel.

Temesvár alatt a fővezérségből Bem által kiszorítottván, azzal vígasztalja Dembinszki magát, hogy a temesvári csata gyászos végét s még gyászosabb következményeit vázolván, elmondja, *mit tett volna ő*, ha Bem közbe nem lép.

„ . . . . ha a főparancsnokságban meghagyatom“, úgy mond, „mindenekelőtt nem vívtam volna csatát augusztus 9-én, hanem e napon a sereget Temesvárra vezettem volna, hol Vécsey tábornok elegendő élelemszerről gondoskodott. Ha a következő napon báró Haynau tábornagy támadási hajlamot mutat, akkor a visszavonulást az egész hadsereggel — beleszámítva az ostromló hadtestet — tovább folytatom Rékás felé; ellenesetben augusztus 10-ét a sereg pihentetésére fordítom. A visszavonulás Erdélybe egyes hátvéd-ütközetekkel, szakadatlanul történt volna oly formán, mint az eddigi, a szőreg-temesvári történt.“

Lám, lám! Amaz augusztus 2-kai jelentésében biztosítania kell Temesvár ostromát, azért nem mehet ő Görgey segítségére; s az imént idézett vallomásában úgy ott hagyja Temesvárt Dembinszki, azt se mondja, befellegzett! Azonban hadd lássuk, azonfelül még miket vall:

„Erdélyben kellendett egyesülni a még meglevő összes haderőknek, melyek létszáma a következőkből látható: (388. l.)

„Az én hadseregem a temesvári ostromló haddal együtt tett . . . . . 37,000 emb. 123 ágyút
 Kmety hadteste . . . . . 7,000 „ 28 „
 Az egykori Kollmann-dandár . . 4,000 „ — „
 Alsó Bánátban . . . . . 3,000 „ — „
 Kazinczy hadosztálya Munkács környékén . . . . . 15,000 „ 16 „
 Görgey tábornok hadserege . . 30,000 „ 90 „

összesen: 96,000 emb. 257 ágyút

. . . . ha az imént kimutatott magyar haderőkkel az ellenes csapatokat állítjuk szemben, úgy a Bánátban és Erdélyben uralkodó augusztusi hőség következtében, az ez égaljhoz nem szokott oroszokat bátran kihagyhatjuk a számításból . . . . Az osztrák hadsereg ellenben körülbelül egyenlő volt velünk számra nézve, de további erősítésekre nem számíthatott, . . . ki tudja, mi szerencsés fordulat állhatott volna be Magyar-

országgra nézve, kitartóbb, hosszabb fegyveres ellentállás következtében . . . . .?

„Legalább is olyan, mely a bécsi udvart végre reá kényszerítette volna alkudozásokba bocsátkozni s egyetértésre jutni Magyarországgal.“ (387. 388. lap.)

Szavánál fogjuk Dembinszkit, miszerint ő az oroszokat a számításból még Magyarországon szereplésekor kihagyandóknak vélé. De kérjük aztán :

Ha Görgey seregével Erdélyben egyesülni kész volt, miért nem akart ő már Aradnál egyesülni vele?

Ama 96,000 ember 257 ágyúval, ha Erdélyben, úgy Aradnál is gyülekezhetett, csakhogy Aradnál több nappal előbb, jobb karban, harczképesebb (mert kevésbé megzaklatott, kiéhezett, kimerített) állapotban, mint Erdélyben.

Dembinszki az öt Aradra utasító kormányrendelettel való nem-törődést egyebek közt azzal is indokolja, Csatádon augusztus 7-én (367. lap) hogy a kormány részéről Aradra kitűzött erő-összpontosítást Görgey koholmányának mondja, s akként tünteti fel a hadászati körülményeket, mintha Aradnak vonúlni, az ő részéről annyit jelentett volna, mint letérni az Erdélybe vezető visszavonulási útról.

Ismét elfelejté Dembinszki, hogy nem Csatádról aug. 7-én indult ő Temesvárnak (állítólag) Erdélybe, hanem *már Szőregről* néhány nappal előbb. Ez utóbbi pontról pedig Aradnak öt mérfölddel *rövidebb* az út Erdélybe, mint Temesvárnak.

Ha tehát elejétől fogva csakugyan Erdélybe, és nem más felé, vonúlni komolyan el van határozva Dembinszki : úgy Szőregről bizonyára az öt mérfölddel rövidebb vonal irányában, tehát Aradnak veszi útját. Mert se Kmetyt, se Kollmannt — a kikre ő az (állítólag) Erdélyben elfoglalandó védelmi hadállásban (post festa okoskodván) szintén számított — nem nélküli vala Aradnál, ha — a mi semmi különös nehézséggel nem járt — jó eleve őket is ide utasítja.

Temesvár ostroma végre nem leendett se kevesebbé, se rövidebb ideig biztosítva a szőreg-aradi visszavonulás mellett, mint a milyen biztosítottak az tetteleg a szőreg-temesvári visszavonulás által bizonyult.

Hamarabb, mint a hogyan Dembinszki nyomán értek oda, az ő vezetése nélkül sem juthattak Temesvár alá a Haynau-féle orosz-osztrákok.

Mind ebből mi következik?

Nem egyéb, nyájas olvasó, mint az, hogy Szőregről *nem* Aradnak azért indult Dembinszki, mert Erdélybe vonulni — ekkor — dehogya vala szándéka. Oláhországba vágyott ő, tehát mindenekelőtt Lugosra; ide pedig Temesvárnak rövidebb az út.

Vegyük hozzá, hogy az emlékiratok szerint Szegedtől Temesvárig nem egyszer komolyan fenyegeté — Jellachich! Jellachich, kiről maga az osztrák hivatalos forrás (Raming) konstatálja, hogy az egész hadjárat alatt Szerémszégben (a Dunán túl!), Dembinszkitől legalább húsz mérföldnyi távolság s azonkívül még két nagy folyó által elválasztva, — várta a jó szerencsét.

Méltassuk figyelemre továbbá még azon érdekes körülményt is, miszerint Dembinszki — a mint láttuk — Ramingból lapszámra idéz, *tehát olvasta*, és mégis Jellachichhal veszélyeztetni Szegedtől Temesvárig bal szárnyát, hátrálási vonalát, ekkép indokolni törekedvén Temesvár felé vonulását.

Ha, mindezeket megfigyelve, vizsgáljuk Dembinszki fővezér magatartását Szegedtől Temesvárig: merő lehetetlenség rá nem ismernünk hasonmására azon magatartásnak, mely őt mint felső magyarországi főhadparancsnokot, a kárpátalji megyékben jellemzé.

Amott Dembinszki Galicziába betörni, itt Erdélyben hatalmas hadállást foglalni ajánlkozik, mire a kormányzó részéről amott Vogel és Benedek leveretése, itt a szétszórt magyar haderőknek Aradnál eszközzendő összpontosítása tüzetett ki (igen helyesen) elébbvaló feladatúl.

Dembinszki azonban amott Benedekéket, emitt Aradot, mint okos erényes ember a bünt, úgy kerüli s ekkép *mind a két esetben* legott kibúvik a mesebeli oroslánybőr alól az a bizonyos valami; és kiderül hogy az, amott Galicziába betörni, emitt Erdélyt megszállni *ajánlkozó*, ugyanegy hősi alak (bocsánat a szóért), csak más a nyakravalója.

Mert itt mint ott, Dembinszki haditerve nem volt más, mint elillanni mielőbb, a már jó eleve kiszemelt biztos menedékhelyre vezető legrövidebb úton. De valamint ott, úgy itt is, egyet restel Dembinszki:

A köztudomás szerint vele szemben működött ellenséges haderők állásához, mozdulataihoz mérve, az ő hadintézkedései épen nem kifogástalanok.

E bajon segített, kellett tehát amott a vereczkei vereség után Sziléziába elvonult Barcónak — a bereghmegyei vasgyárakat (253. lap), emitt a hegyesi vereség után a Dunán át Szerémmegyébe eltakarodott s mindvégig ott bujkált Jellachichnak a Temesvárt ostromló Vécsey-hadtestet veszélyesen fenyegetnie.

Z Á R S Z Ó.

Hanem azért Dembinszki emlékirataiban (mint „Danzer-Athenaeum-czég“ nyitotta történeti forrásban) is csak a végén csattan az ostor.

A török határhoz érve Dembinszki, még egyszer éjszaka fordul s a legmélyebb fájdalom és megindulás érzetével elősorolja a főbb eseményeket, melyeket Páris óta átélt.

„Elútazásom Párisból, a hófedte Kárpátokon, kietlen pusztákon keresztül egész Debreczenig, a téli hadjárat a Tiszánál, a kápolnai csata, a *Duklánál vívott ütközetek* (!) . . . . . mindez elevenen toltúl lelkem elé“ úgy mond.

Ajánljuk Danzer F. Alphons úr figyelmébe ezeket a „Duklánál (Galicziában) vívott ütközeteket“. Nyomuk sincs az ő általa összeállított emlékiratokban. Nyilván nagyon sietett Danzer úr az összeállítással s így Dembinszki irodalmi hagyatékának véletlenül legérdekesebb nyalábját ki se bontotta.

Ennélfogva Danzer F. Alphons úrtól Dembinszki emlékirataihoz most már egyenesen kérünk pótlékot, még pedig ama „Duklánál vívott ütközetek“ tüzetes leírását.

Az Athenaeum üzleti szellemétől pedig remélhetjük, hogy e várandó újabb történeti adalék magyar kiadásáról is mielőbb gondoskodják. *)

DEMÁR JÁNOS.

*) Tisztelt dolgozótársunk többször kikel az Athenaeum ellen s a fordító helyett egészen őt teszi felelőssé. Hogy a kiadók kiadványaikról bizonyos pontig felelősek a közönség és kritika irányában is, nem szenved kétséget, de a felelősség első sorban és főleg mindig az író és fordítót terheli. A kiadók rendszeren a mások ajánlatára adják ki a könyveket s a gyakran nyegle hirdetések sem magok fogalmazzák. Azonban mindennek van határa. Az Athenaeum valóban megróvást érdemel, hogy kivált újabb kiadványait oly nyegle fogásokkal, oly szertelen dicsőítéssel hirdeti lapjaiban, hogy mintegy kérkedve látszik magára venni az egész felelősséget és kihívni a kritikát. — Szerk.

DÜRER ALBRECHT.

Dürer Albrecht személye és művei legnagyobb figyelemre méltók: ő a német iskolának teremtője; fölötte ritka sok oldalú művész, sőt még tudós is; magyar családból eredt; végre műveivel, a többi régi mesterekéhez képest, nálunk is, legkönnyebben megismerkedhetünk.

Dürer az a művész, ki a német *realistikus iskolát* megalapította. Elfordulván azon régibb felfogástól, mely az embernek csak vallásos és egyházi életét egyoldulag vette tekintetbe, lángeszének egész erélyével belenyúlt a környező világ kimeríthetlen forrásába; ebből meritette végtelenig változó tárgyait s ezeket alakította át, teremtette újra művészetileg s adta elő a valóságnak megfelelő realistikus módon. És ezzel nemcsak ellenkezésbe állott a régi tipikai és conventionális felfogással, hanem egyszersmind új utat tört új iskolájának, midőn még a vallásos és egyházi felfogást is alárendelte az általános emberinek, mely nemünk egész összegének megfelel és összhangzó mozgásba hozza valamennyi tehetségeinket s hajlamainkat. Így Dürer élére állott a modern művészeti világnézetnek; mi főoka lett roppant hatásának nemcsak saját korára, hanem ezen hatás elterjedésének egészen napjainkig is; mert tagadhatatlan, hogy Dürer nemcsak számtalan alakot és jellemet teremtett (Krisztusét, több apostolét), mely még ma is mintául szolgál, de alkotott jeleneteket, egész compositiót és suiteket, minőket ma is egyházi képeken követnek és utánoznak. Ide tartoznak arczképei is, melyeken nemcsak a külső hasonlatosságot okozó szilárd részeket nyugalomba helyezve adta elő, hanem ezen részek színleges mozgalmában mintái jellemét és indulatait is ki

bírta fejezni. Midőn Dürer a mindennapi élet ábrázolásához is leszállott, az elsők közzé tartozik, kik úgynevezett genreképeket készítettek, melyekben külön elismerést is érdemel az azokban feltűnő élethűség.

Azonban mind ezzel még nem értük el Dürer *sokoldalúságának* határait; mert ő az emberi alakon kívül remeklett az állatok, a növények, sőt a nemszervi természeti lények mesteri előadásában is; ezek összeállításával teremtette gyönyörű tájait, minőket előtte inkább csak mellékleltül vagyis egyedül az ember cselekvényét körülfogó keretként, nem pedig természetes és e cselekvény létrejöttére szükséges s így minden lehető figyelemre méltó alapnak és helyiségnek tekintettek; sőt Dürer nem csak a tájhoz, hanem az abban megjelenő emberi munkásság eredményéhez, minők az épületek, feltűnő szeretettel nyúlt, s ezeket is kitűnő értéssel és szorgalommal mintegy arczképezte, úgy hogy őt az általános arczképezés, a természetűség kiváló mesterének kell tekintenünk. Nem állapodhatunk meg itt sem; föl kell említenünk mesterünk apróbb műveit: czimereit, könyvtábláit és az aranymívesek számára készített mintarajzait; mert ezekben is a művészi értelem ritka ízléssel és a legpontosabb bevégzéssel párosul. Mindezekkel a művészeti tárgyböcség még túl ma sem szárnyalt roppant mezejét megnyitotta; de másrészt új mezőt nyitott az előadás módjának is, midőn a réz- és fametszet technikáját, az anyag és eszközök kívánalmainak tökéletesen megfelelőleg, kifejlesztette, mindkettőt kimivelte tökélyének csaknem lehető fokáig. Újabb nézetek szerint Dürer találta fel az edzést a rézmetszetben, a fametszetben a *chiaroscurot*, vagyis a nyomtatást többszínű külön táblával. Végre nem mellőzhetjük el itt tudományos munkáinak megemléítését sem. Ámbár maga saját elméleteit az emberi test arányozásáról gyakorlatilag csak igen ritkán használta, e könyve mégis roppant hatásnak és elterjedésnek örvendett. Ellenben használta más könyvben előadott geometriai szabályait, kivált jeles vonaltávlati rajzaiban. Végre könyvet írt az erődítések-ről, melynek roppant érdemét csak a jelenkor ismerte el.

Hogy Dürer magyar családból származott, ezt sokan, támaszkodva a német névre, mely nem a „dürr“ (száraz), hanem a „Thür“ ajtó szóból jön, tagadni igyekeztek, többek

közt legújabb életírója Thausing is; azonban ez utóbbi maga is utal a családi lakra, hajdani *Ajtós* helysége, mely a mai Ajtós pusztában hagyta meg nevét. Itt Dürernek ősapja gazda-ember volt. Nagypja, a közelfekvő Gyulán az arany-mivességet gyakorolta. A család neve, régi lakhelyétől véve, alkalmasint Ajtós vagy Ajtósi volt; már mesterünk apjának czímerén is megjelenik a nyitott kapú vagy ajtó. Ez, mint nürnbergi lakos, nevét németre, Thürer-re fordította, mi későbbben Dürerre változott, ámbár mesterünk kcrának írói is fölcserélvén — mi a németeknél, kivált az osztráknál még ma is előfordúl, — a D-t T-vel, majd Dürert, majd Thüerert írják. Igen érdemes volna vizsgálni, vajon Nagy-Váradon nincsen-e nyoma a XV-dik század dereka körül egy Ajtós vagy Ajtósi nevű plebánusnak? mert maga mesterünk emlité ily nevű nagybátyját. — De ha a Dürer-családot magyarnak mondhatjuk is, a művészt magát tetőtől talpig, testileg és szellemileg tökéletesen németnek kell elismernünk, ki nem csak Németországban született, nevelkedett, élt és lakott, hanem családjának és apjának hazáját, Magyarországot, tudunkra soha sem látta, soha sem látogatta.

Dürer maga több ránk maradt iratában szól életéről és munkásságáról: részint Pirkheimerhez és Hellerhez írt leveleiben, részint belgiumi és hollandi útinaplójában és más rendbeli jegyzetekben, melyek mindnyáját újabban, legteljesebben és számos magyarázó megjegyzésekkel kiadta Thausing Móricz e cím alatt: *Dürers Briefe, Tagebücher und Reime, nebst einem Anhang von Zuschriften an und für Dürer*, Wien 1872. Ugyanis Thausing kiadta 1876-ban mesterünk ismeretére nézve epochalisan mondható könyvét: *Dürer, Geschichte seines Lebens und seiner Kunst*. E könyvet, számos sikerült illusztráció díszíti, 537 lapon lehető kimerítően adja elő tárgyát, mire szerzője nemcsak, mint a bécsi Albertinának, mesterünk művei egyik legbővebb tárházának igazgatója képessé vált, hanem az által is, hogy Dürernek egyéb műveit is évekig szorgalommal és kitünő értelemmel tanulmányozta és nem hagyta figyelem nélkül még ama számos könyveket, tudósításokat és apróbb adatokat sem, melyeket századok óta följegyeztek, vagy hagyományként szóval terjesztettek. Thausing iratának hármassal főérdeme: hogy a művészt szorosán összeköti az emberrel és annak

társadalmi viszonyaival, hogy fejlődésének okait kutatván, kimutatja az öt megelőzött különféle iskolák és kortársa mesterinek reá gyakorlott termékenyítő befolyását, mely itt oly fogékony talajra talált; végre, hogy Dürer műveinek keletkezési rendjét a lehetőségig megalapítván, remeklésének föl- és leszálló irányát, okaival és viszonyaival világosan szemünk elébe helyezi.

De mindezekhez járúlnak, mint mesterünk ismeretének fő forrásai, *saját művei*, melyekbe inkább, mint más művész, tudta beleönteni lelkét, kedélyét, szellemét; és ezen műveknek száma oly nagy, hogy ez csak a legtermékenyebb és hosszú élettel megáldott mesterek műsorához hasonlítható, mihez járúl még Dürer réz- és fametszeteinek nagy elterjedése és többnyire pontos keltezése is. Személyére nézve itt főhelyen állanak magáról vett és sajátkezűleg bevégzett *arczképei*, melyek nehányát felhozzuk.

Bár még ridegen, mégis sokkal inkább jellemzőleg mint a „nürnbergi krónika“ mondva csinált úgynevezett arczképei, áll előttünk Dürernek gyermekkorában (13. évében) saját kezével rajzolt arczképe: „Das hab ich aus einem Spiegel nach mir selbst conterfeit in 1484. Jahr, da ich noch ein Kind war. Albrecht Dürer.“

Következik fiatal kori arczképe, melyet talán jegyese számára készített; az ide írt 1493-dik évszám szerint 22 éves korában, nagy szorgalommal és az alkalomnak megfelelőleg díszesen felruházott ifjú, kit minden kor méltán szépnek nevezhet. A fiatal ember kezében eryngiumvirágot tart, melyet a német férfihűségnek „Mannestreue“ nevez; az évszám egykorú a képpel, valamint ezen aláírás is: „Min sach die gat, als es oben sehtat“; az az ügyem oly jól áll, mint ezt az írás fölött látható derült arczkép mutatja. A képrajzot Albrecht főherceg gyűjteményében Bécsben, az úgynevezett Albertinában őrzik.

A müncheni pinakotheka arczképét Thausing 1503-ból kelti, Dürernek 32 éves korából. „Ki nem ismeri, úgymond, ezen dicső férfit, ki földetlen fölvel és ködmönére lefolyó barna jól fodrozott haja keretéből szemeit egyenesen a nezőre meresztí, félig vizsgálva, félig sejtelmesen (halb prüfend, halb visionär). A kétfelé osztott haj oly gazdag, hogy az arc keskenynek, hosszú nyaka hatalmasnak mutatkozik; a valami-

vel több, mint életnagyságú mérv még öregbíti a komoly és nemes vonások kifejezését. Szeme zöldes, a teli ajkak, Dürer izlésében, kissé összevonultak és kiszökők. Szépségéről híres keze köntösét tartja össze, de merevsége miatt nem jelenik meg előnyére. A szakál rövid és még nem igen sűrű. A kivitel bámulatos szorgalmú, kivált a hajzatban és ködmöne szőrében, de ezért még sem kicsinyes. A testrészek szürkés árnyékaik folyólag olyasztvák (vertrieben), a világos helyek fehér festékekkel szélesen felrakvák. A vékonyan föltett festék alatt még ide s tova láthatók a rajznak keresztvonásai. "E kép sokat szenvedett; a mostani 1500-dik évszámot későbbben tették ide.

A negyedik arczkép nem Dürertől származik. Itt már beteges aggastyánként jelenik meg, hajdani oroszlány-sörénye félig le van vágva, nem fürtös többé, hanem síma, szakála és bajusza elhanyagolt, arcza redős, kifejezése únt ugyan, hanem szemében a régi erélynek maradéka még látható. E fametszeten nincsen évszám; az 1781-dik évi kiadás a készítést a halálét megelőző 1527-dik évre teszi. E képen megjelenik a családi czimer is nyitott kapú alakjában.

Dürernek testalkotása inkább gyöngé volt, többször betegeskedett. Erősebb betegségen esett keresztül apjának halála után 1503-ban, s ezen időt tartja Thausing mesterünk forduló pontjának; bár nézetem szerint Dürer már apokalypsisében elérte a remeklésnek azon fokát, melytől művészetének csak kiterjedése és sokoldalúsága tekintetében lehetett haladnia.

Betegeskedett Dürer többször későbbben is, de halálos nyavalyájának alapja mégis csak azon meghülés volt, mely érte, midőn a tengerpartra kidobott ezethalat látni ment Zeelandba. Hozzá járult, hogy Németalföldön a sok, tiszteletére adott lakoma és ezekben a mértéken túli borozás is rontólag hatott egészségére. Úgy tetszik, ebből gyakran ismétlődő makacs hidegletés eredt. Nevezetes, hogy két nagyobb betegségét rajzzal örökítette meg: az 1503-kit a British Museumban levő szenvedő Krisztusfővel, melylyel talán összeköttetésben áll Pulszky Ferencznek szenvedő Krisztusfeje is; a későbbit a Bremában őrzött rajzzal, melyen magát, czombjáig meztelenül ábrázolta altestének a lép táján levő sárga foltjára mutatva, hozzá írva: „Do der gelbe Fleck ist und mit dem

Finger drawff dewt, do ist mer we.“ — Thausing véleménye szerint e rajzot azon orvos számára készíthette, ki őt Antwerpenben gyógyította.

A híres Albrechtnek apját szintén Albrechtnek nevezték, fiától való megkülönböztetés végett, idősbnek. Fiatalkorában, az akkori és maig tartó szokás szerint, mint vándorlegény kiment Németországba, hol, úgy tetszik, a Rajna-vidéket és alkalmasint az akkor művészi iskoláiért nagy hírből álló Németalföldet is meglátogatta.

1455-ben, márczius 11-kén Nürnbergbe érkezett, ugyanazon napon, melyen Pirkheimer Fülöp, gazdag előkelő patricius menyegzőjét ülte. Id. Albrecht, mint legény beállott Holper aranyműves műhelyébe, kinek leányát Borbálát, későbbben vette nőül. Ipa halála után műhelye és üzlete birtokába lépett. Midőn Pirkheimer házában lakott Albrechtünk, harmadik fia és a házi úr fia, Wilibald közt könnyen fejlődhetett gyermekbarátság, mely hihetőleg későbbben sem szakadt meg, mikor a Dürer-család, Albrechtnek négy éves korában, kiköltözött a Pirkheimer-féle házból.

Idősb Albrechtnek igen nagy családja volt, összesen tizennyolcz gyermeke; de ezek közt sok már gyermek-, másrésze felnőtt korában halt el úgy, hogy ifjabb Albrechtnek csak két testvérét találjuk nála említve. Andrást, ki apja mesterségét gyakorolta és Jánost, kit a nagy festész fölnevelt és ki későbbben a lengyel királynak udvari festésze volt. E két testvér túlélte Dürert. Számos saját gyermekei mellett id. Dürer még Magyarországon maradt testvérének fiát, Miklóst is házában tartotta; ez későbbben Kölnben telepedett le, hol magyarnak „Unger“, nevezték és hol őt Dürerünk németalföldi útjának alkalmával meglátogatta.

Dürer Andrásnak leányát, Constantiat, Giles Kilian Proger (alkalmasint a prágai) vette nőül, ügyes aranyműves, ki több, ékszer-mintául metszett lapot hagyott reánk. S ezzel a Dürer családnak fonala megszakad Németországban.

Dürerünk 1471-ben máj. 21-kén született, mint apjának harmadik gyermeke. Nem egészen félévvel előbb született (1470-dik decz. 4-kén) ugyanazon háznál Pirkheimer Wilibald, ki holtig hű barátja volt Dürerünknek. Nürnbergnek előkelő tudósa és első művésze közt igen szíves viszony létezett.

Miután a kis Albrecht az akkori elégtelen iskolában írni, olvasni és alkalmasint a latin nyelvből is valamicskét megtanult, apja 13 éves korában műhelyébe vette, hogy mesterségére tanítsa. Ezen első tanfolyama nagy befolyással volt jövő fejlődésére. A plastikai idomok kezelése fölébreszté benne a kerekdedségnek, a mintázásnak, a compositiō felosztásának és a távlatnak érzését. Az aranymívesség tanította az érczek kezelésére is, mi alapúl szolgált azon technikai haladásnak, melyet később rézmetszeteiben tanúsított, hogy ne mondjuk teremtett. De hajlama mégis inkább a festészet felé vezette, melyet ő maga elég egyszerűen „gyakorlatnak a síkon“ nevez: „Item Malen ist das, dass einer von allen Dingen eines, welches er will, wisse auf ein eben Ding zu machen, sie seien wie sie wollen.“ Más megjegyzése a festészet tárgyaira nézve, szintén igen szűk körre szorítkozik, t. i. a szentképek és az arcképek festésére: „Die Kunst des Malens wird gebraucht im Dienste der Kirche, und dadurch angezeigt das Leiden Christi und viele andere gute Ebenbilder, behält auch die Gestalt der Menschen nach ihrem Absterben.“ Itt szó sincsen a tájképről, melyben Dürer annyira remekelt, és melyet magában, minden bibliai, egyházi vagy arcképi vonatkozás vagy csoportozás alkalma nélkül is festett.

Apja ugyan eleinte ellenezte fiának kívánságát; mert sajnálta a műhelyében töltött „elveszített“ időt, de elvégre mégis engedett és az ifjút mint inast Wolgemut műhelyébe adta, három esztendőre 1486. november 30-tól számítva. „Und da ich nun säuberlich arbeiten konnte, trug mich meine Lust mehr zur Malerei, denn zu dem Goldschmiedwerk; das hielt ich meinem Vater vor; aber er war nicht wol zufrieden, denn ihn reute die verlorene Zeit, die ich mit der Goldschmiedlehre zugebracht hatte. Doch gab er mir nach, und da man zählte nach Christi geburt 1486 am St. Andreastag versprach mich mein Vater in die Lehrjahre zu Michel Wolgemut, drei Jahre lang ihm zu dienen.“

Dürernek két rajzát ismerjük, melyet még apja házánál készített: fennemlített önarcképét, jelenleg az Albertinában és egy Madonna-képet, melyet 1485-ben rajzolt és mely jelenleg Párisban van a Pozsonyi-Hullot-féle gyűjteményben; az utóbbi még közel áll a Wolgemut közönséges munkáinak fel fogásához. Ezzel könnyen megismerkedhetett az ifjú nem

csak mert Wolgemut háza közel feküdt apjához és mert a két férfi hihetőleg összeköttetésben állott egymással, hanem azért is; mert épen akkor készült Wolgemut egyik műve a „Schatzkästlein“ Koberger Antal nyomdájában, ki Dürerünk keresztapja volt, kinél tehát ő gyakran megfordulhatott. E rajzon Dürer nevének *A* és *d* betűje még elválasztva van egymástól és a *d* kis ú. n. góth betű, de ez és az 1485-diki évszám kétségen kívül egykorú magával a rajzzal.

Maga Dürer csak röviden szól vándorlásáról, melyre 1490-ben indult és melyről 1494. május 10-kén tért haza. „Und da ich ausgedient hatte, schickte mich mein Vater hinweg, und ich blieb vier Jahre aus, bis dass mich mein Vater wider forderte; und als ich im Jahre 1490 hinwegzog nach Ostern, darnach kam ich wieder, als man zählte 1494 nach Pfingsten.“ Nem mondja meg egyenesen minő helyeket járt be ez idő alatt; de irataiban elszórt megjegyzésekből következtethetjük, hogy először is a Rajna vidékén, utóbb pedig Velenczében tartózkodott, imitt talán már 1493-ban. Akkori időben már nem, mint előbb, a Németalföld volt az éjszaki festészetnek középpontja; az olajfestészetet Antonello da Messina már meghonosította volt Velenczében, melynek iskolája, a paduai mellett, kezdett felvirágozni.

Scheurl, Kress Antal dicsőítésére írt és 1515-ben nyomtatott beszédében megjegyzi, hogy Dürer 1492-ben Kolmarban Strassburgban és Baselben tartózkodott, hol Schongauer testvéreivel találkozott; maga Schongauer Márton ekkor már nem élt, s így Dürernek egyik forró kívánsága, megismerkedetni e jeles mesterrel, teljesedésbe nem mehetett. Úgy tetszik, mintha ez idő alatt néhány az Albertinában levő város-nézet készült. 1493-ból szintén az Albertina bírja két képét, egy bámulatos szorgalommal bevégzett Madonnát és a mesternek fentebb említett második arczképét. Dürer első tartózkodására Velenczében főképen 1505-ben Velenczéből Pirkheimerhez azon leveléből következtethetni, melyben mondja, hogy azon művek, melyek neki 11 évvel ezelőtt annyira tetszettek, most már nincsenek hatással reá: „Das Ding, das mir vor eilf Jahren so wol gefallen hat, das gefallt mir jetzt nicht mehr und wenn ichs nicht selbst sähe so hätte ichs keinem anderen geglaubt. Auch lasse ich euch wissen, dass viele bessere Maler hier sind, als da draussen Meister Jakob, aber Anton Kolb

schwüre einen Eid, es lebe kein besserer Maler auf Erden als Jakob. Die Anderen spotten seiner, sie sagen, wäre er gut so bliebe er hier.“*)

Ki volt már ezen itt említett Jakab mester? A Velenczében született Barbari Jakab, ki metszett lapjait a Mercur-bot-tal jelzette (le maître au caducé, der Meister mit dem Mercurstab), ki gyakran s hosszasabban megfordult Németországon is, Nürnbergben is Kolb Antal kalmárnál és pártfogójánál; ennek segítségével kiadta 1500-ban Velenczének öt nagy fatáblára rajzolt térképét. A németek e mestert jól ismerték és mint olasz eredetűt Walchnak (der Wälsche) nevezték. Későbbi korában Barbari Margitnak, Belgium kormányzójának, udvari festésze lett, attól 100 livernyi évdíjat kapott és 1516 táján halt meg Belgiumban.***) Barbari még némileg azon szellemnek hódolt, kivált pályája elején, melyet a Vivarini Antallal együtt működő „Johannes Alemannus“ vagy „de Alemannia“ meghonosított 1440 körül Velenczében.

Ámbár Dürert 1505-ben már nem elégíti ki Barbari műve, 1494-ben e mester mégis nagy befolyással volt reá. Thausing helyes megjegyzése szerint Dürer kettőt tanult Barbaritól: a meztelen, kivált női, test helyes és tetszőbb rajzolását, valamint az elméleti arányozást is; ez utóbbiról maga írja, hogy nem talált mást, mint Jakab kedves mestert, ki valamit az emberi arányokról, mérvekről írt volna. Ez neki mutatott ily mérvekből készített férfit és nőt oly időben, melyben Dürer még fiatal volt és ilyesmiről még mitsem hallott. Azonban Barbari festéztársát nem akarta beavatni titkába; miért is Dürer saját eszmélkedéseihez és Vitruvhoz fordult, ki néhány szót ejt a férfinak tagmértékeiről.***)

*) Doppelmayr: *Nachrichten* Nürnberg 1730. (183. l.) szintén mondja, hogy Dürer hazatérése előtt Velenczében tartózkodott.

**) Barbarinak mintegy harmincz metszett lapját ismerjük. Gróf Andrassy György birtokában volt Szilágyi Erzsébetnek e mester által festett arcképe, melynek mását gr. Teleky József kiadta *Hungadia*-ban. Az ábrázolt személyre ráismerünk a gyűrűt csőrében tartó hollós czímer, a festészre pedig caduceus jele után.

***) Ich habe niemand gefunden, der da etwas beschrieben hätte von menschlicher Maass zu machen, als einen Mann Jacobus (Barbari vagy Waleh) genannt, von Venedig geboren, ein guter lieblicher Maler! Der wies mir Mann und Weib, die er aus der Maass gemacht hatte, so dass ich in dieser Zeit lieber sehen wollte, wass seine Meinung gewesen

A második irány, melyet Dürer a XV-dik század végén Velenczében talált, mutatkozott a Belliniek még teljesen ki nem fejlődött iskolájában, melyben a fősúly inkább a színek összhangzó hatásán, mintsem a rajz tökélyén fekszik. Ezen iskolának csak arczképei követnek erőteljes realistikus irányt. Magát Giovanni Bellinit Dürer 1506 febr. 7-én Pirkheimerhez írt levelében még mindig elsőnek tartja. „Er ist sehr alt und noch immer der beste in der Malerei.“

Harmadik befolyást mesterünkre Velenczében gyakorlott Mantegnának renaissance iránya, mely szorosán csatlakozik a római classikai művészethez. Ennek kellett hatni leginkább Dürerre, mert vele született vonzalma a szenvedélyek kifejezéséhez vezette. A német művészet ekkor nagy nehezen kezdte lerázni a régibb egyházi módnak jármát. Sovány, de ruhás, az indulatokat leküzdő alakjai ellenében felszabadulókként tündek föl a paduai renaissance szenvedélyes meztelen emberei. Itt az éjszaki férfinak törekvése a természetes után rokonságra talált. Nyugalom és szigorú elrendezés új békóként jelent volna meg és misem mutat arra, mintha amaz idő szerint a velencei oltárképek alakjainak szende és egyszerű csoportozása háttással lett volna Dürerre; kivált mikor már akkor az *Apokalypsis* nagyszerű képe felvillant képzelő tehetségében. Így látjuk hogy mesterünk 1494-ben Mantegnának két, az antik dombormű szellemében tartott rézmetszetét másolja: a tritonok harcát és a bacchanált a káddal; mindkét rajz az Albertinában őriztetik. Dürer Schongauer mellett legnagyobbra becsülte Mantegnat és sajnálja hogy ezt sem ismerhette meg személyesen. Vannak ezen időszakból Dürernek más antikszerű eredeti compositiói is; azonban ezekből kitetszik, hogy még sehogy sem tudott behatni a classikai művészet szellemébe. Általán

---

wäre, denn ein neu' Königreich. Und wenn ich's hätte, so wollte ich's ihm zu Ehren in Druck bringen gemeinem Nutzen zu gute. *Aber ich war zu derselben Zeit noch jung* und hatte nie von solchen Dingen gehört. Doch die Kunst ward mir gar lieb und ich setzte mir in den Sinn, wie man solche Dinge könnte zu wege bringen. Denn mir wollte dieser zuvor gemeldete Jacobus seinen Grund nicht klärlich anzeigen, das merkte ich ihm wol an. Doch nahm ich mein eigen Ding vor mich und las den Vitruvium, der beschreibt ein wenig von der Gliedernaass eines Mannes. Von oder aus den zweien oben genannten Männern also habe ich meinen Anfang genommen und habe darnach meinem Vorsatze gemäss gesucht von Tag zu Tag.

megjegyzendő, hogy mesterünk stylje, első velencei tartózkodása előtt már annyira meg volt alapítva és szilárdítva, miképen az ott nyert idegen befolyás azt többé eltörleszteni vagy csak lényegileg módosítani sem bírta.

Úgy tetszik, hogy mesterünk ezen vándorlása alatt főképen tájfestését fejlesztette; erről tanúskodnak számos ebbeli ránk maradt tanulmányai: Insprucknak, Triestnek és más városoknak nézletei stb. Thausing véleménye szerint Dürer második velencei útjában, mely már határozott üzleti czéllal volt összekötve, nem is érhetett rá ily vázlatok készítésére, holott első útját valószínűleg gyalog tette meg s így tetszésére megállhatott és nyugvás közben festhetett. E nézet helyessége mellett szól az is, hogy Dürer későbbi tájképei is, mint egyéb művei, évszámmal vannak ellátva, ellenben régiebbjeiben az évszám mindig hiányzik. Alkalmasint első vándorlása alkalmával vázolta Sváборországban azon nagyszerű tájképet is, mely a felhőkben lebegő nagy Fortunája alatt látható.

Dürer mindjárt hazatérte után, a két apa szerződése folytán, *) nőül vette Frey Ágnes, Frey János, előkelő, jómodú nürnbergi polgár leányát. Frey mivel ember volt, ki zenével és mindenféle vízijáték gépezetének készítésével foglalkozott, veje számára többféle mesterséges rajzot készített. Jó barátságban éltek egymással, mi abból is kitűnik, hogy családjá csaknem minden tagjának arczképét többször találjuk Dürer képrajzaiban és néhány olajképében is.

Thausing igyekszik Dürer nejét is rehabilitálni az utókor előtt. Maga Dürer sohasem panaszkodik ellene, magával viszi el szolgálójával németalföldi útjára és arczképét is ismételve rajzolja szerető kézzel. Az Albertinában levő nürnbergi jelmezképek többjének mintául szolgált Ágnes asszony, ki itt csinos termetű és arczú nőként jelenik meg. E képek neveztések aquarelle-technikájukról is. Az alakok tollal vannak rajzolva; e rajzra vannak alkalmazva vékonyan a vízfestékek, a világos helyek kihagyásával, végre a körvonalok és árnyékok ismét tollal. Ez alkalmasint az a mód, melyet Dürer maga, németalföldi naplójában félfestékesnek nevez: „mit halben Färblein und gerissen.“ — Mesterünk kortársai

---

*) E szerződés és a házassági okirat említettik Dürer halála után 1530-ban.

sem mondják Ágnest zsémbesnek vagy kiállhatatlannak, kivéve az egyetlen Pirkheimert, ki, Tschertehez Bécsbe mintegy 1530-ban írt levelében róla azt állítja, hogy szegény Dürert egész életén át zaklatta és kora halálát is okozta. A vád mesterünk legjobb barátjának szájában, igen fontos; de másrészt magában álló és oly időből származik, melyben Pirkheimer a kösvénytől halálig gyötörve, maga zsémbes lett és melyben másrészt Ágnes asszony őt, forró kívánságának megtagadása által, maga ellen felbőszítette. Nem neki, hanem másnak adott el egy pompás szarvasagancs-párt. A vádnak indoka gyermekesnek tetszik, azonban tudnunk kell, hogy akkor a szarvasagancsok igen nagyon divatban voltak és hogy Pirkheimer azokat, melyeket barátja maga után hagyott, fölötte megkívánta. Különböztetjük azt is, hogy Pirkheimernek jelleme nem volt szilárd és hogy ő, ki eleinte a reformatiónak kiváló pártfogója volt, később attól elpártolt és ezért sokat feleselgetett e tekintetben szilárd barátjával, Dürerrel. Annak, hogy Ágnes asszony nem volt oly fősvény, minőnek Pirkheimer hirdetni szeretné, több tanúságát is ismerjük. Dürer 1524-ben a nürnbergi tanácsnál 1000 frtot tett le 50 frtnyi évi kamatra; ezen kamatot felesége egy évvel saját halála előtt a wittenbergi egyetemen tanuló theologusok ösztöndíjával rendelte. Melanchton e tettét nagyrabecsüli és dicséri. Úgy szintén Ágnes asszony két sógorának is kifizette a hátramaradt vagyonának őket illető negyed részét, mire a törvény nem kötelezte, az összeg csak halála után illetvén a sógorokat. Végre, ha fősvénységből férjét munkára serkentette volna, nem látni át, miért engedte meg, hogy élete utolsó éveiben egész nyugalommal tudományos munkákkal foglalkozzék, melyek keletére csak kevés kilátás volt.*)

De ha Ágnes asszony jellemére nézve nem jöhetünk is biztosan tisztába, a Dürer szegénységéről szóló mendedonda mindenesetre mese. Igaz, hogy ő maga mindig panasz-

---

*) Dürer nevének legnevezetesebb arczképe a Hausmann-féle gyűjteményé Hamburgban; ehhez hasonlít a mailandi Ambrosianaé és ehhez ismét az Albertinának egyik costume-alakjáé (az utóbbit kiadta Baader chromo-xylographiában Bécsben 1871-ben). Ágnes utolsó arczképét Dürer németalföldi útjában rajzolta: „Awff dem rin (Rhein) mein weib pey popart (Boppart)“; ezt a bécsi es. könyvtárban őrzik.

codik; szerinte, valamint második velencei tartózkodása, úgy németalföldi útazása is veszteséggel járt. Nejével kapott 200 frtot, mi akkor szép hozomány volt, ipa után (1522-ben) neje örökölt 762 forintot és Dürernek hátrahagyott vagyonát 6848 frtra becsülték, mi őt a vagyonosabb nürnbergi polgárok sorába helyezte; bár másrészt igaz az is, hogy műveit soha sem tudta úgy értékesíteni, mint mestere Wolgemut a magáéit és hogy saját naplója őt helyenként némileg pazarlónak mutatja be; midőn Dürer bőkezűségében a kapott ajándékot rendszeren többetérővel viszonzta.

Dürer első műhelyéből, melyet hazatérte után rendezett be, több oltárkép került, de ezek festésénél legényeit, az akkori szokás szerint, nagyban használta. Németországban még mindig a nagy csücsíves stylum uralkodott, szárnyai számos egyes képekre voltak felosztva s így az utóbbiak csak kis mérvűek lehettek, de alakjait még magas elhelyezésök miatt sem lehetett jól látni. Ez az alkalmasint, mire Michel Angelo is czéloz, midőn az éjszaki művészeknél képök túlerheltségét gáncsolja. Maga Dürer is első oltárképeinek nem igen nagy fontosságot tulajdonít, midőn Hellerhez írt levelében panaszcodik, hogy ő az oltárképre a szokottnál sokkal nagyobb szorgalmat fordított saját kárára: „Es ist auch nie erhört worden, auf ein Altar solch' Ding (minőt a Heller által megrendeltre festett) zu machen, wer möchte es sehen“ (ki láthatná jól?). Dürernek ezen első műhelyében dolgoztak öcsese János, Schaeufelein, Hans Baldung Grien (?), Springinklee, Kulmbach és mások, ámbár ebbeli okirati tudósítás csak a két utolsóról maradt.

Dürernek e korszakban sajátkezűleg bevégezett képei közzé tartozik: több családi arczkép, egy a. bécsi Belvederben látható Madonna és főképen a florenczi Uffizikban őrzött, a keleti bölcsék tisztelgését ábrázoló képe, melyről Thausing mondja, hogy ez gyémántként tündöklök a szomszéd olasz remekművek közt is.

Első és második velencei tartózkodása közzé, 1494-től 1505-ig esik mesterünk rézmetszeteinek kettős sorozata: az egyik áll 15 lapból, mely még egyszer W mester-jegygyel ellátva is fordul elő, a másodikra részint az 1503., 1504. és 1505-dik évet jegyezte föl, a többi, évszám nélküli, pedig fel-fogásban és előadásban az előbbiekhöz közel áll; némelyikén

a technika kevésbé remek; miért is ezeket legrégebbeknek kell tartanunk.

Az *első sorozat* iránt különböznek a vélemények; vannak, s ezek közt főleg Thausing, kik a W betűvel jegyzeteket tartják Wolgemut eredeti lapjainak, Dürereit pedig másolatnak; mások azt állítják, hogy Wolgemut, öreg korában másolta saját tanítványának rézmetszeteit; mások ismét, és ezek közt Bartsch, azon véleményt védik, mely szerint olmücsi Wenzel aranyműves másolta Dürernek lapjait; végre legújabbán Springer (Lützov: *Zeitschrift für bildende Kunst* 1877-dik évi 1-ső és 2-dik füzetében) a W betűben Walchéra akar ismerni, ki, szerinte Olaszországban a Mercur-botot, Németországban a W betűt használta jegyéül. Nézetem szerint nem állíthatni, hogy a W-betűs lapok mindnyája vagy eredeti vagy másolat; de van azok közt eredeti és van másolat. Nemzeti képtárunkban e sorozatnak csak két lapját bírjuk eredetiben és másolatban felmutatni: a *Négy boszorkányt* és *Amygone elraboltatását*; két-két lapot tüzetesen összehasonlítva egymással, Dürer négy boszorkányát másolatnak, a rablást pedig eredetinek kell mondanom. Véleményem az utóbbira nézve főképen tájképének remek előadására alapítom, mely tökéletesen mutatja Dürer ebbeli felfogását, míg a W betűvel ellátott lapon a tájnak rajza tökéletlen, a másoló itt föl nem ismerte mintájának jellemét.

Dürer rézmetszeteinek *második sorozatából* kiemelendő:

Czímer a halálfővel 1503,

Czímer a kakassal (évszám nélkül),

A gyermekét imádó Mária 1504,

Ádám és Éva 1504,

az ú. n. *Nagy ló* 1505,

az ú. n. *Nagy Fortuna* (évszám nélkül),

Sz. Eustachius vagy Hubertus (évszám nélkül).

1503-ban, mint ezt említett két címere mutatja, Dürernek rézmetszői technikája tökéletesen ki volt fejlődve; az 1504-ben készült Madonnájának metszete oly gyöngéd, hogy mesterünk finomságban későbbi lapjaiban sem tudott túltenni, *Ádám és Évája* az emberi testnek tökéletes ismeretét és tetszős minták használatát mutatja; minek épen ellenkezőjét kell állítanunk a *Nagy Fortuna* tekintetében, de itt is, eltekintve az alak visszatetszőségétől, a természetes valóság

netovábbja előtt állunk; csodálatos az alak alatti táj, ugyanily remek a táj sz. Eustachius körül is, a ló még nem jó, hanem a kutyák mesterileg rajzolják.

Igen nevezetesek Dürernek ezen időtájra eső *aquarelljei*. Úgy tetszik, mintha útközben nagy kedvvel folytatta volna Nürnberg egyes vidékeinek és helyiségeinek lefestését vízfestékekkel; de nevezetesek e korszakban festett állatai, virágai és más tárgyú aquarelle-képei is, melyek mindnyájában legszorosabban csatlakozott mintáihoz és a német szorgalomnak és tárgyszeretnek legfényesebb példáit szolgáltatva.

Példás rajzolóí tehetségének bizonyítványát adják *nagy fametszetei* is, melyek élén áll a még 1498-ban megjelent *Apokalypsise* (15 nagy lap).

Thausing találólag magyarázza e műnek eredetét a pápák hatalmaskodása elleni oppositióból.

1496-ban megjelent Wolgemut satyr lapja a pápára *Roma caput mundi* cím alatt, melyet azonban „pápaszamárnak, Papstesel“ neveztek. Olaszországban a renaissance engedelmeskedőleg hódolt a pápák kívánalmainak és követeléseinek; ellenben Németországban az elvégre 1500-ban megalakult birodalmi kormány „Reichsregiment“ a pápától túlcsepontásainak megszüntetését kéri; mire VI. Sándor 1501-ben az egyházi censurát alapító bullájával felelt, mely kivált azon repülő lapok ellen volt irányozva, minőkben a pápákat kigúnyolták és melyek roppant elterjedésnek örvendtek. Az elégedetlenség, mint Wolgemut lapjából látjuk, már hosszabb idő óta forrt. „Midőn a keresztyén népszellem, mondja Thausing, a fennálló intézmények iránt bizalmatlanságba esett, készen foglalkozott János apokalypsisevel, melyben az isten szolgájának a közel jövőt feltárta; szívesen foglalkozott azon irattal, mely a hozzá hasonló érzésnek köszönte létét. Az apokalypsise maga, mint hét pecséttel elzárt könyv nem szolgálhatott ugyan felelettel a tépelődő kérdésekre, nem adhatott földi vigaszt; de az egész könyvön átömlik a megsemmisítésnek daemóni vonása és ennek borzadalmán élőködött a kétségbeesettek képzelő tehetsége. A magasztosb hatalom tökéletes győzelme minden földi hatalom fölött némi kiegyenlítő, fölemelő hatással volt az elnyomottak irányában és a foglalkozás a világ végével a kedélyeket elvonta a minden-

napi élet kisszerű szükségleteitől s így előteremté a szellemi változás alapját. E tekintetből már az ó-keresztyénség is megkedvelte az apokalypticus tárgyakat. A hussiták mozgalmait is megelőzte ilyféle tépelődés és a régi prágai mesterek szintén folyamodtak az apokalypsis képeihez, melyek jelentékeny maradványai még ma is láthatók a karlsteini erődben, valamint gyakran fordulnak elő a kölni és koburgi bibliában is. A XV-dik század azonban hasztalan fáradozott jobblét után, végefelé ismét ránehezedett a zivatart megelőző rekkenő hőség és így ismét a művészet előterére lép az apokalypsis.“

Dürer nem tartozott, mint mestere Wolgemut, a pápaság ellen gúnyt kiáltó humanisták sorába, hanem a komoly reformatorok közé, s azért fogott, hol amaz satyrához nyúlt, az apokalypsisnek komoly tárgyalásához, mihez jártassága a bibliában tökéletesen képessé tette. Neki a babyloni örömeány nem Babylonnak, hanem Rómának volt jelképe és férfias angyalai s a felhőkből előtörő lovagjai, kezdve a pápán és császáron, mindent leölnek mi útjukban áll. Ezen végenyészet ellenében csak két lapon jelenik meg az engesztelés: ott a hol a vérző bárány a négy evangelista jelképe körében áll, imádvá a pálmákat hordó öregektől és szentektől; és ott hol a hatalmas angyal a gonosz daemont ezer esztendőre lelánczolja és más angyal Jánosnak az égi Jeruzsalemet mutatja. A felfogás nagyszerűsége, sőt fensősége tekintetében, mely Dürer *Apokalypsisének* főjelleme, három lapja kiemelendő: az úgy nevezett apokalypticus lovagoké, az angyaloké a szelekkel és az öldöklő angyaloké, kik fölött a lovagok kitérnek a felhőkből.

Nem sokkal későbbi Dürernek több rendbeli teljes *Passiója*, melyekben Krisztus szenvedéseit meghatólag ábrázolja. Ismerjük nagy és kis fametszet-passióját, egyet rézbe metszve, mely a művész későbbi korszakába tartozik és az Albertinának zöld passióját, így nevezve mert ez zöldes papírra van rajzolva; ez is a papír után ítélve második velencei tartózkodása idejébe tartozik; míg a nagy fa-passiónak legtöbb lapja már 1505 előtt készült.

Szintén ide tartozik a *Szűznek élete* (21 lap); mert ennek tizenhét lapját Dürer még velencei útja előtt tette közé, bár teljesen és könyvalakban, valamint ezen munka, úgy a *Passio*

is csak 1511-ben jelent meg, együtt az *Apokalypsis*nek második kiadásával.

Vasari elbeszélése szerint Dürer *második velencei útját* 1505 vége felé azért ejtette meg, hogy Marc-Antonio Raimondit lapjainak illoyalis másolása miatt beperelhesse; minek folytán a signoria Raimondit eltiltotta Dürer monogrammjának használatától, de nem egyszersmind műveinek lemásolásától is. Azok, kik hitték, hogy Dürer lemásolt lapjai csak 1511-ben jelentek meg, Vasari elbeszélését mesének tartották, de nem vették észre, hogy Rajmondi két másolt lapján az 1506-dik évszám látható. Egyébiránt Dürer Velenczébe menetének fő oka nem e per volt, hanem a német kalmárok megrendelése újonnan fölépített raktáruk (Fondaco dei Tedeschi) kápolnájának oltárképére. Ezt jelenti Dürer, a mint megköttetett az alku, 1506. febr. 7-kén Pirkheimerhez írt levelében, melyben egyszersmind panaszkodik, hogy az olasz művészek, de csak is ezek, ellenségei, holott másrészt nem tartózkodnak műveit mindenütt utánozni. *)

A megrendelt kép az *Olvasó-ünnepélyt* (das Rosenkranzfest) ábrázolja; fölötte megrongált állapotban ma a prágai premontreieknél látható. Dürer maga különösen kiemeli színe-

---

*) Auch sind mir ihrer (der venetianischen Maler) viele Feind und machen mein ding in Kirchen nach, und wo immer sie es bekommen mögen. — Nachher schelten sie es und sagen es sei nicht antikischer Art und darum sei es nicht gut. És: Ich habe den Deutschen eine Tafel zu malen für welche sie mir 110 Gulden rheinisch geben — nicht für fünf Gulden Unkosten gehen darauf — die werd ich noch innerhalb acht Tagen fertig bringen mit Grundieren und Abziehen. Sodann will ich gleich anfangen zu malen, den sie soll, so Gott will, einen Monat nach Ostern auf dem Altar zu stehen. Das Geld hoffe ich, so Gott will, alles zu ersparen. — És: Wisset ferner dass meine Tafel sagt, sie wollte einen Ducaten darum geben, dass ihr sie sähet, sie sei gut und schön von Farben. Ich habe grosses Lob dadurch überkommen, aber wenig Nutzen. Ich könnte wol 200 Ducaten in der Zeit gewonnen haben (a képért csak 85-öt kapott) und habe viel Arbeit ausgeschlagen, auf dass ich heim kommen könnte. Ich habe auch die Maler alle zum Schweigen gebracht, die da sagten, im Stechen wäre ich gut, aber im Malen wüsste ich nicht mit den Farben umzugehen. Jetzt spricht Jedermann, sie hätten schönere Farben nie gesehen. — És: Aber Giambellin, der hat mich vor vielen Edelleuten gar sehr gelobt. Er wollte gerne von mir etwas haben und ist selber zu mir gekommen und hat mich gebeten, ich sollte ihm etwas machen, er wolle es gut bezahlen stb.

zetét, midőn azon birálatokat főlemlíti, melyek szerint „Velenczében soha oly szép színeket nem láttak.“ Igaz, ekkor, Giorgione és Titian mint fiatal legények még Bellini műhelyében dolgoztak.

Ezen nagyobb oltárképen kívül Dürer Velenczében festette ama páratlan *Feszületet*, mely Böhm és Feszetics hazánkfiái gyűjteményéből átment a drezdaiba. E képről Thausing következőleg nyilatkozik: „A jelenetet magyarázza a nyers fából készült kereszt alján olvasható felírás: PATER IN MANVS TVAS COMMENDO SPIRITVM MEVM; e fölött az 1506-dik évszám és mesterünknek monogrammaja. Daczára igen kis mérvének, a töviskorona árnyékából földerülő arcznak kifejezése igen megható. Az égre felkiáltónak tágan kinyitott szájában láthatók fogai és nyelve s ez épen oly bátor mint sikerült ábrázolás. A testnek alkotása jeles, erőteljesen tartott barnás mély hangulatban. A köténynek lebegő végei ügyes elrendezéssel betöltik a keresztágak alatti tért, a feszület egészen világítva kiemelkedik a lég északsötét hátterén.

Csak az alacsony horizonton látszik sárgás világítás, mely magikai hatással ömlik el a sötétkék vízparton és a tó tükkrén. Ez valóságos velencei éjjeli kép. Nehány ritka ágú nyírfa még öregbíti a kereszt világtól elhagyatását. Ritkán párosított mű oly kis helyen ily roppant nagyszerűséget. Alig hihető, hogy Dürer az ily mély színhangulathoz való bátorságot és festői ügyességet magával hozta Velenczébe. Úgy hiszem, hogy e képben nyilvánvaló Giorgione (?) befolyása, ki 1506-tól 1508-ig a „Fondaco dei Tedeschi“-ben festett, ámbár, mi igen csodálatos, Dürer ezen nagy színezőt nem említi Pirkheimerhez írt leveleiben.“

Crowe és Cavalcaselle (*Ital. Mal. deutsch v. Jordan V. köt. 177. l.*) ezt mondja. „E képet Böhm gyűjteményéből 1865-ben megvették, fára van festve, 7" 6" magas, 6" széles. Arányaival, élénkségével és nemes kifejezésével ezen gyöngymű vetélkedik Leonardo da Vinci teremtéseivel. A test lágy mintázású, az előadás felülmúlhatatlan szabatossággal, szín-egybeolvasztással dolgozva szeretetteljes bevégzése a testnek apró szőréig és a szeme fényéig terjed. Ily gyöngymű képes volt a nagy velencei festészek figyelmét magára vonni és őket a természetnek behatóbb tanulmányozására serkenteni. Alig

kételkedhetünk, hogy ily minták indították Titiant fiatalosága mesterművének, *Krisztus adófillérének* készítésére.“

Míg Thausing a lendületet a velenceiektől, Crowe és Cavalcaselle ellenkezőleg Dürertől származtatja, miből kiteszik, hogy a hatás viszonyos lehetett, másrészt pedig a velencei éghajlaton alapúl, melyben a színek hasonlíthatatlanúl tündöklőbbek, mint Európa éjszaki tartományaiban. E kép nemcsak Dürernek, hanem általán a festészetnek leggyöngédebb, legszebb Krisztusa a feszületen, kiben a megadás, az önmegtágadás kifejezése a legmeghatóbb, önkénytelenül részvétre kényszerít. Se Dürer, se más művész e fiatal idombájjal és keccsel tündöklő testet nem múlta felül, nem érte el, mi annál inkább feltűnő, mert az Albertinában mesterünk egyik képe ugyancsak feszületet mutat 1505-ből, mely sok motívumában e képnek előkészítésétől szolgált és mert mégis a kézrajzon a férfiaság teljes erejében fejlődött testet látunk s a már holt Krisztust mellére lefüggő fejjel. Ha mint Cr. és Cav. hiszik, Dürer e feszületével az olasz művészekre hatott, hatott viszont a bájosabb olasz természet a német mesterre; s ha netalán a kézrajz még Nürnbergben készült, a képet, mint ezt 1506-diki évszáma bizonyítja, Dürer Velenczében festette.

Hogy Dürernek tartózkodása Velenczében nagyon inyére volt, kiderül Pirkheimerhez írt leveleinek derült szelleméből, a sok tréfából és incselkedésből, melylyel barátja iránt nyilatkozik. Velenczében még táncolni is akart tanulni, de utóbb megsokalta a két óráért adott aranyat. Gyönyörködött a drága czifra ruhában és Pirkheimernek köntöse köszöntését is megírja. Mondja, hogy Velenczében úr, otthon csak szegény festő, kivel barátja alig fog társalkodni az útczán „con poltrone dipintore“, végre fázik Nürnberg hideg éghajlatától is. „O wie wird mich nach der Sonnen frieren! Hier bin ich ein Herr, daheim ein Schmarotzer.“

Dürer csak egy kirándulását említi Velenczéből. 1506. október hóban Bolognába ment. Mint Scheurl, szemtanúként írja, itt művésztársai igen kitüntették és ünnepezték; élökön hihetőleg Francia (Raibolini) állott, Raimondinak mestere és Raphaelnek barátja. Ámbár Raphael és Michel Angelo is ugyanezen évben tartózkodtak Bolognában, mégis, úgy tetszik, Dürer egyikökkel sem találkozott. A bolognai útnak főczélja ✓

volt a vonaltávlati tudománynak tanulmányozása. Dürer sept. 13-kán írja, hogy tíz nap alatt elkészül képe és hogy azután Bolognába akar lovagolni „um der Kunst in geheimer Perspectiva willen, die mich einer lehren will.“ Ki volt ebben mestere nem tudjuk; Harzen Piero degli Franceschi-t sejtí, Thausing Luca Pacciolit, ki, Leonardo da Vinci rajzaival élve, 1499-ben írta könyvét *De divina proportione*, mely azonban csak 1509-ben jelent meg. Az utóbbi valóbbszínű, mivel egyúttal világot vet Dürernek előhaladására a lónak ábrázolásában, melynek arányait mesterünk a négyszegből törekedett construálni, de mégis a természetes ló után rajzolta.

Haza érkezése után Dürer egymásután négy híres képét festette:

Ádámot és Évát (1507-ben Florenczben),

A tízezernek martyriumát (Bécsben 1508-ban),

Mária koronáztatását Heller számára (1509-ben) és

A mindszentek képét (Bécsben 1511-ben).

Thausing véleménye szerint *Ádám és Évája* (mely talán még Velenczében készült) a legtökéletesebb meztelen alak, melyet addig az éjszaki művészet létrehozott. Ádám állása hasonlít az 1504-ben metszett Ádáméhoz. Éva még karcsúbb, mint a rézmetszeten. A meztelen világosszínű testek hatalmasan emelkednek ki a sötét háttéren; a kép híg színekkel van festve, szürkés árnyékai igen finomúl összeolvasztvák. II. Rudolf császár a nürnbergiektől megszerezte, jelenleg a Pittiféle palota gyűjteményében őrzik.

A tízezer keresztyénnek II. Sapor shach alatt szenvedett *martyrságát* Dürer pártfogója, Frigyes szász választó számára 1506. márczius vége felé fejezte be. Hellernek ez iránt írja, hogy e kép neki tetszenék, hogy csaknem egész esztendeig dolgozott azon és hogy 280 forintnyi ára igen csekély; mi igen feltűnő, minthogy kevéssel ezelőtt meg volt elégedve 110 frttal, melyet a német kalmárság velencei képéért fizetett.*) E képnek első vázlatát Dürer egyik nagy fametszetében látjuk. Későbbben a *compositio* nevezetes módosításon ment keresztül,

---

*) Ich wollte, dass ihr meines gnädigen Herren Tafel sähet! Ich bin der Meinung sie würde euch gefallen. Ich habe schier ein ganzes Jahr daran gearbeitet und wenig Gewinn daran; denn ich erhalte nicht mehr als 280 Gulden rheinisch dafür. Es verzehrt's einer schier dabei.

mint azt az Albertinának egyik kézrajza tanúsítja; de magában a képben a művész ismét első compositiójához közeledett. A számos meztelen test és a táj mesterileg rajzolvák. E képet II. Rudolf császár ajándékba kapta s így jutott a bécsi Belvederebe; sokat szenvedett ugyan, hanem a restauráció alkalmával a most vászonra húzott műnek egész compositiója és rajza mégis épen maradt.

Ez és a következő nagy kép közé esik Dürernek egy *életnagyságú Máriája*, melyet a boroszlói püspök, Thurzó János, Dürertől 72 frton megvett. E kép alkalmasint ugyanaz, mely jelenleg a cseh rendek képtárában Prágában látható, *Mária a liliommal* név alatt.

1509-ben Dürer befejezte *Hellernek madonnáját*. Heller Jakab gazdag (majnai) frankfurti polgár volt, ki sajátjából díszítette városát egyházi művekkel, nevezetesen 1509-ben felállíttatott kilencz, több mint életnagyságú alakból álló szoborcsoportot a város kalváriáján. Dürerrel festette Mária égbeszállását a domonkosok temploma sz. Tamásnak szentelt oltára számára, mely alá saját és neje sírját elrendezte (meghalt 1522-ben). Dürernek ezen művét illetőleg Hellerhez írt nyolcz levele maradt fenn, melyből kitetszik, mily szorgalommal és szeretettel működött e kép készítésén. A szárnyakat legényei festették, kivéve talán a megrendelőnek és nejének arcképét. II. Rudolf császár a közép tábláért a zárdának 10,000 frtot kínált, de nem ő, hanem a bajor herczeg Miksa nyerte meg. A kép residentiájával 1674-dik ápril 10-én megégett. Juvenel által készített pótmásolata megvan Frankfurtban és legújabb időben a szárnyakat is megtalálták, kivéve a külső jobboldalinak felső részét. A másolaton kívül megvan még Dürernek több rendbeli előkészítő vázlata; Thausing különféle gyűjteményből 16 ide tartozó kézrajzot idéz. Mind e mellett az eredeti kép értékéről, miután az elveszett, biztosan nem ítélnünk. Thausing hiszi, hogy Dürer e táblájában hazája számára épen oly remek művet akart előállítani, minőt velencei képével mutatott Olaszországban. És valóban valamint sok és hosszas előkészülete, úgy az, mit Hellernek ír, e vélemény helyessége mellett szól. Ugyanis, midőn a kikötött árnak fölemelését kéri, sokat beszél a képre fordított fáradságáról, készítése nehézségeiről s hosszú idejéről és nagy félnétséggel azon módról, melylyel élni kell annak

fölállításánál; így mondja azt is, hogy ha tanácsát követik, a tábla 500 esztendeig ép fog maradni és ha maga fogja bevonni fénymázzal, még 100 esztendővel tovább.*) Dürert e műve annyira igénybe vette, sőt fárasztotta és hosszú tartása miatt a festésztől úgy elkedvetlenítette, hogy föltette magában, miszerint ezentúl a táblafestészettel felhagy. Er verschwor es auch schliesslich (Thaus. 303. l.) Hellern gegenüber: „noch eine Tafel mit so vieler Mühe und Arbeit zu machen; — denn ich müsste darob ein Bettler werden. Denn gewöhnliche Gemälde will ich in einem Jahre einen Haufen machen, dass niemand glaubte, dass es möglich wäre, dass ein Mann es thun könnte, aber das *fleissige kläubern* geht nicht von statten, und hätte ich es bisher gethan, so wäre ich bis auf den heutigen Tag um 1000 Gulden reicher.“

Dürer fogadását meglehetősen megtartotta; mert ezentúl csak két nagyobb képet festett: *Négy apostolát* és a *Mindszentek oltárát*, mely akkor már megrendelve és megkezdve is volt.

1501-ben két nürnbergi polgár, Erasmus Schildkrot és Mathäus Landauer tizenkét elaggott polgártársuk számára menhelyet alapítottak, melyet „Zwölfbrüderhaus“-nak vagy a derék képöntő neve után „Landauerhaus“-nak neveztek. E menházban van a mindszentnek néven nevezett 1507. és 1508-ban épített kápolna, melynek számára az alapító Dürernél oltárképet rendelt meg. A tárgy a kápolna nevében adva volt.

Aumale herczeg bírja a mesternek az 1508. évvel ellá-

---

*) Sie (die Tafel) ist auch mit den besten Farben gemacht, die ich nur habe bekommen können. Sie ist mit gutem Ultramarin unter- über- und aufgemalt, etwa fünf oder sechsmal, und da ich schon fertig war, habe ich sie nachher noch zweifach übermalt, auf dass sie lange Zeit dauere. Ich weiss, wenn ihr sie sauber haltet, dass sie 500 Jahre sauber und frisch sein wird, denn sie ist nicht gemacht wie man sonst zu machen pflegt! Darum lasset sie sauber halten, dass man sie nicht berühre oder Weihwasser darauf spritze. Két vagy három esztendő múlva maga jövend Frankfurtba, hogy a táblát külön, saját módjára fénymázzal bevonja: so wird sie dann abermals 100 Jahre länger stehen als bevor. Heller ne vonassa be más valakivel: denn wenn mein Werk, an dem ich viel länger als ein Jahr gearbeitet habe, verdorben werden sollte, das wäre mir selbst leid. Und wenn ihr sie aufstellt, seid selbst dabei, damit sie nicht beschädigt werde, s így tovább.

tott, alkalmasint első vázlatát; ebben a compositió egyszerűben előállítva jelen meg, itt főképen a gazdag s díszes keretre van fektetve a súly. A keret még megvan Nürnbergben tanúságául, hogy Dürer a renaissance-al is megbarátkozott; másrészt megemlítendő, hogy Dürer itt és velencei oltárában is elhagyta a csúcsíves styl szárnyas oltárának elrendezését és megelégedett egyetlen egy képpel.

Thausing e képet az osztatlan római-katholikus egyházi rendszernek utolsó német dicsőítéseként tekinti, megjegyezvén, hogy hasonló dicsőítést egyidejűleg festett *Disputájá*-ban Raphael a vaticani stanzák egyik falára. Párhuzamba teszi a két képet, pedig, mint idealista, nem épen Dürernek előnyére, sőt mondhatni igazságtalanul Dürer irányában, midőn azt mondja, hogy komolyságban, a vonalok összhangzatában és az alakok kidolgozásában Dürer képe nem mérkőzhetik Raphaeléval. „A compositio rendszeres alapossága és a túlterhelés alakokkal sem pótolhatja a térség hiányát“ és tovább: „komoly eszméltre és szellemes megjegyzésekre ily kép nem serkenthet és a világ nagyjainak pompás terméiben alig foglalhatott helyet; de az isteni tiszteletre összesereglett népet, az életúnt aggastyánt, az imádsághoz folyamodó szegényt megörvendeztethette vigasztaló igeként. Szenvedő, egyszerű kedélyekre látásának fölemelő hatást kell gyakorolnia és e tekintetben a keresztyén oltárkép mintájaként tekintendő“.*)

Vizsgáljuk kissé Thausing phrasisait. Az „ernste Getragenheit“-et csak „komolysággal“ tudom fordítani és ha Thausing nem akart azzal sem többet sem kevesebbet mon-

---

*) „Gewiss an ernster Getragenheit, an Ebenmaass der Linien wie an Durchbildung der Gestalten kann sich die Tafel Dürers mit Raphaels Fresco im Vatican nicht messen. Auch in der Composition kann die systematische Gründlichkeit und die überreiche Fülle der Figuren den Mangel an Flächenraum nicht ersetzen. — Wohl, zu ernsten Gedanken, zu zeitweilen Bemerkungen wollte solch' ein Bild (mint Düréré) nicht anregen, und in den Prunkgemächern des Grossen dieser Welt wäre es schlecht am Platze gewesen. Dem Volke aber, das sich zum Gottesdienste versammelt, dem lebensmüden Greise, dem Armen, der zum Gebeth seine Zuflucht nimmt, musste es in's Herz lachen, wie eine tröstende Bothschaft. Auf leidende, bekümmerte, einfältige Gemüthler konnte sein Anblick die erhebende Wirkung nicht verfehlen, und insofern ist es das Muster eines christlichen Altarbildes“ (l. Th. 308. és 309. l.).

dani, mindenesetre van Dürer képében annyi, ha nem több komolyság, mint Raphaelében; nem látom azt sem, miért ne mérközhetnék Dürer képében a vonalak összhangzata és az alakok kidolgozása Raphaelével, holott Thausing maga mondja (309. l.), hogy a német kép egységes kedélyhangulattal, a szentek arcának benső örömteljes megelégedésével, *szeretetteljes kidolgozásnak bájával* és világos, hanem mégis élénk színhangulattal hat, mely utóbbi minden anyagot szellemesíteni akar, és — mintegy a sphaerák zenéjének festészeti kifejezése után törekszik. *)

Sehogy sem áll, hogy a kép túl van terhelve alakokkal és hogy ez okozná a térség hiányát; mert túlhalmozás csak akkor áll be, ha az alakok nem válnak el kellőleg egymástól és környezetüktől, ha körvonalaik és mozgásaik nem magyarázhatók, nem pillanthatók át nehézség nélkül, ha a cselekvény egészét fáradság nélkül nem érthetjük; de mind ezt Dürernek nem vethetni szemére, sőt ellenben a roppant távolságba és mélybe elterjedő tengeri táj nagyszerűségével szerencsésen van ellentéve a felső csoport és ismét ennek ritkítását és könnyű áttekintését is segíti a középben szabadon maradt tér, mely fölött a szent háromság nagyszerűségében meghatóan lebeg. Jobbján közelednek ahhoz, Mária vezetése alatt, szent szüzek és asszonyok, balján keresztelő szent János a prófétákkal és patriarchákkal s ezen egész felsőbb csoport alatt hosszú, a kép egész szélességét elfoglaló sorban vannak elhelyezve az egyházi és világi rendek, a pápán és császáron kezdve le a parasztig. Külön helyet foglal el az egyháziak közt az alapító, egész családjával.

Thausing erre megjegyzi: „Így tükrözte vissza a kereszténységet egy német lélek. — Itt minden feloszlik egyetlen

---

*) „Ohne durch Einzelheiten zu fesseln und abzulenken, wirkt das Allerheiligenbild durch die einheitliche Gemüthsstimmung, die ihm zu Grunde liegt, durch das innige freudige Genügen in den Köpfchen der Heiligen, durch den Reiz liebevoller Ausführung und durch eine und doch lebhaftige Farbenharmonie, die alles Stoffliche verklären will. Es liegt eine idealische Absichtlichkeit in der Wahl dieses Colorits. In keinem anderen Gemälde, weder Dürers noch eines anderen Meisters, ist seit dem eine solche Vergeistigung der Farbe angestrebt worden, es ist als hätte er nach den malerischen Aequivalenten des Sphärenklanges gesucht. Und heute noch leuchtet es uns unverändert in seiner ganzen duftigen Farbenpracht — ein wahres Juwel der Kunst!“

összes örömjajoz érzetben, amaz örömben, melyet az egész emberiség szenvedésének megváltása az egyetlen isteni titokteljes szenvedés által keltett. A boldogok seregének mily végtelen tömege jelen meg előttünk! Mindnyája a tündöklő távolságból az életnek őseredeti forrása felé nyomúl! És itt trónol leírhatatlan felsőségében a mindenségnek atyja, ölében tartva a világnak megkegyelmező örökséget, a keresztfát, melyen a megváltó a halált e perczen szenvedte.“*)

Joggal kérjük, minek tartotta Thausing a képnek e dicsőítését: nem „komoly eszméletnek“-e, nem „szellemes megjegyzésnek“-e? És miért ne foglalhatna helyet e kép a világ nagyjainak pompás termeiben? Holott a művészetben oly gazdag Belvederének egyik gyöngyét „ein wahres Juwel der Kunst“ képezi. Ha magát Thausingot, ki sem életúnt aggastyán, sem imádsághoz folyamodó szegény, a kép látása oly dithyrambra tudta lelkesíteni, nem láthatni át, miért nem teszi egyenesen párhúzamba Raphael *Disputájával*? Vagy talán az ármányost akarja játszani, Antoniusnak: „hanem Brutus tiszteletre méltó“ mondatával ellenkezőleg; azaz míg Antonius Brutust dicsérve megsemmisíti, ő Dürert Raphael ellenében lealázzván, utóbb mégis mindinkább emeli?

Mondjuk ki bátran a haeresist, hogy Dürer ezen képével fölülmúlja Raphael *Disputáját*; de tegyük hozzá azt is, hogy ebben semmi igaztalanság nem rejlik Raphael ellen; mert a disputa Raphaelnek nem legjobb műve, a mindszentek képe pedig Dürernek legjobb képe s így az olasz mesternek felsőbbsege a német fölött mindig épen marad.

A bécsi Belvederében őrzik Dürernek még egy *Madonnáját*, kit mivel gyermeke fél körtét tart kezében *Madonnának a felvágott körtével* neveznek; ezt tartják Dürer legjobb madonnájának. 1512-ben festette és ép állapotban maradt reánk.

*) So spiegelte sich der christliche Himmel in einer deutschen Seele! — Alles geht hier auf in einem einzigen jubilierenden Gefühle, in der Freudigkeit an der Erlösung der Creatur von allen Leiden durch das Mysterium des einen göttlichen Leidens. Welch' ein Gedränge von endlosen seeligen Heerschaaren, die aus der leuchtenden Ferne hinstreben nach dem Urquell des Lebens! Und da thront in unbeschreiblicher Hochheit Allvater und hält von seinem Schoosse herab das weltbegnädende Vermächtniss, den Kreuzesstamm, an dem der Mittler eben seinen Tod erleidet. (Th. 307. l.)

E korszakban Dürer igen finom miniatureket, többnyire hártýára festett; ilyen egy diptychon 1510-ból: egyik oldalán a feltámadt Krisztus, másikon Sámson a philisteusokkal.

1510 óta mindenféle kísérletet tesz a rézmetszés tökéletesítésére és könnyítésére. Ide tartoznak *Sz. Veronikája* 1510, *Fájdalom embere* 1512, *Sz. Jeromos a fűzfánál* 1512 és *Szent családja a fal mellett*. E lap valamennyien észreveszszük a száraz tü (kalte, trockene Nadel) és az edzés (Radirung) alkalmazását. Ugyanezen idő táján vastáblát használ réztábla helyett, valamint már elébb többes színű fatáblákkal chiaroscuro lapokat készített.

Rézmetszetei közül kiemelendő: Miksa császárnak kardgombja (ez tulajdonkép niello volt, miért is lenyomatai fölötté ritkák); *A lovag a halál és ördög kíséretében* 1513.; *Melancholiája* és *Sz. Jeromos a cellában* 1514.; az utóbbi kitűnő jeles vonaltávlati rajza és világítása tekintetében.

Ugyanezen 1514-ben metszette Dürer híres, általa *Veronikának* nevezett lapját; két angyal kendőt emel, melyen az erélyes jellemű Krisztusfő legjelesebb példánya jelenik meg.

Rézbe metszett kis mérvű passióját (16 lap) mesterünk már mindjárt hazatérte után Velenczéből kezdte metszeni, ezt azonban egészen csakis 1513-ban fejezte be.

Bámulatos finom technikája miatt több, e korszakba eső fametszete ú. m. *Keresztelő János fejvétele* (2 lap 1510 és 1511); *A magát ostorozó* (1510); *Sz. Kristóf a lámpást tartó remetével* (1511) stb. A technika ezen elegantiája mutatkozik a *Nagy fápassió* és a *Szüz élete* suitejének azon lapjain is, melyeket Dürer 1510-ben és 1511-ben táblára rajzolt és könyvbe kötve, Chelidonius Musophilus barátának verses magyarázatával kiadott.

Itt van helye Dürer saját művészeti nézeteiről szólni, melyeket mintegy összeponosítva megírt az arányokról szóló könyvében. E könyv vége csak pár hónappal halála után jelent ugyan meg, hanem kezdete már az 1512-dik évbe esik, valamint az arányokról elmélkedés mesterünket egész életén át igénybe vette. Az idézett munka bevezetésében, miután az antik művészetet éjig magasztalta, Krisztust mint a legszebb embert Apollo, Máriát Venus alakjában

akarja ábrázoltatni és miután elmondta, hogy nem él ember e világon, kiben minden szépség együtt megvolna, tehát szép képet egyetlen egy ember mintájára nem készíthetni: „Ein schönes Bild zu machen, kannst du von *Einem* Menschen nicht abnehmen, denn es lebt kein Mensch auf Erden, der schliesslich sagen könnte, wie die allerschönste Gestalt des Menschen sein könnte. Niemand weiss das, den Gott allein“; midőn továbbá kimondja, hogy nem tudja mi a szép: „die Schönheit — was das ist, weiss ich nicht, wiewol sie vielen Dingen anhängt. Wollen wir sie in unser Werk bringen, so kommt uns das gar schwer an; müssen das weit zusemmetragen und sonderlich in der menschlichen Gestalt durch alle Gliedmassen vorn und hinten. Man durchsucht oft zwei oder drei hundert Menschen, dass man kaum eins oder zwei schöne Dinge an ihnen findet, die zu brauchen sind. Darum thut es noth, so du ein gutes Bild machen willst, dass du von etlichen das Haupt nimmest, von Andern die Brust, Arme, Beine, Hände und Füsse“ stb. Tehát miután eleinte a súlyt az antik művek absolut utánzására fektette, utóbb a valóságos eccecticismusba esik; de végre mégis geniusza győzedelmeskedik: midőn kimondja, hogy a természetben az élet ismerteti meg a tárgyak valóságát, s ezért a természetet kell követni és minél inkább megfelel a mű a természetnek, annál jobb leend. „Aber das Leben in der Natur gibt zu erkennen die Wahrheit dieser Dinge; darum sieh sie fleissig an, richte dich darnach und gehe nicht von der Natur ab in deinem Gutdünken, dass du wollest meinen das Bessere von dir selbst zu finden, denn du würdest verführt. *Denn wahrhaftig steht die Kunst in der Natur, wer sie kann herausreissen, der hat sie.* Ueberkommst du sie, so wird sie dir viel Fehls nehmen in deinem Werk . . . *Aber je genauer dein Werk dem Leben gemäss ist in seiner Gestalt, desto besser erscheint dein Werk.* Und dies ist wahr, *darum nimm dir nimmer vor, dass du etwas besser mögest oder wollest machen, als Gott es seiner erschaffenen Creatur zu wirken Kraft gegeben hat, denn dein Vermögen ist kraftlos gegen Gottes Schaffen.* Daraus ist beschlossen, dass kein Mensch aus eigenem Sinnen nimmer mehr kein schönes Bild machen könne, es sei denn, das er davon durch vieles Nachbilden sein Gemüth vollgefasst habe, das ist dann nicht mehr Eigenes

genannt, sondern überkommene und gelernte Kunst geworden, die sich besamet, erwächst und ihres Geschlechtes Früchte bringt“. stb.

Íme itt látjuk, mint tér vissza mesterünk, miután eleinte habozott, a realismushoz, a természethez; gyakorlata ellenmond elmélkedésének, elvégre az elmélkedést is gyakorlatának útjára viszi. Ennek így kellett történni minden geniusznál, ki mint Raphael is bizonyos eszméről „certa idea“ elmélkedett. Hogy egyébiránt Dürer, midőn a természetes valósághoz ragaszkodott, akkor sem merült el a csupa rideg utánzásba, attól ismét megóvta geniusa, mely arra is tanította, hogy a művész símulva a valósághoz is, kénytelen anyaga és eszközei értelmében teremteni. Ezt szerinte a régiek is hitték művészeikről: „Sie machten die fürtrefflichen Künstler reich u. hielten sie würdig, denn sie *erachteten* solche Sinnreichigkeit für ein Schaffen, gleichförmig dem Gottes.“

Dürernek geniusa igen korán ébredt; először is rendkívül hatalmas *Apokalypsis*ében; mert ehhez, mivel 27 éves korában már megjelent, legkésőbbben 25 éves korában hozzá kellett fognia. Itt az erélyes művész áradozó képzelő tehetsége találkozott korának forradalmi sejtelmével s innen magyarázható a műnek nem csak csodálatos nagyszerűsége, sőt fensősége, hanem egyszersmind kiváló német nemzeti jelleme utolsó száláig; de magyarázható az is, hogy Dürer ide s tova túl is ment azon, a mire a képző-művészet képes. Egyébiránt egészen új szellem az, melyben mesterünk e művét felfogta, távol álló az eddig szokásos szende egyházi szellemtől; oly erélyes, minőt más irányban Mantegna mutatott, és itt nyilatkozik az olasznak elvi befolyása a hason érzelmű németre. De a geniusznak egyik főtulajdona az, hogy az idegen befolyást nem veszi föl magába egyszerűen, hanem módosítva saját vérévé változtatja át.

Midőn Dürer először ment Velenczébe, már akkor is kész, megállapodott művész volt s ezért önálló maradt még az idegen befolyás alatt is.

Mennyire és mily szerencsésen ragaszkodott művészünk a valóhoz, az élethez, tanúsítja nagyobb suitejcinek összehasonlítása egymással; ily összehasonlításból ismerhető föl az, mennyire tudta művészetét változtatni tárgya jellemének kívánata szerint. Az *Apokalypsis*nek jelleme a nagyszerűség,

a *Passió*knak a részvét, a szájalom ébresztése, míg a *Szűz életének* jelleme a csendes házi életé.

Ha egymás mellett tekintjük Dürer *Passióit* és a *Szűznek életét*, mindkettőben, midőn előttünk fejlődő, egymásból folyó jeleneteket és cselekvényeket adnak elő, egyaránt szembetűnő ugyan a *drámai jellem*; azonban a két drámának folyama igen különböző. A *passió*ban uralkodik az ártatlannak felsőbb parancsolatra szenvedése, a folyam tehát tragikai, az engesztelés, a jónak, az erkölcsinek győzelme a gonosz fölött, csakis a végén kezdődik, a nyugalom, csak a síron túl áll be; míg a cselekvény folyamát a két ellenfélnek gyors egymásra pattanása teszi s így erőszakos mozgalma rohammal hat a nézőre is. Ehhez hozzá véve a keresztyén nézetet, mely szerint a legnagyobb érdem az önelhatározásról való lemondásban áll; a művészetben is erednie kellett a kínzott és kínzói közti ríktó ellentétnek, mely szerint amaz minden ellentállás, tehát a képző-művészetben minden erősebb mozgalom nélkül, áldozatul esik rohanó ellenfelének. Ime a különbség a hellennek és a *passió* tragoediájának hőse közt. Amazt a sors ellenállása daczára, ezt mintegy önhozzájárulásával semmisíti meg. A hellen hősnek emberi ellenállása ellenét mintegy jogosítja támadásra, míg az ellenállás nélküli keresztyén odaadás annál gyűlöletesbbé, rútabbá teszi a támadónak zsarnokságát; tehát csak tárgyilagosan működtek a régi mesterek, midőn Krisztus elleneinek rút teste ket adtak és őket erőszakos mintegy törött mozgalommal ábrázolták. Azonban e keresztyén nézet, a humanisták korában, az antik világ megismerésével változni kezdett. A keresztyén vallás alapítóját többé nemcsak szenvedőnek, hanem cselekvőnek is tekintették s ez újabb nézet adott alkalmat Buonarotinak Krisztust *Utolsó ítéletében* közelebb hozni Jupiterrel, az antik istenek fejével; míg Dürer Krisztusa egészen függetlenül az antik nagyszerűség nézeteitől, de másrészt elpártolva a régibb keresztyén, csak szenvedő szenteségtől is, új és önálló erély-kifejezéssel fejlődik. E tekintetben Thausing találólag így szól: (363. sk. 1.)

„Dürer a modern Krisztus-eszményt teremté, midőn alapvonásait saját arczáról kölcsönözte. Maga is megjegyezte, hogy, midőn minden anyának saját gyermeke tetszik, sok festő is önmagához hasonlót fest: „Denn einer jeden Mutter

gefällt ihr Kind wohl, daher kommt, dass viele Maler machen, was ihnen gleich sieht.“ Ez oly tapasztalási tény, melynek következtetését Dürer leginkább követte. A régi keleti Krisztus-typus, melyhez az Eyckok, Rogier és még Schongauer is ragaszkodtak, és melyet a még ma is Rómából terjesztett ú. n. „vera imago“ ábrázol, kerekbaltos homlokot mutat, íves szemöldököt, egyenes orrhátat és hegyes állkapczát; kifejezése a csupa szenvedés és türése. Dürernél ezen inkább szenvedő kifejezés helyébe lép a hosszú, egyenes szélességű fej, egyenes négy halmú homlok, kettős görbületű orr, nagy mélyen fekvő szem, széles erőteljes állkapocs és dús fürtű hajzat. Ez erélyes német fő, lényegében maga Dürernek arca. Hogy pedig ez átvételt korán megismerték, mutatja Fischer Jánosnak a schleisheimi galeriában levő, a házasságtörő nőt ábrázoló képe, melyben Jézus feje ugyancsak Dürer müncheni önarczképének szoros másolata. Mit Xenophanes óta egyesekről, sőt egész népekről állítanak, hogy isteneik csak saját lényökről vett eszményítések, erről itt egyes művésznek teremtése világos tanúságot tesz.“ — Dürer Krisztusának ez arcját legerélyesebben találjuk kiképezve egyik nagy fametszetében, mely az üdvözítő töviskoronás fejét ábrázolja és melynek mindenesetre mesterünk rajza szolgált alapúl. Fínomabbúl kidolgozva látjuk ugyanez arcot a híres két angyal által tartott, 1514-ből származó Veronika *) kendőn; itt is az erély kifejezése még túlnyomó, míg a keresztre feszített arcán vagy megtartja még szenvedő kifejezése mellett az erélyét is, vagy pedig ez utóbbi az előbbiben egészen felolvadt. Az erély kifejezését vagyis inkább erős férfias ábrázolását látjuk a nagy fába metszett feszületen, melynek felső része még Dürertől származik, míg alsó részét később más kéz egészítette ki; a tiszta szenvedésnek példája a Böhm-féle gyűjteményből a drezdaiba átment festett feszület, melyen az 1506. évszám látható.

Midőn Dürer Krisztusát a csupa szenvedőségből ki és a cselekvőségre felemelte s e szerint megváltoztatta régi, inkább apathiát kifejező ábrázolását is; másrészt lehangolhatta üldözőinek régibb alaki rútságát és erőszakos, törött mozgását is, lehangolhatta mindkettőt a természet realismusának kívánata

---

*) Veronica neve a „vera icon“-ból eredt, mi annyit, mint igaz arczképet jelent két különböző nyelvből vett szóval.

szerint s alkalmazhatta mit Miksa császárnak tiszteleti kapujára felírt: „Halt Maass“ tarts mértéket, mérsékelj magadat. S itt hasonlót látunk történni, mint a hellen plastika legvirágzóbb korában történt, midőn ez, önmérsékléssel elhagyta az úgynevezett archaicus felfogás túlzottságát.

Tárgyának ellenkező jellemét helyesen felismervén, Dürer a *Szüz életében* a csendes házi létnek csaknem idyllicus lefolyását szintén drámai remekléssel tudta ábrázolni. Az egyházi művészet Mária hét örömét és hét szenvedését találta fel és adta elő képben. Dürer szüzének életében mindkettőt ugyan, hanem mégis a túlsúlyt az öröme fektetve, ábrázolta, elhagyván egészen a gyermekgyilkolást és a passio jeleneteit, melyek a hét szenvedéshez tartoztak. Mint kiválóan *nemzeti realista*, itt alkalmat vett mélyen belenyúlni saját nemzetének életébe, s így az eseményeket saját korának erkölcsébe, sőt ruházatába is öltöztetni. Előnyére szolgált az is, hogy efféle előadásokban már előtte is inkább s inkább eltértek a biblia elbeszélésétől és vezérfonalúl vették Jakab apokryph evangéliumát, mely hosszasan írja le Krisztus gyermekkorát; de Dürer ismét itt is tartózkodott a csodálatostól és mennyire lehetett az egészet természetes lefolyásban adta elő. Ezt munkái legkedvesebbjének mondhatjuk, mely mintegy előre látólag megtestesíti Luther mondatát „der Ehestand ist der fürnehmste Stand.“ Vannak egyébiránt e munkában is nemcsak szende és csendes, hanem tragikai jelenetek is, p. Krisztusnak búcsúja anyjától és az utóbbinak halála; de az engesztelés nyomban következik Máriának égbeszállásával és megkoronáztatásával.— Dürer valamivel később találta fel Krisztusának ábráját, míg madonnái mindjárt a háziasszonynak, a család anyjának, jellemét viselik magukon.

Ide vonatkozólag ezt olvassuk Thausingnál (343. l.) „Akárhányszor ábrázolta is Dürer a madonnát, ez jelentését mindig gyermekéhez való viszonyától nyeri; többnyire azzal van elfoglalva. Ha angyalok vagy szentek környezik, figyelmük kizárólag a gyermek felé fordul. Máriának ez alárendeltsége nem kevésbé theologicus irányból, mint az inkább elvonó német érzületből eredt. Valamennyi keresztyénné lett germántörzs: a góthok, vandalok, suevek és burgundok eleinte Arius tanát követték, mely Krisztust csak isten által saját

hasonlatosságára teremtett magasabb lénynek tekintette s azért elkárhoztattatott a niceaei conciliumban. A keleti góthok, midőn e tanhoz ragaszkodtak, elvérzettek Olaszthonban, s a longobardok és nyugati góthok csak nehéz küzdés után is lassacsán tértek át a római, Krisztusnak eredeti istenségét hívó tanra. A román nemzeteket ellenben másféle, az antik világból átszármazott hajlam, a polytheismus felé vonzotta, és megengedte az égnek tarkább alakzását. Nagy számú szentjeik iránti tiszteletök a művészetnek kimeríthetlen tárgyakat szolgáltatott és a madonna különösen női eszményként mindinkább az egyházi művészetnek tárgyává lett.“

„Azonban Dürer madonnája nem részesül azon önállóságban, nem ama kecsben és érzéki igézésben, mely az olaszok madonnájának tulajdona, még a nimbust is elég korán leteszi. Ő valóságos nürnbergi anya. Koma-asszonyokkal megtelt nürnbergi gyermekágyas szobában születik, öltözködik mint a város tisztességes polgárasszonyai, és hordja oldalán még a táskát és kamrakulcsokat is. Józsefnek, az ácsnak, műhelyében fon és sző, vagy olvasva ül a szabadban, éjszakvidéki állatokkal vagy serénykedő angyalokkal környezve. És az angyalkák épen úgy, mint a kis Jézus, valóban játszó gyermekek s nincs meg bennök se a koraeszűség, se az érzelgés. Dürer Máriája csak gyermeke iránti szeretetét ismeri, így szoptatja csendes örömmel, csodálja ölében, kebléhez szorítja, nem gondolván azzal, vajon ez jól áll-e neki, vagy vajon csodálják-e. És ez anyaszeretete nőttön nő a gyermekkel, valamint tiszteletében, úgy érette érzett bánatában is. És ezért nem is virágzik, mint az olasz madonna vagy az antik istenek örökké tartó ifjúságban, hanem megöregszik, miután fiának sorsa teljesedett; mint matrona veszi ölébe fiának holt testét és elájultan lerogy a keresztfa alján. A ki itt szépséget és kecsét nélkülöz, az ne panaszkodjék kívánatai nem teljesítése miatt, Dürer, vagy a német művészet ellen.“

Egyébiránt itt még más momentum is mérvadó. Valamint minden világi esemény, úgy a reformatió is legalább a jelesebb emberekben mintegy sejtelmileg már megszületett, s így Dürer *Apokalypsis*ét is a reformatió előfutárjának tekinthetjük. A reformatió igen korán és igen nagy mérvben terjeszkedett Nürnbergben, még pedig a humanisták azon körében, melyben Dürer otthonos volt. Bár Pirkheimer, ki eleinte a legelső

közt elfogadta az újítást, később ismét elpártolt; *) Dürer, mint erősebb jellemű, lelki barátját nem követte ez elpártolásában, hanem hű maradt protestáns meggyőződéséhez élete végéig. Itt ágaztak el háromfelé az újítók útjai: a humanisták többjei megmaradtak aristocraticus tartózkodásukban, a reformatorok Luthert követték, míg a túlzók az anabaptismusba vagy a hitetlenségbe estek. Dürer mindig közepett állott, de itt egész elszántsággal; látjuk ezt szívszakgató panaszából, melyet Luther elfogatása hírére beírt német alföldi naplójába, **) de látjuk ezt még inkább azon jó viszonyban, melyben 1526-ban volt Melanchtonhoz. Vajon ily állásában lehetett-e a madonna alakításában követni olasz művésztársainak példáját, vajon lehetett-e azt követni kiváló realista, nemzeti, protestáns művész minőségében, midőn a protestantismus épen Mária katolikus tiszteletében annyira megütközött? Nem fogunk tehát csodálkozhatni, ha Dürert a madonna felfogásában mindinkább a csupán háziasszony és anya jelleméhez látjuk közeledni.

Krisztus arczában Dürer csak két jellemet követett, az erélyét és a szenvedését és mindkettőben az egyszerre mindenkorra elfogadott alakzához híven megmaradni törekedett; ellenben alig van két Máriája, ki ugyanazon egyént ismételné,

*) 1530 körül Tschertének Bécsben ezt írja elkeseredettségében: „So man zuseht, hat sich die Sach also geärgert (verschlimmert), dass die evangelischen Buben jene Buben (die katholischen) fromm machen.“

**) Igy nyilatkozik, midőn Belgiumban 1521-dik évi május 17-kén megtudja Luther eltűnését: „Sie führten verrätherisch den verkauften, frommen, mit dem heiligen Geiste erleuchteten Mann hinweg, der da war ein Bekenner des wahren christlichen Glaubens. Und lebt er noch? oder haben sie ihn gemordet — wass ich nicht weiss — dann hat er das erlitten um der christlichen Wahrheit willen, weil er gezüchtigt hat das unchristliche Papstthum, das da mit seiner schweren Last von menschlichen Gesetzen der Freilassung Christi widerstrebt. — Ach Gott im Himmel erbarme dich unser! O Herr Jesu Christe, bitte für dein Volk, erlöse uns zu rechter Zeit; — O Gott! nun hast du ja mit Menschen gesetzen nie ein Volk so grässlich beschwert, wie uns Arme unter dem römischen Stuhle, die wir doch täglich durch dein Blut erlöste, freie Christen sein wollen. O höchster himmlischer Vater! giess' in unser Herz durch deinen Sohn Jesum Christum solch' ein Licht, bei dem wir erkennen, zu welchem Boten wir zu halten gebunden sind, auf dass wir die Beschwarniss des Anderen mit guten Gewissen fahren lassen und dir, ewiger, himmlischer Vater, mit freudigem, fröhlichen Herzen dienen können! Und wenn wir diesen Mann, der da klarer geschrieben hat, als

úgy, hogy föl kell tennünk, miszerint a hányszor madonnát festett, rajzolt, vagy metszett, mindannyiszor más-más minta állott előtte. Legfőlebb az ugyanegy korban rajzolt madonnák hasonlítanak némileg egymáshoz; de különböznek még a *Szűz életsuitejének* madonnái is, holott másrészt e suiteben vannak alakok, melyek többször előfordúlnak a különféle képeken.

Ugyanígy változott Dürernek felfogása *apostolai* rajzában is, kiknél csak Péter, János és talán Bertalan egyszer fölvelt jellemvonásait tartotta meg többé kevésbé hűn e személyek különféle képeiben.

Polidori Péter és Pálnak az ó-keresztények korában készített arczképeit ekképen írja le: *) „Péternek szakála és haja kurta ugyan, hanem sűrű és göndör, arca kissé kerekded és némileg durva (in certo modo grossolana) ellenben Pál felső koponyájának része kopasz, szakála hosszúkás és szétálló (barba distesa) arca nem kerekded, hanem finom vonású.“ E két typus az úgynevezett antik böleselőfejek után készült és a művészet süllyedésével a byzanti durva typusba ment át, mely szerint az apostolfejek mindnyája csaknem ugyanazon redős, ránczos, öreg, szakálas, mogorva, életűnt arczokat mutatta. A még ma is szokásos Péter-fő, ellenkezés-

irgend einer, der seit 140 Jahren gelebt hat, und dem du solch' einen evangelischen Geist gegeben hast, verloren haben sollen, so bitten wir dich, o himlischer Vater! dass du deinen heiligen Geist wiederum Einem gäbest, der da deine heilige, christliche Kirche allenthalben wieder versammle. — Du willst aber, o Herr! ehe du richtest, so wie dein Sohn Jesus Christus durch die Priester sterben musste, um vom Tode zu erstehen und darnach gen Himmel zu fahren, dass es gleichermassen auch deinem Nachfolger Martin Luther ergehe, den der Papst mit seinem Gelde verrätherisch gegen Gott um sein Leben bringt. — O Erasmus von Rotterdam, wo willst du bleiben? Sieh! was vermag die ungerechte Tyrannei der weltlichen Gewalt, der Macht der Finsterniss? Höre, du Ritter Christi! reite hervor neben dem Herrn Jesus, beschütze die Wahrheit, erlange der Märtyrer Krone! Du bist doch schon ohnehin ein altes Männchen. Ich habe ja von dir gehört, dass du dir selbst nur noch zwei Jahre zugegeben habest, die du noch taugest, etwas zu thun.“ Azonban Erasmusnak sehogy se volt kedve e két évről lemondani s azért nem lépett, mint Dürer kívánja, az eltűnt Luthernek helyébe, de már azért sem lépett és léphetett ki; mert ő Luthernél sokkal tovább ment, úgy, hogy őt hívó kereszténynek alig nevezhetjük.

*) L. a *Magyarországi régészeti emlékek* (Monumenta) II. kötet, I. rész, 136. lapját.

ben az ó-kereszttyén göndör hajúval, kopasz, csak homloka közepén emelkedik kis lánghoz vagy az antik Jupiter kezében tartott villámhoz hasonló hajfürt; egészben véve Pétert öregebbnek veszik mint az ó-kereszttyének vették és Pál épen ily ellenkezésben az ó-kereszttyén tyussal, nem kopasz, hanem hajas és vonásai inkább erőteljesek, férfiasak, s ezért kevésbé finomak.

Masaccio (Tommaso a Scheggia-családból 1402—1429) nyitja meg az újabb, apostolainkat jellemző festészeknek sorát a híres Brancacci-féle kápolnában festett azon falképével, melyen Péter Krisztus parancsára, az adót egy hálnak szájából vett éremmel kifizeti; ez alkalmasint az első sikerültebb kísérlet vagy törekvés a tizenkét személy egyéni alakítására, egyet köztök a mester arczképének tartanak. Vannak itt változó arczképek, azonban az úgynevezett antik profil mégis a túlnyomó, az uralkodó; legegyénibb köztök Péter, ki ugyanaz hármas megjelenésében: Krisztus előtt a kép közepén, balra a hallal, jobbra még egyszer az adószedővel. Az ó-kereszttyén tyus szerint meg van tartva a méltóságot kifejező alak, a komolyság kifejezése, a hajbőség, de egészben öregebbnek van előadva, mire hajának fehér színe is mutat. János, a későbbi felfogás szerint már itt is fiatal, hanem antikyszerű fiatal férfiként jelenik meg, a többi apostol inkább korban, semmint kimondott egyéni vonásokban különbözik egymástól. Nevezetes, hogy Péternek jellemkifejezése és vonásai a többi Masaccio által e kápolnában festett frescókön is elég hűn vannak megtartva, mi valóságos drámai hatást idéz elő. Ugyane kápolnában meg van alapítva Pálnak egyénisége is, hol ez Pétert tömlöczében meglátogatja s ez alakot maga Raphael másolta, Pál szónoklatában, kárpitjai egyikén. Pálban igen erélyes és erőteljes férfiút látunk, profilje antikyszerű, kiszökő egyenes homlokkal és orral, bő hajas fővel és hosszú síma szakállal. E szerint mondhatni, hogy Masaccio megalapította Péternek és Pálnak és némileg Jánosnak alakját is.

Csaknem egész századdal később Raphael ábrázolta az apostolokat azon kárpitján, melyen Krisztus Péternek a kulcsokat átadja, a következő sorban: Pétert, Andrást, Jánost, Jakabot, Bertalant, Fülöpöt, a másik Jakabot, Tamást, Simont, Mátét és tizenegyediknek vagy Mátyást vagy Judás Tadaet; mert itt csak egy áll, még pedig elfordított arczczal. Péter

Krisztus előtt térdre borúlt, Masaccioénál fiatalabb, erőteljesebb, András csodálkozva Jézus kijelentésén, jobbját emeli, a fiatal szakálatlan János egész benső odaadással emeli összekulcsolt kezeit, Bertalanban a bámulat hittel vegyül, a két Jakab családi hasonlatosságot mutat, Fülöp, a legerélyesebb fiatal férfi, a második Jakabhoz fordul, mintha Krisztus cselekedetét nem egészen helyeselné, a második (ifjabb) Jakab, úgy tetszik nincsen még tisztában véleményével, Tamásban ismert kétkedése van jelezve, mire leskelődő testtartása és a kezében tartott könyv is mutat, mintha erre többet adna mint az élő szóra, Simon és Mátéban a nem helyeslés világosabban nyilvánul. Raphaelnek e képe a nemes és méltóságos felfogásnak netovábbja, míg más részt az egyéniség alakítása azon határon belül mozog, melyet az antik művészet ismerete és a tetszőbb déli termet a művész körül vont.

Dürer állása az idombáj tekintetében kevésbé szerencsés, de mezeje tágabb; mert ez a kevésbé tetszőre is kiterjed, föltéve, hogy itt a művész alakjainak tetszőségbeli hiányát velős jellemzőségekkel pótolhatja. Apostolai közt első helyen áll a négy müncheni, és ezek közt ismét Pál, valamint arcánakharczias kifejezésével (*ecclesia militans et triumphans*) úgy ruházata bő redős elrendezésével, melyen semmi nyoma mesterünk gyakran kicsinyes, törött ránczainak. Szeme mintegy lesben áll, homloka kopasz, megállapodása szilárd. A mögötte álló Márknak szeme csillámló és némileg vidor. János evangelistában nem vesszük észre Raphaelének fiatal bensőségét és teljes odaadását; de ezt már maga érettebb kora is kizárja, valamint tudományos foglalkozása a kezében tartott könyvvel is; nem hallgatjuk el azt sem, hogy Dürer Jánosának arca értelmesebb, férfiasabb; valamint azt sem, hogy ez arc, Thausing helyes megjegyzése szerint Schilleréhez hasonlít. Péteré, már 93 éves mintájának használata miatt, korosabbá sőt aggastyánná vált, de mint ilyen kiválóan jellemző vonásokat mutat, homloka fölött a tipikai lángfürtöt látjuk.

Második sorban dolgunk van Dürernek öt rézbe metszett apostolával: Tamással (1514-ből), Pállal (szintén 1514-ből), Bertalannal (1523-ből), Simonnal (szintén 1523-ből) és Fülöppel (1526-ből). Tamásra ismerünk a lándzsáról, melylyel agyonszúrták, van némi távol hasonlatosság is Dürernek és

Raphaelnek Tamása közt, mindkettő orrát kissé fintorgatja és mintegy leskelődve kipillant lehúzott szemöldöke alatt, mindkettőnek dús haja és hosszú szakála is megegyezik, végre mindkettő könyvet tart kezében. Dürernek Tamása régibb Raphaelénél. Dürer rézbe metszett Pálja távol van még azon megállapodástól, melyet a festettben látunk. Bertalanját a férfias elhatározás példaképének mondhatjuk, melynek képzésére a mestert alkalmasint ez apostolnak kínos halála utalta, azért is kezébe adta a nyúzó kést. Erre, Simonra és Fülöpre már befolyhattak Raphael ugyanazon nevű alakjai, melyeket Dürer belgiumi útjában valószínűleg látott, mindazáltal itt nem lehet szó utánzásról, hanem csak előidézett hasonló felfogásról.

A tizenkét apostol összegyűlve többször fordul elő Dürer műveiben: a passiókban, a szűznek életében és előfordult Heller oltárképén is. Az utóbbiakéiról, mivel az eredeti kép elveszett, nem szólhatunk, a passiók és a szűz életének apostolai pedig, mint vagy kis mérvű vagy kevésbé finom, kevésbé bevégzett fametszetek nem igen mérközhetnek a müncheni négy festett vagy az öt rézbe metszett nagyobb mérvű apostol-alakkal. E számos személyről általán elmondhatni, hogy midőn ugyanazok különféle ábrákon előfordúlnak, csak csekély törekvés mutatkozik vonásaiknak ismétlésére, a főfigyelem inkább a csoportosításra és a jelenet egészbeli hatására levén fordítva, mi tökéletesen összeegyezik Dürernek saját szavaival, melyek szerint kivált fametszeteit inkább üzleti vagy kereseti tárgynak tekintette. Ő tehát itt inkább keresett, különféle kísérletet tett, semmint mérvadó és megalapított mintát törekedett előállítani; miért is lehetetlen az egyes jelenetekben az egyes apostolokra ráismerni, vagy azokat, hol ismételve előfordúlnak, azonosítani. Vannak azonban egyes kivételek is.

Legelől áll itt a nagy fapassiónak 1510. évet mutató utolsó vacsorája, már csak azért is, mert itt az apostolok alakjai nagyobb mérvűek. Itt Péterre ráismerhetni azon asztaltársban, ki kését erősen tartja bal kezében, ugyanazon arcz látható a szűznek halálát ábrázoló képén az ajtóban álló alakban, míg Krisztus elfogatásának, az olajfa-kertben alvó és a szűz koronázásának térdelő Pétere a két előbbitől lényegesen különbözik. János a vacsora jelenetében sokkal fiatalabb

mint a szűznek halálánál, de itt a gyertyát a haldokló kezébe adó apostol ismét közelebb áll azon ismétléséhez, mely őt a szűznek koronáztatásán csodálkozóként tünteti elő. A vacsorajeleneten Krisztus jobb oldalán egy orrát fintorgató és kezét bámulva emelő alak jelenik meg, melyet Tamásénak tarthatunk, ugyanazon arcot adott Dürer sz. Jeromosának a sziklás tájban. Tamás balján megjelent egy igen erélyesen jellemzett kurta hajú apostol, ki jobbujával kését a tányérra támasztja, balját pedig mutatva kiterjeszti, mögötte és feléje hajlik egy kopasz, öreg, talán Simon, s balját az előbbinek vállára teszi. E három alak külön csoportot képez, mely Leonardo da Vinci híres utolsó vacsorájának csoportozására élénken emlékeztet. Nem tudom szabad-e a bort kannából pohárba öntőt Bertalannak mondani és a fölötte kezét összekulcsolóban Fülöpre ráismerni? Nevezetes, hogy Dürernek Judas Iskariótése nem mutatja a régebben szokásos visszataszító rútságot, legfőlegb visszatevő Judas testének összezsugorodása; más lapon, hol mesterét csókjával elárulja, sem jelzik rút vonások az árulót. Végre megjegyzendő, hogy az utolsó vacsorán, Judással együtt, még tizenhárom apostol van jelen, hogy tehát az árulás után még tizenkettő megmaradt, ebben nem egyezik meg Dürer Raphaellel; mert Raphael a kulcs átadásánál csak tizenegyet ábrázol. — Ezek után ki kell mondanunk, hogy Dürer mind a tizenkét apostolnak arc- és test-alakját nem határozta meg, mint tették Leonardo da Vinci és Raphael és, hogy e két olasz festőnek apostolai nemcsak jellemzőbbek, hanem hogy tekintve a tetszősb déli természet, alakjaik és arcvonásaik is igézőbbek, mint Dürernél. Cuique suum.

Angyalaiban Dürer felfogása egészen elüt művészektársaiétól. Ennek oka abban keresendő, hogy pályáját az apokalypsissal kezdte, melyben szüksége volt nem szelíd, szende csak imádó vagy éneklő, hanem tevékeny, nagy testi erővel feladatukat teljesítő angyalokra; ezért távozott el Schongauernak a két nem közt közepet tartó gyöngéd angyalaitól és képezett teljes korú férfiakat, kiknek csak a szakál hiányzik. Hol gyöngédebb lényekre volt szüksége, ilyeneket is tudott ugyan ábrázolni, de soha annyira fiatalokat és szendéket mint Schongauer vagy a híres olasz mesterek. Itt is világos a reformáció befolyása Dürerre.

Ha Dürernek eddig bírált bibliai személyeiben sem találjuk azon régibb egyházas felfogást, mely szerint a csendes magábavonulás, a tökéletes lelki odaadás és önmegtágadás nemcsak az arcban, hanem még a testtartásban és mozgásban is nyilvánul: nem fogunk csodálkozni, hogy *szentjei* legfőlebb a testtartásban még csatlakoznak a régibb iskolához; különben pedig a német nemzeti életnek mintáitól vannak véve. Dürer az antik művészetet közvetlenül nem ismerte, csak közvetítve ismertették meg azzal Montegna, Leonardo da Vinci, Raphael és más olasz mesterek művei. Dürert tehát egyenesen a német nemzeti szempontból kell bírálnunk és ebből tekintenünk.

Kortársainak arczképeiben semmi szépitést, semmi eszményesítést nem találunk, hanem a természetnek, legyen ez tetző vagy visszatetsző, hű felfogását. Mesterünk arczképeiben a XVI-ik század elején nevezetes haladás nyilvánul, mely szerint nemcsak a már régebben elért külső hasonlatosság, a szilárd alakításnak művészi másolata, hanem az ábrázolt személynek jelleme is észrevehető, a mint ez arczvonásaiban napfényre jön.

Ámbár Dürer saját vallomása szerint, csak is a vallásos tárgyak és az élők arczképei tennék a művészet tárgyait, mint ezt első művei, önarczképe és első madonnája is erősítik, Dürer mégis gyakorlatában *genre-képekhez*, sőt még az *állatok* és a *növények* önálló ábrázolásához is fordúlt, még pedig igen korán és mindkettőben a természethez való hűségben tündöklő példányként áll előttünk, csak a lónak ábrázolásában talált nehézséget, melyet azonban később szintén legyőzött, midőn nehéz lovakat ugyan, hanem azokat remekléssel még kurtításban is elő tudta adni. Leszállt ő az apró rovarig, az egyes madártollig vagy szárnyig, bámulatos szabatossággal és szorgalommal. Ugyanezt mondhatni egyes növényeiről és virágszálaikról is; a *tájképben* pedig Dürert uttörőnek kell mondanunk; mert ő első volt ki a tájképnek önálló értéket szerzett. Dürer a tájfestészetről elméletileg is írt, vagy írni akart, mit az arányokról szóló könyvének egyik jegyzetéből tudunk. Tájait néha erődítések, máskor egyszerű városi és falusi építmények elevenítik; de ezek, valamint fái, bokrai, vizei oly összhangzatban vannak egymással, mintha szükségképen együtt nőttek volna ki a talajból; az éghajlat mindig az egésznek ura. Legrégibb tájai rendszeren aquarelleben tökéletesen vannak festve, később mindinkább megelégedett

tollrajzzal; 1510-en túl alig festett magában álló tájképet, hanem előbbi tanulmányait felhasználta újabb műveiben. Nagyon kedvelte a sziklás részletet és az erődöket; a sziklákat eleinte kissé mesterkéltén adta elő, de később még természetes töréslapjaikat is jelesen tudta rajzolni. Az erődök tájainak kedvenc díszei, és ezek, mióta alkalmazta, mindig megfeleltek kora erődítési tanának: itt látunk tökéletes donjonokat, macciculit, vonóhidakat, kapútornyokat, várkapolnákat, lőrészeket stb. Felhői és habjai többnyire conventionálisak ugyan, de még sem oly merevek, mint azokat megelőzői rajzolták. Fáinak lombzatában is gyakran előfordul némi conventionális felfogás, de a törzsök és ágak többnyire igen természetesek. Korunk szokásos nézete szerint Dürernek kivált aquarelleiben túlsággal van alkalmazva a zöld festék; tájfestészeink ezt kevésbé kedvelik, a francziák mondják: „cela tire l’oeille“, a németek „Spenatlandschaft“-nak nevezik; azonban Dürernek meg kell adni, hogy zöldjét igen jól tudta nuancierozni, kivált a légtávtat értelmében. Igaz, a tájat, mint ilyent és magában csak a németalföldiek mívelték ki a tökélyig mintegy másfél századdal Dürer után, de ő is már annyira vitte, hogy tájait olasz kortársai elkölcsönözték tőle. Dürer még *apróbb munkákat* sem utasított el magától: barátai számára rajzolt és metszett czímereket, melyeken az állatokat és díszeket csodálatos phantasiával tudta a czímertan követeléseire alkalmazni úgy, hogy czímerei még ma is példányokként tekintendők. Még tovább ment, midőn könyvczímerekre való díszeket és könyvjegyeket is mesterileg rajzolt; végre művészeti pályája kezdetének megfelelőleg, aranyművesek számára is nagy ízléssel rajzolt mintákat.

Különbéféle gyűjteményekben mutatnak *apróbb plastikai munkákat*, kisebb fa- vagy ércszoborkákat és domborműveket, melyeket nagyobb-kisebb valószínűséggel Dürernek tulajdonítanak, de ha nagyobb biztossággal övének csak azon ezüst domborművet mondhatni, melyet Thausing közöl, már ez is bizonyítja, hogy mesterünk idejét nem töltötte hiába apja aranyműves műhelyében, valamint rajz-művei is hangosan bizonyítják Dürernek kiváló plastikai érzékét.

Építészeti kiténő ismeretei mellett szólnak ama számtalan, valamint egészben, úgy még *apróbb részleteikben* is tökéletes épületei, melyekkel tájait elevenítette; de tanúskod-

nak ez ismeretei mellett nyomtatott munkáinak rajzai és a szövegben elszórt megjegyzései is.

Korában a *sokoldalúság* a művészeknél elég gyakran fordul elő: Michel Angelo, Raphael, Leonardo da Vinci nemcsak festész volt, hanem szobrász és építész is és még a verseléshez is értett, az utóbbi pedig szintén nagyban foglalkozott művészete elméletével, hadászati és mechanikai tanulmányokkal és fölfedezésekkel; de az Alpeseiken innen egyedül Dürer az, ki hasonló universalitással dicsekedhetik és ki munkálkodásának csaknem minden ágában kitűnőt hozott létre.

Egyébiránt tulajdonképi mezeje mindig a képzőművészet maradt, s itt még szorosabban véve a rajz, valamint egyes alakban, úgy az alakok összeállításában és vonatkoztatásában egymásra, azaz a *compositio*. Olaszországban még a nagy mesterek is a *compositió*ban többé-kevésbé bizonyos sémákat használtak, kivált a gúla-alakot, melyet Dürer is követett *Olaszó ünnepélyében*; de más *compositió*iban tökéletes szabadsággal élt és nem fektetett oly súlyt az egésznek vonalképzésére, mint annak könnyű megérthetésére, mi a *compositió*nak fő feladata és egyszersmind fő dicsősége is. Művei előtt, ha csak értelmök nem allegorikai, alig habozhatunk jelentésök meghatározásánál és még allegoriái is átlátzóbbak, világosabbak, mint kivált az előtte élt olaszokéi. *Compositió*inak e nagy előnyét annak köszöni, hogy mindenek fölött egyes személyeinek eleven jellemzése után törekedett, nem tekintve az idombájt és alaki tetszőséget és hogy e személyeket mindenkori cselekvényökhöz mért világos viszonyba tudta hozni egymással. Elhagyta valamint a főszemélyek régebbi csaknem mozdulatlanságát, úgy a szent személyek elleneinek törött, szögletes és erőszakos mozgásait is; de másrészt nem követte az úgy nevezett és annyira magasztalt plastikai nyugalmat sem, mely, mint már neve is mutatja, helyén van a szoborban, de nem uralkodhatik és nem uralkodott kizáróan az antik domborműben sem, annál kevésbé a szorosabb rajz-művészetben és festészetben; mert hol nagyobb a szabadság, ott azzal élni természetszerű.

A német művészetnek nem jutottak oly nagyszerű feladatok, mint az olaszoknak; a fresco-festészet Németországon kevésbé fejlődött s így Dürer is csak egy ilyféle megrendelést

kapott, Nürnberg városháza nagy teremének kifestését, sőt tudjuk, hogy erre is inkább legényeit használta fel, egyedül a compositió sajátja. Másrészt, mint maga mondja, rendesen az oltárképek sem vették annyira igénybe a német, mint az olasz mestereket, sőt a reformatió itt megszakította a fonalat; Dürer tehát működésében mindinkább a néphez fordult, de éppen ezért vált oly kiválóan nemzetivé, népszerűvé és németté, éppen ezért ragaszkodott oly erősen a realismushoz.

Ámbár Dürer maga különös súlyt fektetett a *festész* névre, a szigorú igazsághoz ragaszkodva, még sem engedhetjük meg elsőbbségét e téren; mert compositiójában és rajzában mindenestre nagyobb, mint *képei színezetében*. Tagadhatatlan, hogy Wolgemut és Kranach erősebb Dürernél a színezésben és több mint valószínű, hogy Dürerben a festő csak második tartózkodása alatt Velenczében ébredt föl, ámbár még most is Schongauert és Mantegnát sokkal nagyobbra becsülte, mint a velencei iskola színezését, mely, igaz, ekkor még nem fejlődött ki teljesen, hiszen Titian és Giorgione mint fiatal legények még Bellini műhelyében dolgoztak és ezért igaz lehet az is, mit Dürer Pirkheimernek ír, hogy még ily színeket nem láttak Velenczében, minőt ő *Olvasó-ünnepélyében* alkalmazott. Hogy Dürerben a festész Velenczében ébredt föl, annak tanúságául drezdai Krisztus-képe is szól, melyet, talán ellenvetés nélkül a feszületek legreमेkebbjének mondhatunk, még színezésére is; de fölötte sajnálnunk kell, hogy ugyanezt nem mondhatjuk Velenczében festett híres *Olvasó-ünnepélyéről* is, mert ennek csak romja maradt ránk; a frankfurti oltárnak középső képe megégett s így azon két festői műve elveszett, melyet, a ki még látta, leginkább dicsért. Fenmaradt a harmadik, *Mindszentelek oltára*, ma a bécsi Belvederben, és ez, a mi compositióját és rajzát illeti, méltán vetélkedhetik akár minő nagy mesternek akár minő remekművével; de nem áll színezését tekintve ugyanazon magas fokon; nem szólok a pompa követelte kissé tarka öltözetekről, mert azok kirívósága gyöngítve van a kép alján megjelenő, minden lehető színmérséklettel festett nagyszerű táj által; de szólanom kell a személyek testszínéről, melyet sápadtnak, hidegnek nevezhetünk és melyen túlnyomó a rajzolás a színezésen; itt Dürer az ecsettel inkább rajzolt mint festett. Valamint itt, úgy mesterünk más nagyobb

képében sem használta az annyira bájos chiaroscurót, hanem ábráit egyenlőleg világítva adta elő, mi egyébiránt hazafiai és kortársai közt általában még szokásban volt, úgy Wolgemutnál mint Kranachnál. De ha Dürer, temperában aláfestett és olaj-színnel átfestett képeiben nem érte is el a legmagasabb polczot, aquarellejeiről mégis elmondhatni, hogy azokban semmi más festő nem múlta fölül, igen kevés érte el, mint ezt fölötte számos, ránk maradt kézrajzai bizonyítják; itt a színezet nemcsak mindig való, hanem gyakran meleg, söt tündöklő is; chiaroscurót itt sem használt. Tájjaiban feltűnő a természetes, a való színezés, bár az újabb nézet nem helyesli a zöldnek, mint mondják, túlzott alkalmazását. Mesterünk kiválólag kedvelte az ultramarint és annak vegyülését az eleven zöldnek előidézésére. Ruházatában a tarkaság nem Dürernek, hanem korának hibája.

Igen feltűnő, hogy Dürer nézete a *festett és metszett kép közti viszony* tekintetében a mai nézettel homlokegyenest ellenkezik; mi a rézmetsző munkáját sokkal fárasztóbbnak, hosszasbna, inkább a türelmet kimerítőnek tartjuk, mint a festőt; ellenben Dürer Hellerhez írt levelében panaszkodik ama fáradtságról és hosszú időről, melyet az utóbbi által megrendelt képre fordított, és mondja, hogy ha ez alatt réztáblákat metsz, ez sokkal inkább válik előnyére: „das fleissige Kläubern geht nicht von stattem. Darum will ich meines Stechens warten, und hätte ich es bisher gethan, so wäre ich auf den heutigen Tag um 1000 Gulden reicher“. Dürer és a mai nézet különbségének fő oka egyenesen és kizáróan a különböző technikában keresendő. Ma a rézmetszet dicsőségét az egyes vonalok (traits, taille) tisztaságában, egyformaságában keresik, mi ugyanazon vonalnak többszöri vésőzését kívánja, úgy szintén a hangulat (Ton) egyöntetűségében, mi ismét fárasztó átdolgozást, apró pontozást vagy vonalozgatást kíván, mind kettő időt és szellemet ölő munka, hozzá járul, hogy korunkban szokás igen nagy mérvű metszeteket készíteni, minőt nem is kíván a véső, ezen természetében fölötte szabatos és úgy szólván érzékeny műszer; míg másrészt festőink a képekben többé nem rajzolnak, hanem széles ecsettel szoktak festeni. Ellenben Dürer, mint maga mondja, azon képeit, melyekre különös súlyt fektetett, többször, Heller oltárképét épen nyolczszor átfestette, még pedig mindig esce-

tével rajzolva és a legcsekélyebb apróságot is mint a vésővel, oly szabatosan és finomul kidolgozva; e fárasztó festési munkája ellenében rézmetszeteivel sokkal könnyebben elbánt, mint mai rézmetszőink; lapjai általán véve kis mérvűek, remek rajzoló minőségében minden vonását kellő erőben és kellő helyére egyszerre és mindenkorra tudta tenni, nem gyakorolta még az úgy nevezett színes módot, melylyel rézmetszőink nemcsak az árnyékolást, hanem tárgyaik különféle színhangulatát is töreksenek visszaadni, nem igyekezett általános egyenlő és egyöntetű hangulatot előállítani, mi ma a rézmetszetnek legbokrosabb, legtöbb időt emésztő munkája, végre nem nyúlt táblájához csak hosszas előkészület után; miért is alig maradtak ránk nem teljesen bevégzett lapjai. De mind e mellett Dürer rézmetszetei roppant haladást tanúsítanak megelőzői fölött, midőn vonásaival nem többé száraz egyirányú futásban vagy egyforma keresztezésben adja az árnyékolást, hanem egyidejűleg azokkal követi a részletek alakzását is s így mindinkább plastikailag míveli ki idomait s megadja azoknak természetes kerekdedségöket. És mindez, valamint metszeteinek bámulatos gyöngédsége, finomsága és lágysága is, már igen korán fejlődött Dürernél, úgy hogy alig mondhatjuk technikailag tökéletesebbeknek az 1510-től 1514-ig vésője alól kikerült madonnáit, szentjeit, apostolait, Miksa császár kardgombját, bús lovagját (Ritter, Tod und Teufel) Melancholiáját, sz. Jeromosát szobájában stb.; alig mondhatjuk ezeket technikailag tökéletesebbeknek az 1503., 4-ben és 5-ben készült két gyönyörű czimerénél, gyermekét imádó anyjánál, Ádám és Évánál, a valószínűleg ez időben metszett nagy Fortunájánál, sz. Eustachjánál stb.

Igen nevezetes az is, hogy Dürernek tulajdonítnak *több, a metszet mezején tett fölfedezést* is, úgy mint az *edzést*, a *vaslemeznek használatát* a réztábla helyett és a *fametszetben a chiaroscurot*. Azonban a vaslemezt csak kevés ránk maradt lapban használta, alkalmasint azért, mert a választóvíz a vasat túlerősen támadja meg és mert a tábla nagyon ki van téve a rozsdásodásnak. Az edzést a réztáblán sem fejlesztette ki, hanem, úgy tetszik, hogy mégis használta a vésőzés könnyítésére, midőn a táblán elébb a rajzot edzette és utóbb a metszetet vésővel befejezte. A chiaroscuroának néhány példánya több szintábla alkalmazását tanúsítja; rendszeren

azonban csak kettőt alkalmazott, az árnyékét és a világitott helyekét.

A tudós Stabius, Dürer barátja és pártfogója, Miksa császár csillagásza, *astronomicus* könyvének illusztrációjánál felhasználta mesterünk kezét. Ez ugyan is neki fára rajzolta az *égek két tekéjét* és *földünk akkor ismert részeit*. E rajzokra nézve Ritter, korunk első geographusa, ezt mondja: „A nagy német mestert, ki maga idejében valamennyi ismert tudományban körültekintett (*sich umsahe*), legrégebb német geographjaink és térkép-rajzolóink közé számíthatjuk, kiknek élén áll remekléseivel“. A viszony Stabiussal Dürert érintkezésbe hozta Miksa császárral, melynek gyümölcse volt a nagy *diadalív*, a császárnak *díszkocsija és díszmenetének több lapja*, az *osztrák szentek lapja*, a *császár imakönyvének illusztrációja*, Maximiliánnak és udvara több *előkelőjének* festett és metszett *arczképe* és az *udvari jelmezek* ábrázolása kézirajzban. E munkák Dürert 1520-ig foglalataskodtatták. Rajzai a fatáblán felköltötték ismét régi erélyét, melyet apokalypsisában tanúsított; nem is ragaszkodott annyira, mint dolgozótársa Bureckmaier, a művésznek Pirkheimer és más tudós által előszabott száraz allegóriákhoz, hanem inkább szabad röptöt engedett, itt nem annyira, mint az apokalypsisban, korlátlan képzelőtehetségének, hanem velős realistikus irányának. Itt mesterünk egészen kilépett, még pedig hosszabb időre, a szorosan egyházi művészet köréből s ezért egészen eredeti, önálló módon kellett működnie. Igaz, hogy egészben a lapok sokasága, gyakran udvarias ünnepélyessége és ez okból a tárgyak ismétlése e műveket kevésbé kedveltetheti meg velünk; de ha nem resteljük az egyes képek, alakok és phantastikus képletek tüzetesebb megvizsgálását: bámulni fogjuk Dürernek itt is tündöklőleg nyilatkozó rajzbeli szabatoságát és még ez előrehaladt korában is tanúsított dúsgazdag képzelő tehetségét.

Az 1520-dik és 21-dik évi útazása Németalföldön való-ságos diadalmenet volt, melyen nagy tiszteletben részesült nemcsak a legelőkelőbb urak, hanem saját pályatársai részéről is, kik, a mint látszik, minden irigységről lemondva, őt mint a rokon német nemzet első művészt fogadták és ünnepelték. Tapasztalt ugyan elismerést már korábban is Olaszországban, de még sem oly őszintét, mint a milyennel Belgiumban találkozott és ez annál nevezetesebb, mert ekkor Németalföldön

az olasz befolyás, a nemzeti művészetet egészen elnyomva, uralkodott. Mily erélyes lehetett mesterünk geniusa, hogy e befolyás kettős velencei tartózkodásával sem tudta elfojtani személyes és nemzeti szellemét és eredetiségét. Úgy hiszem, épen e körülmény az, mely még Raphaelt is Dürerünk csodálójává tette, és ámbár e két nagy mester soha sem találkozott, mégis barátságos viszonyt szült köztök, mely kölcsönös ajándékokban nyilatkozott, hogy, mint Dürer mondja, egymásnak kezöket megmutassák: „um seine Hand zu zeigen“. Az elzárkózott, büszke Michel Angelo nem helyeselte ugyan a német mester, mint mondja, műveinek túlterhelését alakokkal és tárgyakkal, inkább szerette volna, hogy az antik művészettel jobban megismerkedjék és annak szellemében működjék, azonban mégis őt állítja az éjszakiak élére, midőn elmondja róla, hogy még az ő műveit is rögtön meg tudná különböztetni az olaszokéitól, bár mennyire törekednék Dürer ezeket utánozni; a mi különben a német mesternek esze ágában sem volt.

Németalföldi útjában Dürer sokat nem, különösen kitűnőt épen nem teremtett; czélja nem is volt a munka, hanem inkább az üzlet kész nyomtatványaival és a Miksa császár által nyert 100 frtnyi tiszteletdíjának megerősítése V. Károly részéről. Mindazáltal nem kevés alkalmá volt arcképeket festeni és még inkább rajzolni és ilyenek e korból meglehetősen számmal találhatunk a különféle gyűjteményekben. Dicsőségére válik Dürernek, hogy ez útjában megszemlélvén a régi németalföldi mesterek műveit, mindenütt méltó, irigység nélküli elismeréssel nyilatkozik az Eykok, Rogier van der Wayde és más megelőzői iránt. Ezek irányában, igazságosabb volt, mint iránta Michel Angelo.

Dürer ez útjából halálát okozó betegségét hozta magával és e hosszabb betegeskedés lehetett nagy részben oka annak, hogy élete utolsó hét évében csak egy nevezetes képet festett, melylyel búcsút vett pályájától, és háládatosságát nyilatkoztatta ki a nürnbergi tanács iránt, melynek e képét ajándékkul adta. E kép a föntebb említett négy apostolnak képe.

Főfoglatosságá most elméleti munkáinak sajtó alá készítése. E munkáknak, melyek elmékedését régóta igénybe vették, most kellett, élete végén, megjelenniök. Az embernek és állatoknak, kivált a lónak arányaival és azoknak schema-

ticus előadásával rég óta bibelődött; elbeszéli, hogy midőn még igen fiatal volt, Walch vagy Barbari hasonló tanulmányai fölébresztették figyelmét, de midőn Walch neki kielégítő útmutatást adni nem akart, Vitruvhoz fordult és saját vizsgálódásaihoz és e kutatások eredményét adja a részben csak pár hóval halála után 1528-ban megjelent, ily című könyve:

Hierin sind begriffen vier Bücher von menschlicher Proportion, durch Albrechten Dürer von Nürnberg erfunden und beschrieben zu Nutz allen denen, so zu dieser Kunst Lieb tragen. MDXXVIII.

Igen megjegyzendő, hogy Dürer e könyvében előadott speculatiót maga vagy soha, vagy legalább fölötte ritkán alkalmazta saját műveiben, melyekben inkább a természet mintáit egyszerűen követte. A tudomány és a könyvében többször ajánlott eclecticismus nem bírta elnyomni geniusának naivságát.

Második elméleti munkája e címet viseli: *Unterweisung der Messung mit dem Zirkel und Richtscheit in Linien, Ebenen und ganzen Körpern durch Albrecht Dürer zusammengezogen und zu Nutz aller Kunstliebhabenden mit zugehörigen Figuren in Druck gebracht im Jahre 1525.* Ez alkalmazott geometria; alkalmazza például a csiga-vonalat kapita-el-volutakra és püspöki botok fejére, a parabolát toronysisak constructiójára és akanthus levelek rajzolására stb. Nevezetes különösen két táblája, mely vonaltávlati kísérleteket mutat: az egyikben egy mandolin távlati képét pontokkal egy a tárgy és szeme közti táblára rajzolja; a másikon e táblát valóságos üveg tábla helyettesíti, melyre Dürer az ez előtt látott tárgyaknak kurtított képeit rajzolja vagy talán jobban mondva följegyzi, mert itt csak a tárgy vonalainak utánvonásáról van szó. A munka végén a latin és az úgy nevezett goth betűrendszer különös constructióból van fejlesztve, az előbbi a körből, az utóbbi a négyszegből. Vannak itt több a vonaltávlatra vonatkozó szabályok is.

1527-ben Dürer közzétette az erődítésről szóló munkáját: *Unterricht zur Befestigung der Städte, Schlösser und Flecken*, melyben új, addig nem ismert rendszerrel lépett föl. Nevezetes, hogy saját kora a mesternek ebbeli felsőbbségét nem ismerte el és hogy e tekintetben csak a legújabb idő szolgáltatott neki igazságot az úgy nevezett új porosz rendszerben.

Ide vonatkozó érdemét legjobban kiemelte Imhoff külön: *Albrecht Dürer in seiner Bedeutung für die moderne Befestigungskunst* című 1871-ben Nördlingenben megjelent munkája. Ide tartozik még mesterünk két gyönyörűen fába metszett lapja, melyre egy erősített városnak ostromlását madártávlatból remekül és igen tanulmányosan felrajzolta.

Az első német művész egyszersmind nevezetes tudós is volt és ezért is korának csaknem valamennyi tudományos férfia és kivált a reformátorok nemcsak tisztelték és becsülték, hanem nagyrészt barátságos viszonyban is állottak e kitűnő férfihoz.

Meghalt 1528-dik ápril 6-kán, élete 57-dik évében, és ámbár halála előtt sokáig betegeskedett, kimúlása mégis oly rögtön és hirtelen történt, hogy még Pirkheimer lelkibarátaja sem bírt végső pillanatain jelen lenni. Eltemették a Frey-család kriptájában. Sírjára Pirkheimer e classikai felíratot tétette:

ME(moriae) AL(berti) DV(ri)ri)
 QVIDQVID ALBERTI DVRERI MORTALE
 FVIT SVB HOC CONDITUR TVMVLO
 EMIGRAVIT VIII IDVS APRILIS
 MDXXVIII.

Ez alatt a mesternek monogramja.

A nürnbergi szokás szerint, ha valamely család kihal, temetkezési helye az ispotály birtokába visszaesik. Ez történt a Frey-családdal is, miután Dürer neje és annak testvére Katalin kimúlt. Az ispotály igazgatósága a XVII-dik században e kriptába hat személyt eltemettetett. 1681-ben Sandrart megvette ugyan a kriptát és a nürnbergi akadémiának ajándékozta, de ez ismét az idegen, saját sírhelylyel nem bíró művészek eltakarítására használta. Miből kitetszik, hogy azon onnan kivett koponya, melyet mint Dürerét mutatnak, igen csekély hitelt érdemel.

HENSZLMANN IMRE.

UGOR-MAGYAR-FINN MYTHOLOGIAI TÖREDÉKEK.

Az európai műveltségnek általában s különösen az európai művészetnek legeslegnagyobb része a régi görögök műveltségén és művészetén alapúl, a melyet a rómaiak közbevetése útján vettek át az új európai népek. Ha a rómaiak nem lettek volna oly lelkes tisztelői a görög tudománynak és művészetnek, s ha nem uralkodtak volna Európának legszebb és legnagyobb részén: a görög szellemnek dicső művei alig maradnak meg és jutnak reánk akkora mennyiségben, a mint valósággal bírjuk. S mert ilyen eredetű az új európai műveltség, azért ismeretes a görög és római mythologia is; sőt ezenkívül más nem is ösmertek egész a múlt század közepéig. De azon század közepe óta a nyelvtudomány fölötte nagyon növekedett; mind nagyobb-nagyobb körre terjeszkedvén, olyan nyelveket is kivont a feledékenység homályából, s olyan népeknek történeteit is fölásta az idők romjai alól, a melyekről azelőtt a historia mit sem tudott vala. Ez által természetesen más-más mythológiák tárultak föl; sőt ez által meg is változtak a nézetek *sok tekintetben*. Magát az emberi nyelvet jobban tanúltuk megbecsülni, mert jobban érthetjük ma, mintsem azelőtt érthettük; jobban is tisztelhetjük azt, mi a nyelvvel együtt jár, mi avval fejlődött ki, mintsem a múlt századokban tisztelheték. A vad indianusok nyelvében az emberi szellemnek oly csúdálatos termését találjuk, a milyen a görög vagy latin nyelv; s azért ugyanazon indianusok mythologiai képzeletei, fogalmai oly nevezetesek előttünk, mint a görög Zeus és Athene, a latin Jupiter és Minerva, stb.

Az új nyelvtudománynak egyik biztos eredménye az, hogy kitalálta, hogy vannak eredeti nyelvek, a melyekből mint anyatóból más nyelvek sarjadztak ki, melyek tehát rokonok egymáshoz. Így van, hogy például csak kettőt említsek, egy anyató, melyből a szanszkrit, görög, latin, német, szláv nyelvek sarjadztak ki, melyeket egy szóval árja nyelveknek hívunk, — a németek indgermán nyelveknek szeretik azokat nevezni, — van egy más anyató, melyből a vogul, osztják, magyar, a finn, eszt s más nyelvek támadtak, melyeket ugor-finn, vagy egyszóval ugor nyelveknek nevezünk. A nyelvrokonságnak egyik fő ismertetője a számnevek. Valamint p. o. a *dua duo zwei*, a *tri tria drei*, a *csatur estiri quatuor fivdor vier*, a *pancsan pempte fünf pjet*, stb. az árja rokonságot hirdetik: úgy a *kit kiti két kettő kaht*, a *kórom három kolm*, a *nile négy neljá*, az *öt öt rit* stb. világosan hirdetik az ugor, vagy ugor-finn rokonságot. *)

A külön-külön anyatóben s a külön-külön sarjadék-nyelvekben bizonyosan tulajdon saját mythologiai képzetek, fogalmak eredtek; azt is lehet gondolni, hogy érdekesek magokban is eme képzetek, de sokszorta érdekesek az illető rokonsági tekintetben. Bátor vagyok tehát föltenni, hogy az ugor nyelvek talaján eredett mythologia némiképen érdekelhet bennünket. Az nem olyan szép, milyen a görög mythologia, mert jól tudjuk, hogy az egész föld kerekiségén csak egy Görögország és csak egy hellén vagy görög nép volt, s hogy a Homerusok, Pindarusok, Phidiasok csak Görögországban éltek. Hisz már

*) A török rokonszenv legújabbán melegen nyilatkozván azt akarta velünk elhíttetni, hogy a török nyelv volna legközelebb testvére a magyaroknak. Ez nincs úgy. A török nyelv közelebb áll ugyan a miénkhez, mint akármelyik árja nyelv, de nem áll közelebb hozzá mint az ugor nyelvek. Az említett két kettő három négy öt számnevek a törökben *iki ücs dört bes*; az emberi test részeinek nevei is p. o. így hangzanak: *fej* az ugor nyelvekben *püü pong*, a törökben *bas*; *szem* az ugor nyelvekben *szem szilm*, a törökben *göz*; *nyelv* azokban *nyalm nyelim*, ebben *dil*; *fog* azokban *ponk*, ebben *dis*; *kéz* azokban *küt kat*, ebben *el* stb. De van a magyar nyelvben sok török szó, mint árpa, búza, alma, borjú, balta, kapu, tenger, oroszlán, teve stb. stb., melyek vendég-szók; még több, sokkal több vendég-szó került a szlávból a magyarba. De a vendég-szók, bármily nagy számmal legyenek is valamely nyelvben, nem tartoznak annak eredeti szó-kincséhez; azok a nyelvnek külső viszontagságairól, nem belső saját mivoltáról tanúskodnak.

az itáliai, a római, mythologia csupa szegénység a göröghöz képest. Számba kell venni a geographiai helyzet különbségét is. Az ugor mythológiát az északi Ural lejtőin, az Obi és Irtyis folyók, az Onega és Ladoga tavak mellékein, Finn- és Esztországokban keressük; nem Hellasban, nem az ioinai tenger partjain. A magyarok ősei nem Hellasból, hanem az Ural tájékáról származtak ide, még a XIII. század első felében „Nagy Magyarország“ (Magna Ungaria) messze túl a Volgán létezett.

Minden nép a természetet istenesíté; a görög Zeus, a latin Deus és Jupiter a mennynek személyesített képviselője. A vogul nép a mennyet, az időt, a nagyságot *tarom*nak nevezte; *Numi tarom*, azaz felső tarom, vala neki főistene; s azt *tarom azse, tarom jügä* „isten atya“ nevével tisztelte, mert *tarom ma tarets*: tarom a földet teremté. A *tarom* szó fölötté nagyon emlékeztet a *terem*, valamint *taret* a terem-t szóra; a *terem, természet* stb. szókban tehát már az ugor mythológiának maradványaira ismerünk. A vogul azt hitte, hogy a földnek legelső lakosai a *tarom-pi*-ak = tarom-fi-ak, s ezek óriások voltak. A mely helyen ilyen óriás élt, azt tartja a vogul monda, azon hely szentté lett, ahhoz halandó nem közelíthete. Az óriások külön-külön éltek, mint a Homerus Polyphemusa. Ezek után következék a közönséges emberi nem. A mondák eltérnek egymástól, mert bizonyosan nem egyszerre s nem egy helyütt támadtak. A voguloknak más teremtési mondájok is van, mely eltér az előbbtől, s a mely következő:

„Volt egy férj és egy asszony. Numi Tarom atya ezüst fonalú bölesőben ereszté alá az égből s abban lógnak vala a felszél és alszél által ide-oda hajtva. Egy nap imádkozék a férj, hogy Numi Tarom legalább annyi földet ereszsen le, melyen egy ház elférne. Meglön, de az is lóg folyvást. A nőnek fia lesz, kinek neve *Elm-pi*, vagy *Ilm-pi*, azaz levegő-fi. Miután annyira megnőtt, hogy erdei vadat vadászhatna, így szólal meg: Oh nevelő atyám, anyám, lógva éljünk-e folyvást, más szél más felé hajtván minket? Numi Taromhoz mehetném föl kérdeni. Tedd azt fiam, viszonzá az apja, mert én tanácsolni nem tudok. A fiu tehát evetbörbe öltözik, s mint evet hág föl a hétfokú ezüst hágón, mely oly magasra viszen, hogy az evet feje is belészédül, az evet körme is elkopik. Numi Taromot ezüst rudas hajlékában a verőfényes ezüst szent asztal előtt

ülve találja, hét fonadékú haja csüng alá a fején. Mi a baj? kérdi az Elm-pit. Az a bajom, hogy tudni szeretném, a közönséges emberek számára mint támad a pázsitos föld? — Im' itt van három bűvő madárbőr, menj le, bukjál a tengerbe s hozd fel a földet. Az Elm-pi leszállván elbeszéli, mit parancsolt neki Numi Tarom, s a szerint cselekszik. Felölti az első madárbőrt, alábukik, de nem éri el a tenger fenekét; a másodikban sem érheti, a harmadikban végre eléri, s egy maroknyi földet hoz fel, vagyis a monda kifejezése szerint halász ki. Azt ellóditja, s lesznek a hegyek, erdők, tavak. De a föld is lóg és forog, mint előbb a bölcső és a kis háznyi hely.

Hogyan lehetne megerősíteni a földet, hogy veszteg álljon, ezt tudni kívánván, az atyja tanácsára másodszer siet föl Elm-pi. Mi baj? kérdi újra Numi Tarom, s az elmondja baját. Numi Tarom ezüst gombú övét oldja le s adja oda Elm-pinek, hogy húzza körül a földön. Megteszi, az ezüst gombú övből lön az Ural, azért hívják *világ övének*, s azonnal veszteg áll a föld. — Ez meg van; de ki lakja majd a földet? Elm-pi harmadszor hág föl Numi Taromhoz tanácsért. Ezüst rudú hajlékában, ez hét fonadékú haját leeresztve ül a verőfényes szent asztal előtt. Numi Tarom atya a fejét fölemelvén, mondja: Kis fiam, miért jössz hozzám könyörögni? Arra nézve kérek tőled tanácsot, hogy az ember fia miképen lesz, a ki a földet lakja? — Kis fiam, ezzel mondom meg neked az ember eredetét: ha majd hideg éles szelet támasztok, ha öregszemű hó esik, aprószemű hó esik, hóból gyúrj emberi alakot, melynek keze-lába legyen; lábas állatot lábassá csinálj, kezes állatot kezessé, szárnyas állatot szárnyassá, körmös állatot körmössé csinálj. — Lemene, s úgy tön. De a mint meglóditja, darabokra szakadnak, nem válnak élökké, s oda lön jó kedve Elm-pinek. — Atyám-anyám! mit tegyek? Menj föl ismét Numi Taromhoz, szól az intés. — Negyedszer fölmene. — Mi bajba estél megint? kérdi Numi Tarom. — Hiába fáradtam, élővé nem lett a mit csináltam, széjjel olvadt mind. — Földdel keverd meg a havat, úgy csináld meg az embert, a vadakat; egyebet nem mondok többé. — Lemene s most úgy tön. Meglóditá az embert, az nevetve, ugrosva megyen előre; azonképen a vadak is élnek, mozognak. A merre csak föld van, mindenütt ember és vad lön.

Megteremtettem az embert, a vadakat, de miképen él majd, mit fog enni az ember? — Azt Numi Taromtól kérdd,

viszonzá az atyja. — Fölmegyén újra, s a Numi Tarom kérdéseire azt feleli: Mit egyenek az emberek? éhező szíveiket mivel elégítik ki, fázó testeiket mivel melegítik meg? erre kérek tanácsot. — Numi Tarom neki két-két halat ad, olyat, mely az Obiba való, olyat, mely a kis folyókba, s olyat mely a tavakba való. Ezekkel lemegyén Elm-pi, s az Obiba, kis folyókba, tavakba ereszti. Hét tél múlva elmegyén nézni, hát azok mind szíinig tele vannak hallal. De most az a kérdés, mint lehet a halakat, az erdei vadakat megfogni? Az atyja Numi Taromhoz utasítja fiát, s ez hatodszor hág föl az ezüst lépcsőn az égbe, hol kérdésére Numi Tarom megmondja neki, hogyan tanítsa az embert íjjat, nyilat csinálni a vadakra, és különböző hálókát kötni a halakra. Elm-pi tehát megtanítja az embert, hogy kecsége halból enyvet főzzön, avval ragaszszon össze két-féle fát, s úgy csináljon íjjat, nyilat, a melylyel az erdei- és a szárnyas vadat meglőhesse. Továbbá nyárban a folyónak, tónak száját gerébbel rekeszsze be, a fának héját hántsa le, a gyökereit szedje ki és hasogassa vékonyra, ezekből fonjon halászó kosarat, fonjon póné-hálót, vész-hálót, s így fogja meg a halakat. — Ezentúl van mit ennie, mibe öltözködni az embernek. Ámde ha nem szaporodik, kivesz. Mit kell az ellen tenni? Mint azelőtt, úgy most is azt mondja Elmpi-nek az atyja: Én nem tudok tanácsot adni, menj föl Numi Taromhoz. Az tehát a hétfokú ezüst hágsón felmegyén, s ott azt a tanácsot veszi Numi Taromtól, hogy egy férfit egy nőt szerezzen össze, s így rendezze a házasságot. Úgy teszi Elmpi, s már ezentúl lesznek fiúk, leányok.

Hét tél elmúta, hét nyár eltelte után kimegyén Elmpi nézni, hogy a széles földön mint van az ember. S azt találja, hogy a hegyen termett hegyi fű, az erdőn termett erdei fa kevés az emberek számához képest; nem férnek el a vadászaton, nem a halászaton. Mit kell most tenni? Menj fel Numi Taromhoz, az majd megmondja, szól ismét az atyja. — A hétfokú ezüst hágsón fölérkezvén, azt mondja neki Numi Tarom: Vidd le a Kuly-atert, a halál istenét, az majd betegséget és fájdalmat szerez, s a hány ember születik, ugyanannyi meg is hal. — Lemene Elm-pi, s kibocsátá Kuly-atert a földre. Hét tél elmúta után, hét nyár eltelte után népét megyén nézni széjjel a földön, s úgy találja, hogy a leányos embernek a hány leánya született, ugyanannyi el is halt; a fias embernek a

hány fia született, ugyanannyi el is halt. Eljött tehát a halandó embernek a kora, a ki most ilyen boldogságban él.“ Így végzi a monda.

Özönvíz is volt egyszer a vogulok földjén. „Hét tele, hét nyara hőség emésztette volt a földet; Taromunk más felé önti vizeit (azaz másfelé esik az eső), szól egyik öreg a másiknak, hogyan mentsük meg életünket.“ Tanakodván, jónak találják két-két nyárfából kompot csinálni, füzfa-gyökérből ötszáz ölnyi kötelet fonní, (ät szat täl kualí) s annak egyik végét a földben megerősíteni, másik végét a komphoz kötni, azt a kompot elegséggel megrakni s ráültetni a háznépet. — Van ki fogadja a tanácsot, de van olyan is, ki csak félig teljesíti, rövidebb kötelet készítvén, van ki megveti s hegyre menekül. „Ime már az özönvíznek jövele hallik, hét napja, hogy zúgása hallik“. Mindenki menekül a hogy tud; a hegyekre futók ott vesznek, mert azokat is elborítja a víz; a kinek meg rövidebb kötele van, annak a kompjja is vízbe merül; de a kinek elég hosszú a kötele, annak kompjja mindég egy helyen s a vízen lebeg. Azután hét éjszaka hét nap elmúlta után elszárad a víz, s a megmaradt házi öregek összegyülekezvén, imádkozának: „Numi Tarom atyánk, teremts vadakat, teremts halakat, hogy legyen kielégítője leányaink szívének, fiaink szívének; a halászó embert áldd meg halászó szerencsével, a vadászó embert áldd meg vadászó szerencsével!“ Azután éltek az emberek, a hogy lehet vala.

Egy vadászból halászból élő népnek bár együgyű, de bizonyára nem érdektelen mondáját látjuk itt az istenről, a teremtésről, az ember eredetéről, az özönvízről. Numi Tarom fent lakik az égben, ezüst rúdú hajlékban s verőfényes ezüst asztal előtt ül. Nem maga teremti a földet, a vadakat, az embert, hanem Elm-pi teszi az ő oktatása szerint. Numi Tarom annyi, mint felső ég, felső isten; Elmpí meg azt jelenti, hogy égfi, levegő-fi; az ember is vogulban *elm-kals*, azaz ég, levegő halandó, mert *elm* ég, levegő, s *kals* holt vagy halandó, mert *kal* annyi mint hal „er stirbt“, de *kul* vogulban a hal „der Fisch“. A vogul *elm-kals* tehát égből származó halandót jelent, s a nyelv avval különbözteti meg az állatoktól, a melyeket *uj-kul*-nak = vad és hálnak nevez; a madár is *tauling uj*, (taul toll, tauling tollas, tehát tollas vad). A vogul teremtésmondája szerint Elm-pi a földet a tengerből halászsza ki (kulyit-

halaz), az embert, a vadakat és madarakat lóból és földből gyúrja; de a nagy és kis folyók, a tavak halait Numi Taromtól vett két-két hallal szaporítja. Elm-pi azután a felső isten oktatása szerint az embert fegyver készítésére tanítja a vadászat végett, s hálók kötésére meg geréb-csinálásra a halászat végett. Ő szerzi ugyanannak oktatása szerint a házasságot; ő hozza le az égből a *kulyater*-t, vagyis a halált, a ki betegséget okoz, mely elveszti az embereket. — Az özönvíz úgy támadt, a monda szerint, hogy nagy és hosszú ideig tartó hőség olvasztá el a havakat, minek folytán a megáradó vizek mindent elborítanak. Az özönvízből csak azok menekülnek, a kik a vett tanács szerint ötszáz ölnyi alatsághoz kötötték volt kompjáikat. Az özönvíz után Numi Taromhoz imádkoznak az emberek, hogy teremtsen újra erdei vadakat és vízi halakat; de már itt az Elm-pi közbenjárása nem látszik meg.

Ezek tehát egy vadászból és halászból élő népnek mondái, mely a magas éjszakon lakik, s az éveket a telek által számlálja; vogulban *tál* a tél. A magyarok elei is vadászból és halászból éltek; a IX. században is, mikor már a Neszter és Deneper folyók mellékein s a fekete tenger éjszaki partjain tanyáztak, az volt fő életmódjuk a marhatartáson kívül; sőt még a X. században, a Kárpátok övezte országban is azt az életmódot folytatták. Amaz ős hazájokból valók az *űj*, vogulul *jaut, jajt*; a *nyil*, vogulul *nál*; *tegez*, vegulul *täut*; *nyillal lö*, vogulul *nalal li*; a háló *kulypp*; a vész-háló *uosem-kulypp*; halász *kulyit* (szó szerint halaz), stb. stb.

Mint láttuk, a hetes szám gyakran előfordul a mondákban. Az ezüst lépcsőnek, melyen Numi Taromhoz juthatni, *hét* foka van; Numi Taromnak haja *hét* fonadékban lóg alá; *hét* nap *hét* éjszaka egy többször emlegetett időszakasz. A magyar mesékben is ott van a hetes szám; a mesének hőse rendszerint *heted-hét* országra indul; ennek vagy annak *hét* vármegyében sines párja; a régi löcsei kalendáriumról is azt szokták volt mondani, hogy *hét* országnak szól. Mi jelentősége volt annak, a következőkből tetszik ki. A vogul így számol:

äkv	egy	kat	hat
kit, kiti	két, kettő	szát	hét
kórom	három	nyol-lu	nyolcz
nile	négy	untel-lu	kilencz
ät	öt	lu, lau	tíz

Egytől hétig azonosak a számnevek, azontúl már nem; jele, hogy az első hét számnevet akkor teremték magoknak a vogulok és magyarok, mikor még közelebb laktak egymáshoz, de távolabb minden idegen néptől. Akkor tehát a hetes számrendszerök vala, melyre alkalmasint a hold forgása szolgálta okot. Mert a pogány vogulok mint az osztyákok és más rokon népek, azt, mi a németben „die Woche“, szátnak azaz hétnek nevezik, szát tehát náluk „sieben“ und „Woche“, mint hét is, minálunk mind a kettőt teszi, s a hétnek napjait így hívják a vogulok:

szát-pong,	szószerint	hét-fő,
kitit (katel)	„	ketted (nap) kedd
kormit (katel)	„	harmad (nap) szerda
nelit (katel)	„	negyed (nap) csütörtök
ätit (katel)	„	ötöd (nap) péntek
katit (katel)	„	hatod (nap) szombat
jäni v. jelping katel	„	nagy v. szent nap, vasárnap.

A heti napok eredeti neveiből a magyar nyelv csak kettőt tartott meg: négyet a szláv nyelvből vett át, ugyanazon jelzéssel; egyet a törökből, a *vasár*-napot, *bazar*- (güni). Négy hét = nile szát, egy hónapot teszen a voguloknál, melynek tehát 28 napja van, s tizenhárom ilyen hónap teszen egy esztendőt, vagy egy telet egy nyarat = tál-tuj. Az esztendőnek e szerint 364 napja volt — meglátjuk majd, mint segítettek azon a mi népeink.

A hét napos hét nem volt a régi görögöknél, nem a rómaiaknál; de volt, mint a bibliából tudjuk, a zsidóknál, s ezekhez jutott az assyroktól, a mint azt az ékiratok megfejtéseiből tudjuk. Az éjszaki Ural népei az Euphrates-melléki népektől vették-e azt az időszámlálást, nem tudom; sőt tekintve a 13 hónapos esztendőt, a melyet eddigelé — tudtomra t. i. — az ékiratok sem mutatnak, de tekintve különösen a mi számneveink alkotását, azt az urali népek saját találmányának kell venni, a melyre azon idő alatt jutottak, melyben még együtt laktak vala. Mert az elválásuk után a tizedes számrendszerrel ismerkedének meg, s akkor szükség álla elő a 8-as, 9-es és 10-es szám-nevek kitalálására. S im' ezekre nézve már nem egyeznek meg a finn, az urali vagy ugor népek és a magyarok. A tíz helyett a voguloknál van *lu* és *lau*, a finneknél *kymmen*; a 8-ast, 9-est a magyarok így alkották: nyol-

tíz (nyol-tz), kilen-tíz (kilen-tz), azaz kettő híján tíz, egy híján tíz; a vogulok emígy: nyol-lu, a melyben a magyar nyolcz szónak első részét találjuk meg, hozzá járúlván lu, mi tizet jelent; nyol-lu tehát hasonlóképen kettő híján tíz. Továbbá antel-lu, annyi mint kilen-tz; de itt már az antel és kilen is idegenek egymáshoz. A finnben kaht = két, kettő, yht = egy; ehhez járült eksan, eksän, s lett kahd-eksan = nyol-tz, yhd-eksän = kilen-tz, mely szók az első részök világos jelentésénél fogva szint azt teszik: kettő híján tíz, egy híján tíz. Ilyen világos tanúságot nem nyújtanak sem az árja sem a sémi számnevek; azért tarthatjuk eredetinek a mi népeink időszámlálását. Erre azonban más népek is okvetetlen reá jutottak, mert mindnyájan először a hold változásai és forgásai szerint számították az esztendő.

A finn mythológiát a *Kalevalában* találjuk meg, a mely már nálunk sem ismeretlen. A finn mythologia szerint az égnek, légnek (Ilmanak) leánya *Impi* bocsátkozik a tengerre, a melyen a szelek által hanyódik. Így imádkozik: Ó Ukko, felső jumala, az egész égnek (ilma) tartója. Itt nem Tarom, hanem Ukko a főisten; jumala pedig általában isten lévén, Ukko fő isten, vagy fő jumala. Az ég vagy levegő ilma; *Impi* az égnek leánya (ilman tyttö); de nevének nemcsak a hangja, hanem a jelentése is egyező a vogul elmpi- vagy ilm-pi-vel, a ki hasonlóképen égnek vagy légnek fia. *Impi* térdére egy kacsafészket rak s abban tojást tojik. A meleg miatt meg-rántja térdét *Impi*, a tojás legördül és eltörik, de darabjaiból válik a föld, az ég, a nap, a hold, a felhők; maga *Impi* pedig a tengeren úsztában teremti a tenger partjait, öbleit, mélységeit és sekélyeit; végre szüli Väinämönet, ki Ilmarinen, Lemmikäinen és más nevű hősökkel együtt, a kiknek közös neve Kaleva fiai, cselekszi a Kalevala viselt dolgait. Väinämönen veti az első árpát, tehát a szántást-vetést találja fel, de feltalálja a kobzot és az éneket is, tehát a költészetet, a mely egyedüli maradvány az első arany vagy boldog időből; Ilmarinen a kovácsolásnak, szóval a mesterségeknek feltalálója. Más fő alakok is fordulnak elő a finn mythológiában. *Hiite* az erdőnek, vadnak őrzője, *hiittola* tartózkodásának helye; utóbb az ördög fogalma ragadt reá. *Mene hiteen*, azt teszi: menj a pokolba, mintegy az ördögbe. *Hitto* is a neve; *hitto* tudja, ki vitte el! közönséges szójárás. Van *Mana* is, a hova a holtak

jutnak, s annak gazdája *Manalainen*. — Özönvíznek nincsen nyoma a Kalevalában. — A finn és vogul mondák közt azonban nagyobb a különbség mintsem a hasonlóság, mert más-más szakában támadtak a műveltségnek. A vogul nép mint merő vadász és halász tűnik elő a mondákból; a finn népet a Kalevala nemcsak mint marhatenyésztőt, hanem mint szántóvetőt mutatja fel. Egyébiránt Vogulország kevésbé is alkalmas marhatenyésztésre vagy éppen földművelésre.

Az eszt népnél még nagyobb haladást találunk. Az legdélebbre jutott a finn népek közt, t. i. a Balttenger keleti partjaira a Finn öböltől a Dünáig, sőt ennél is délebbre. Azután a finneket 1150 tájon kezdék hódítani és keresztyénekké tenni a svédek; az eszteket pedig csak 1200-ban kezdé Albert püspök térítgetni, s a kardos vitézek által meghódítani, a kiknek kardja hathatósabb vala, mint a papok credo-ja és kereszttelése. A kardos vitézek 1237-ben a német renddel egyesülének, a melyet II. András a Bárczaságból kihajtott volt, s mely a pogány poroszok között talált elég téríteni és hódítani valót. A dánok is Revalban és a környékén hódítgattak, sőt ott csuda közbejöttével győzhetének csak az eszteken, a minek emlékezetére a *danebrog* rendet alapítá Valdemár dán király. Mert az eszteknek és liveknek nemcsak falvaik, városaik, hanem erősségeik is valának; s ha egy főhatalom alá egyesültek volna, az mint a mi sz. Istvánunk, maga terjeszti a keresztyénséget népe közt, s az nem került volna idegen hódítók vas igája alá.

Az eszt nép akkori mivoltát az úgynevezett Lett Henrik (Henricus de Lettis) írta le, ki részese lévén mind a térítéseknek mind a hadjáratoknak, egyszerűen elbeszéli, a mit látott vagy hallott, azt állítván magáról, hogy csupa igazságot írt kedvezés és gyűlölet nélkül; nem hizelkedett senkinek, nem várt jutalmat senkitől. Henrik krónikája 1223—1226-ig készült, a legbecsesebb kútforrás, melyet az összes finn-ugorság körében bírunk.

Az eszt mythológiának legnagyobb része a *Kalev poeg*-ban van összegyűjtve és kiadva. Valamint a finn *Kalevala* hősei Kaleva fiainak neveztetnek: úgy az eszt mythikus hős is Kalev fia (Kalev poeg); mint amazok úgy az eszt hősök is tizenketten vannak, de mindegyiknek nevét nem tudjuk. Az eszt főistenség *Taara*, a kiben hasonlóját lehet látnunk a

vogul *Tarom*-nak, a finn mythológiában nem fordul elő. A *Taara*-nak szent hegye, a *Taara*-hegy Dorpat mellett. Neki három ünnepe volt évenként, csak ezen három ünnepen volt szabad közvetlenül hozzá imádkozni, egyébkor kisebb istenek vitték meg neki az imádságot. Azon ünnepeken áldozának is neki; az áldozásnak pedig nevezetes szertartása a *nevetlen* újból (nímetse sörm, finnül nimetön sormi) való vérelesztés volt, mit az áldozó eme szókkal kísért meg: „Magam vérevel nevezlek, s avval jegyezlek el, avval jegyzem meg házamat, hogy szerencsés legyek“. Egy más nagy istenség az *Ukko*, vagy az öreg. Az a mennydörgésnek, időjárásnak, a termékenységnek istene. Minden falunak, sőt minden háznépnek egy szent köve (*Uku kivi* = *Ukko* köve) vala, melyen tavasszal a vetés után, ősszel az aratás után áldoztak. Őkór-vágáskor, disznó-öléskor s egyéb házi állat ölésekor *Ukkonnak* is áldozának. — Istenek vagy félistenek valának *Tanemuine*, az az ének tudósa; *Ilmarine*, a kovács; mint látjuk ezek a finn *Väinämöinen* és *Iimarin*en hasonmásai. Egyébiránt a *jumal* szó általában istent jelent, mint finnben a *jumala*.

Még Lett Henrikből következő pogány szokást hozhatok elő. Az esztek és lívek elégették halottjaikat. Ha valahonnan elűzhették a keresztyéneket, a sírokat felbonták s elégették a holt testeket, azokon sem akarván a keresztyén szertartások nyomait meghagyni. — Mikor valamely esetben békét kötöttek a keresztyénekkal, azt vérelesztéssel erősíték meg (*quam pacem, úgymond Henrik, sicut mos est paganorum, sanguinis effusione stabiliunt*). Albert püspökön kívül Theodorik vala buzgó a térítésben. A lívek vetéseit áradás rontván el, azt neki, a keresztyén papnak, tulajdoníták. Összegyül a nép, sors által kérdezik meg az istenek akaratját, hogy megöljék-e a papot vagy sem.

A sorsvetés abban állott hogy hogy egy lándzsát tettek a földre, s lovat vezetének elő, a mely át lépjen a lándzsán. Egyik lába az életet, másika a halált jelenti; kár, hogy Henrik nem mondja meg nekünk, hogy melyik láb mit jelent. Elővezetik hát a lovat, Theodorik pedig imádkozik s áldja a népet. S íme, a ló az élet lábával lép által a lándzsán. Elámulnak a lívek, papjok azt véli, a keresztyén isten a ló hátán ül s igazítja ennek lábát. Jól letörli tehát a lónak hátát, hogy leessék róla a keresztyén isten. Újra elővezetik a lovat,

de az ismét az élet lábával lépi át a lándzsát, — s Theodorik meg van mentve.

Az eszt mondák és mythologiai emlékek jobban helyhez vannak kötve mint a finnek. Reval mellett van egy tó, mely Linda könyeiből telt meg, midőn férje Kalev halálát siratá, mert Linda a Kalev poeg anyja. A *Virez-tó* (a szó azt jelenti mit a magyar *fertő*) s az ebből eredő *Ema* folyó, mely Dorpat mellett foly el a Pejpusz-tó felé, legtöbb mondának helyisége. Ema azt teszi, hogy anya, anyafolyó tehát az *Ema*; Dorpat mellett ott van a *Taara* szent hegy, stb. stb.

Az eszt nép még keresztyén korában is ragaszkodék régi hitéhez; Hupelnek (*Topographische Nachrichten von Lief-Ehstland. Drei Bände, Riga 1774—1782*) többször van alkalma arról panaszkodni, hogy mennyire él vala még a nép a pogány eszmékben. Ámde ennek köszönjük, hogy az eszt nép a múlt század végéig, sőt ezen túl is megtartotta költészeti tehetségét. Két bizonyítványát hozom elő: az első leírja, hogy Vanemuine mint találta ki s közölte az emberekkel az éneket. A monda így adja elő: Már embernek, állatnak meg volt a maga nyelve; hisz maig is van még ember ki az állatok nyelveit érti. De a nyelv csak a mindennapi szükségre való: egybe hívák azért az állatokat, hogy egy ünnepies nyelvet tanuljanak meg, az éneklést, az öröm kifejezésére az istenek dicsőítésére: A kiben csak élet és lehelet van, mind fölsiete a Taara-hegy ligetébe. Szívet indító suttogás keletkezik a levegőben, mert az ének istene, Vanemuine, szállott le a ligetbe. Megsimítá hullámzó haját, megrázá ruháját s húrjaiba kapott. Előjátékkal kezdé, azután dicséneket zenge, mely elbájolta a hallgatókat, még önmagát is. Csendesség vala a gyülekezetben, kiki az énekre figyelve. Az Ema folyó a folyását, a szél a sietését állíták el; a szárnyas és szárnyatlan állatok hallgatózának; még az ingerkedő viszhang is leskelődék a fák között. Ámde nem mindnyájan, kik jelen voltak, érték meg az egészet. A liget fái csak az isten leszállásának susogását vevék észre, s ha mikor a ligetben járkáltok s azt az ünnepies susogást veszitek észre, tudjátok, hogy akkor közel van az isten. Az Ema-folyó a ruhájának zúgását vevé észre, azért valahányszor tavasszal új ifjuságának örül, úgy kezd zúgni, a mint akkor hallotta a zúgást. A szél a legsivítőbb hangokat fogá fel: némely állatnak a koboz-szeg csikorgása, másnak meg a

húrok pengése tetszék. A madarak, kivált a fülemile és a pacsirta az előjátékra figyelének. Legroszabbúl jártak a halak. Kidugták ugyan orraikat a vízből, de csak a szemig, füleik bennmaradván a vízben; ők tehát csak a száj mozgását látták, s azt utánozzák is, de szótlanok. Egyedül az ember fogott föl mindent, azért hat éneke le a szív mélyéig s föl az istenek lakáig. Vanemuine a menny nagyságáról, a föld pompájáról, az Ema-folyó ékességéről s az emberek boldogságáról és boldogtalanságáról énekle. Azután fölrepüle az öregatya lakására, ott is énekel és játszik; s van jámbor ember, ki néha megérezzi a magasságból a messze hangokat. Hogy pedig az emberek ne el felejtsek az éneket, időről-időre követeit küldi le a földre. Egyszer maga is vissza fog jönni, mikor megint boldogság fogja lakni ezen tájékokat.

A másik bizonyítvány legyen az a monda, mely a nyári éjszakák fényes holdvilágát, s azon éjszakák rövidségét fejezi ki, a midőn az esti hajnal a reggeli hajnallal érintkezik, mi már Reval és Dorpat vidékein látható.

Hajdan egy anyának két leánya vala, Videvik és Ámarik (esti pír és esti hajnal), mindenike csinos, szép és okos, úgy külseje mint erkölce szerint, a mint az ének is mondja :

Képe fehér, arca piros,
Szeme fénylő mint a bogár.

A nap lementével az öregebbik leány a szántásról hazatére két ökrével, s mint gondos gazdához illik, a folyó szélére vezeté őket inni. Minthogy a csínosság a leányok legelső törvénye, s azok gyakran a tükörbe néznek, az okos Videviknek is az vala szere-szokása. Ott hagyá az ökröt ökörnek, a folyó szélére lépett, s szíve megörvendé. A hold, ki a teremtőnek meghagyása és rendelete szerint, a pihenésre aláment nap helyett a földet világosítani tartozik, elfeledé tisztét, s mint a nyíl, úgy ereszkedék lopva szerelemből a folyó fenekére, s száj szájhoz, ajak ajakhoz tapada. Egy csókkal menyasszonyának jegyzé el magának Videviket, s azalatt elfeledé minden de minden gondját. Irtózatossötétség borúlt a földre, a míg Videvik mellett késett. — Akkor egy nagy szerencsétlenség esett meg. Az erdőnek vadja, a farkas, kinek azalatt szabadjára áll vala minden, mert hogy senki sem látá, Videviknek egyik ökrét, a ki az erdőbe tévedt volt legelni, összeszaggatá.

Hiába kiáltozá a csengő csalogány: „Laisk tüdruk, laisk tüdruk, öö pith! Kirikiüüt, vaule, vaule, too pits, too pits! tzäh, tzäh, tzäh“. *) De Videvik nem hallá a fülemile csattogását, mert a szerelem vak, siket és feledő, neki az öt érzékből csak az érzés marad meg. — Midőn végre magafeledéséből felocsúdott Videvik, meglátá a farkas gonosz tettét, s oly sírásra fakada, hogy szeme könnyéből egy tó lett. Az ártatlan könyek nem is maradtak elrejtve az öregatya előtt. Leszálla aranyos egéből a földre, hogy megbüntesse a gonosz tettet, s gondviselés alá helyezze a parancs ellen cselekvőket. A gonosz farkast úgy büntet meg, hogy az ökör mellé igába fogta vizet hordani örökédig, a gönczöl csillag vasbotjának fenyítése alatt. A hold pedig feleségül vevé Videviket; mai napig ott fénylik ennek szép orczája a hold mellett s le-letekint a víz tükrébe, a melyben csók által ízlelte meg először vőlegényének szerelmét.

Azután mondá az öreg atya: hogy illetén gondatlanság ne essék többé, s hogy a sötétség uralkodásra ne kapjon, igazgatókat rendelék nektek, a kiknek parancsa szerint járjon el kiki a maga tisztében. A hold és Videvik felváltva gondoskodjanak az éjnek világosságáról. Kojt és Ämarik (reggeli és esti hajnal), a ti gondotok alá a nap világosságát bízom az ég alatt, járjatok el becsületesen eme hivatalban. Néked, Ämarik leányom, az áldozó napra legyen gondod, oltsd el minden este a tűz szikráit, hogy kár ne történjék, s vezesd alá a napot a Teremtőjéhez. Te meg, Kojt fiam, minden reggel új világot gyújts, hogy senkinek ne fogyatkozzék a világosság!

E két szolgálja a napnak becsületesen tette meg a kötelességét, úgy hogy egy napon sem volt híja a világosságnak. Most a rövid nyári éjek közeledének, a mikor Kojt és Ämarik egyik a másiknak száját, kezét érintheti, a mikor az egész világ örvend, a madarak az erdőben, kiki a maga nyelvén zengő dalokat énekelnek, s a virágok szépen virágoznak. Ekkor az öreg atya leszálla aranyos székéből a földre, a Lijon öröm-ünnepe tartására. Azt találván, hogy rendén foly az igazgató és gondviselés, megörüle teremtményein. Mondá

---

*) Szép utánozása a fülemile csattogásának: Lusta lány, lusta lány, az éj hosszú, a tarkát a barázdába, a barázdába; hozz ostort, hozz ostort, csah, csüh, csüh.

tehát Kojtnak és Ämariknak: meg vagyok gondviselésekkel is elégedve, s tartós boldogságot kívánok nektek, legyetek hát nő és férj! De mint egy szájjal úgy felelének mindketten: Atyám, ne kísérts minket, meg vagyunk elégedve állapotunkkal; völegény és menyasszony akarunk maradni, mert így találtuk meg a boldogságot, mely mindig új és mindig ifjú! Az öreg atya tehát meghagyá őket akaratjok szerint, s visszamene aranyos egébe“.

Micsoda nyomait találjuk a magyar nyelvben mind annak, a mit a finn és eszt mythológiában tanulunk? Hupel, a kit már egyszer megemlítettem, a III. kötet 368. lapján ezt írja (1782-ben): „Jóllehet az eszt parasztok számára minden évben olcsó naptárakat adnak ki eszt nyelven, az Oesel-sziget eszt parasztjai mégis magok készítenek magoknak naptárt, a mihez, mert írni nem tudnak, meghatározott jegyeket választottak, melyeket egy zsinórra fűzött hét kis fa lapnak tizenhárom oldalára amúgy durván festenek. Mindenik oldalon egy-egy hónap van 28 nappal. Ebben a naptárban rögtön minden hétköznapot, ünnepet s a babonájok által minden nevezetes napot feltalálnak, mert minden napnak tulajdon saját jegye van. Az évet mindenkor egy-egy nappal később kezdik számlálni“. Az eszt parasztnál tehát még a múlt századig divatozott az a kalendárium, mely az eredeti ugor, vagy finn-ugor időszámláláson alapúlt. Minthogy a tizenhárom hónap, mely egyenkint 28 napból állott, összesen csak 364 napot tesz, tehát az eszt parasztok mindenkor, úgymond Hupel, az évet egy-egy nappal később kezdték meg; a miből azt lehet bátran következtetnünk, hogy ha kellett, két nappal is később kezdték meg az évszámlálást. Hogy nevezik már az eszt és finn nyelvek ezt az egy vagy két napot? Átlépőnek nevezi az első, futónak az utóbbi; meg is jegyzi reá egy finn szótár-író (Renval), hogy rosszul van képezve a szó „vox male ficta“, úgymond. Miért? Mert a julianum és gregorianum kalendariom nem átszöktet, hanem betold napokat, „einschalten“, innen „Schalttag“, „Schaltjahr“. De azt nem tette ám a régi pogány évszámlálás az eszteknél és finneknél; az átlépte, átfutotta az egy vagy két napot minden évben; azok nyelvében tehát átlépő, átfutó napról lehetett csak szó, nem pedig betoldó napról. A szótáríró szerint a vox male ficta valóban vox optime ficta. A magyar nyelv is *szökő* napnak,

szökő érnek nevezi a Schalttag-ot, Schaltjahr-t; s ez *egy* szó mindennél világosabban bizonyítja, hogy a magyarok őseinél is tizenhárom hónapos esztendő volt, jóllehet nálunk nincsen meg ilyen nyoma a régi kalendarionnak, a melyet Hupel nem is sejtve, az eszteknel őrzött meg. A midőn a keresztyénségre tértek a magyarok, finnek, esztek, azoknál oly erős volt e nyelv szokás, hogy a keresztyénség is meghagyta, nem bírván azt eltörölni. Ez is egy tanúság arra, hogy ama népek a keresztyénség fölvétele előtt, nem voltak oly barbárok, a mint közönségesen hiszszük.— Egyebet is volt kénytelen meghagyni a keresztyénség.

A finn jumala, az eszt jumal a cseremisiz nyelvben, mely szintén egyike az ugor nyelveknek (a cseremiszek és mordvinek a hajdani Nagy-Bolgárországhoz tartoztak a középső Volga mellékein), mondom a finn és eszt isten-szó a cseremisiz nyelvben *jum*; ugyanebben van *ult* = áld, s *ultemas* az, mi nálunk áldomás. A két szót így találjuk ott összetéve: *jum-ult*, s azt teszi, mit a magyar im-ád. E szó a legrégebb a magyar nyelvemlékben: *vim-ád*, s ez annyi mint *vim-áld*. A magyar *vim* szóban tehát megtaláljuk a régi finn-ugor jumala, jumal, jum istenségnek a nevét. A *vim-áld*, *vim-ád*, *im-ád* kifejezést sem mellőzhette a keresztyénség, utóbb az *imádkozó* magyar már elfeledte, hogy könyörgésével a régi *vim*-hez, *jum*-hoz, *jumal*-hoz fordúlt; a mai magyar úgy lát-szik, magát az imádságot is elfelejti. Az a nyelvtudomány is, mely azt gondolja, hogy a szófejtés szömetelés, az *imádságot* hosszúnak találta, elvágta tehát a nagyobb felét, s meghagyta az *ima*-t. Nem veszem észre, hogy oly buzgón *imáz*-nak most, mint azelőtt *imádkoztak*. Jobb lesz mindég *imádkoznunk*; reménylem a tisztelendő urak is megint *imádsághönyrekk*el fogják az ájtatosságot buzdítani.

Ha a mai magyar elfelejti is az imádkozást, bezzeg nem felejt el az *áldomást*, jóllehet tulajdon értelmével nem gondol. A régi pogány magyarok minden szerződést, adás-vevést, áldomással erősítének meg, azaz áldoztak valamit az istenségnek abból, a mit magok ettek vagy ittak. Ez a megerősítése a szerződéseknek annyira szükséges vala, hogy azt a keresztyénség nemcsak nem írhatta ki, hanem meg kellett engednie, hogy e jogi szokást a nem-magyar népségek is kövessék. *Áldomást innia* tehát annyi volt, mint ünneplyesen megerő-

síteni a szerződést, nem csak egész Magyar- es Erdélyországon, hanem még túl is a határon, a meddig a magyar hatás ért. Különböző áldomások lévén, különböző szertartások is folytak. A vétel áldomását meg kellett áldani, mit Verböczi-nek hármaskönyvéből (P. III. T. 34. §. 23) tudunk meg. Ott a lopott jószág vagy ló felől a debreczeni 1566-diki magyar kiadás szerint azt olvassuk: „De az orv azt mondandja, hogy szabad vásáron vagy közhelyen, avagy valahol vette és szavatosát nem adhatja, vagy gazdáját, vagy pedig mást, ki az *vételnek áldomását szokás szerint megáldotta, elő nem hozhatja*, akasztó fára leszen méltó“. Tehát a vétel áldomását szokás szerint meg kellett áldani, s a ki azt tette volt, az teljes bizonyosságot adhatott. Egy szőlővétetről, mely Miskolczon 1573-ban történt, azt olvassuk: „Ezeknek áldomás-italán jelen voltak főbíró Varga Demeter, *bor-áldó Tomda Péter*“ stb. itt meg van nevezve, a ki a vétel áldomását megáldotta.

A vétel áldomásának megáldásán kívül más is járult hozzá némely külön szerződéseknél. Az eszt mythológiában *Ukko* volt a mennydörgésnek, időjárásnak, termékenységnek istene. Ott minden falunak, sőt minden háznépnek *Ukkoköve* (Uku kivi) vala, melyen tavasszal a vetés után, ősszel az aratás után áldoztak. A finn mythológiában is *Ukko* ugyanazon tisztü volt. A finneknél a reformatiót Agricola Mihály mozditá elő. Ez az Agricola nemcsak az új testamentumot fordította finnre és adta ki, hanem az ó-testamentumnak több könyvét is, névszerint 1551-ben a zsoltárokat. A könyvhez írt előszóban a régi finnek bálványait és bálványozását adván elő, különösen a karjalaiakról mondja, hogy

„ha elvégezték a tavaszi vetést,
akkor *Ukko* poharát itták“.

Nyilván a tavaszi áldomáskor *Ukko*nak áldozván a pohárból, ezt a poharat *Ukko* poharának nevezték el. A keresztyénség mindenütt írtogatta lehetőleg a pogány szokásokat, mégis mindenütt kénytelenségből hagyott meg egyet-mást. A reformatio azután még jobban törölgötte a régi szokásokat, a melyeket a katholikus egyház eltűrt s szinte magáévá tett volt. Annál föltetszőbb, hogy a Hegyalján, mely annak idejében egészen reformatus lett, 1596-ban, sőt még 1660-ig az *Ukko* pohár felmutatás, mint ünnepélyes szertartás divatozott a sző-

lök adás-vevésekor. A rátkai főbíró, esküdt bíró társa s a többi esküdt polgárok 1596. márczius 17-én a szőlő eladását és vevését leíró ünnepélyességet egyenesen *áldomás*nak nevezik, így kezdvén az oklevelet: „Jövének mi előnkben *áldomás innia*, egy szőlő örökség felől a mi polgártársunk Pócsay András és Ballay Veres András“. Azután részletesen mondván el a történetet az oklevél, így folytatják: „Mű esküdt bírák és polgárok ez két félnek egyenlő akaratját megértöttük ez szőlőnek eladásából és megvételéből; mű ennek *áldomását* ivók, *Ukkon poharát mutatta föl Kis András*; ennek ellenzője senki nem volt.“ — Tállyáról három ilyen oklevél van meg, az első 1612. márcz. 12-éről, a hol „*Ukkon pohár felmutató volt István Deák*“; a második 1623. decz. 28-áról, a hol „*Ukkon pohár felmutató volt Liszkai Kantuk János*“; a harmadik 1624. május 23-áról, a melyben az „*Ukkon pohár felmutató*“ ugyanazon Liszkai Kantuk János; végre a negyedik 1660. december 13-áról, a melyben már német név is „*Puttonbergi Jánosné*“ fordul elő, de a melyben mégis „*Ukkon pohármutató volt Pávaj Tamás*“. Az öt hegyaljai oklevél valóságos nemzeti ereklye, mind a régi jogéletre, mind a régi hitre nézve. Ukko tehát istenség volt a pogány magyaroknál is, úgy mint a finneknél és eszteknél; s az Ukko-pohár felmutatása mint jogi ünnepélyesség, egész 1660-ig nem múlt ki a szokásból.

A legnagyobb szerződéseket véreeresztéssel erősítették meg. A Lett Henrik egy békekötésről ezt írja, mint láttuk: „a mely békét a pogány szokás szerint véreeresztéssel erősíték meg = *quam pacem, sicut mos est paganorum, sanguinis effusione stabiliunt*“. Az ismeretes Anonymus azt a szerződést írván le, a melyet a hét fejedelem Álomossal kötött, így szól: „Pogány szokás szerint egy edénybe eresztvén saját véreket, megerősíték az esküt“. Többet nem mond erről az ünnepélyességről sem Lett Henrik, sem a mi Anonymusunk. Egy eszt szokás legalább arról tudósít, honnan ereszték a vért. Az eszteknél, mint láttuk, három Taara-ünnep volt évenként, azokon áldozáskor a *nevetlen újjból* (nimetse sörm) ereszték a vért. A *nevetlen újj* az, melyet német szokás szerint „gyűrűs újjnak“ nevezünk; eredeti magyar elnevezése „*nevetlen újj*“. S így hívják ezt az újjat minden finn-ugor nyelvben, továbbá a török-tatár, mongol-mandsu, tibet sőt még a szanskrit nyelvben is. A névnek oly messze, még nem is rokon nyelvű

népekre való elterjedése bizonyosan valami hitbéli felfogáson alapszik. Csak gyanítás, hogy talán azért volt *nevetlen* az az új, mert áldozáskor abból eresztének ki vért. Ezt a gyanítást támogatja némileg az a babonahit, mely szerint tilos megnevezni azt, a mi az istené. A latin nyelvben sacer *szent*, vagyis az istené való, egyszersmind *elátkozott*, mert ahhoz nem szabad volt nyúlni. A magyar *átok* is az *áldok* szóból való, mert hogy többnyire ragosan fordul elő a szó: *áldkom, áldkod, áldka, áldkok* stb. a *k* miatt *t*-vé vált a *d*. Így a *szid-ni* szóból is *szitok* lett, szidok helyett. — A mi bizonyos az, hogy a *nevetlen* új-jéle elnevezés is ős mythologiai eredetből való.

A *Hiite* a finneknél az erdők gonosz istene; utóbb az ördög-fogalom ragadt reája. Ma is azt mondja a finn ember: *mene hiiteen*, azaz menj Hiitibe, vagyis ördögbe. A hiitenek hasonmása a magyar *íz*. Hogy ezt belássuk, a betűk elváltozásáról kell egy-két tudósítást vennünk. Eddig is többször észrevettük, hogy a *k* vagy *p* előhang a magyar szóban *h* vagy *f* lett, p. o. *kal* hal, „er stirbt“, *kul* hal „der Fisch“; *pong* fej, *pi* fi, *puu* fa, *pum* fű stb. Néha az előhangú *s* vagy *h* elesik a magyar szóban, p. o. mordvinben sejer, finnben hiir, magyarban egér; vogulban sarni, magyarban arany. A *t* vagy *d* utóhang pedig a magyar szóban *z*-vé lesz, mint *vet*, *ved*, *vit* magyarban víz, de van nálunk is *vides* és *vizes*, mint *büdos* ellenében *büz* van; más példa legyen *kot*, *kod*, *hod*, *mi* magyarban ház. Ezek szerint a finn hiit csakugyan megfelel a magyar *íz*-nek. — A finn ember mondja: *mene hiiteen*; némely magyar vidéken mondják: *menj az ízbe*, azaz ördögbe, pokolba. Egy népdal így szól:

A csillag, a csillag az égen jár,
A molnár, a molnár a réten jár.
Gyere haza! *egyjen az íz*,
Apádat anyádat viszi a víz.

Az *íz* tehát oly gonosz istenség volt mint a *hiite*.

Lett Henriktől tudjuk meg, hogy a pogány esztek halottaikat megégették. A magyarok is a Sz. Galleni kolostor előtt két halottjukat elégették. Nyilván e szokásra vonatkozik az ismeretes közmondás: *Se híre se hamva*.

A pogány hit általában a természetet istenesíti, tehát minden természeti tárgyban isteni lényt gondol. Ez nagyon ismeretes a görög mythológiából. A finn nép költőisége, ha

nem is ér fel a görög népével, de nagyon figyelemre méltó. Az is nagyon istenesíti a természetet, *tar tür* képzőt ragasztván a szókhoz, s így személyesítvén a nevezett tárgyakat. P. o. *luonto* a lét, a természet, (luo-da lenni, kezdődni szóból), *luonno-tar* mintegy a létnek, levésnek, teremtésnek istennője. A finn mythologia három *luonno-tar*-ról tud, kik a három parkával vethetők egybe. Az *impi* is, kit a finn teremtés-mondában találtunk, *luonnotar*. — *Päivä* nap, *päivätär* a nap istennője; *kuu* hó, hold, *kuutar* a hold istennője; *puu* fa, *puutar* a fának éltető szelleme, milyen a görög *dryas* stb. A magyar mesékben a *tündér* alak az, mely legkedvesebb. A szó *tün-dér*-ből lévén alkotva, a *dér*-ben ugyanazt a képzőt találjuk meg, mely a finn nyelvben a természet, a nap, a hold, stb. tündéreit alkotja.

Az aranyhajú tündér minden gyermeket elbájol. „Köd előttem, köd utánam, engem senki meg ne lásson“, így szól a mesében a tündér maga magáról. Egy híres erdélyi reformatus pap, Tséri Verestói György, *) 1733-ban egy halotti prédikációjában így határozza meg: „Tündérnek, úgy mond, az olyan személyt és állatot (lényt) szoktuk nevezni, a mely látható formában előttünk megjelenvén, vagy más ábrázatra magát hirtelen elváltoztatja, vagy előlünk egészen elmúlik, hogy azután azt semmi éles nézésünkkel meg ne láthassuk.“ „Innen a magyaroknál, folytatja, ha ki a szerelmesét maga előtt nem látja, azt *tündéresnek* szokta nevezni, s indulatitól elragadtatván így siratni:

Tündéres vagy, mert nem látlak,
Ha látnálak, megfognálak.“ —

A mi meséink nemcsak egyes tündérekről tudnak, hanem tündér népről is, melynek királya vagy királynéja van, s ennek neve Tündér Ilona; tudnak tehát Tündérországról is, mely „heted hét országon, hét tengeren, hét világon“ túl volna, de a melyet néha Erdélyországban, néha Csallóközön találnak meg. „Nem hiszem, hogy egy nemzetben is volna annyi mese és szófia-beszéd a Tündérországról, mint a magyarok között“, így szól az említett halotti prédikációban az erdélyi pap. „Erről beszéllenek a leányok a fonóban és kalákában. Ama

---

*) *Holtakkal való barátság. Halotti örútsziok*, néhai T. Tséri Verestói Györgytől. I. Darab. Kolozsváratt, 1783.

légászó (?) és heverő inasok is, kik a hivalkodásnak piaczára kiülnek, ezzel csapják a legyet a szárazról, költvén hivalkodó elméjekkel tündér királyokat, tündér leányokat, sőt némelykor tündér paripákat is. De nem tudják, mit beszéljenek, mert ők éretlen és nem egész vágású eszekkel a tündéreknek isteni bölcseséget és hatalmat tulajdonítanak, úgy tartván minden tündért, mint fél istent és fél teremtett állatot (lényt).“ A mit az erdélyi szónok gáncoskodva elmond a maga korának babona-hitéről, abban szintén teljesen a tündéri mondák egész világát találjuk meg.

Az *egyház* **) szó is pogány mythologiai maradvány. Az ecclesia, Kirche, cirkve szók azt bizonyítják, hogy a latin, német, szláv nyelvek a görögből kölcsönözték a keresztyénség legelőkelőbb szavát: mint magyarázhatjuk meg azt, hogy épen a magyar nyelvben van e szó: *egyház*? Nyilván ezt is meg kellett hagyniok az első térítőknak, mivelhogy a nyelvszokás erősen ótalmazta. Mit jelent hát az *egyház* szó? Egy véletlen találkozás adja meg a feleletet. Sopronymegyében *Hegykö* nevű magyar helység van, melynek német neve „Heiligenstein.“ E fordítás most különösnek látszik, mert hegy nem heilig. Ámde hajdan nem is Hegykő volt a helységnek neve, hanem *Egy-kő*, s ennek jelentése németül „Heiligenstein.“ *Egyház* tehát „heiliges Haus“, s evvel az értelemmel csakugyan kifejezvé az ecclesia, Kirche, cirkve jelentését, látjuk miért hagyhatták meg az első kerestyén térítők. De az egyszerűs mind azt is bizonyítja, hogy a régi magyarok bálványai, a melyeket istenek gyanánt tiszteltek, valami hajlékokban, házakban tartattak, a melyek azért *szent* házak vagyis *egyházak* valának. Hasonló történik most p. o. a keresztyénesedő osztjákoknál, a kik a vogulok testverei. Ők *torim-nak* (a vogulok *tarom-nak*) híjják az istent, s az orosz szent képeket *rusz torim-eknek* (orosz isteneknek) nevezik. A ház pedig, a melyben saját bálványaik vannak, *jeming hot* = szent ház = egyház. S íme az orosz térítők is meghagyják ezt a szót, nem alkalmazzák az orosz *czerkov* (= szláv *czirkve*) kifejezést, s így

---

*) A ház szót a német „haus“-ból lettnek gondolják, mi nem áll, mert a német *au* nálunk *ó*, azért lett a német *bauer*-ból *pór*, a *mauer*-ból *mór*, ebben *mórpáng* = mauerbank. *Pál* sem lett *Paul*-ból, hanem a szláv *Pavel*-ből.

tanítják az osztjákokat mondani : „ma evillem jeming hoda“ = én hiszek (az) egy-házba. Mi elfelejtettük már az *egy* szónak értelmét, nem is gondolván, hogy kétféle: „heilig“ és „eins“ jelentésű az, mint a *hó* is „Schnee“ és „Mond“ jelentésű, s így mondjuk: hiszek a *szent egyházba*, mi csak olyan ismétlés, milyen az *ünnep nap*.

Csupa töredék, a mit eddig olvastam, s bár hozzátehetnék még egy-két adatot, ez is csak töredék volna. De a töredékekben is tanúság rejlik. Először arról győznek meg, hogy a mi nyelvünkben is maradtak meg némi morzsái a régi magyar mythológiának; tehát arra ösztönöznek, hogy figyelemmel vizsgáljuk meg a régiséget. Mert láttuk, egy-egy mythologiai morzsa milyen világosságot derít oda is, a hol még homályt sem sejtettünk. A mythologiai maradványok a nemzeti öntudatot úgy terjesztik ki, a mint az egyes ember tudata öregbülne, ha valami csuda eleveníthetné föl benne, a mi a gyermekkora feledségébe merült.

Másodszor tanúságot tesznek ama töredékek a magyar nemzetnek legősiebb gondolkodásáról, eszejárásáról, tehát elmetehetségéről. Hogy mi becses ez a tanúság, azt mindenki felfogja, a kinek csak némi sejtelme van arról, mit jelent a műveltség, a mely az embert, a nemzetet az állatiságból kiemelte és kiemeli folyvást.

Harmadszor eltájékoznak bennünket a magyar nemzetnek legelső történeteire nézve, mert világosan megmutatják hol és kiknek szomszédságában kell a nemzet bölcsőjét keresni. S azt tévén, históriára és ember-ismeretre is tanítanak. Minden mese, bár mi ragyogó és kedves, csak álom: a történelem, vagy história, bármi szigorú is, de eszmélet.

A nemzet szelleme pedig nem álmodozással, hanem eszmélkedéssel gyarapszik. Azon megvetésben, a melylyel a rokon nemzeteket még szokás nálunk nézni, csak vastag tudatlanságunk nyilatkozik, mely fennhéjázó kérkedést szül. Azon töredékek ember-ismeretre is tanítván, fogyasztják ebbeli tudatlanságunkat, s mérséklék az üres fennhéjázást. Nincsen ok szégyenkeznünk azért, hogy a finn, az eszt parasztok nyelvbeli rokonaink; nincsen ok restelkeznünk azért, hogy az éjszaki Uralnak és Obinak lakosai a vogulok és osztjákok, szintén nyelvbeli testvéreink. Ha a mi parasztjaink minden tekintetben olyanok volnának, mint a finnek és

esztek: bezzeg a se olvasni se írni nem tudók száma nem volna akkora, mekkora az valóban minálunk; még a gazdasági jólét is sokkal különb volna, mint a milyen. S ha a társadalmat vezető osztályaink minden tekintetben olyanok volnának, milyenek a társadalom elei akár Finn- akár Esztországban: bezzeg sok, igen sok tünemény nem borongana mint meg-megszakadó felhő országunk egén. Végre nem az érdem, hogy kitől hol származott akár egyes ember, akár nemzet, hanem az, hogy mivel gyarapítja maga magát és az emberiséget.

HUNFALVY PÁL.

NÉHÁNY HÉT CEYLON SZIGETÉN.

Harmadik közlemény.*)

VII.

Néhány napig szerettem volna még Tytler úr vendég-szerető körében mulatni, hol vadászatra is szép alkalom nyílt, mert nemcsak páva és erdei kakas, de szarvas **) is volt elég a vidéken; a völgy felső részein pedig elefántot is könnyen lehetett löni lesben. Neura Elliába is szerettem volna elmenni, hogy az ott mulató kormányzónál tisztelkedjem, de félttem, hogy kifogyok az időből, miből nem sok volt rendelkezésemre. Útközben még mindenütt össze kellett a folyamatban volt gyűjteményeket szednem, azokat összecsomagolnom s hazaszállítanom. Anarajapura megtekintését azonban semmi esetre sem akartam elmulasztani, hol — mint Ceylon egykori szent városában — fénykorának minden művészete, régi emléke s egyéb fontos nevezetesség is összpontosúl.

Visszaútaztam tehát sebesen Kandybe, minden gyűjteményt P. de Galléba küldtem, s aztán Kandyből fogadott *bandyn* indúltam Kornegalleba s onnan postakocsin Putlamba. Eddig az út mindenütt kitűnő, Putlamból azonban már nem oly jó, de azért az utat Kandytől Anarajapuráig, mi nem kevesebb 92 angol mérföldnél, mégis 1½ nap alatt megtettem. Egy *bungalowba* szálltam be, a mely hételként szolgál s elég kényelmes; itt több angolt is találtam, a katonai mérnökkar-

---

*) Az első és második közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 25. és 26. számaiban.

**) *Cervus memina*, *C. orizus*, és *Axis maculata*.

ból s közlekedési osztályból; útépitéssel voltak elfoglalva Trincomalie felé.

Útamat nagy részt éjjel folytattam, semmi feltűnőt s nevezetést nem látva; csak az utolsó 8—10 mérföld vált érdekessé, a hol mindenütt régi falak, omladozó félben, dagobák, templomok, vízmedenczék romjai láthatók minden irányban, csaknem szakadatlan összeköttetésben. A mint a szent városhoz érkezünk, látjuk a régi, oszlopsorokon épült, több mérföld hosszú viadukt romjait is, melyen át a szent menetek az Ambatthálo-templomba vonultak. E viadukt már a Krisztus előtti korban nagy szerepet játszott a ceyloni hierarchia kezében; ezen vonúlt Mahindo is a szent városba, királyi hadi dísz-szekéren, mit Devenipiatissa küldött eléje Krisztus előtt 315-ben. *)

Anarajapura jelenleg nyomorúlt falu, pár száz hitvány házzal, melyek közt mint palota emelkedik ki a kormány-épület, bár ez sem egyéb szerény, de kényelmes faháznál, melyben egy pár kormányhivatalnok lakik, egyúttal azonban minden átutazó tisztességes idegennek szállodául is szolgál. Van a faluban egy piszkos, silány bazár s egy pár igénytelen külsejű nagyobb ház, a buddhista-barátok kolostorai, kik vallások emlékeit tartják fenn s templomaikban a szertartásokat végzik. Van a faluban még egy pálmatevés nagyobb ház, ebben a bennszülött *mullajer* vagyis a falu bírása lakik. Ez minden, az egykor csodált óriási szent városból; azonban mérföldekre köröskörül láthatni a romokat, melyek százados növényzettel vannak ugyan itt-ott borítva, de azért a város egykori nagyságáról kellő fogalmat nyújtanak.

Mindjárt a főúteza mellett az egykori híres Mahalowa paya-palota romjai láthatók; néhány holdnyi területet foglalnak el még ma is a kőoszlopok, melyek a palotát tartották; a Mahawanso szerint e palota 1600 ily, két öl magas, szépen faragott oszlopra volt építve.

A Mahalowa paya közvetlen közelében sok érdekes pont van; így például Batiya Tissa király mausoleuma; a *Rangse chetiya* vagyis a papok tanácsterme, s a nagy hírű *páva-terem*, mely a keresztyénség első századában épült. Ezek már nagy

---

*) *Mahawanso* XXXVII. fejezet.

részt romokban hevernek, de igen sok s fölötte érdekes faragvány hever még épségben mindenütt.

Mi azonban a szent városnak fő érdeket ad, az a kebelében levő s élő *Jaya Sri Maha Bodin Wohanse*, vagyis a „dicső, fenséges, legmagasb, legnagyobb szent *bú-fa*“, melynek története nemcsak Ceylon vallási krónikáiban, de az összes világ előtt is egyik legnagyobb nevezetesség. Azért jöttem én is e helyre leginkább, hogy e fügefát személyesen láthassam s legalább pár levelet hozhassak róla.

Az anarajapurai *bú-fa*, kétségen kívül a világon egyik legidősebb fa, történeti szempontból; mert a 288-dik évben ültették Krisztus előtt; jelenleg tehát nem kevesb 2162 évesnél. A senegali baobáb-fákat szinte pár ezer évesekre becsülték a természettudósok; a tasmaniai eucaliphusokat, a kaliforniai welingtoniákat s az etnai gesztenyefát szintén 1—2000 éveknek hiszik sokan; de mindez csak állítás, mely úgy is lehet, nem is; míg az anarajapurai *bú-fa* történeti tény; a történet beszéli el ültetését, s évről-évre a történet mondja el, hogyan gondozták e fát a királyok, sőt egyik dynastia a másik után. A szent fa sorsának története a jelen korig úgy meg van írva s oly hiteles történetekben, a minő hiteles csak lehet valami a világon; kétség tehát korához egyáltalán nem férkezhetik.

Az Angliában levő ellerslii és windsori tölgyek, melyek sok századok viharait látták magok körül elvonulni s melyeket egykor magam is csodáltam, merő bokrok e *bú-fával* összehasonlítva; s ha igaz is, hogy a somai cyprus már Julius Caesar korában fa volt; s ha igaz is, hogy a getzemáni kert olajfái már állottak, mikor Jeruzsaleből a saracenusok kiűzettek — még akkor is legalább egy századdal idősb az anarajapurai *bú-fa*; s az ember, ha az óriást viruló szépségében látja és szemléli: csaknem hinni kénytelen a jóslatban, mely ültetésekor történt: „hogy a szent fa zöldelni s virulni fog mindörökön örökké!“

A rendkívüli fa szentséges és kegyeleti nymbusát, melylyel, több mint 20 század óta buddhisták milliói körülövezték legkönnyebben felfogjuk, ha elképzeljük, hogyan s mennyire tisztelnék keresztyének a fát, melyről kétségbevonhatlanul bizonyítva volna, hogy urunk keresztfájából való. A *bú-fára* királyok rakták le már kincseiket, s messze országok uralkodói zarándokoltak hozzá, mert tudták, hogy a szent fa

ugyanazon fából ültettetett, mely alatt Gotama Buddha prédikált, s mely alatt Uruwelayában apotheosisát véghezvitte.

A szent fát, mint már említettük, K. e. 288-ban ültette Devenipiatissa király; az ágat nagy küldöttség hozta Uruwelayából, agyag-edénybe ültetve. A ceyloni király aztán fényes ünnepélyek közt sajátkezüleg ültette el, K. u. 182-ben. A szépen megeredt s már nagy fa körül fal építtetett; 223-ban pedig gránitlépcső emeltetett a falhoz; így folyvást csaknem minden király templomot, faragványokat, kolostort s egyebet építtetett a szent fa körül, s ültetése óta csaknem minden éve meg van említve a szent fának — a Mahawansoban, s az egykorú khinai, siámi és indiai sanskrit írókban.

Azon kétség is fölmerül már sokszor, hogy hát ha mégis, az igazi bú-fa rég kihalt, s azt csak helyettesítették másikkal. Ily gondolatot azonban egyáltalán nem lehet fenntartani, mert ha történeti adatok nem bizonyítanak is a fa valódisága mellett, képzelni sem lehet, hogy oly eseményt, minő az anarajapurai szent fának halála lett volna, el lehetett volna titkolni 300 millió buddhista előtt. Hisz' ily esemény végtelen csüggedést idézett volna elő, nemcsak Ceylonban, de Siamban, Peguban, Tibetben és Chinában is, — ily esemény oly hallatlan gyászba borította volna a hívőket, minőhöz hasonlót alig értek még buddhista-népek életökben.

A legsodálatosbb jelenség a bú-fa történetében, hogy bár a malabárok a siámi királyokat sokszor kikergették, s ilyenkor a buddhista-templomok s kolostorok sokat szenvedtek, s az ellenség a legszentebb ereklyéket is Indiába, hadiszákmányúl elvitte: a szent fát a brahminok soha sem bántották; hozzá sem nyúltak; s virágzott s zöldelt az, az általános hadirombolás közben is. A siámi szent könyvek írói, a mily viharos érzéssel ki is kelnek a brahminok rablásait említve: mindig melegen méltányolják a kegyeletet, melyet a szent fa iránt tanúsítottak; s mindig megjegyzik, hogy a szent fához senki sem nyúlt; sőt, hogy azt ápolni és öntözni is engedték.

A mint a fát, ma, tiszteletre méltó óriási nagyságával látjuk, valóban imponál; s az ember szívesen elhinné azt is, hogy a világ kezdete óta áll helyén. Az ágak, melyek messze kinyújtották már a kerítés körfalán át karjaikat, s a százados dűrva faragású kőoszlopok, melyek ez ágakat tartják, — az időtte kopott faragott körfal a fa körül, — az elkopott

gránitlépcsők — a már kivehetetlen alakokkal díszített párkányzat, s a szétmosódott óriási szobrok, de leginkább az idő által csaknem összenyalt bronz-buddhák: azon határozott meggyőződést fészkelik a szemlélőbe, hogy mindaz, mit halunk — szent igaz; de, egy fa nem is lehetne sok századon át oly gyermekies gondozásnak s tiszteletnek tárgya, melynek története hitelt érdemlő nem volna.

A csodálatos fa, mint már említettük, nagy körkerítésben áll; ezen belől egy kisebb körfal vonul, mely a szent fának tulajdonképen vízmedenczéje, mely mindig nedvesen tartatik. Közvetlenül a fa mellett, s körfalával fődött lépcső által összekötte, templom és kolostor áll, s az itteni papoknak egyéb gondjok nincs, mint, hogy a szent fát gondozzák s tatarozzák. A kolostor újabbkori épület; de építéséhez a régi romokból használtattak faragványok; ezek közt sok van, a mi rendkívüli műbecsű, s a legszebb hindú-faragás példányaival is méltán kiállja a versenyt. A legfeltünőbb e befalazott faragványok közt, egy nagy félkörű kő, mely éppen a főbejárás fölött látható. Ennél szebb faragvány Ceylonban nincs, szerkezete igen complicált: öt sor gyönyörű dombor-guirland látható rajta, s közben egy sor elefánt s bival, s egy sor szentlúd, mind a legapróbb részletekig kidolgozva; az elefántok s bivalyok közt egypár oroszlán és bráhma-ökör is kivehető.

A *bú-fa* közelében egy másik nevezetes pont az, hol Elala hőshalála történt, mi gránit-oszloppal van örökítve; s mindjárt mellette egy óriási *dagobának* fákkal benőtt romjai; ezt, Dutugaimunu állította győzelme emlékeül; kissé tovább, igen összeomlott maradványai láthatók az egykori igen nagy-szerű Miresiwettye templomnak,*) melyet szintén Dutugaimunu emeltetett, K. e. 161-ben, midőn királyságát szerencsésen visszafoglalta, ellenségeit pedig megsemmisítette.

A már leírt oszlopos palotához vissza- s onnan keletre fordulva, az egykor nagyszerű *Kuanwelle* útezán, az *Aranypor-Dagoba* tűnik föl, mely egész Ceylonban hasonlíthatatlanul a legnevezetesebb épület volt. Ezen óriási köhalmazt, melyről a *Mahawanso* oly sokszor, hosszas leírásokban emlékezik: Dutugaimunu király kezdte emeltetni, de csak utóda fejezte be az építést, mely, 20 évnél tovább tartott szakadatlanul.

*) A *Mahawanso* — Marihawettinek nevezi (XXVI. fej.).

Külső burkolatát a malabárok 1214-ben szétrombolták; de, belőle 150 láb magasságú falazat ma is még fennáll, mely azonban növényzettel egészen be van futva, és a gyökerek dúló hatása alatt napról napra omlik. Az óriási terrasse, mely a dagoba alapjául szolgál, csaknem egészen ép most is, s mindenütt emelkednek az óriási elefánt-fejek, s úgy látszik, az egész felépítményt e sziklából faragott elefántok tartják, mit azonban biztosan kivenni nem lehet, mert az elefántok törmelékben és növényzetben nyakig temetvék. A dagoba körül igen sok, fölötte nevezetes emlék van felállítva, s nagyrészt földel alatt, melyeket az épület romjaiból ájtatos papok mentettek meg, s melyek a szingál-történetre, s vallásos építészetre megbecsülhetetlen adatokat nyújtanak. Számos király szobra is látható ezek közt, s ha nem teszszük is föl, hogy arczképek legyenek: alakra, formára, s öltözetre nézve, tekintve, hogy Krisztus előtti, s közvetlen az utáni századok művei, nevezetes felvilágosítások forrásai.

A kuanwellei útczától még jobban keletre az *abhajagiri dagoba* áll, melyet Walagam Bahu király építtetett K. e. 87-ben a malabárok kiűzésének emlékére. E dagoba, a legmagasb ily emlék (450 láb) volt Ceylonban. 2000 év alatt azonban, oly sok pusztulás, javítás, tatarozás és változtatáson ment keresztül: hogy jelenlegi romjai alig nyúlnak 250 láb magasságig. Épen mint az előbbit, a belőle kinőtt óriási fák gyökerei ezt is erősen pusztítják; folyvást bomladozik, s köröskörül a terrasseon, nagy halom törmelék s téglá hever mindenütt.

Épen ott, hol a két főútcza egymást átszeli, másik nevezetes épület látható, a *Thuparama* templom, hol a *Mahawanso* szerint K. e. 300 évvel Buddha nyakcsigolyája ereklyéül tartatott; utóbb, a mint a IV. században a Dalada Indiából megérkezett: biztosság okáért szintén a Thuparama-templomba helyeztetett, hol azt Fa Hián saját szemével látván is, elbeszéli s leírja mit látott. Ezen épület előtt látható óriási kivájt gránit-döczeről a papok azt állítják, hogy Dutugaimunu dísz-elefántjainak itató válúja volt; lehet, de erre bizonyíték nem létezik.

Csak egy napot kívántam tölteni a szent városban; de az angol tisztok annyit beszéltek az itt tömeges mennyiségben előforduló szarvasok-, bivalyok- s elefántokról, melyeket

a falu közvetlen közelében, a régi vízmedenczék-helyein képződött tavakban, a legnagyobb kényelemmel s tökéletes biztosságban löni lehet; s annyit beszéltek a Mihintala, Ambustella, s Jayta Wanarama dagobákról, hogy elhatároztam, ottani tartózkodásomat egy nappal megtoldani.

Ceylonban, 6 órakor kél, s 6 órakor nyugszik a nap, egész éven át, egyformán mindig. Mint minden tropikus országban, itt is, az esthomály kevés ideig tart csak, s ha holdvilág nincs, hamar besetétedik; 7 órakor már teljes a sötétség. Korai ebéd után elindultunk négyen az Okropalema vízmedenczéhez, mely a kormányháztól alig $\frac{1}{4}$ óra járásnyira van, s hol $5\frac{1}{2}$ órakor fel voltunk már állítva rejtekhelyeinken, melyekről a tónak az erdő felőli oldalára több irányban löni lehetett, míg mi észrevétlenül lehettünk.

Helyemet elfoglalva, tüstént a nehéz, penészterhelt levegő tűnt föl s vált igen érezhetővé, mely a poshadt mocsáros víz környékét elárasztotta. Társam: Boyton kapitány (mert ketten-ketten álltunk egy lesen) értésemre is adta, hogy ilyenkor sok láz szokván a vidéken uralkodni, több ideig ily helyen időzni nem tanácsos; ők is 4—5 napig dolgoznak itt csak, aztán úgymond egy hétre, a Trincomalie felé vezető magasb vidékre mennek, s ismét visszatérnek, minélfogva bajuk nem igen szokott történni.

E közben tömérdek vízimadár lepte el a tavat, s alligátorok tömegesen kezdtek kiúszni s fölmászni a partokra; ez igen élénk látvány volt; de még élénkebb, a mint társam oldalbalökve az erdő felé mutatott, hol a szélső fák körül, néhány elefánt már tördelte az apróbb ágakat, s evegette a leveleket. — Néhány közülök többször felénk indult, de ismét visszamentek; míg végre valamennyien, a már általok készített járt úton, egyik a másik után a legnagyobb biztosság érzetében a tó felé közeledtek s abba be is mentek; az erdő szélén aztán újak érkezének legelészve, s köztök néhány bival*) és szarvas is.

A tó túlsó partján álló társaink már lőhettek volna több állatra, de megígérték, hogy az első lövést nekem engedik, minthogy én sem bivalent sem elefántot még nem lőttem. Lelkemre kötötték azonban, hogy az első alkalmat ne mulasz-

---

*) Bos cavifrons.

szám el, hogy besötétedés előtt még ők is lövéshez férközhessenek. De hozzám 100 lépésnyinél közelebb elefánt egy sem jött, az angolok pedig határozottan tanácsolták, hogy 25—30 lépésnél távolabbra semmi esetben se löjek. Végre a túlsó par-ton állt társaink, úgy látszik, az únalmas szúnyogokat elúnták, mert egyikök elkiáltotta magát stentori hangon: „Look out old fellows, there they go!“ *) A kiáltás értelme csak anti-cipálta a mi történt, mert az elefántok s bivalok csak e hangokra kezdtek megrémülten felénk közeledni; épen előttünk s körülünk gázoltak ki a mocsárból, s az erdő felé iparkodtak. E közben egy szép elefánt-bikát terítettem le, társam szintén egy jókora elefántot, közösen pedig egy fiatal bivalent is lőttünk.

A négy lövésre az állatok megrémülten futottak szét minden irányban; a legtöbb az erdő felé rohant vissza; néhány mellettünk törtetett át a falu felé; míg ismét néhány a tavon gázolt s úszott keresztül. Ezekre túlsó barátaink nyitottak sortüzet, azonban egyet sem ejtettek el, ekkor már sötétedni kezdvén, noha kétségkívül többet megsebeztek.

Én ugyan azt tartom, hogy minden nagy vadat szíven löni legjobb s legbiztosabb; de az angolok, az elefántot mindig homlokba vagy a szemgödörbe lövik — rövid távolságra. Azt mondják: ily lövés legbiztosabb, mert még azon esetben is, ha a golyó az agyvelőbe nem fúrná be magát. (mi rögtöni halált okoz) a homlokon s a velő szerkezetén oly csapást idéz elő, hogy az állat önkívületbe jöve lerogyik, mielőtt tehát magához jöhetne, ha szükséges, újra lehet löni. Ezt hallottam mindenkitől, s olvastam is mindenütt, minél-fogva tehát én is, e tapasztaláshoz alkalmazva magam, homlokba czéloztam a kiszemelt áldozatra, mely legfőlebb 15 lépésnyire volt tőlem; s a mint a puska eldurant, csaknem abban a pillanatban rogyott össze az idéetlen hústömeg.

A tiszték reggel is elmentek lesre, egy másik vízmedenczéhez, s épen a mint én a romokhoz indultam, már megérkeztek; három szarvast lőttek, egyebet nem is láttak.

Szemlémet a tegnap elhagyott helyen folytatva, legelőször is a Lanka Ramaya-templomot néztem meg, mely türhető épségben van ugyan, de egyáltalában semmi érdeke

*) Vigyázatok, épen ott járnak.

nincs. Ettől északra a Jayta Wanarama *) van, melyet Maha Sen építtetett 330-ban, s még ma is közel 280 láb magas, s alapjától tetejéig zöld növényzettel van borítva, közben százasod nagy fák is. E dagoba tömör építészetű kőanyag valóban csodálatra méltó. Átmérője 360, magassága 280 láb, s így a félkörű dom kőtartalma, s a terrace anyaga, az angolok becstűje szerint nem kevesb 20 millió köblábnál, s Tourner **) kiszámította, hogy korunk könnyű építési rendszere mellett is, jelenleg ily épület előállítására legalább 500 kőművesre volna szükség, hogy 7 év alatt elkészítsék, s legalább egymillió font sterlingbe kerülne. A rá fordított téglából s kőből 8000 házat lehetne építeni, melyek mindegyike 20 láb homlokzattal bírna, s e 8000 ház, 30 — 1/2 mérföldes — útezát képezhetne; vagy lehetne ez anyagból 10 láb magas 1 láb vastag falat építeni, mely Londontól Edinburgig érne. Ez aztán Angol-minúcia, de bizonyosan meggyőző argumentum, s az épület nagyságát könnyen lehet belőle elképzelni.

Ilyenek a templomok s dagobák Anarajapurában; építkezések, melyeknek nagyszerűségét, s a rájuk halmozott munkaerő s költség csodásságát, de egyúttal haszontalanságát is, még az egyiptomi pyramisok is alig múlják fölül. Egyik király a másikat akarta felülmúlni gyermekes vetélykedéssel; nagyobb s roppantabbat épített mindegyik elődénél. Az épületeknek egyáltalán semmi haszna vagy gyakorlati czélja nem volt, mint talán az építő emlékezetének megörökítése. Ezt némileg el is érték általok; mert még jelenlegi bomladozó állapotukban is — daczolnak enyészettel, diadalmaskodnak az idő vasfoga ellen: 20—25 századnak történetét regélik a bámuló idegennek.

Sok-sok mérföld távolságban Anarajapura közelében, az egész föld színe, még a rengeteg erdők is borítva vannak e csodálatos város romjaival, néhol holdakra menő terület egészen vörös a szétmállott téglák porától; mindenféle csak bival- s elefánt-fejeket, sarcophágokat, csodás emberi s állatalakokat, s minden képzelhető szobrokat lát az ember; erdőben is, hol egyáltalán nem is gyanítaná; legcsodálatosb

*) A *Mahawanso* ezt Jeta *Walno* néven említi.

**) *The Sacred city of the Singhalese.*

azonban a faragott oszlopok sokasága mindenütt, melyek ezrével számlálhatók.

Átmentem lóháton a pár mérföldre levő Mihintala nevezetű faluba is, hol szintén számtalan kisebb-nagyobb rom van, egészen összeköttetésben az anarajapurai romokkal. Itten egyik fő látni való az Aukane Wihara, hol, függélyes gránit-falból, 50 láb magas Buddha-szobor van kivágva, a szobor háta mögött pedig a sziklát annyira kivájták, hogy a szobor a fal előtt szabadon áll, s csak a szobrot talapzat és ernyőként borító gránit-fal mutatja, hogy: egy és ugyanazon darab szikla az egész. Mennyi munkába kerülhetett e feladat megoldása azon korban, midőn még czélszerű szerszámok sem voltak. — Ugyane templomban, mely részben sziklába van vájva, s a paplakok némelyike is barlangszerű, számtalan faragványt láthatni kőben, úgymint tick-fában, melyek az egykori szingálok házi életét úgy, mint művészetét bőségesen feltárják. Különösen szembeötlők a faragványok, a Krisztus előtti időkből, melyek egyházi s hadi dobosokat ábrázolnak, s melyek sokban hasonlítanak a régi egyiptomi dobosokhoz, a mint ezeket ábrázolva feltűntetik. Gyönyörű homokkő, sőt gránit és tick oszlopok is láthatók itt, s nagyon különös, hogy csaknem mindegyik nyolcz szögletű, igen karsú, s fejezete gyönyörű dombor-arabesekkel díszítve. A szent lúd szintén több példányban látható, nemcsak faragva, de falfestésben is, s nagyon hasonlít a burmai császárság szent lúdjához, csakhogy karsúbb. — Látni aztán hordárokot, kik vállaiokról póznán függő súlyt tartanak, ezek mind szétterjesztett lábakkal és kezekkel vannak ábrázolva, s a szemlélőt szintén az egyiptomiak ilyféle alakjaira emlékeztetik; s épen így a nyilasok is, a kik guggoló, hátradőlt helyzetben vannak festve s faragva. A legnevezetesebb azonban e kolostornál egy karsú, magas dagoba, melynek tetejére gyémántozott hegyű bronz nyárs van helyezve. E dagoba K. u. 234-ben építtetett, még pedig *Mahavanso* szavai szerint a czélből, hogy „a körülte levő szent épületeket villámcsapások ellen védje.“

Kétséget nem szenved, hogy Ceylonban a legkorábbi cultus-hely Mihintala volt. A sziklás hegy egészen elszigetelt, s mintha csak valaki oda tette volna, úgy áll egymagában a rónavidék közepén, majdnem 1000' magasságra felnyúlva.

A hegy tetején (hová azonban nem mentem föl) egy jó karban levő templom áll, neve Ambustella, s ide a rónáról kőlépcsőzet vezet föl, mely részint a természetes sziklából van faragva, részint kőből beleillesztve. Ez is óriási munka, s lehetetlen nem bámulni példátlan türelmét s kitartását az embereknek, a kik létrehozták. Ezernél több lépcső vezet föl a hegycsúcs legmagasb pontjáig, s a lépcsők mindkét oldalát faragott elefántok, bivalok, lovak s lúdak szegélyzik, melyek közül még igen sok ép állapotban látható. A 200-ik lépcsőnél a fölmenetet terrasse töri meg s erről egy a sziklába vájt *Etwhara* nevezetű templomba lehet bemenni, hol egy szentélyben Buddha homlokáról egyetlen sűrű hajszál tizennyolcz század óta őriztetik. A *Mahawanso* említi, hogy Baatija Kaja király, midőn e templom elkészült, egész belsejét gyöngyökkel s drágakövekkel ékesített szőnyeggel borítottatta be, s az egész lépcsőt szőnyeggel húzatta be, hogy a zarándokok lábaikkal a köveket ne érintsék. A templom oldalán számos Sanskrit Páli felírás látható, melyek a különféle uralkodók bőkezű ajándékait jelzik. Jelenleg azonban mindezek nem léteznek már, sőt a Buddha-hajszál is (melynek eredete különben sem bizonyos) egyszerű tickfa-ládácskában őriztetik, s néhány apró értéktelen gyönggyel van csak a szekrény ékesítve.

Egész kirándulásom alatt, a romok közvetlen közelében is számos vadállatot láttam, miből magam is meggyőződtem, hogy itt még példátlan nagy mennyiségben tanyáznak. Több bivalt láttam árnyékos helyeken legelni, számtalan szarvast ugrasztottam föl, a mint toronyirányt a bokros helyeken keresztül lovagoltam; Mihintalánál, egy mocsáros vízmedenczében, reggel 9 órakor, négy elefántot is láttam, melyek, mihelyt észrevettek, a kerekeket gyorsan megoldták. Egyébiránt biztosságban ott maradhattak volna, mert puska nem volt velem, csak egy revolver.

Részint leírván, részint megemlítvén imént azon szám nélküli templomok és dagobák romjait, melyek e vidéket elborítják, a szó szoros értelmében önkénytelenül is azon kérdés merül föl, mennyi pap kellett egykor e roppant mérvű vallásos intézetek fentartására s kezelésére? E kérdésre a választ több okiratban és egykorú leírásban *) megta-

*) Fa Hian: *Les hommes de leur maisons*. — *Kajaratnakári, Kajaváli és Mahawanso*. — Hardy: *Eastern Monachism*. ch. XIII.

láljuk, sőt a buddhista papság első szerkezetét s koronkénti fejlődését is.

Gotama Buddha már életében intézkedett a papságról, sőt azt is elrendelte, hogy egy papnak 12 arasz hosszúságú s 7 arasz szélességű cella építtessék; csak egyetlen egy ruhája legyen; nötlenséget fogadjon s alamizsnából éljen. E szabályt minden buddhista országban pontosan követték, így Ceylonban is; de utóbb nagyobb kolostorok épültek s kissé több kényelemben is részeltettek a papok, különösen olyanok, kik egyes templomokban mint plébánosok helyeztettek el. A templomok a szertartási költségek fődözhetése céljából nagy javadalmakkal láttattak el, de magoknak a papoknak vagyonnal bírni soha sem volt megengedve, sőt egy reverendánál többet sem volt nekik szerezni szabad, a rajtok levőt mindaddig kellett viselniök, míg piszkos lett s csak aztán kaptak újat.

A koldulás- és alamizsnából élösködés pedig oly annyira elengedhetetlen szabálylyá nőtte ki magát, hogy a környékbeli papok mindennap a ceyloni királyok udvarában ebédeltek, néha ezernél is több. A *Mahawanso* gyakran említi, hogy ünnepélyes alkalmakkor a király személyesen szolgált föl nekik, hogy népének ez által példát adjon, hogy a papokat élelmezni kötelesség.

Jelenleg egész Ceylonban 4000 buddhista papnál több alig van. Azonban alig volt vagy van az ismert világon bálványimádási rendszer, melynél annyi pap alkalmaztatott volna, mint épen e minden szenvedélyesség nélküli egyszerű buddhaismusnál. Fa Hian a negyedik században utazott Ceylonban, s azt mondja, akkor 60,000 pap volt a szigeten, hogy az anarajapurai egyik templomban 3000, a másokban 2000 pap segédkezett. Ez állítást a *Mahawanso* is eléggé megerősíti.

Második este ismét kimentünk mind a négyen lesbe, de egészen más vízmedenczéhez s egészen más irányban. Ha egy helyütt az ember lövöldözött s állatokat agyon is lött, oda néhány napig nem igen mennek, azután azonban lassankint ismét odaszoknak, ha látják, hogy a veszedelem elmúlt.

Ezúttal oly medenczéhez mentünk, melybe az erdőaljból ér csergedezett, s tehát a víz aránylag tiszta s iható volt. A vadállatok is tudni látszottak ezt, mert bár, midőn a helyszínére érkeztünk, még öt óra alig múlt, már is több bival

fürdött a tóban, s két elefánt is legelészett partján. Probáltuk, de nem tudtuk őket megcserkelni, zimatot vettek s elügettek az erdőség felé.

A mint helyet keresve föl s alá járkáltunk a tóparton, csaknem minden lépten kisebb-nagyobb krokodilusok *) ugráltak be a gazos partról a tóba, annyi volt s épen úgy ugráltak, mint néha reggel vagy este, ha árok mellett járunk, minden lépten-nyomon békák ugrálnak előlünk a vízbe. A krokodilusokkal már évek igen hosszú sora óta lévén ismeretségbe, tudom, hogy tőlök mitsem kell tartani, gyáva, félénk állatok, s a mi csodálatost professorok beszélnek felőlök, mind csak mese. Soha egyetlen constatatált tényt sem deríthettem ki a hely színén, melyben igazoltatnék, hogy akár krokodilus, akár alligátor embert megtámadott vagy bántott volna valaha. A Lauria folyón Mexikóban sokszor órákig néztem, a mint asszonyok övig állva a vízben, mostak, míg a krokodilusok köztük úszkáltak; magam pedig Louisiánában és Alabámában nem egyszer vettem el erővel alligátortól a vízi madarat, melyet lőttem, de melylyel amaz tovaszaladt a sekély vízben, a nélkül, hogy valaha kísérletet tettek volna ellentállásra.

Állásunkat társammal még el sem foglaltuk, midőn a túlsó oldalon lövést hallottunk, ott már találtak szarvast, s meg is lőtték. Nemsokára felénk is két elefánt közeledett, két félig kinőtt példány, alig tíz lépésre tőlünk akartak lemenni a tóba. Boyton füttyentett, az elefántok felénk fordultak, s mintha csak egyetlen puska sült volna el, oly egyszerre terítettük le mind kettőt. Ha villám csap is le, nem végezhetne volna öldöklő munkáját tökéletesebben.

Elefánt ez este nem jött le több a tóhoz, az erdőszélen azonban többet láttunk legelészni, némelyik fele-útig jött el, aztán ormányát fölemelve szaglálódzott és sebes ügetésben társaihoz visszafutott. Jobbnak tartották bevárni a sötétséget. Azonban különféle fajú szarvas, bival, róka-féle állatok, sőt néhány sakáll **) is jött hozzánk; én egy bivalent lőttem, de ellubiczkolt a kákában isten tudja hová; bizonyosan a krokodilusoknak lett martaléka; társam szintén lőtt egy kis szarvast, s a túlsó parton még egy második szarvast is lőtték. Egy

*) *Crocodylus biporcatus* és *C. palustris*.

**) *Canis aureus*.

sakállt azonban csúfosan elhibáztam, rá dupláztam 15 lépésről, de mindig magasan löttem fölötte; társam szintén ily csúfosan egy bivalent hibázott el, ennek, az igaz, csak feje tetejét lehetett látni a gazban.

Arra gondolva, mennyi nagy vadat láttam ott mind két nap, azt kelle hinni, hogy azokat nagy mennyiségben lehetne elejteni. Ez azonban tévedés; mert a tiszték mondták, hogy itt hónapok óta nem vadászott senki, s azért jöttek úgy össze az állatok; ha azonban a vadászatot folytatják, mindennap kevesebb lesz a vad, egy hét alatt elpusztúlnak a vidékről mind, oly helyre menekülvén, hol nyugalomban, békében élhetnek. Azonban az is igaz, hogy a vadász ott is fölkeresheti őket, mert messze nem távoznak, legfőlebb néhány mérföldnyire, aztán pedig ismét visszajönek.

Az elefántvadászat, vagyis inkább az elefánt-lövöldözés — mennyiben a sport a vadászmulatságban kitartást és bátorságot fejez ki — nem igen nevezhető szerintem sportnak. Nem is igen kell ehhez valami kitűnő célzási ügyesség; az ember csak végig néz a fegyver csövén, óriási fejére pattant a szerencsétlen baromnak, s a rengetegek fejedelme el van ejtve. Ezt minden vasárnapi vadász megteheti, épen úgy, mint a legjobb sportsman. Igazolja ezt azon óriási mennyiségű elefánt, melyet csaknem fél század óta Ceylonban elejtettek, a nélkül, hogy e közben bárkinek valami jelentékeny baja történt volna; pedig sokszor történt az is, hogy egy vagy két ember nyílt mezőn egész csorda elefántra lövöldözött.

Noha — mint előbb már említettem — egyes angol katonatisztek ezer, sőt sokkal több elefántot is löttek, s noha a kormány 1851-ben 3000 elejtett elefántért fizetett jutalmat, 1862-ben pedig egyedül Galle és Hambaugtotte déli tartományokban 2000 bőrt jutalmazott, s noha ezenkívül sok ezer Indiába is szállítottatt élve: e mézszárlás közepette is van e hitvány sportnak jellege Ceylonban, mely azt lényegesen megkülönbözteti, sőt épen igen előnyösen különbözteti meg azon nagyban történő mézszárlásoktól, melyek utóbbi időkben a délafrikai elefántvadászatokon elkövették.

A ceyloni szokás szerint ugyanis az elefánt homlokon, szem körül, halántékba vagy ormánya fölött lövetik, ezek mind oly helyek, melyek sértése az állatnak múlhatatlanul halálát okozza, s 100 eset közül 99-ben el lehet mondani,

egyetlen egy golyó elégséges az állat életének kioltására. Ezzel ellentétben az embernek csaknem hajaszála borzad, Cumming Gordonnak s a hozzá hasonló barbároknak délafrikai elefántvadászatai leírását olvasva, kik hason csúszva közelítik meg az elefántot hátulról s robbanó golyókkal lövöldözik teste azon részeit, hol halálos seb nem is ejthető,*) s végtelen kínokat okoznak az állatnak.

A ceyloni elefánt-lövöldözés leíratott már angol hírlapokban s folyóiratokban, valamint önálló útazási munkákban is; de ha ezeket forgatjuk, az állat életmódjára s szokásaira vonatkozó adatokat bennök hiába keresnők; egyebet nem igen találhatni ott, mint graphikus leírását az öldöklési tényeknek, s néha a nagy veszedelmet is, melyben a vadállattal szemközt forogtak, akként tüntetve azt gyakran az olvasó elé, mintha az elefánt isten tudja mily vad, vérengző, söt boszúálló állat lenne.

Mind e czímek kétségkívül csak azon *betyár*-elefántokra alkalmazhatók, azon úgy nevezett „falu roszszaira“, melyek a csordából kiválva s egyedül kóborolva,**) magoknak sokszor mindenféle bolondságot megengednek, mint például nálunk a kóbor bikák. Ily kóbor elefántok száma azonban igen csekély, ezrek közt egy-egy található. Azt állítani, hogy az elefánt elbújva leskelődik a közelgő emberre s vérét szomjazva megtámadja s széttapossa: leggyöngédebben szólva, gyermekes állítás, mely talán csak azért bocsáttatik szélnek,

✓ *) Cumming Gordon egy elefántot hátulról lőtt meg s üldözőbe vette, a sánta elefánt nem sokára nagy fához dülleszkedett s fájdalmasan bögött. Gordon eléje leült s kávéját főzve, észlelte az állat fájdalmait. Aztán további hőstetteit ekként folytatja: „sokáig figyelvén, elhatároztam végre, hogy próbát teszek sebezhető helyein. Egészen közelébe menve, számos lövést tettem oldalába, nyakába, lapoczkájába s fejébe. A barom csak fejét mozgatta és sebhelyeit szívogatta orrmányával, meddig elérhető. Aztán, boszankodva, hogy oly sokáig él, másik oldalán kezdtem lövöldözni rá, s hollandi puskámból bal vállába s nyakába hat golyót lőttem, úgy szintén oldalába s hasába is hat golyót bocsátottam. Ekkor aztán nagy könyek gördültek szemeiből, melyek hol bezáródtak, hol felnyíltak. Az elefánt végre reszketni kezdett egész testében, aztán görcsöket kapva s oldalára rogyva, kimúlt“. Ne kérdeznők: vajon melyik volt a nagyobb barom kettejük közül?

**) Az angolok az ily kóbor elefántot *rogue*, a szingálok *hora allia* néven ismerik.

hogy az elefánt leterítése annál nagyobb fegyverténynek, bátorságnak s hősiességnek tűnjék, pedig bizony ebben se fegyvertény, se bátorság, se hősiesség nincs.

A vadászok alkalmi kegyetlensége óvatosságra tanította s vigyázóvá tette az elefántot, de ez is csak védelmi óvatosságból áll, s inkább rettegés és félelem jelenségeit tapasztaljuk nálók, ha meglepjük, mint támadási hajlamot.

Egyes útzók igen ritkán is találkoznak Ceylonban elefántokkal, hacsak korán reggel s későn este nem, midőn épen vízre mennek vagy vízről jönnek, s ha esetleg nappal csordára bukkanik az ember, ily csorda sem lép föl támadóan, hanem ha lehet megszökik, ha pedig nem lehet, megállván, egyes példányok lábaikkal topogatnak, s ez az egész demonstráció, ha az ember útjokból ilyenkor kitér: örülnek az elefántok s eszök ágában sincs követniök az embert.

Cserkészvadászok, kik egyenesen keresésökre indulnak, szintén oly helyzetben szokták az elefántokat találni, mely az elhíresztelt vérengzési hajlammal egyáltalán összeférhetetlen. Ha békében hagyatnak, magokviselete félénkséget s szelídséget tanúsít, s minden léptök lustaságot és közönyt árul el; mi valószínűleg nemcsak a nagy hőség miatt történik, hanem leginkább azért, mert az egész éjet fürdés és multság közt töltvén, keveset aludtak. Ily nappali meglepetések alkalmával ugyanis néhány közülök legelész s tördeli a gyöngye ágakat; mások lomhán legyezik magokat leveles ágakkal; míg ismét mások állva vagy fekvé alusznak; a borjúk pedig ide s tova futkosnak a csorda közt, mint az ártatlan együgyűség symbolumai, a békesség s megfontoló komolyság közt.

Csaknem minden elefánt mozgatja valamely tagját, ha nyugszik. Némelyik fejét hajtogatja körben, vagy az egyik oldalról a másikra. Némelyik lábát lóbálja előre hátra, míg mások nyakukat csapdossák óriási füleikkel s ide oda mozgatják testeiket. Vannak olyanok is, melyek térdeiket meghajtva lebuknak s ismét fölegyenesednek órákig folyvást. Mindezt magam is tapasztaltam Colombóban, de vadászok szerint, ez a vad elefántoknak is elmaradhatatlan szokásuk; mert, ha nappal az erdők mélyében meglepetnek: mindig van köztök számos példány, mely tagjait a mondott módon lóbálja vagy mozgatja; sőt, miként Tennent beszéli, a vad elefántok fogás közben is, a mint a *korálba* kényszerítették, a jelenet

rendkívüli izgatottsága közben, többen sarokba szorítatva, lábaikat folyvást lóbálták.

Úgy látszik, az is egészen constatált tény, hogy az elefánt a magányt szeretvén, a zajt, s emberek betolakodását egyáltalán gyűlöli. Az ember közeledését nem szemeivel veszi észre, (látó érzéke nem valami kitünő; de a sűrű erdőben különben sem láthatna messzire;) az ellenség közeledését finom szaglásával, s még finomabb halló érzékével fedezi föl; az egész csorda aztán tovább áll, az erdőség még mélyebb s rejtettebb helyiségeibe. Különben ha a támadás több oldalról közeledik, az is megtörténik, hogy az elefánt helyben marad, s ilyenkor csodával határos, miként tudja magát, óriási testalkatának daczára elrejtteni. A hajtók sokszor fel alá járnak mellette néha pár lépés távolságban, s az elefánt még sem kel föl. Sokszor csaknem lába között vannak már a hajtók, midőn a levelek közül, kivillogó kis szemeiket észreveszik; ilyenkor aztán látván, hogy fölfedeztetett — az önfentartás hatalmas ösztöne alatt, s a nélkül, hogy figyelembe venné, a legnagyobb veszély hol van: tova ront, s úgy letapossa a sűrűséget, mintha locomotivet szalasztottak volna rajta keresztül.

Ha nyílt téren, például réten, *patánán* vagy rizsföldön lepetnek meg több oldalról, s menekvésök nem igen biztos: a csorda rendesen zavarba jő, tétováz a teendők fölött, s néhány jelentéktelen mozdulat után csapatba futván össze, rémülten tekint a közelgő ellenségre. Aztán egypár bika közülök kiválván, előlép, lábaival dobog, s bög, de mindezen demonstrációnak daczára, az első lövésre megfutnak. Vannak azonban egyes esetek, midőn az ily előre lépő bikák, különösen ha megsebeztek: már a vadászt is megtámadták, s feldöntötték. De oly annyira szokatlan nálok a támadás, s oly ügyetlenek erejük fölhasználásában, hogy nem volt még Ceylonban eset, hogy támadójukat, ha egészen lefegyverzetten hatalmokba esett is, megölték volna. Lábuk egy nyomása, ormányuk egy csapása, vagy agyarok egy szúrása az elégségesnél is több lenne, hogy az ellenséget megöljék, mégis a hatalmokba került vadászok $\frac{3}{4}$ része úgy szólván épen menekül meg, míg alig $\frac{1}{4}$ részök szenved kisebb-nagyobb sérüléseket. Oly biztosan számít minden vadász az elefánt tehetetlenségére, hogy nyílt helyen is 15—20 lépésnyiig közeledik véle szemközt, honnan kétszer löni is elég idő van, s ha

a vadász siker nélkül lőtt is, megszaladhat; ha pedig elesik, vagy az utána iramodó elefánt feldönti, tudja: hogy az állat öt köröskörül szánalommal megnézegetve, ormányával kissé meghentergeti, hogy aztán fejedelmi megvetéssel ott hagyja, s kövesse a csordát.

Az elefántnak folytonos lövése Ceylonban leginkább mulatságból s pusztító sportból történik; mert az e czélből elejtett példányok kétszeresen fölülmúlják a kormányi jutalom miatt lőtt példányok számát; pedig a ceyloni elefántok közt igen kevés az agyaras példány; ilyen a legnagyobb ritkaságok közé tartozik, s ekként lövésök egyáltalán haszontalan. A húst semmi célra sem lehet használni; ott hagyják a rothadásnak, hogy a vidék tiszta légkörét megfertőztesse. A bőrt Ceylonban szintén nem tudták még eddigelé kikészíteni, s talán egyedül a nyelv az, mit a vadászok megesznek, de ez is — általános monda szerint — kemény s közel sem oly jó, mint a házi marháké. Az elefánt fogát néhány gallei mór szétfűrészeli, s kés- vagy villanyeleket készít belőle; ez étkezési szerszámok is inkább különösek, mint szépek, s nagy hidegben repednek, de azért kapósak; mindenki vásárol ilyest, ki Gal-lóban megfordúl.

Annyit beszélvén már a ceyloni elefántokról, nem lesz talán fölösleges, ha Tennent egy szép leírását is ide igtatom, melyben elbeszéli, hogyan fogják Ceylonban elevenen az elefántokat.

XANTUS JÁNOS.

A TRISTAN-MONDA NÉMETORSZÁGBAN.

Negyedik és utolsó közlemény. *)

VI.

A középkor renaissancea nem elégedett meg azzal, hogy a XII. és XIII. század termékeit föllevenítse, hogy azokat gyönyörű kiadásokban és számos fordításokban a jelenkornak is élvezetes és kedves olvasmányává tegye, hogy aesthetikai és történeti taglalásokkal földerítse ama költészet remek vonásait és a modern olvasóval is megértesse az elavúlt, csak történeti szempontból érthető és élvezhető momentumokat; — e renaissance egyszersmind önállóan is fölkarolta a középkor tárgyait, irányait, eszméit, és modern alakban és nyelvben, a modern költészet teljes nagyszerű eszköz-készletével, kísérlette meg a régi kor művészetének újra feltámasztását. Így alakultak azon számos epikai művek — költemények és regények, — melyek középkori mondákat tartalmaznak, így azon számos elbeszélő és drámai mű, mely középkori életet tár elénk. Láttuk, hogy a XIII. századbéli Tristan-eposz fordítását és befejezését, a Tristan-monda önálló feldolgozását hány tehetséges költői erő kísérlette meg; még számosabbak mondánknak drámai feldolgozói, bár ezek közt alig van oly kiváló költői erő, mint amazok közt Immermann Károly vagy Rückert Frigyes. De ha e művek e tekintetben kevésbé kiválóak is, érdekesebbek és tanulságosak azon szempontból, hogy mindnyájan befejezték, hogy itt nem töredékekkel van dol-

---

*) Az első, második és harmadik közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 24., 25. és 26-ik számában.

gunk, s hogy e művek költői, egynek kivételével, a színpad igényeinek is iparkodtak eleget tenni s a színpadról is kívántak hatni a közönségre.

Századunk első két-három évtizedében — a juliusi forradalom e tekintetben is korszakot alkot a modern népek fejlődésében — az egész modern étellel egyetemben — hiszen a romantika és a reactió korát élte Európa! — a német drámai költészet is egészen középkori irányok befolyása alatt állott. Ekkor keletkeztek Fouqué Nibelung-drámái, ekkor Raupach Hohenstauf-tragédiái; ekkor indult meg a német császár-tragédiák azon bámulatos sora, mely mai nap sem ért még véget, bár jelenleg már körülbelől kétségbevonhatatlan, hogy a német császárok története, bár végtelen gazdag nagyszerű jellemekben és tettekben és valóban megrázó tragikai momentumokban, a drámai feldolgozásra még sem alkalmas. A német történelemnek e korszaka nem népszerű Németországban, nem volt az soha és nem is lesz az soha. A császárok és köztük épen a leghatalmasabb és legkiválóbb egyéniségek nem úztek magok sem nemzeti politikát; a római császárság eszméje, az olasz hadjáratok, a hatalmas hűbérurak ellen viselt végtelen harcok, mind oly történeti momentumok, melyek igen érdeklik a modern embert, ki e korszakkal foglalkozik, melyek általában igen vonzó; de a *nemzet*, a *nép* nem értette azokat a XIII-dik században sem, és nem érti azokat ma sem. A műveltekben is csak erőszakolt és erőszakos lelkesedés az, a mi e korszak férfaira és eseményeire vonatkozik. Már e tekintetben tehát nem alapos, nem indokolt a hivatkozás Shakespeare cyclusára, melyben a nagy brit költő a Lancaster és York házak harczait drámai alakban feldolgozta. Hozzájárul egy második körülmény. Shakespeare oly nemzedékhez szólt, melyet kevés emberöltő választott el azon eseményektől, melyeket a színpadra hozott. Hiszen Erzsébet királynő unokája volt azon Richmond herczegnek, ki a York-ház utolsó sarját földre terítette, sőt ha az üres és hideg *VIII. Henriket* még beleveszszük e cyclusba, az uralkodó királyné saját korába lép be a költő műveivel. Nem is tekintve már most azon igen jelentős körülményt, hogy a York és Lancaster házak harczai a legelevenebben érdekelték és a legmélyebben foglalkoztatták az egész nemzetet, mely maga is két pártra szakadt volt és élet-halálharcot vívott az uralkodó családok érdekeiért,

oly közel estek azon események Shakespeare korához, hogy a közönség, mely még alig bontakozott ki a régi pártviszonyokból, teljes lélekkel, megfeszített érdekekkel és figyelemmel csüngött a színpadon, melyen ugyanazon érdekek tusája folyt, melyből a nemzet maga alig lépett ki. És Németországban? Ne számítsuk a századokat, melyek a Hohenstaufok uralkodása óta lefolytak, ne tekintsük azon körülményt, hogy a modern Németország legfontosabb népe, a poroszok, akkor még félig szlávok voltak, úgy hogy utódjaik nehezen lelkesülhetnek őseik (!) tetteiért; elég ha arra utalunk, hogy a Hohenstaufok és a mai Németország közt a *reformáció* fekszik meg-
 rázó és átalakító következményeivel, azaz oly esemény, mely a középkort nemcsak bezárja, hanem véglegesen megsemmisíti, annyira megsemmisíti, hogy a mai németek csak beható tanulmány útján juthatnak középkori őseik viselt tetteinek megértésére. Mennyire másképen történt ez is Angolországban! A bosworthi győző fia egy szép nap nyomasztónak érezte a katolikus egyház és hierarchiájának súlyát, és megparancsolta népének, hogy ezentúl a királyi érdekeknek látszólag jobban megfelelő protestans egyház szellemében és formáiban tisztelje istenét. Az átalakulás minden nagyobb zavar nélkül történt meg, mert hiszen a katolikus Mária epizódja és a legyőzhetetlen armádia kudarcza naiv kísérleteknek tűnnek föl a német viszonyokhoz, csak az egy harminczéves háború rettenetes végzetéhez képest. Azért nem is tapasztaljuk, hogy Angliában VIII. Henrik uralkodásának második fele éles ellentétet képezne a kényúr gazdálkodásának első részéhez; és bár Angliában is nagyszerű, valóban megragadó azon üdítő, hatalmas hatás, melyet a reformáció a nemzetre gyakorolt, a hitújítás mégis inkább az előbbi korszak tovább fejlődésének, mint ellentétének tűnik fel, míg Németországban a reformáció által a nép maga teljesen átváltozott, átváltozott annak hite, nyelve, kormányformája. Első pillanatra valóban úgy tetszetik, mintha a XIII. és XVII. századok német népe csak névleg volna egy és ugyanazon nemzet. Bárgyú történeti philosophia, mely újabban a reformáció nagy hatását kétségbe vonja. E hatás minőségére vagy értékére nézve lehetnek a nézetek eltérők, hiszen a vallásos és egyházi kérdések tere mai napság majdnem az egyedüli, melyen minden hóbort és ferdeség a „jogosított meggyőződés“ köpenyegében léphet föl; de

tagadni e *hatást* magát csak az képes, a ki történeti dolgokról igen keveset tud és történeti viszonyok megítélésére gyarló hívatottsága van. . . . És végre még egy körülmény. Szűk színpadon, igen rövid korszakban folytak le azon nemzeti történetek, melyeket Shakespeare nagy cyclusában drámai feldolgozás tárgyává tett, — és Németországban? A császárok történetének színpada azonos az egész középkori történelem színpadával: az éjszaki tengertől a libyai sivatagig és az atlanti oceántól a Libanon lejtőjéig. És mint térben, úgy időben is roppant terjedelmű e történelem, mely Nagy Károly császári eszméjével veszi kezdetét és az utolsó lovaggal végződik, Miksa császárral, ki a középkor fellengős világából átvezet az újkor éles légkörébe. Hogy ily történet mint egész nem alkothat egészet, hogy egyes részei, épen mint részek, nem elégíthetnek ki, hogy itt egységes cselekvény nehezen, alig lehető, arról a priori is könnyű volna meggyőződni, ha jelenleg, annyi eredménytelen kísérlet után a tapasztalat kényelmesebb és rendesen meggyőzőbb útja nem tenne fölöslegessé minden theoretizálást. Azért kár volt a romantikusoknak Shakespearere hivatkozni, ki a német császártragédiák költőivel szemben a felsorolt körülményeken és saját lángeszén kívül még számos mellékes, de nem kevésbé lényeges szempontból roppant előnyben van. És végre is — mit eredményeztek a történeti cyclus dramatizálása terén Shakespeare számtalan előnyei és megragadó lángesze? Egy hatalmas tragédia kivételével egy egész sor középszerű költeményt és rossz drámát, melyekért széles e világon csak a németeknek kritikátlan Shakespeareománjai és a levegőben járó sentimentális színházi intendánsai tudnak lelkesedni.

Persze, a lángésznek sok sikerül, mit a *theoria*, a kritika sokszor lehetetlennek, keresztülvihetetlennek tart, s így kétségtelenül sikerülhet egy lángeszű költőnek, a középkori német császárok történetéből is kiragadni és genialis tragédiává feldolgozni egy-egy hatalmas momentumot. Sőt vannak magának Raupachnak — kit rendesen, de igazságtalanul, oly gúnyosan lenéznek, — azután Grabbének és más dramatikuskoknak e körbe vágó darabjai közt egyesek, melyek drámai és színi jelességekben gazdagok, melyek az átdolgozást megérdemelnék és javított alakban szép eredménnyel kecsegtetnek; de eddig oly lángész nem mutatkozott, ki az érintett

tragédia-cyclust megalkotta volna, és nem is képzelhetni, hogy ily alkotás lehetséges legyen. Egy hohenstauferi vagy császári tragédia-cyclust a legnagyobb lángész sem képes teremteni. Hiányzik e császárok történetében az egység, harcaik céljait nem értjük kellőleg, sorsuk és történeteik kuszáltak, zavartak. A németek azt hitték, hogy a mit ők jelenleg (nem nagyon helyesen) culturharcznak neveznek: az államnak és a társadalomnak tiltakozása az egyházi hatalom túlkapásai ellen, hogy ez egyenes folytatása a középkori császárok és pápák közti tusáknak, és a mint a német egység nagy megalkotója bele dobta a Canossa-féle jelszót a pártok szellemi tusájába, rögtön támadt egy hosszú sora a IV. Henrik és II. Frigyes történeteiből merített tragédiáknak, melyek itt-ott színpadra is kerültek, melyekben a napi kérdésekre vonatkozó vagy legalább vonatkoztatható egyes célzások és általános értékű mondások pillanatnyi tetszést is arattak, de melyek in summa hatás nélkül szálltak alá a halottakhoz. Persze, a modern culturharcz nem is folytatása IV. Henrik gyarlóságainak és II. Frigyes idealistikus politikájának, és Schiller nagyon jól tudta, hogy — hatni akarván nemzetére — miért nem választja tragédiái tárgyait annak múltjából, miért lelkesítette nemzetét az orleansi szűz és a svajczi monda hősenek történetével a politikai szabadságra és az idegen hatalom ellen vívandó halálharczra.

Egy kissé távol estünk a Tristan-mondától, de rögtön visszatérünk reá, mert — és ez föntebbi megjegyzéseink eredménye — mint a középkori *történelem*, úgy idegen a mai német közönség előtt a középkori *monda* is, és így nem csodálatos, hogy e tárgyak drámai feldolgozásai hatástalanok maradtak régebben is és ma is. Alig van középkori monda, melyet drámai alakban is fel ne dolgoztak volna; a színpadra kevesen kerültek, tetszést még kevesebben arattak. A Siegfried és Brunhild dicsőítése, a Beowulf- és Tannhäuserrel szemben tanúsított lelkesedés csak erőszakos, képzelt patriotismuson nyugszanak; alig van egészségesebb alapjuk, mint a Klopstock árnyképeinek, melyekre jelenleg oly számalommal tekintenek le. A népnek még műveltebbjei is csak az iskolában ismerkednek meg e tárgyakkal; a *nemzet* tudatából már a reformatió századában teljesen kivesztek. Sajátságos önámitás, midőn a német (illetőleg nagyrészt idegen és csak német

talajba átültetett) mondák drámai feldolgozásait a görög drámával akarják indokolni, mely tudvalevőleg majdnem kizárólagosan a nemzeti mythosz és monda világából merítette tárgyait. Igen, ~~de~~ e tárgyak valóban a *nemzet* mythosza, a *nemzet* mondája voltak; a német népnek pedig — ez kétségtelen és a történeti fejlődés menetéből könnyen felfogható — közelebb fekszik, érthetőbb és vonzóbb Achilles mint Siegfried, és Iphigenia mint Brunhild, a skandináv mythosz ködös alakjairól nem is szólva, mert hol az a művelt német ember, ki Wuotan vagy Fro, Holda vagy Perhta neveivel képet is kapcsol össze, míg Zeus és Apollo, Aphrodite és Athene mint általában a modern culturának, úgy a német műveltségnek is legvalódibb, legéleterősebb elemei közé tartoznak. Így tehát a német mythosz és monda ép úgy nélkülözik az életerőt nyújtó talajt a nép tudatában, a mint a középkori császárok történetei, és drámai feldolgozásra amazok is csak oly kevésé alkalmasak, mint ezek.

E viszony annyira szembeötlő, hogy nagy túlzás nélkül még azt is állíthatni, hogy minél *németebb* valamely mondai anyag, azaz minél mélyebben gyökerezik a germánságban és minél jobban sikerült mentnek maradnia idegen befolyásoktól, annál nehezebben talál útát a mai közönség érdekéhez. Így a Völsungok távolabb esnek esnek mint a Nibelungok, és Berni Detre távolabb mint Tristan, — a német mondának skandináv traditióban fennmaradt alakjairól nem is szólva, mert ezek a sok mythologiai tanulmány és az Edda számos fordításai és commentárjai daczára sem nyertek sehol sem plastikus alakot. Daczára mindezeknek és daczára az ismételve tapasztalt sikertelenségnek és kudarcznak, a német költők ma sem szűnnek meg, a régi ősmondák epikai és drámai feldolgozásain fáradni, és a század második tizede óta alig van év, melyben pl. a Nibelung-mondának legalább *egy* modern feldolgozása meg ne jelent volna.*) A Nibelung-monda után a Tristan-monda nyert legtöbb feldolgozót, — de ez, tudjuk, nem német monda, és csak Gottfried remek műve által lett

---

*) Én a Nibelung-mondának mindössze vagy 10—20 kisebb-nagyobb epikai (eposzban és ballada-románeczban) és huszonkilencz drámai újabbkori feldolgozását ismerem (ez utóbbiak közt van két trilogia és egy tetralógia), de távol sem kezeskedem arról, hogy gyűjteményem teljes.

a német irodalom értékes birtokává. Hogy a Tristan-monda, mely már a középkori epikai költők műveiben is annyira levetkőzte eredeti mythologikus jellegét, s melyet a modern epikai és drámai költők még közelebb iparkodtak hozni az újkor világnézetéhez és felfogásához, — mégis, ebben az alakban is, maga is mennyire nem kedvező a drámai feldolgozásra, azt alábbi jellemzéseim, reményilem, kétségtelenné fogják tenni.

VII.

Az első Tristan-dráma Roeber Frigyes műve,— de nem, annyira még sem ignorálhatjuk a reformatió korabeli naiv vargaköltőt, hogy róla még említést se tegyünk, midőn megemlékeztünk már oly költőkről is (pl. Wielandról), kik egy Tristan-műnek csak tervével jártak, de a mondát tényleg föl nem dolgozták. Ha csak az újabb Tristan-költészetet nézzük, tény, hogy a *modern* Tristan-drámák elsejét Roeber Fr. írta; de a történeti egymásutánt tekintve és nem reflektálva arra, hogy H. Sachs műve egészen hatás nélkül szükölködő maradt, föl kell jegyeznünk, hogy az első kísérlet a Tristan-monda drámai feldolgozására Hans Sachs műve. *Tragoedia. Mit 23 Personen, Von der strengen lieb Herr Tristrant, mit der schönen Königin Isolden, vnd hat VII Actus.* Ez czíme a nürnbergi költő Tristan-drámájának, mely Anno Salutis MDLIII. Am VII tag Februarij, tehát körülbelől épen háromszáz évvel az újkori első Tristan-dráma előtt, készült.

Hans Sachs a világirodalom legnaivabb drámaköltője. Másutt*) bővebben jellemeztem a sokoldalú és korára oly nagy befolyást gyakorolt költő naivságát, mely főleg tragikai tárgyak megválasztásában és kidolgozásában néha szeretetre-méltó természetszerűséggel, de sokszor a szándékolt hatást kellemetlenül veszélyeztető komikummal is nyilatkozik. Hans Sachsnak nincs tudomása a színház igényeiről vagy a drámai alak törvényeiről; nem is sejti, hogy nem minden cselekvény

---

*) *Hans Sachs Bánk-bán tragédiája. Egyetemes philologiai közlöny*, szerk. Ponori Thewrewk Emil és dr. Heinrich Gusztáv. I. köt. 2-ik füzet, 81—95. l.

alkalmas arra, hogy drámai alakban vagy épen tragédiává feldolgoztassák; épen oly kevésbé tud a tragikumról, a jellemzésről, a szenvedélyek tusájáról; a hol a helyest eltalálja, ott véletlen vezeti őt, — véletlen, mely néha igen érdekes tényt eredményez, mint midőn a nürnbergi költővel a harcokban és bonyodalmakban dúsgazdag magyar történelemből épen Bánk-bán megrázó történetét választatja. A naivság, mely költönket a kidolgozásnál vezeti, már a tárgy megválasztásánál is kalauza. Híres vagy érdekes történelem, egy nagy ember hatalmas bukása vagy a boldogtalannak váratlan szerencsééhez jutása, meglepő összetalálkozások, sajátzerű bonyodalmak és előre nem látott megoldások, — szóval, a mi a nép emberét érdekelhette, érdekelhette kizárólagosan anyagánál fogva, — mind azt, származzék az a jelenből vagy múltból, volt legyen már feldolgozva vagy sem, — H. Sachs megragadja az ilyen „kalandot“ vagy „históriát“ és csinál belőle epikai vagy drámai költeményt, vagy, a mi nála igen gyakori, mind a kettőt. Leginkább érdekelte őt a világtörténelem és a monda roppant terjedelmű köre, de vette költeményeinek tárgyait más forrásokból, nevezetesen a reformáció korszakában a déli népektől bámulatos gazdagságban Németországba ömlő novella-irodalomból is. Kedvenc forrásai közé tartozott a középkori német monda és költészet is; *) H. Sachs a középkori mondának a hitújítás korszakában már feltűnően kevesbedők sorába tartozik. És az anyag annyira leköti költőnk egész lelkét, az emberi sors esélyei, a történetek emberi elemei annyira legfoglalják rokonszenvét és érdekét, hogy eszébe sem jut a *történeti* vonások megóvása vagy feltűntetése. Nála a századok szelleme, az államok viszonyai, a népek individualitása ismeretlen tényezők: — bár mennyire óvja is meg H. Sachs az ismeretes történeti neveket, a cselekvény maga mindig Nürnberg városában, a XVI. század második felében játszik; személyei mindig a saját korabeli felfogásnak és morálnak képviselői vagy szószólói. A történeti érzék, költőben és közönségben, sokkal újabb keletű, modern szigorúságá-

---

*) Mellesleg megemlítem, hogy H. Sachs írta a legelső *nibelung-dramát* is. Címe: *Tragedia. Mit 17 Personen. Der Hürnen Sewfriedt ein Son König Sigmundt in Niderlant, und hat VII Actus.* Készült: Anno MDLVII. Jar. Am XIII. Tag Septembris.

ban és, hogy úgy mondjam, idegességében pedig csak a múlt század óta ismeretes.

Bár H. Sachs általában igen naivul választotta költeményei tárgyait: *egy* szempont mégis vezérelte őt, ha nem is mindig tudatosan. A költő csak oly anyagot választott, melynek tanító éle volt, illetőleg melyhez valami moralt kapcsolhatott. Mert H. Sachs rideg, prózai, gondolkodó kornak volt embere és a nemzet azon osztályához tartozott, a polgári rendhez, mely Németországban csak a múlt században emelkedett a valódi költészet magaslatára. A reformatió korabeli polgári költők mind tanító költők voltak és jobban feleltek meg hivatásuk oktató irányának, mint a tisztán költői feladatnak. Azért nagyobb szerepet játszanak a műveltség, mint a költészet történetében.

H. Sachs Tristan-drámája is teljesen magán hordja a nürnbergi költő drámai költészetének fent idézett sajátosságait, melyekhez csatolandó még a költőnek viszonya szemben forrásaival. Hans Sachs ugyanis minden művében, s így e színművében is, lehetőleg követi forrása egymásutánját — innen darabjainak epikai jelleme. Végre megjegyzem, hogy hét felvonásra osztja darabját, de e felosztásnak nincsen mélyebb alapja, és hogy stilusa egyszerű, nyelve tiszta és folyékony, előadása gyors, a mellékes dolgokat mellőző, a főcselekvénnyel egyenesen a katastrophára irányzott. Ez utóbbi sajátossága azt látszik sejtetni, hogy volt a mi költőnkben drámai tehetség, de a mely útbaigazító minták, nemzeti színpad és elméleti belátás nélkül ki nem fejlődhetett. Hogy Tristan-drámájában is — melyben a Gottfried felfogásától sok részletben eltérő népkönyv volt forrása — mennyire választja csak a cselekvény legfontosabb, legnélkülözhetetlenebb momentumait feldolgozása tárgyául, azt a darab rövid vázlata föl fogja tüntetni.

A hírnök nyitja meg a tragédiát, mint H. Sachs többi darabjait is, és elmondja a színmű rövid tartalmát, mire az első felvonás azonnal in medias res helyezi az olvasót. A költő Tristan szüleinek sorsát és hősének magának fiatalkori történetét teljesen mellőzi és az irek adókövetelésével indítja meg a cselekvést. Költőnk részben bámulatos tapintatát vagy ösztönét e helyt is csodálhatjuk, mert H. Sachs annyira eltalálta expositiójával a helyest, hogy e részben példájától nem térhetett el senki. A király felszólítja lovagjait, hogy az ir köve-

tet, Moroltot,*) párbajban győzzék le; a leventék vonakodnak, csak Tristan lép elő, megví az idegen hőssel és földre teríti azt. Morolt fejében Tristan kardjának egy szálkája akad meg. Tristan maga mérges sebet nyert. H. Sachs most, naiv színpadi technikája szellemében, azonnal föllépteti Isoldet és leányát; de a királynék nem képesek már a megsebesült Moroltot meggyógyítani és halálos gyűlölséget és boszút esküsznek gyilkosa ellen. Ezt mind az első felvonásba rakja a költő, a mi csak úgy érthető, ha megfontoljuk, hogy Hans Sachs stilusa rövid, egyszerű, minden költői phraseológiától ment, és hogy előadása, mely a cselekvénynél fontosabbat nem ismer, rohamosan siet a katastropha felé, a történeteknek csak leglényegesebb részleteit méltatva vázlatos, részben rövidségénél fogva igen száraz feldolgozásra. A kedélyvilág rajza, a szenvedélyek keletkeztének és fejlődésének leírása, a belső élet hatása a külsőre — mind e momentumok nem tartóztatják költőnket a cselekvény gyors levezetésében.

Főleg feltűnő e tekintetben a második felvonás, mely roppant anyagot tartalmaz. Tristan gyógyíthatatlan sebben beteg és vissza akar vonulni az emberektől; lovagjai azt tanácsolják neki, hogy keressen külföldön segílyt. A hős távozik és tanácsadói siratják sorsát, mely az országot örökösétől fosztja meg, mert Marke nem akar megnősülni. Ekkor jelenti a hírnök, hogy Tristan meggyógyítva visszatért Irhonból. (Mi e gyorsasághoz képest még Shakespeare kortársainak színpadja is!) Marke, a mint erről értesül, elébe siet és utódjává nevezi ki Tristant; de ez nem akarja nagybátyja országát, hanem inkább azt tanácsolja a királynak, hogy nősüljön meg. Markét öcsésének és országnagyjainak e folytonos unszolása bántja már és így, a kényelmetlen tanácsosoktól megszabadulandó, előmutatja ama gyönyörű aranyhajszálat, melyet a fecske egyszer lábához ejtett le, és kijelenti, hogy ennek birtokosát kész nőül venni, de más nőt nem. Tristan útnak indul, hogy az aranyhaj birtokosát fölkeresse, Irhonba érkezik, legyőzi a sárkányt és elájul a patak mellett. A királyasszony és Isolde megtalálják a hőst és fürdőt készítenek számára. A királyleány letörli véres kardját és észreveszi, hogy egy

*) H. Sachsnál a személyeknek részben más nevek van; de mi megtartjuk az eredeti neveket, nehogy ok nélkül félreértésekre szolgál-tassunk alapot.

szálka hiányzik belőle, még pedig éppen az a szálka, melyet Morolt fejében találtak. Isolde megtámadja a hőst, de ez ügyesen védi magát, mire kibékülnek. . . . Ez mind *egy* felvonás tartalma. Hogy ily feldolgozás mellett — hogy másról ne is beszéljek — a cselekvény valószínűsége egészen kárba vész, hogy az olvasó csak dialogisált eposzt lát maga előtt, hogy a cselekvény roppant schematikus, vázlatos alakot nyer, — és hogy a monda remek költői zamatja, ideális hangulata teljesen tönkre megy, mind ez, azt hiszem, nem szorúl bővebb magyarázatra. Éppen ily vázlatosan, éppen ily híven dialogisálja költőnk a további cselekvényt is; azért nem is folytatom a pontos referatúmat, s csak azon momentumokat emelem ki, melyek éppen H. Sachsra vonatkozólag jellemzők. A harmadik felvonásban megkéri Tristan Isoldet királya számára és megnyeri a szép királyleány kezét. Azonnal útnak indulnak s megiszszák a tengeren a varázsitalt — száraz, prózai, eredeti költői légkörétől teljesen megfosztott jelenetben. E felvonásban H. Sachs nemcsak Gottfried, hanem még az egyszerű népkönyv költői előadása mögött is nagyon elmarad, s általában oly költőnek tűnik föl, ki a mondában rejlő költői elemeket nem fogta fel és egészen hidegen, belső megindulás nélkül dialogisálta ezt az „érdekes históriát“.*) A negyedik felvonásban Marke nőül veszi Isoldet, mire Tristan irigyei azonnal megkezdik működésüket ellene. A király meggyőződik neje hűtlenségéről és száműzi Tristant udvarából. A tavasz szerelmi pár ugyan újra megcsalja a királyt, hanem Tristan mégis elhagyja Marke udvarát. Az ötödik felvonásban a király visszahívja Tristant, de ez újra megkezdik viszonyát Isoldével, úgy hogy Marke a kettőt halálra ítéli. De a hős megcsalja öreit és megszökteti Isoldét. Következik a szerelmesek élete a vadonban, melyet H. Sachs természetesen nem hoz a színpadra, hanem csak elbeszéli a királylyal, ki végre Isoldével kibékül, de Tristanról nem akar tudni. Ha már az ötödik felvonás is elég kúszált és zavaros, a hatodikban H. Sachs teljesen elveszti a fonalat. Tristan Karkében van, a második Isoldénél, de visszakívánczik első kedveséhez. Így tehát álarczot ölt és visszatér Kurnevalba, nagybátyja udvarába,

---

*) H. Sachs közel hatvan éves volt, midőn darabját megírta. (Született 1494-ben, a Tristan-dráma 1553-ban készült, meghalt 1576-ban.)

hol a költő őt mindenféle komoly és komikai jelenetekben szerepelteti. E felvonásban semmi középpont, a jelenetek czélja alig sejthető; a költő a feldolgozott komikai, illetőleg bohózatos jelenetekkel (Tristan bolondnak öltözik és elveri régi elleneit), úgy látszik, csak nézőinek, illetőleg olvasóinak ízlését és ez ízlésből eredő passzióit kívánta kielégíteni. A hetedik (utolsó) felvonás ismét igen gazdag cselekvényben. Tristan segíti sógorát szerelmi kalandjában, megsebesül, hívhatja az irhoni Isoldet és meghal, mielőtt ez megérkezik, mire Isolde is összerogy kedvese holt teste mellett. E rövid vázlatból is világos, hogy költőnk mily híven követi forrását, melynek epizódjait ugyan következetesen mellőzi, de melynek főcselekvényét majdnem változatlanul átveszi.

A ki H. Sachs darabját figyelemmel olvassa, sejti a munka moralját, illetőleg észreveheti, hogy a költő mily állást foglal el a monda főszemélyeivel szemben. Ismételten hangsúlyoztam, hogy a középkor nem találta a szerelmes párt bűnösnek, elvetemedettnek, hanem legföljebb boldogtalannak; személyiségök, sorsuk, szerelmök eszményi színben állt a kornak szeme előtt. H. Sachs szintén ez állást foglalja el; az egész művön végig lehető szép színben tünteti föl hőseit és a befejezésben nem feddésekkel illeti őket, hanem száanalommal vesz búcsút tőlök. A hírnök, ki a darabot megnyitotta, előlép a cselekvény befejezte után is és elmondja a nélkülözhetetlen fabula docet-féle moralt. E moral persze ijesztően prózai: a törvénytelen, tudniillik a házasság által nem szentesített szerelem veszedelmes; és ehhez fűzi a költő intését: hogy kiki halassza a szerelmet a házasság idejére. Vajon Gottfried mit szólt volna, ha a szép monda e philistrosus, korlátolt felfogása tudomására jutott volna? A középkornak tiszta költői érzéke sokkal elevebb és melegebb volt, semhogy ily didaktikus alkalmazást, mely minden költészet ellenére van és minden költőiséget elöl, alkalmazott vagy helyeselt volna. De a reformáció korabeli polgári osztály, mely a költészetnek jóformán kizárólagos művelője volt, a vallást és az erkölcsöt oly sokra becsülte és annyira előtérbe helyezte, hogy még a költészetet is csak azok szolgálatában üzte és tűrte. Derék, egészséges, munkás nép volt, mely csakis mint ilyen volt képes, a reformációt úgy megalkotni és vérebe fölvenni, a mint az Németországban és kizárólagosan csak Németország-

ban történt; de a költészet nem sorolja ama becsületes és jóra való mesterembereket hívatott papjai közé, annyira nem, hogy még a nagyobb tehetségek is, mint például H. Sachs, csak ott érvényesítik valósággal tehetségöket, a hol valamely költői faj, például a humoros elbeszélés vagy a vallásos dal, már természeténél fogva nem zárja ki a tanító elemet. Hans Sachs *Tristan*-drámája érdekes történeti jelenség, melyet nem lehet mellőzni, hol e szép monda feldolgozásáról szó van; de méltánytalanság volna, e mű költői vagy drámai értékét feszegetni, mert így oly mértéket alkalmaznánk reá, melyről szerzőjének sejtelve sem volt.

Egészen másképen vagyunk e szempontból a monda modern dramatizálásaiival, melyeket a következőkben foglalunk össze.

VIII.

Legújabbban hat költő dramatizálta a *Tristan-mondát*; időszerinti rendben: Roeber Frigyes 1854, Wagner Rikárd 1859, Weilen József 1860, Schneegans Lajos 1865, Gehrke Róbert 1868 és Róbert Károly (azaz: Eduard von Hartmann) 1871. A színpadra e darabok közül tudtommal csak Wagner R. és Weilen J. művei jutottak; Roeber Fr. és Schneegans L. nem is tartották a színi előadás igényeit szem előtt; Gehrke R. és Róbert K. tragédiái máig sem találtak vállalkozó intendánst, ki a középkori monda halhatatlan alakjait fölléptetni merné vagy legalább hajlandó volna. Pedig Róbert K. művének nagy sikert mernék ígérni.

Az első modern *Tristan*-dráma, Roeber Fr. műve,*) legjobb átmenetül szolgálhat mondánk epikai feldolgozásaitól annak dramatizálásaihoz, mert e színmű tulajdonkép csak dialogisalt eposz, azaz epikai tartalom drámai alakban. E szempontból Roeber tragédiája egy sorba tartozik Hans Sachs művével, bár más tekintetben, főleg költői érték és mélység tekintetében is, messze túlhaladja a nürnbergi költő szerény művét, melytől különben annyiban különbözik is,

---

*) *Tristan und Isolde. Eine Tragoedie in Arabesken*, von Friedrich Roeber. Elberfeld, évszám nélkül (1854). E munka, úgy látszik, nem keltett figyelmet még szűkebb körökben sem.

hogy H. Sachs a színpad számára dolgozta tragédiáját és csak azért nem alkotott jeles színművet, mert naiv felfogásában félreismerte a dráma lényegét és kellékeit; Roeber pedig tudatosan mond le a színi előadásról; a modern költő eleve is el van határozva, oly művet írni, mely csak az olvasó, nem pedig a néző közönséghez fordul, és csak kellemes vagy kényelmes, de valójában lényeg nélkül való formának tekinti a drámai alakot, melybe költeményét öltöztette.

Roeber tragédiája tehát úgynevezett könyvdráma, azaz művészi korezmű, mely az aesthetika egyik legfontosabb alapaxiomájának, az anyag és alak benső összetartozásának félreismerésén alapszik. A könyvdráma külső, lényegtelen körülménynek tekinti a dialogikus alakot, a színi jelenetkezést; pedig kétségtelen, hogy ez alak lényegesen befoly a tartalomra, és hogy az epikai anyag elbeszélő alakot követel és megfordítva. Azt hiszem a könyvdráma német betegség, legalább nem találjuk nyomát annak, hogy más népnél is oly sokáig virágzott és oly tekintélynek örvendett volna, mint Németországban. Mai nap már nem szükséges az ily művek jogosulatlanságát elméleti indokolás útján kimutatni; ma elég, ha a tapasztalatra, illetőleg a történetre utalunk, mely azon számtalan könyvdrámát, mely szomszédainknál a múlt század közepe óta a jelen század közepéig megjelent, félre dobott irodalmi lomnak tünteti föl. A jelenkor, mint sok más tekintetben, úgy a költői fajok tisztán tartását s határaik figyelembe vételét illetőleg is, visszatért Lessing szigorú álláspontjára: a drámai cselekvény a drámai alakot, az epikai anyag az elbeszélő alakot követeli; e fajok összezavarása csak zagyvaléket szül, mely se mint dráma, se mint eposz nem felel meg, se pedig önálló új fajnak nem tekinthető. Hogy a könyvdráma különben igazán (mint Roeber Fr. is állítja) tudatos, szándékos eljárás eredménye volna, csak látszat; létrejöttének főoka kétségtelenül mindenütt a költői tehetség korlátoltsága vagy betegsége. Könyvdrámát ír, a ki valódi, életre való, művészi drámát alkotni nem képes. *)

---

*) Azon dialogisált alkotásokra, melyek nem epikai, hanem első sorban gondolati tartalmúak (mint a milyenek például Byron mysteriumai vagy Madách műve: *Az ember tragédiája*) nem reflektálok a fentebbi megjegyzésekben.

De térjünk vissza Roebernek úgynevezett tragédiájához.

Roeber művének drámaellenes jellege mindenek előtt már az anyagban mutatkozik, és e tekintetben messze mögötte áll a modern költő az egyszerű, jó öreg H. Sachsnek. Ez utóbbi ugyanis hű a tradícióhoz és lépésről-lépésre követi a népkönyv epikai fonalát a főcselekvényben; de Roeber kiterjeszti e hűséget a cselekvény *mellékes* momentumaira, az epizódokra is, és megtartja a mondának az oly elemeit is, melyeket a mai dráma épen nem vehet föl. A véletlen nagy szerepet játszik a mondában és az eposzban, — méltán, legalább nem joggalanul; de a dráma indokolást követel és egyenesen kizárja a véletlent. Roeber evvel legkevesebbet sem törődve, e tekintetben is híven ragaszkodik az epikai tradícióhoz és megtartja pl. a varázsitalt, mely a drámában nem játszhatik szerepet, megtartja Brangaene szereplését Marke és Isolde nászjéjén, a szerelmesek boldog életét a vadonban, sőt cselekvőleg és beszélőleg szerepelteti a holdat és a csillagokat is, úgy hogy nemcsak a modern drámán, hanem még a középkori eposzon is túlfekvő, gyermekes alakra, a német romantikusok, főleg Tiek Lajos által különös előszeretettel ápolt romantikus színműre jutunk, mely az aestethikai beszámíthatóság határain túl fekszik.

De nemcsak az anyagban, még feltűnőbb Roeber tragédiájának drámaellenes volta a mű alakjában. A költemény egyes jelenetei ugyanis felolvastatnak vagy elmondatnak valakinek, és ez a valaki, ki a jelenet- és felvonásközökben önállóan cselekszik és végre a főcselekvénybe magába is befoly, a második Isolde. Nem tagadhatni, hogy e felfogás, e feldolgozás eredeti és hogy helyenként valóban költői szépségeket érlel, de a színi előadást eleve kizárja és a dráma köréből teljesen kiemeli a művet. E sajtószzerű alakra czéloz, úgy látszik, a mű czime: *Szomorújáték arabeszkekben*.

Roeber költeményének e sajtósági fölmentenének bennünket a munka további tárgyalásától, ha nem tartalmazna néhány momentumot, melyek megérdemlik a fölemlítést. A költő ugyanis híven ragaszkodik a hagyományhoz, de azért mégis csak modern dramatikusan és nem mondhat le minden önállóságról a mondával szemben. Csak egy-két vonást, melyben a hagyományt átalakította, akarok fölemlíteni. Darabját nem a Morolt ellen vívandó harc előtt, hanem annak Tristan

által diadalmas befejezése után kezdi; Tristan nem nyer e párbajban sebet; — ez ügyes és dicséretre méltó, mert így túlesik a költő azon, már az eposzban is észlelhető hiányon, hogy Tristant kétszer kénytelen Irhonba küldeni. Fontosabb egy másik körülmény. Ismeretes dolog, hogy az eposzban Brangaene, Isolde kísérője, helyettesíti úrnőjét a nászében, nehogy ennek gyalázata napfényre kerüljön. E motívum modern költői műben nehezen használható és így valószínűleg Roeber is mellőzte volna, ha Brangaene egész szereplését sokkal mélyebben nem fogja fel. Nála Brangaene szereti a királyt és nem egyszer, hanem mindig, kivétel nélkül helyettesíti úrnőjét Marke oldala mellett; e szerelme később oka a közte és Isolde közt kitört ellenségeskedésnek, mely végre annyira elfajul, hogy Isolde meg akarja gyilkoltatni Brangaenet. Kétségtelen, hogy e motívum magában véve igen szép és hogy a cselekvény indokolásában is igen értékes; — csak hogy más oldalról ismét sajátos színben tünteti föl a Marke és Isolde viszonyát. Miben áll ez utóbbinak bűne, ha Markenak soha nejevé nem lett? Vagy döntsön épen csak és kizárólag a házasságlevél? . . .

A katasztrópha indokolása Roeber művének leggyöngébb oldala. A szerelmesek a vadonban élnek. Egyszer egymás mellett alszanak, köztök Tristan nagy kardja, melyet a legyőzött Morolttól elvett. Éle és hegye mérges. Így találja őket a király, és sorsuk és helyzetök megindítja szívét. Marke fölveszi a nagy kardot és a magáét teszi helyébe. Erre fölbred Tristan és felkiált: „Ki az? ki zavar bennünket? Árulás!“ mire a király azt válaszolja: „Ha engem meg akarsz gyilkolni, én meggyilkollak téged“ és megsebesíti őt a mérges karddal. Miért? Hogyan? Ugyanaz a király, ki csak az imént mélyen meg volt hatva és megújult szeretete jeléül saját kardját tette a szerelmesek közé? Ez indokolás nem helyeselhető, mert nem magyaráz meg semmit, sőt magában sem magyarázható meg. A cselekvény lefolyásában ismét a traditiót követi a költő. Tristan számkivetésbe megy a másik Isolde udvarába, itt megújul sebe és az első Isolde csak halva találja kedvesét, mire maga is meghal. Némileg kibékítő hatású a befejezés. A második Isolde, ki Tristant forrón szerette és féltékenységből okozta halálát, fájdalmától és lelkiismerete furdalásaitól kínozva kolostorba megy. Brangaene, ki előbb teljes nagy

bűnét Markenak töredelmesen bevallotta, szintén vissza akar vonulni a világ zajából és követni készül a bűnhődő királynőt. De a király fölismeri és méltányolja Brangaene hűségét és nejevé teszi, ki úgyis már régen, a nélkül, hogy Marke tudta volna, neje volt. E befejezés, mondom, szépen illik az egész mű szelleméhez, főleg pedig Brangaene szerepléséhez, és nem nélkülözi a hangulatteljes kibékítő hatást. Hangulatteljesnek kell neveznünk az egész művet, mely gazdag egyes költői szépségekben és sikerült vonásokban. Hogy e tragédia különben teljesen eltévesztett dráma, nemcsak az anyag helytelen kiválasztása és a színi igényekkel ellentétben álló alak saját-szerűségei mutatják; bizonyítja azt az egész felfogás is, mely sehol sem iparkodik a szerelmes pár bűnét szenvedélyök tudatos művének tüntetni föl és a véletlen játszi szerepét korlátozni. Ily művel szemben azért hiába vetnök fel a kérdést: vajon alkalmas-e a Tristan-monda a drámai feldolgozásra? alkalmas-e erre azon alakban, melyben a traditióban vagy Gottfried eposzában reánk maradt? Roeber maga is tiltakozik ez igények alkalmazása és művének ily felfogása ellen. Ha azonban az olvasó képes azt nem tekinteni, hogy itt téves aesthetikai alapon nyugvó korcsművel van dolga, biztosíthatom, hogy a költemény egyes jeleneteit valódi élvezettel fogja olvasni.

Kevésbé élvezetes olvasmány, de aesthetikai, illetőleg alaki szempontból kevésbé kifogásolható a Tristan-monda második újkori dramatizálása, Wagner Rikárd zenei drámája.*) Legkevésbé sem szenvedhet kétséget, hogy a Tristan-monda, eredeti középkori alakjában, drámai feldolgozásra nem alkalmas, már csak azon egy főköörülménynél fogva sem, hogy a szerelmes pár nem tudatos, szabad elhatározásából folyó, jellemeik mélyében gyökerező szenvedélyből, hanem egy idegen, magokon kívül álló, életökbe hívatatlanul beavatkozó varázshatalom befolyása alatt cselekszenek. Már ez az egy alapvonása a középkori mondának drámaiatlanná teszi Tristan és Isolde sorsát. E momentumhoz járul még számos regei,

---

*) *Tristan und Isolde*, von Richard Wagner. Leipzig, 1859. A középkori mondából választott többi szövegei közül régebbi keletűek: *Tannhäuser* 1845, *Lohengrin* 1847, *Der Ring der Niebelungen* 1853 (ez utóbbi a könyvpiacra csak 1863 óta).

csodás vonás: Tristan sárkányviadala, az ellenséges törpe alakja és szereplése, a szerelmesek élete a vadonban, találkozásuk a forrásnál, a fekete és fehér vitorla, stb. Mind e vonások nem modern drámába valók, de kitűnően illenek az *opera* igényeinek körébe, és Wagner, ki a Tannhäuser és Lohengrin regéiben kiválóan alkalmas anyagokat nyert zenei művei számára, fölismerte a Tristan-mondának is ez operai jelességeit és feldolgozta a mondát. Természetes, hogy e feldolgozást sem mérhetjük a dramaturgia mértékével; az opera-szövegben a költészet alárendelt szerepet játszik, és bár a józan ész és érzés nevében tiltakoznia kell mindenkinek azon örültségek ellen, melyeket az operaszövegek gyártói elkövetnek, és bár meg kell követelni, hogy az opera szövege is tartalmazzon összefüggő, érdekes, drámailag érdeklő cselekvényt és legyen költői és vonzó: mégis az első szerep az operában a zenéé, még Wagnernél is, a ki pedig elvileg és gyakorlatilag oda működik, hogy az operában a költészet is leljen kiváló, a zenéével némileg egyenjogú állást, mi nála legújabbban az ellenkező végletbe vezetett: a Nibelungokban a szöveg dominál a zene rovására. Bár tehát Wagner szövegével szemben valódi drámáról nem beszélhetünk, mégis érdekes, sőt szükséges lesz e munkát legalább futólagos figyelmünkre méltatni, már csak azért is, mert Wagner költeménye határozott befolyást gyakorolt a Tristan-monda későbbi modern dramatizálóira, mit se H. Sachs, se Roeber Fr. műveiről nem mondhatni.

Wagner R. nemcsak az operai zene, hanem a szöveg dolgában is reformerképen lépett föl, és első szövegei, főleg *Tannhäuser*- és *Lohengriné*, sokkal szebbek, költőibbek is, mint a régi librettók. E szövegekben Wagner valódi költőnek tűnik föl, kinek művei *olvasva* is valódi élvezetet nyújtanak, bár nem tagadhatni, hogy közvetlen feladatuk szempontjából nem egészen helyeslendők, mert úgy vannak dolgozva, hogy a zenei kíséretet egészen nélkülözhetővé, azaz teljesen szükségtelenné teszik, holott a szövegnek csak vázlatnak szabad lennie, melynek érzéssel és étellel megtöltése éppen a zenei kíséret feladata. A mit azonban Wagner a *Tannhäuser* és *Lohengrin* után írt, az már mind egy új irányának, egy tervezett nagy műnek hatása alatt áll. Nibelungjairól is elmondhatni, mit nagy világtörténelmi eseményekről mondtak, hogy előre vetik árnyékukat. A nagy mester e legnagyobb és (csak a szö-

vegről szólók) legélvezhetlenebb műve az Eddák befolyása alatt keletkezett és nyerte visszataszító, nevetséges alakját. Az alliterációs alak, az ódonszerű nyelv, az archaistikus stílus, a rövid verssorok, az egész előadás titokszerű érthetlensége oly költői örültséget eredményeztek, melyhez csakis ugyanazon szerző egy második műve, épen Tristan-szövege, mutat fel hasonlót. Nincs irodalom a világon, mely a maga körében a nyelvnek oly hajmeresztő kifecszarításait, a stílus ily megfoghatatlan karrikatúráit, a józan ész ily megdöbbenő arczúlcspásait felmutatni képes volna. E tulajdonságokat tünteti fel a Tristan-szöveg is, mely azért nyelv, alak és stílus tekintetében a beszámíthatatlan irodalmi termékek rovatába tartozik. *)

De minket Wagner drámai költeményének nem is ez oldalai érdekelnek, csak nem akartuk teljesen szó nélkül hagyni, nehogy valaki egyedül a compositiónak szánt dicséretünket a mű *alaki* sajtászerúségeire is vonatkoztassa. Minket csak a *mondai anyag dramatizálása* érdekel. Kérdésünk: mint fogta fel, hogy alakította át, mikép motiválta Wagner Tristan történetét? Mindenekelőtt kiemelendő, hogy a költő igen önállóan járt el, hogy költeménye gazdag valódi költői és e költőiségök által hatásos momentumokban, és hogy a mű hangulata — a mi azonban nagy részt a zene érdeme — titokszerűségében és sejtelmes színezetében mélyen meghatja a hallgatót.

A költő drámai hívatottsága már a cselekvény megrövidítésében, összefoglalásában is mutatkozik. Wagner minden

---

*) Álljon itt, a föntebbi, csak látszóan túlszigorú ítélet indokolására, egy pár vers, melyet e czélra már sokszor idéztek:

Liebe-heiligstes Leben,
Wonne-behrstes Weben,
Nie-wieder-Erwachens
Wahulos
Hold bewusster Wunsch.

A ki ezt érti, annak szótárából hiányzanak az értelmetlenség megjelölésére alkalmas kifejezések. De nemcsak ez a sokat idézett versszak ilyen; van hasonló példa elég. Csak még egy-kettő: Weil du erblindet, wahnst du den Blick der Welt erblödet für euch? — In deinen Armen dir geweiht, ur-heilig Erwarmen, von Erwachens Noth befreit. — Endlos ewig ein-bewusst . . . Bimbambum!

mellékest, minden epizódot, minden előleges cselekvényt megelőzött. Műve tartalma: a varázsital, a bűn, a büntetés. Az első felvonás már a hajón játszik; Tristan haza indul Isoldével, kit nagybátyja számára megkért. Egyik föeltérése Wagnernek a hagyománytól egyszersmind műve egyik legsikerültebb oldala: Tristan és Isolde már a varázsital előtt is szeretik egymást, de amannál a nagybátya iránt táplált hűség még erősebb az új szenvedélynél, emennél a szenvedélyes szerelem gyűlöletbe szeretne átmenni, mert a hős megveti őt és nem a maga számára, hanem Markének viszi az arát. A varázsital tehát nem is oly nagy varázsszer; csak siettetí, a minek minden varázseszköz nélkül is meg kellett volna történnie. A második felvonás a szerelmes pár bűnét és némileg már büntetését tünteti föl. Melot, a hős hamis barátja, elárulja őket a királynak, ki nejét Tristan karjaiban találja. Ez kardot ránt Melot ellen, de halálos sebet nyer. Wagner tehát — igen helyesen — a szerelmesek számos összejöveleleit és Tristan viszonyát elleneihez *egy* jelenetbe foglalta össze, és, a mit igen dicsérendőnek tartok, Tristan megsebesülését is közvetlen és okozatos összefüggésbe hozta bűnével, mi kétségtelenül sokkal helyesebb, mint az eposz új kalandja, melyet Tristan régi életéhez épen csak a hős személyisége fűz. Drámában pedig épen csak a Wagner felfogása értelmében átalakított cselekvény lehetséges. Épen oly sikerült a harmadik felvonás. Tristan elhagyta nagybátyja udvarát s most betegen fekszik várában. Híve, Kurneval, meghívta Isoldet, hogy varázsszereivel ura sebéit meggyógyítsa. Tristant a hírre, hogy kedvese jön, örült izgatottság fogja el; boldog álmaiban leszakítja sebei kötélékeit. Midőn Isolde megérkezik, Tristan elébe indul és holtan rogy össze. Ekkor egy második hajó köt ki; Marke és társai jönnek. Kurneval visszatartja őket, mert azt hiszi, hogy ellenséges indulattal jönnek. Maga is elesik e harcban, mely Melotnak is életébe kerül. Marke kijelenti, hogy Brangaenetől megtudott mindent és lemond Isoldéről, hogy az Tristan neje lehessen. De késő minden, Isolde is meghal kedvese mellett. E felvonás tehát legközelebb áll a mondához, de ez is feltünteti a költő tudatos önállóságát.

A Tristan-monda drámai feldolgozásaival szemben főleg két kérdés bír jelentőséggel. Az egyik: mily szerepet játszik a varázsital, mely a mondában valóságos középpontnak tűnik

fel; és a másik: mennyiben sikerül a költőnek a cselekvényt kiengesztelő befejezésre juttatni. Wagner mind a két pontban úttörő s a többi Tristan-dramatikuskok kisebb-nagyobb mértékben az általa tört úton haladnak. Wagner művében a varázsital látszóan csak symbolum; hiszen a szerelmesek már előbb is telvék szenvedélyökkel; de a végén kitetszik, hogy a költő nem indult ki teljesen egyöntetű felfogásból: az utolsó jelenetben ugyanis Marke megbocsát mindent, mert megtudta a varázsital hatását. Az igaz, hogy a szerelmesek halállal bűnhődnek bűnökért, és ennyiben nem lehet kifogás a költő igazságszolgáltatása ellen; de Marke kiengesztelése nem e bűnhődésből ered, hanem egy motivumból, melyet a költő maga is megfosztott volt eredeti értékétől és jelentőségétől, úgy hogy indokolása nem következetes.

A mit az operában megbocsátunk, mert itt csak az érzelmek és a zenei hatás nyom a latban, az a drámában megmérgezhetheti az egész költői művet és megfoszthatja azt minden értékétől.

A további Tristan-drámák mind e kettős bajban sínlődnek.

A modern Tristan-drámák közül csak Weilen tragédiájánál *) kétséges, hogy vajon ismerte-e szerzője Wagner művét. Tény, hogy sok részletben mind Wagner drámájától, mind az eposztól messze eltér, annyira, hogy az emberben akaratlanul is az a kérdés támad: meddig marad Tristan-monda a hagyomány és mikor kezdődik egészen más szerelmes történet, mely az eredeti mondától csak a főszereplők nevét kölcsönzi. Hogy Weilen a varázsital helyébe varázsgyűrűt tesz, nézetem szerint teljesen lényegtelen körülmény; hiszen nem az *italban* van a drámaellenes, hanem a *varázserőben*; modern tragédiában ily motivum nem használható. De még ha ez eszköz felhasználása tudatos eljárás alapúlna; azonban mint az eposzban iszszak az italt, a nélkül hogy tudnák, hogy mit isznak, úgy itt is Isolde átadja Tristannak a gyűrűt, a nélkül hogy varázserejét ismerné. A véletlen ily döntő befo-

---

*) *Tristan. Romantische Tragoedie in fünf Aufzügen*, von Josef Weilen, Breslau, 1860 (tehát csak egy évvel Wagner operaszövege után).

lyását a modern tragédia nem tűri meg, még akkor sem, ha a költő e motivumot szellemes és részletes lélektani indokolással gyöngíteni iparkodik. Nem kevésbé gyöngö a mű katastrophája. Tristan maga hagyja el az országot, miután Marke megtudta viszonyát Isoldehez; de nem élhet kedvese nélkül, s így visszatér és megöli magát. Isolde összeroskad kedvese holt teste mellett. Egy vigasztaló, kiengesztelő szó nem végzi a tragédiát, mely csak szerencsétlen emberek boldogtalanságát tárja elénk. Nem emelheti a tragikai hatást, hogy Isolde Weilen tragédiájában nem lett és nem lesz a király nejévé. E motivum, melyet kibékítő befejezésnél felhasználhatott volna a költő, ily véstes kimenetelű tragédiában eltompítja a katastropha élet. Szép alak e szomorújáték első felében Isolde anyja, az erélyes és bölcs Völura; de a második felvonáson túl nem hallunk többé róla. Epikai költő bánhat így alakjaival, de a drámaköltő nem állíthat az első két felvonásban a cselekvény előterébe egy alakot, melyről később még nem is szólnak többé. Ez a compositiónak egy végzetes hiánya. Weilen tragédiája általában két igen különböző, sőt részben ellentétes félre oszlik. Az első rész erélyesen indítja meg a cselekvényt; Völura alakja kimagaslik a dráma mozgató erői közül; a konfliktus világos és hatásos; a második félben hiába keres a költő utat a katastropha indokolására. Tristan eljárása, Isolde beteges búsulása, Marke passivitása, a mellékalakok zavart szereplése, mind e kapkodó részletek eléggé bizonyítják, hogy a szerző belátta, hogy a Tristan-monda epikai alakja nem vihető át a drámába, de segíteni a monda hiányain nem volt képes. Hogy költeménye mégis élvezetes olvasmány, azt leginkább egyes szépségeknek, különösen a szép nyelvnek és stílusnak is tulajdoníthatni. A színpadról nem volt sehol maradandó hatása. A színházak repertoireja elég darabot mutat fel, melyeknek első fele gyöngö és hatástalan; hanem darab, melynek utolsó két felvonása el van hibázva, nem tarthatja magát a színpadon.

A többi Tristan-drámák nem is jutottak a színpadra. Weilen utódja, Schneegans Lajos, nem is írta darabját*) a

---

*) *Tristan. Trauerspiel in fünf Aufzügen, mit einem Vorspiel* von Ludwig Schneegans. Leipzig, 1865.

színpad számára és csak utólag jelölte meg azon változtatásokat, melyekkel művét előadásra valóvá alakíthatni vélte. Azt hiszem, a szerző nem járt el kellő szigorral e rövidítéseknél és javításoknál; darabja az általa körvonalzott alakban sem előadásra való; de másrészt azt hiszem, hogy Schneegans darabja megérdemelné az átdolgozást, mert hatásos tragédia, melyben a költőnek a monda eredeti alakja iránti kegyeletet a modern felfogás igényeivel egyesíteni, illetőleg kiegyeztetni sikerült.

Schneegans, ellentétben a többi Tristan-dramatikusokkal, a monda második részében ragaszkodik inkább a hagyományhoz; az első félben lehető önállósággal lép föl. Nála Tristan nem sebesül meg és nem kénytelen Irhonban gyógyulást keresni, nála ezért nincs szükség arra, hogy a királyasszony varázszereket ismerjen, s így mellőzi a költő a bájitalt is. Főöslegesen hangsúlyoznom, hogy e mű ily módon mennyire közeledik modern világnézetünkhöz. De mintha — nem egészen alap nélkül — attól tartott volna, hogy a Tristan-monda megszűnik bájital nélkül Tristan-monda lenni, legalább külső motívumképen szötte a varázssitalt, még pedig igen költőiesen művébe: midőn Tristan és Isolde, kik titokban rég szeretik egymást, már készülnek a vallomásra, a hajósok balladát énekelnek a bájital varázsáról, mely természetesen a szerelmesek hangulatára mély hatással van. Schneegans darabjának egyik legszebb jelessége Marke jellemzése. A király a többi művekben mindenütt igen jószívű, bizalomteljes, könnyen megbocsátó és mélyebb lelki harc nélkül resignáló férfinak van föltüntetve; itt Marke szereti a királynét és a legnagyobb fájdalommal érzi azon csapást, melyet Isolde és kedvesének hűtlensége szívére és becsületére mért. A tragédia második felében hű maradt a költő a tradícióhoz, még a második Isoldet is szerepelteti. Ez nem válik a dráma előnyére; a cselekvény ez által hosszadalmassá, kuszálttá lesz, a nélkül, hogy érdeken nyert volna. A második Isoldenek a drámában szerepeltetése már azon okból sem helyeselhető, mert az ő föllépésével voltaképen új cselekvény veszi kezdetét — a színmű negyedik vagy ötödik felvonásában! Legszebb Schneegans művében az alapfelfogás, mely természetesen az egész darabon végig vonúl, de főleg Marke utolsó jelenetében megragadó kifejezést nyer. Marke teljesen magára veszi a

bünt*) — miben a költő kétségtelenül Kurz Hermann ösvényén halad, — s így kiengesztel a boldogtalanok sorsával. Csak ily felfogás tünteti föl a monda tragikai jelentőségét.**) Hűség állt hűséggel szemben és becsület küzdött becsület ellen. Így fejlődött konfliktus, mely vészes végre vezetett. A szerelmesek lábbal tapossák a hűséget és vétének az erkölcsösség egyik legszentebb törvénye ellen. A bűnösök halállal bünhődnek, de a ki ellen vétettek s a ki részben oka volt boldogtalanságuknak, az megbocsát nekik és könnyet hullat sírhantjokra.

Alig beszélhetünk Tristan-drámáról, ha a költő a monda leglényegesebb elemeit elhagyja, illetőleg újakkal helyettesíti. Hogy azonban a monda eredeti elemeivel is lehet költeményt alkotni, mely a monda szelleméből igen keveset vesz át és egészen idegenszerűen hat az olvasóra, mutatja Gehrke darabja.***) E tragédiában megtaláljuk az egész mondát: Tristan Tantris név alatt él Irhonban, Isolde meggyógyítja mérges sebé, a hős óriással (a sárkány helyett) küzd meg és haza viszi Marke aráját, út közben megiszszák a bájitalt stb. Csak a vége eltérő: Tristant egy titkos versenytársa, ki szintén szereti Isoldet, gyilkolja meg, mire Isolde a gyilkost és

*) O bin ich nicht
 Ein Mann des Jammers, ein fluchwürdger Mann,
 Ein blind Geborner? Hab' ich doch die Ehe,
 Die heilige Frucht der Liebe, kalt berechnend,
 Entwürdigt und den wahren Liebesbund,
 Den unantastbar göttlichen, zerrissen.
 Was sah' ich nicht, als beide vor mir standen,
 Dass sie sich angehörten! Dass sie Gott
 Geschaffen für einander! Und ich wagte,
 Ein Thor, mit Menschenwitz hineinzufahren,
 Das Heiligthum zu höhnen mit Gewalt,
 Die Jugend anzuschmieden an mein Alter,
 Das warme Leben an den kalten Tod.
 Zwei Kinder hätt' ich liebend sehen können, —
 Zwei Opfer hab' ich frevelnd hingeschlachtet
 In schönödem Wahn. Da liegt mein blutend Werk,
 Und dieses Schweigen klagt den Mörder an.

**) R. Bechstein: *Tristan und Isolt in deutschen Dichtungen der Neuzeit.* Leipzig, 1876. p. 109.

***) *Isolde. Tragödie in drei Akten* von Robert Gehrke. Berlin, 1869.

önmagát megmérgezi. Hiányzik az egész darabban a kellő összefüggés és a plastikai jellemzés. A munka, úgy látszik, fiatalkori kísérlet, mely semmiképen sem nevezhető sikerültnek. A jellemzés gyöngé; a gyilkos valóságos színpadi gazember, milyent számtalan rossz drámában találni; és hogy a meggyilkolt Morolt szelleme is jár a háttérben és befoly a cselekvényre, nem kölesönöz a darabnak Shakespearei szellemet és nem emeli annak hatását. Isolde viszonya Markehez, a bűnösök bűnhődése, az egész darab alapeszméje kellemetlen homályban marad. A szerző a színpad igényeit sem látszik ismerni, mert compositiója e szempontból is igen hiányos. A verselés azonban szép, és a szerző a nyelvben és stílusban, valamint a beleszótt eszmei anyagban művelt és nem tehetőségtelen férfiúnak mutatja magát.

Az utolsó Tristan-dráma Robert Károly műve. *) E név alatt a *Philosophie des Unbewussten* nagynevű és nagytehetségű szerzője, Eduard von Hartmann, lappang. Hartmann kétségtelenül nem mindennapi költői tehetség, de kevés benne az önállóság. Egyik drámájában (*David und Bathseba*), saját nyílt vallomása szerint, felhasználta Meissner Alfred egy ismeretes szomorújátékát (*Das Weib des Urias*), de annyira, hogy a dolog irodalmi botránynya nőtt ki, melyben Meissner a philosophust egyenesen idegen birtok elsajátításával vádolta, a mely vád ellen Hartmann nem maga szállt síkra, hanem tanítványaival védette magát. **) Tristan-drá-

---

*) *Dramatische Dichtungen* von Carl Robert. (Tartalma: *Ueber ältere und moderne Tragoedienstoffe* (előszó gyanánt), és két tragédia: *Tristan und Isolde* és *David und Bathseba*). Berlin, 1871. Az előszó figyelemre méltó, ha nem is osztozunk teljesen a szellemes szerző fel fogásában, ki a komoedia számára okvetetlenül szükségesnek, a polgári színműnél természetesen és jogosítottnak tartja a modern anyagot, de a tragédia részére lehető távol eső időből akarja választani a cselekvényt. A mit e nézete indokolására szellemesen elmond, érdekléssel fogja olvasni, ki aesthetikai s főleg dramaturgiai kérdésekkel foglalkozik, de kevesen lesznek, kik Hartmannnak a modern anyagok ellen felhozott érveit megcáfollhatatlanoknak tartják.

**) Meissner a Lindau-féle *Gegenwart*ban támadta meg Hartmannnt, mire ennek védelmére a következő füzet jelent meg: *Ueber Wesen und Wahl dramatischer Stoffe. Kritische Glossen zu David und Bathseba bei Alfred Meissner und F. von Hartmann*, von Moritz Venetianer. Berlin, 1873. E füzetben Meissner támadó cikkei is le vannak nyomtatva.

mája pedig határozottan Wagner befolyása alatt készült; Hartmann művének némely momentumai egyenesen Wagner szövegéből származnak.

Az előszóban kijelenti Hartmann, hogy a Tristan-dráma megírására első sorban azon törekvése bírta őt reá, hogy „a mondat egyszer minden elavult (korellenes) motivumtól megszabadítsa.“ Továbbá hozzá teszi, hogy elavultnak főleg a varázsital szerepét tekinti és azon kényes motivumot, melyet, Roeber kivételével, a többi Tristan-dramatikus is mellőzött, hogy t. i. Brangaene helyettesíti Isoldet a nászéjen. Ez utóbbi körülményt ethikai és aesthetikai szempontból itéli el a jelenkori közönség ízlése; a bájital ellen csak aesthetikai kifogásaink lehetnek, a mennyiben e motivum nem fér össze a pszichologiai indokolás főkövetelményével. És csodálatos, — a darabban azért a bájitalt mégis csak megtaláljuk! Igen, így okoskodik Hartmann, Isolde bújában mérget akar inni és tévedésből a bájital után nyúl, — lelkét azonban azon hitben tárja fel Tristan előtt, hogy utólszor beszél hozzá; szerelmi vallo-mása így mély alapon nyugszik és megrázóbb hatású. Ez tény; Hartmann e felfogása költői és szellemes; — de mire való akkor a bájital? Nem lehetne az az ital közönséges, ártatlan víz? Hiszen hatása Isoldere ügyis csak ennek téves felfogásában, illetőleg feldúlt kedélyében gyökerezik! A bájital tehát hasonló symbolikus szerepet játszik, mint Wagnernál; sőt a költő még tovább megy és a darab végén egyenesen fejtegeti a symbolumot, kijelentvén, hogy amaz ital csak az isten örökké élő és működő természetének mindenhatóságát jelképezi! Ez természetesen hiába való spekuláció, mely a drámát magát csak elrontani képes. A tulajdonképeni bűnös Hartmannál is Marke király. Többi vonásaiban Hartmann taposott úton jár, s helylyel-közzel majd az egyik, majd a másik Tristan-költőre emlékeztet. Ez önállótlanág kellemetlen hatású azon olvasóra, ki a Tristan-irodalomban jártas; — naiv olvasónak, ki csak az előtte fekvő művet ismeri és élvezi, e tragédia kétség-telenül igen tetszeni fog s azt hiszem a színpadon is hatást

---

Van e vitának érdekes elvi oldala, melyre ismételve bukkan az irodalom-történetirő és aesthetikus, ha azonos vagy rokon tárgyakkak, főleg tehát mondai (mythoszi) és történeti anyagoknak több szerzőtől származó feldolgoásaival van dolga.

tenne, mert conflictusa egyszerű, compositiója ügyes, nyelvezete és stilusa költői. Egyes jelenetek határozott és nem mindennapi színi tehetségről tanúskodnak.

Hartmann tragédiája eddig az utolsó Tristan-dráma. Nem is kételkedhetni azon, hogy nem fog az utolsó maradni. A monda oly szép, oly népszerű, annyira gazdag érdekes momentumokban, a jellemzésben oly széles tért enged és oly érdekes problémákat nyújt a költőnek, hogy kétségtelenül fognak még elegenden találkozni, kik e megragadó és mély költőségében megható anyag drámai feldolgozását megkísérik. A múltkor kiemelttem, hogy a monda további epikai feldolgozását nem találom már indokoltnak, nem azon banális álok miatt, hogy korunk epikus alkotásokra képtelen, hanem mivel Gottfried remekművének gyönyörű fordításai és befejezései szükségtelenné tesznek egy újabb epikai alkotást. Mire való egy új Iliász Homér után? Másképen vagyunk a drámai kísérletekkel. Ezek közt egy sincs — talán Gehrke műve kivételével — mely egyes szépségeket ne tartalmazna, de másrészt egészben véve olyan sincs, mely aesthetikai igényeinknek teljesen megfelelné. Itt tehát még int a babér, melynek elnyerése azonban e téren is csak a nagy, a kiváló tehetségnek sikerülhet.

HEINRICH GUSZTÁV.

AZ ÚJ CSALÁD.

Rajz.

Tuzok Szaniszlónak, a híres vadásznak, életében soha sem volt szerencsétlenebb s a harkai erdő üldözött benszülőtteinek szerencsésebb napjok. Nem hiába roszaabb kedvvel még sohasem indúlt útnak. Reggel, mikor a tarisznyát, csutorát és dohányzacskót meg kellett volna tölteni: az öreg János nem volt kéznél; mikor az úton a nagy szélben ki kellett volna ütni és kiabált rá, hogy hol az ördögbe maradozik: az öreg János még mindig nem volt kéznél; mikor a Domány uram háza előtt kínálkozott volna egy kis szokás szerinti mulatság a nagy, ember-evő kutyák meghajigálásával: az öreg János csak nem volt kéznél még akkor sem. Biz' az öreg János már nem lesz kéznél többet sohasem! Így történt, hogy a Domány uram kutyái elkísérték a híres vadászt egész a temető-sorig s kísérték volna még talán tovább is, ha a sintér-ház udvaráról rokonaik baljóslatú jajveszéklése meg nem üti füleiket és hangosan nem tanácsolja nekik az ideje korán való visszavonulást.

Tuzok Szaniszló tehát egyedül tartott az erdőnek. Füttyörészni kezdett s a mint a sok hamis hang közül egynehány valahogy útat talált kifelé a prémes bekecs fölkhajtott gallérján keresztül, jó formán az ismeretes nótát fújhatta, mely János halálát kesergi, ki sohasem fogja többé mondani sem a Tiszának, sem a Bodrinak, hogy: Tisza ne, Bodri ne! De a zene, mely különben köztudomás szerint annyi bánatos szívre szokott megnyugtatóan hatni, ez úttal nem igen mutatkozhatott célra vezetőnek, mert a vadász úr egy erőteljes, türelmetlen kifakadással a közepén szakította félbe. Igaz, hogy

zavaróan rikoltott bele háta mögött a postakocsis harsány kürtje s mellette a fölpálinkázott katona tiroli nótája, melynek rekedt hangjai figyelmeztetni akarták a netalán merényleni szándékozókat, hogy a pénzes levelek ennek utána rendesen fegyveres fődözettel fognak útnazni.

A postás szekér gyorsan vágatott el Tuzok Szaniszló mellett, ki csöndesen baktatott odább a szürke, ködös, hajnali tájon. Ment, mendegélt, néha húzott egyet a csutorából, végig simította hosszú, tüskés bajuszát, és szemmel láthatóan el volt mélyedve. Bizonyára senki sem hinné a méltán nagy hírű vadirtó ismerősei közül, de én saját szájából hallottam, hogy az első nyúlra, a mely az úton keresztül szaladt előtte, nem emelt fegyvert.

— Biz' isten, nem tudom, hogyan történt, — mondá. — Az ördög bújjék belém, ha mind e mái napig ki tudtam találni, miképen. De annyi áll, hogy megtörtént. Hanem hogy mi az istennyila állította meg az eszemet egyszerre, az aztán titok.

Az álmélkodásnak efféle méla kifejezései között szokott megemlékezni e csodálatos mulasztásról, melylyel az napi szerencsését tönkre tette. A vadász-babona teljesedett rajta. Egyre bóczorgott hol a nedves földeken, hol benn az erdőben — a puskája egyszer vállán, egyszer kezében — de mind hiába. Mintha a szemei is roszabbúl látnának, vagy vad nem mutatkoznék sehol s a kezei nehezebbek, reszketősebbek lennének, mint rendesen. A mit nagy ritkán látott, akár szárnyas volt, akár futó vad, nem tudta meglőni; a mit meg nem látott, azt még kevésbé. Morgott, káromkodott magában eleget, az el is sült; hanem az áldozatok friss egészségben sétáltak odább előle. Dél tájt kikerült az országútra, melyen épen akkor hajtattott el halálos ellensége, a csöpp-esküdt, ki jóllehet rendkívül kicsiny volt (a mint Tuzok úr mondani szokta: csak messzelátóval látott föl maga fölött a katona-mértékig), de csipős, mint a bors. Mikor látta, hogy még egy árva fogoly sem lóg a Szaniszló tarisznáján, szíveskedő előzékenységgel kiáltott rá:

— Tuzok bácsi, talán segíthetnék valamit hazavinni a kocsimon abból a tömérdek vadból?! Meg talál bele szakadni hazáig.

Hanem ugyan csapott is ám rögtön a lovai közé, hogy csak úgy fülhegygyel hallotta, a mit utána kiáltottak:

— Csupa hitvány ökölnyi nyúl jár erre. Gondoltam, hogy te is elvetődöl. Nem érdemes a sörétre.

Hogy a visszatörülés, mely e gúnyos szavakban nyilatkozott, nagyon is finom, sőt gyöngéd volt olyan ember irányában, kit már ő maga több ízben megfenyegetett, hogy ráadja mentének a keztyűjét és mindenestől bedugja egyik csizmája szárába — maga is érezte s egy nagy dühöset mordúlt háta mögé :

— Hallja kend, János, ezen a csöpp-esküdtön nekünk valami nagy csúfságot kellene tennünk!

Azután fölemelte a rettenetes ökleit utána. De a könnyű stájer-kocsi már akkor messze járt s a harkai harang szava csöndesen rezegni kezdett a távolból a nedves, őszi levegőben. Dél volt s az úton egy-két ebédvivő menyecske sietett. Tuzok Szaniszló meglepő gyorsasággal feledkezett el a rövid összeütközésről s derengeni kezdett benne a sejtelen, hogy nincsen abban a rendes, józan, biztos állapotban, mely okvetetlen megkívánatik ahhoz, hogy bármely vadászati kirándulást óhajtott siker koronázzon. Az ebédétől várt jobb fordulatot. Az erdőszélen épen rözse volt hívogató rakásba gyűjtve; azon nyújtózott el az óriás, az erdei nyugágy iszonyú ropogása között. Lekerítette válláról a tarisznyát meg a csutorát s az első kortyot útmutatónak előre küldte. Azután — a nélkül, hogy visszatekintett volna — szokása szerint hátra nyújtotta az öreg Jánosnak. Az már érteni szokta ezt a mozdulatot s kihúzta belőle a maga részét. Most azonban nem értette el; csak egy szemtelen veréb ugrott a csutorára, különben illetetlen maradt az. Szaniszló úr egyszer megúnta a hosszas kínálást s ráförmedt maga mögött a nagy semmire :

— Hát a ki szégyenlős mindene van kendnek, minek uraltatja annyit magát?!

A rossz kedvű Nimród ilyenforma, maga-magával folytatott tréfákban keresett mulatságot. Igenis, mikor az egészet nekem elbeszélte, határozottan emlékezem rá, hogy mulatságot mondott és nem vígasztalást, s minthogy — a kifejezést több ízben ismételvén — némi súlyt látszott rá helyezni, a magam részéről én is kötelességemnek ismerem ugyanezt a szót használni. Jóllehet talán egy kis vígasztalás is elkelt volna nála, mert mindenestre rosszul esett neki a tudat, hogy nincs már és nem is lesz soha többé — sem itt kinn az

erdőn, sem odahaza borozó asztalánál — háta mögött az öreg huszár, ki helyéről húsz álló esztendőn keresztül egyszer sem tágitott. Annak a goromba tréfái és durva hűsége feledtették el vele annyira-mennyire az asszonyt. Az asszonyt!

— Bizony a lábába szállt már kendnek is az esze, — pörölt Szaniszló úr a nagy semmivel, mikor egy újabb fölhajtásra megkordult a csutora gyomra. Hát nem tudta kend nyakig megtölteni?

Egy kis szél kerekedett, mintha távol, benn a száraz fák között fájlódva fütyörészne valaki. Mikor kitalált az erdőből, megörült, hogy itt emberre bukkant s a rózse-rakás közt patogva, dűnnyögve keresett helyet magának. De nem igen találhatott, mert nemsokára már megint a távolból hallatszott elnyújtott, bús fütyölése.

Tuzok úr félre tette a puskáját s feje alá illesztvén hatalmas karját, az ebéd utáni álommal próbálkozott.

Az asszonyt! Igen, az asszonyt! Csak akkorka volt, mint egy pipiske; olyan fürge, mint egy fürj s mégis olyan szelid, mint egy fiók-galamb. Hogyan be tudta ez a kicsike kis madár melegíteni azt a nagy, barátságtalan, ősi fészket a templom-piaczon! Ragyogott a tüzes szemeitől az egész komor ház és ezüst hangjától minden szöglet visszhangzott, mintha édeskeserves nóták járnának a szíve körül, a ki csak belépett a kapun. Mennyire félt a puskától (még attól is, a melyiknek már kakasa sem volt); mekkorákat sikoltott, mikor úgy tréfából ráfogta a fegyvert és mégis milyen nagyokat tudott kaczagni örömeiben, mikor estenden megrakodva tért haza s szedte elő a szegény nyulat, és akasztotta le a foglyokat meg a szalonkákat! Csak egy szegény hajó-ács leánya volt; de életében soha, soha sem bánta meg, hogy leereszkedett hozzá. Az volt az asszony!

A száraz ágon egy vékony czinege ugrált az elnyújtózott vadász fölött s csúfolkodó, idéetlen hangján füttyentett egyet-egyed, a mint a sivító szél kergette. Szaniszló úr csak nem boldogult az álommal, — pedig egyhangú, durva mulatságban folyt élteinek legszebb álmát álmodta.

Valóban a legszebbet. Keveset szokott beszélni róla, de ha később néha rájött a szó víg férfitársaságokban (az asszonyokat állhatatosan kerülte) nem igen érzelmes, de annál erőteljesebb kifejezéssel úgy szokott megemlékezni róla, hogy

soha házba olyan nagyon bele nem vágott az istennyila, mint az ő kuriájába azon a bizonyos napon. Varjú Vinceze, a vén korhely, ilyenkor hamis pislogással oldalba szokta lökni a szomszédjait s miután bizonyos volt benne, hogy Szaniszló úr most se lát se hall, goromba ökleivel megdörzsölgötte a szemeit. E kis mimika aztán mindig némi titkos derűtséget eredményezett.

Azon a bizonyos napon pedig nem történt egyéb, mint hogy a kis madár — épen akkor, mikor anyányivá lett volna — mindörökre elszállott.

Szaniszló úr attól fogva nem igen szereti az asszonyokat és a gyermekeket. Eszébe-eszébe jut róluk az, a ki volt és az, a ki nem is volt. Magára maradt; — nem, az öreg Jánosra maradt. Az megbíztatta, hogy ne legyen gondja semmire, míg ötet látja. Egyéb vígasztalót nem tudott kitalálni neki, mint hogy önérzettel pödörgette a bajuszát, mintegy azt akarván megértetni gazdájával, hogy az sem épen az utolsó ember, a ki ennek utána gondját fogja viselni. Meg is tette becsületesen. Meg az elhagyatott házban és kinn a zivataros csatamezőn, a hol urát egy gonosz, zivataros téli napon fagybavérbe találta s megnyomorítva a vasas németek patkóiból. Megtette akkor is, a mint a szomorú ébredés után a vérszomjas két fejű sas elől, melyre hiába vadásztak, itt a harkai erdőn kellett bújdokolnia. Akkor is csak azt mondta, hogy ne legyen gondja semmire és a tarisznyával meg a pinczetokkal hűségesebben megjelent minden este a biblai hollónál. Morgolódása nem volt barátságos; de Szaniszló úr megszokta, hogy minden reggel arra ébredjen föl. Azok közé a nagy, homályos falak közé illett is, és semmi sem maradt a régi szebb napokból közöttük, mint ez az öreg ember. Sohasem tágitott gazdája háta mögül, akár arról volt szó, hogy a hosszú téli estéket bor mellett elöljék; akár arról, hogy vadászás közben tilosba kerülvén, az urasági jáger előtt bűnbaknak álljon; akár arról, hogy az adót exekváló katonákat az udvarra be ne ereszsзék. A mi gonosz emléke volt Szaniszló úrnak, arra földet hányt és tudni sem tudott róla; a mi tréfát kigondolt, arra mindjárt kész volt ráadni a vén fejét; a mi fáradsága, azt megkönnyítette; a mi rossz kedve volt, azt végire juttatta azzal, hogy még elégületlenebbül morgott. Húsz esztendeje mondta ki először gazdája előtt a nevezetes elvet, hogy az asszony

csak olyan a világon: ha van, az is jó, ha nincs, az is jó; s azóta minden tőle kitelhető módon igyekezett bebizonyítani, hogy — ámbár akkor Szaniszló úr dühében a két csövű puskát is ráfogta — mégis neki volt igaz. Mert íme így is jó. Tudja ő mi a becsület élők és holtak iránt, hanem azért a mi igaz, az igaz. Van-e gondja valamire a tekintetes úrnak?!

Az öreg huszár negyednapja utólszor ismételte gazdájának (ki valami jó melegítő rácz-ürmöst akart belediktálni az elnyütt katona-pokrócz alatt didergő vén emberbe s úgy ráfütött nagy buzgóságában, hogy majd megfuladtak), hogy semmire se legyen gondja, — és azon az éjszakán meg is halt. A nagy házban most már igazán maga maradt a híres vadász.

Soha soha ilyen éjszakát! Még kilát az ablakon a templom-piaczra és látja a három lámpást a nagy koresma meg a szegények háza előtt. De a kis csillagok elkezdenek reszketni égő szemei előtt, keringőznek, futnak, bújkálnak, halaványodnak s végre láthatatlanokká lesznek a messzeségben. Megmozdúl, megrendül minden alatta, körülötte: a templom, a házsor, a piac, a maga udvara, háza; nagy zúgás, ropogás, dörgés között, mintha földindulás lenne, eltávolodik minden. Csak ez az egy sötét, füstös szoba marad itt és ő maga nehéz lélegzeteket szedve a kopott medvebőrön. Mindenfelől végetlen sivatag veszi körül. Sem ember, sem hang, sem világosság, sem sírnak való föld sehol. De csitt; valami elő mégis! Nesz keletkezik a sarokban, vele szemközt. Egy pók, mely rettentő gyorsasággal szövi hálóját. Egy csúf, nagy, keresztes pók, épen azon a helyen, a hova tegnap még a bölesőt akarták állítani. Az undok állat pillanatról pillanatra nő; már valóságos szörny, melynek vörös szemei félelmesen világlanak az elhagyatott szobában. Szó, egyre szó s hálója már-már egészen beborítja a zöld penészvirágos falakat. Csak szó. A szál, melylyel dolgozik, egész kötélle vastagszik. Összevissza fon vele mindent: a padlót, a falakat, a tetőt s utálatoson rángatózó lábaival ide-oda szaladgál. Kísérteties sietséggel szó. Már a gazdát is körülfonja. Lekötözi karjait, lábait, derekát; azután mellén telepedik és nyaka körül sodorja a fojtó kötelet. Az alvó szemei kidülednek a fájdalomtól; ezer csillag reszket előtte piros fényben, — mintha a szörny szemeitől kapnák a világosságot —, de a hogy

sisteregve, vakítva tovább sziporkáznak, megint csak a kietlen némaság, a semmi veszi körül. A szörny vigyorog rá és mérget tajtékzó szájával közeledik arcza felé. Ordít, de senki sem hallja. Egyedül van.

Ekkor a magasból egy esőcsepp jött segítségére.

Fölebredt rá s fölegyenesedett száraz galyakból vetett ágján. Sokáig alhatott, mert már sötétedett. A szél, mely az imént csak kötekedett, neki dühödve nyargalt s rázta föl egymásután a fákat álmukból, melybe csak nemrég szenderedtek. Az égen nehéz felhők vonultak át, mint siető útasok, kik fejük tetejéig beburkolóznak sötét köpenyeikbe, mert nem érdekli őket a vidék. A harkai toronytetőt eltakarta a sűrűn ereszkedő köd s a nedves, süppedékes út nyisztergette a lépések alatt. Hideg volt s az eső csöpögni kezdett.

Szaniszló úr nem feledte el puskája száját lefelé fordítani s úgy indult útnak.

— Na János az . . . — kezdte szokott morgását, de torkán akadt a szó.

Egyszerre megborzongott s hallgatva sietett be az erdőbe, hogy a rövidebb úton átvágjon haza felé. Inni szeretett volna, de a csutora üres volt. Nem nyújtotta többé hátra; elment a kedve a tréfától. Némán, komoran haladt előre. Már tudta baját s nem titkolhatta maga előtt, hogy ez az. A csapás ott ült lelkén s a nehéz álom után egy pillanatra sem tágitott. Oly kihalt és sötét volt minden körülötte, mintha ez az út csak álmának folytatása lenne. Kiütött, hogy pipára gyújt; de a vörösés fénynyel szikrázó taplót mérgesen hajította el. A szörnyű szemekre emlékeztette, melyek az éjjel megkínózták. Levágta fejét, hanem lépten-nyomon megbotlott s keresnie kellett az utat. A fák — a mint kopaszon, meg-megcsörrenve állottak körülötte — mintha magánosságukra panaszkodnának. Csak e száraz törzs, e csupaszigágak maradtak meg, mást mindent elvesztettek a jobb idők-ből: virágaikat, a madarat ágaik közül, lombjaikat. Rendkívül hosszúnak tetszett előtte ma ez az út. Alig várta, hogy haza érjen, haza a sötét, füstös, szemetes, takarítatlan szobába, hol vetetlen ágy várja. De vajon el tud-e aludni, ha nem hallja kinn a puskáját tisztító János megszokott morgását? Vajon nem fog-e megjelenni csakugyan a pók a sarokban? Sohasem érezte ennyire egyedül magát.

Az eső egyre sűrűbben hullott, a hideg szél egyre szilajabban füttyült.

Egyszer csak a fák között gyermeksírást hallott. Arra tartott; de a sírás egyszerre megszűnt, mintha a sivító szél kapta volna el előle a hangokat. Szaniszló úr hajtogatta félre az ágakat, benézett a sötétebb zúgokba; de nem látott semmit.

Alig indúlt azonban tovább, a szepegés újra megütötte füleit. Hirtelen arra fordúlt, gyorsan áttörtetett a bokrokon, nagy lépésekkel meglábolt egy pocsolyát s egy nagy, vén tölgyfa alatt megtalálta, a mit keresett. Két kis gyermek kuczorgott ott ázva-fázva a szélben és esőben. Egy kis hatlét éves leány, a ki szepegett, s egy valamivel nagyobb fiú, a ki csitította. Elég gyámoltalan állapotban voltak; a vén tölgy-anyóka is szánakozva csapkodta össze száraz kezeit fölöttük és csóválta fejét, hogy épen most tudtak ide kerülni a nyomorútlak, mikor semmi menedéket nem adhat nekik. A szomszéd vadkörtefa is szívesen szolgálna, de épen most nincsen semmije idehaza.

A kicsinyeken szemmel látható volt az elhagyatottság. Elnyűtt, szakadozott, sáros ruhácskájok rávallott, hogy hol van hazájok: az isten szabad ege alatt; sápadt arcuk, sovár, vöröses szemeik pedig siettek bemutatni útitársukat: az éhséget. A lányka öltözete tisztább volt, bár rongyos és vékony; a fiú hosszú kabátja csupa sár. Bizonyosan ebbe takargatta bele éjszakára kis hűgát, kinek kendőcskéjén nagy, kerek égésfolt sejtette, hogy a gyermekek tüzet is rakhattak valamerre. A fiú mezitláb volt, a lány lábain pedig nagy, idomtalan csizmák, bizonyosan a bátyjáéi. Mosdatlan arcukon az eltévedtek rémülete; de a fiú e mellett igyekezett bátorságot mutatni.

A mint észrevették a feléjük közeledő nagy, öles, torzonborz embert, mind a ketten megijedtek. A kis leány egyszerre abbahagyta a szepegést s erősen belefogózott bátyjába, ki mogorván kandikált elő a nagy tölgyfa törzsöke mögül, mintha ellenség ellen készülné e némileg védett helyzetből oltalmazni magát.

Tuzok Szaniszlónak kissé nehezen forgó elméje nem tudta ezt olyan világosan elgondolni, de mégis csak az hatotta meg, hogy: íme ez a két, ökölnyi kis teremtés, a ki

még semmit sem véthetett, már ellenségének tekinti a világot és rejtőzik előle. A barátságos hang és szavak nem igen voltak kenyere; most sem erőltette, a mint megszólalt:

— Hát ti kik vagytok? Mi a ménkűt kódorogtok itt ebben a czudar időben?

A gyermekek összedugták kóczos szőke fejeiket, lélegzetüket visszafojtva pislogtak föl a rettentő emberre s nem mertek felelni.

— Halljátok, tudom ám én hogyan kell a csavargók száját kinyitni, — morgolódott fenyegetőzve a vadász. — Várjatok csak, várjatok.

És lassan előszedte a tüzi szerszámát, hogy pipára gyújtson.

A fiú egy pár lépést hátrált, mintha a minden esetre tanácsosnak mutatkozó megszaladást fontolgatná és igyekeznék lehetővé tenni. Magával húzta hűgát is, ki újra szepegni kezdett és megrettentében reszketve dadogta, hogy:

— Mink a bogádi korcs . . .

— Ne mondd meg, — mordúlt szavába hirtelen a fiú és egyre daczosabban nézett.

De már akkor gallérja ott volt a Szaniszló úr markában.

— Ebattna csavargója, hasítottak-e már szíjját a hátad-ból? — förmedt rá ez és kicsatolta tarisznyáját, elővette kenyerét, sonkáját.

— No hát majd én hasítok, — és odanyújtotta a gyermekeknek mindenét.

A négy kis fénytelen szem egy pillanat alatt nagyra nőtt s a sápadt arczocskákról minden, de minden eltűnt, kivéve a mohó éhséget.

— Netek, lakjatok jól!

A fiú előbb a lánynak tört a kenyérből is, a sódarból is. Egy perczig tűnődött rajta, hogy nem neki járna-e, mint idősebbnek, a nagyobbik darab; hanem aztán mégis csak a kis hűgának adta.

— Egyél Évike.

Úgy ettek, olyan mohón, olyan vigyázatlanul, mint két kis kikoplalt veréb, melynek félénkségét megtöri az éhség s a hívogató szemet ott kapkodja, falja a félelmes ellenség tőszomszédságában.

Az eső e közben folyvást hullott, az ég sötétedett s

Szaniszló úr, ki egy fának düleszkedve gyönyörködött a verébfiakban, a hazamenetelre gondolt. De ezt a két kis eltévedt férget csak kivezeti már valahogyan a sűrűségből.

— Eltévedtetek úgy-e hiábavalók? Hogy mertetek ilyen messzire elcsavarogni fészekért? Eltévedtetek?

— El, — felelt a kis leány tele szájjal.

— Hát hol laktok?

— Már sehol sem lakunk, — szepegett a kis leány, — mert az isten adta, az isten elvette.

— Mit vett el az isten?

— Azt monda az édesszülénk, mikor a házunk égett és ríttunk, hogy csak azt kell mondani.

— Hát Bogádon volt a házatok? Ki az édesszülétek?

Évike már felelni akart, de bátyja újra tiltakozott a könyökével.

— Ne mondd meg, Évi, — súgta, de már nem olyan zordonan, csak úgy, mintha szeretné, ha meg sem hallaná az idegen úr, a ki jól tartotta őket.

— Hallgatsz kölyök?! — rivallt rá Tuzok Szaniszló. Ebben a minutumban . . . No gyere hát ide te, kis veréb.

A rettentő fenyegetés hirtelen igen jó fordulatot vett. Miután látta a vadász úr, hogy ezeket innen bajos lesz egyhamar elmozdítani, egy kissé védettebb helyre letelepedett, a lányt térdére ültette, a vonogatózó fiút pedig maga mellé húzta. Évike szemérmesen rágicsálta ázott kötényét, de barátságosan, lopva föl-fölvetette szemeit az idegenre. A barátságos szemek világítanak éjjel is, mint a csillagok. Ebből a kis mosdatlan, kuszált, szennyes arczból úgy tűntek egyszerre elő, mint a szürke bokorból a hogyan egyszerre kifakadnak a kék nefelejtsek. A gyermeket nagyon meghathatta a símogatás.

— Azt keressük most itt az erdőben, — suttogta kérdés nélkül. — Az édesszülénket keressük.

A fiú némán rántott egyet a szoknyácskáján és szégyenletében háládatlansága fölött, félrefordult. De nem tudta nem látni azt az intő újjat, mely megtiltotta és megtiltja nekik a szólást. Hanem lúga már egészen nekibátorodott s biztatva szólt hozzá:

— Ne bánts Sanyi, hátha ez a . . . ez a . . . meg tudná mondani, hová lett a szülénk?

Sanyinak nem volt többé semmi kifogása. Mozdulatlanul állt félre fordúlva és elgondolkodva harapdálta az ujját.

— Bizony tudom ám! — kiáltott a vadász. — Nekem van egy olyan botom, ha ráülök, ott vagyok, a hol akarok. Csak nyissátok ki becsületesen a szátokat, mondjátok meg, kik vagytok, mik vagytok, ki az anyátok, hol hagyátok, — aztán a többi az én gondom.

Sanyi megfordult és mind a ketten szótlán álmétkodással néztek a hatalmas óriásra.

— Hát hol van az a botja? — kérdezte végre a fiú, miután a csoda-paripát sehol sem bírta fölfedezni. Aztán kételkedve, elgondolkodva tette hozzá: — Talán nincs is olyan bot.

— Nem tudom, mire taníthattak az iskolában, Sanyi, ha még arról sem hallottál, — igyekezett legyőzni a föltámadt kétséget Szaniszló úr, ki régen, nagyon régen, isten tudja mióta nem volt ilyen beszédes és barátságos. — Otthon van a botom. Hanem addig innen egy tapodtat sem mozdulok érte, míg mindent ki nem vallotok. Azt mondjátok, hogy az anyátokat keresitek. Hát mikor vesztettétek el?

Újra a kis leány felelgetett:

— Tegnap hajnalban.

— Azóta csavarogtok?

— Azóta.

— Azóta nem ettetek?

— Bizony . . . . 'iszen kínálgatott tegnap a Púpos Jutka . . . tudja az, a ki kigyókat tart a keblibe, aztán ijesztgeti vele a gyerekeket, mikor csúfolják? . .

— Tudom Évike, tudom; engem is megijesztett már.

— No hát az meglátott bennünket az úton, aztán kínált egy darab száraz kenyérral, hanem csak be akart volna vele csalogatni a faluba, ha el nem szaladtunk volna.

— De hát hol vesztettétek el az anyátokat, hogy itt keresitek?

— A mátyási erdő szélén, a hol háltunk.

A fiú, ki már szinte szeretett volna részt venni a beszélgetésben, nem talált jobb alkalmat ennél, hogy a vadász úr figyelmét magára vonja.

— Nem is ott, — mordult bele hűga szavába.

Tuzok Szaniszló megragadta a kínálkozó alkalmat és biztatva veregette meg Sanyi vállát.

— Jól van fiam; látom, hogy megjött az eszed. Te vagy az okosabbik, te mondj el mindent sorjában, a mint történt. Mondd meg hát, mi neved?

— Édesapám uramat Kerekes Jánosnak hívják, — kezdte csöndes tartózkodással Sanyi, — hanem mikor a korcsmánk leégett, az is bennégett.

— Akkor mondta az édesszülenk, hogy az isten adta, az isten elvette, — kottyant bele a leány.

— Csak tovább, Sanyi, tovább.

— Nekünk még akkor éjszaka el kellett bújdosnunk hazulról. Az édesszülenk úgy meg volt ijedve a nagy világságtól, hogy féltében csak a banai majornál jött meg a szava.

Évike megint beleszólt:

— Aztán olyan hideg volt, hogy mink a Sanyival nagyon dideregtünk, a szülenk képiról meg csak úgy folyt a verejték, mikor odaszorított, hogy ne féljek.

A fiú már integetett is hűgának, hogy csak hagyja beszélni ötet.

— Ott parancsolt ránk, hogy akár ki kérdezné, senkinek ne mondjuk meg, kik vagyunk, hogyan hínak.

Szaniszló úr, mikor a gyermek itt egyszerre akadozott és elhallgatott, csöndesen biztatni kezdte.

— Ne félj, fiam semmit. Nem vétettél vele, hogy megmondta. Ha tudta volna a szüled, hogy én velem találkoztok, az is meghagyta volna, hogy nekem mindent elmondjatok. Hát azt nem mondta-e, hogy mért parancsol rátok?

Nagyon közönséges szavak voltak ezek; de a hangra, melyen mondattak, bizonyára nem ismert volna reá sem Varjú Vincze bácsi, sem a csöpp-esküdt. Csak az öreg János emlékezhetett rá, hogy hallotta egynehányszor, mikor ama korán elszállt madarkának könnyű árnyéka megjelent a nagy ház komor falán. A gyermek mindig érti ezt a hangot és tudja, hogy azon nem lehet hazudni.

Sanyi közelebb húzódott Szaniszló úrhoz és már félelem, tartózkodás nélkül folytatta meséjét:

— Csak azért parancsol, aszonta, mert a rossz emberek, a löcselábú zsidó vagy a vörös Cziriák elárulhatnak bennünket, hogy nem vigyáztunk a tűzre. Azután bizonyosan keresnek a vármegye katonái, és ha megtudják, kik vagyunk, megfognak és tömlöczbe visznek. Azért kell nekünk

már ezután bujdosnunk. Azért parancsolt ránk. Pedig úgy is volt, mert a Bognár Jóska — az is velünk jött bújdosni, mert a szülénket nem akarta magában eresztetni, — az még sokkal jobban félt, mint a szülénk, pedig az volt a legerősebb legény a faluban és mindenkit a földhöz tudott vágni. Míg csak velünk volt, mindig rázta a hideg, és mindig meg akart verni bennünket, de az édesszülénk nem hagyott, hanem aszonta neki, hogy inkább ötet bántsa. A Bognár Jóska ránk se nézhetett, mióta azt találtuk kérdezni tőle, hogy hát az édesapánkból mi lett, mer' hát láttuk, hogy ő jött ki legutóljára a házból és a kezibe' volt az édesapánk fokosa, a ki mindig az ágy fölött állt. Fölemelte az öklét és csak úgy hörgött, mint a Varga Istvánék háborodott fia, hogy: meghalt, elégett! Kajátani akart volna, de nem tudott. Aztán az Évike a nagy ijedségben aszonta nekem: bár csak ötet föl ne keltették volna és csak akkor ébredt volna fel, mikor már megégett ő is. Az ám. Úgy-e Évi?

De most meg már a kis lány lett hallgataggá. Az óriás karjai közt úgy reszketett, mint a nyárfalevél, odabújt a kebléhez és nem szólt egy szót sem.

— Hát aztán, Sanyi, hogy volt tovább? Mondd csak fiam, — sürgette a vadász.

— Tudja ám az Évi, csak nem akarja mondani, — bizonyozta a fiú. — Három nap bújdosnunk úgy a mátyási erdőn meg a sárádi szőlők között, hogy embert se láttunk. Ott feküdtünk le harmadnapja egy présháznak a háta mögött. A Bognár Jóskán akkor is rajta volt a hideg és az Évi sírt, mert elővette a csillagos bicsakját és avval fenyegette a szülénket. Azt akartam mondani neki, hogy minek bújdosik akkor velünk, ha nem jó szívvel teszi, de az édesszülénk befogta a számat és elővette a tarisznyából az egész kenyérünket, a mink még volt, és mind odadta nekünk, hogy legyen a miénk. Én aszontam, hogy már nekünk nem kell semmi, de csak nem tette vissza, hanem mind a kettőnket odahúzott magához és még egyszer ránk parancsolt, hogy ha netalán az éjszaka megjönne a vármegye katonái és nekik előre kellene szaladni, csak meg ne mondjuk senkinek, kik vagyunk, mert mind a tömlöczbe jutunk, hogy nem vigyáztunk a tűzre. Ne is féljünk semmit, aszonta, hanem menjünk mindig egyenesen, míg ötet meg nem találjuk itt az erdőben.

Mikor tegnap hajnalban feljött a nap és mink fölébredtünk, az édesszülénk meg a Bognár Jóska nem voltak sehol. Kiáltoztunk, sírtunk, a kenyerünket is ott felejtettük, de nem voltak sehol. Azt keressük. Az édesszülénket. De az isten áldja meg, vadász úr, ne árúljon el bennünket, hogy mink vagyunk azok, a kik a tűzre nem vigyáztunk.

Szaniszló úr fölkelt és bekecsének prémes újjával végig törölte homlokát. A kis leány, kit karjai közt tartott, keservesen sírt. Sanyi, kinek a hosszú elbeszélés egészen elfogyatta a lélegzetét, csak most vetett ügyet rá és odabújva a füléhez, súgta neki:

— Évike, ne búsulj, semmit se búsulj. Hallottad, hogy a vadász úrnak csoda-botja van, a mire fölültet bennünket, aztán egyszerre ott leszünk az édesszülénknél. Nem hallottad? Hanem hát most hol van az a bot?

A szavaknak nem volt nagy hatásuk. A kis leány, mintha mitsem hallott volna, csak pityergett föl-fölfuldokolva tovább s Szaniszló úr gyöngéden símogatta a kóczos, vizes hajacsckáját. Nagy, szürke szemeit rászegezte az elhagyott gyermekekre és sokáig nem felelt Sanyinak, mintha egész belsejében össze-vissza tolakodnának, forrnának a gondolatok, de nem találnák meg az ajak útját kifelé. Mikor végtére megszólalt, hallatszott a szokatlan, akadozó, csöndes beszédén, hogy még most sem tud mindent elmondani, de a mit mond, az már azok közül való.

— Meglesz, fiam, meglesz. Hanem azért haza kell mennem a városba és nektek is velem kell jönnötök.

— Az édesszülénkhez?

— Oda oda.

Megint egy másik gondolat lelkének új, nyughatatlan lakosai közül:

— Oda, de előbb csak velem, én hozzám. . . . Hát olyan nagyon . . . ragaszkodtok . . . az anyátokhoz?

A fiú, úgy látszott, nem igen érti a vontatott kérdést. Csak annyit felelt rá:

— Aszonta, hogy keressük meg.

— Jól van, megkeressük. Odarepülünk hozzá a botomon. De lássátok, már egészen beesteledett, az eső nem áll el és a szél nagyon czudar. Előbb ki kell pihennetek magatokat, mert a röpülésben nagyon el fogtok fáradni. Ne féljeteK semmit.

Én jó helyre viszlek benneteket: egy nagy házba, a hol senki sem lakik, csak én magam. Ott lefektetek jó puha ágyba és mindent kaptok, a mit csak szemetek-szátok kíván.

A fiú újra bámészkodott a csábító ígéretre; fölnézett az idegenre, hogy hihet-e neki; megrázkódott a hideg esőben, sóhajtott egyet és intett, hogy menjenek.

Megindultak. Évike addig szepegett, míg végre elaludt Szaniszló úr erős karjai közt, ki a világért le nem tette volna. Mikor hallotta, milyen fagyoskodva szíjja mellette fogait Sanyi, lekerítette a prémes bekest is és ráadta a fiúra, a ki olyanná lett a sarkáig érő meleg ruhában, mint valami Hüvelyk Matyi-féle portás a törpe-király palotája előtt. Így haladtak az erdő nedves, süppedékes szőnyegén. Már ritkúltak a fák, már látták messziről Karámos városát. A világos ablakok a ködös levegőben halaványan ragyogtak eléjükbe. Az esős, ázott városvégi tájék olyan volt, mintha víz borított volna mindent s a sötét ég csillagai, megtört sugaraikkal, a víz fenekéről ragyogtak volna föl.

Szaniszló úr, mint a pelyhet, oly könnyen vitte Évikét. Jóllehet csak egy szál vadász-zeke volt rajta s azzal is inkább a kis leányt takargatta, mint magát, olyan jó melegen volt minden a szíve körül, a melyet régesrég nem érzett. Mintha csak fényes és illatos júliusi este lett volna, mikor langy szellő fú, virágok nyílnak s titkos suttogossal van minden tele, érezzük a múltat, sejtjük a jövőt, látjuk a távollevőket, élőknek tűnnek föl előttünk a holtak s rég elporlott szívek meleg verését érezzük keblünkön, melyek azt kérdik tőlünk: jó vagy-e hozzám? szeretsz-e még?

A vadász nem a legegyszerűbb utat választotta haza felé. A város alatt vezette Sanyit és vitte Évikét, hogy senkivel ne találkozzanak. De a véletlennek úgy tetszett, hogy a csöppesküdt, ki akkoriban lángoló érzelmekkel kerülgetett valami hárfás cigányleányt, épen ott kószált a kis-ér körül. A mint megpillantja a közeledőket, néz, néz, erőlteti a hiúz szemeit és elkaczagja magát olyan harsány szemtelenséggel, mely a vármegyei közigazgatás e szükséges kerékszögének általánosan ismert tulajdona volt.

— Bizony isten, a vén Tuzok, — csettentett. — Miféle fiahordó az ott hé? Maga az, Tuzok bácsi? Lehetetlen! Miféle kis túzokokat fogott?

Sanyi rettentőn megijedt a támadástól és kereket akart oldani; de a prémes gallér erős kezekben volt.

— Az én gyerekeim! — felelt a híres vadász. — Ezekkel is különb vagyok nálad, öcsém. Az én új családom. Kis tűzokok. Vigyázz, hogy a Kamilla apja fejedhez ne csapja a nagy bögőt.

Az új család! Kimondta a legnagyobb, legerősebb, legjobb eső gondolatot a sok közül, mely benne forrott. Az ő új családja!

Bár kijelentését a csöpp-esküdt gúnyos és szemtelen hahotával kísérte, az óriás egyszerre úgy érezte, mintha büszke lenne rá s büszkeségében a szegény kis leányt oly magasra tartotta föl, hogy a házereszek alól mind föltrebbentek az elült verebek.

Végre haza értek. Szaniszló úr sokkal jobb kedvvel keresgélte elő a kulcsot s nyitotta és zárta az útcza-ajtót, mint ma reggel. Bátor és büszke lépésekkel sietett végig a nagy, kietlen udvar kövein, melynek elhagyatott, rothadozó galambdúczában egy vendég vércse-család víjjogott. Visszhangozhat már a nagy udvar! Benn a szobában természetéhez nem igen illő fürgeséggel gyűjtött gyertyát; aztán vánkosokból és dunyhákból egész piramist rakott, mely épen nem volt ugyan tisztának mondható (esztendő por szállott ki belőle), de ügyetlen rendjében is puha. Abba belefektette Évikét, ki lélegzetét mind nyugtalanabbúl szedve s közbe nyögve is egyet-egyed, tovább aludt. Aztán boldog önelégültséggel vetette bele magát nagy karos-székébe, egy hosszúszarú pipára rágyújtott, összefonta karjait s maga elé állította a törpe portást.

A gyereket nem igen látszott mindaz érdekelni, a mi körülötte történt. Nyugtalanul nézegetett szét s csak a sarkokat vizsgálta.

— Mit keressz, fiú?

— A botot nézem. Talán elmehetnénk még ma este, hogy ebben a csúnya időben ne keressen bennünket odakinn az édesszülénk.

— Nem, Sanyi, azt ma este már nem bántjuk. Most te nyugton lefekszel az Évike mellé, elalszol, ha tetszik, álmodhatol is az édes szülédről; a többivel aztán reggel állj elő.

— Hát majd reggel, — adta meg magát Sanyi, ki már alig érezte tagjait a fáradtságtól s lefeküdt szépen s elaludt mélyen.

Szaniszló úr még egy darabig járt föl s alá a szobákban, melyek nem voltak többé üresek. Többször megállt a dunyha-piramis előtt s a gyertya játszi fénye volt-e, vagy más? — de mindig ragyogott az arca. A kedves puskáját is a kezébe vette; nem gonosz szándékból, hanem hogy agyával leverje a szögletekbe letelepedett pókokat, melyek elronthatnák a gyerekek álmát. Az övé is más volt, egészen más, mint a múlt éjszakán. Egy sugár, derék katonáról álmodott, a ki apjának szólította és kardjával nagy csörtetésnek ment végire ebben a komor házban. Azután egy leányról, ki tele volt dallal . . . Félig-meddig talán ébren volt a híres vadász. A reménység és az álom olykor felváltják egymást ágyunk fejenél.

Másnap reggel alig szürkült még, már Sanyi ébren volt, csöndesen felöltözködött és várta Szaniszló urat. A nagy füst-felhő, mely a medvebőrrel leterített ágyról vígan karikázott fölfelé, megértette vele, hogy pártfogója már ébren van és pipázik.

— Éhes vagy, Sanyi, úgy-e bizony? — szólította meg az ácsorgó gyereket. — No mindjárt itt lesz a terített asztal. Hát az Évike?

— Azt is keltettem, — felelt a fiú, de nem akar fölbredni, nagyon álmos. . . . Hát most talán megkereshetnök a botot.

— Az ör . . . hol az a kis leány?

Biz' az szegényke, ha akart volna sem tudott volna fölkelni, de még csak fölbredni sem. A dunyha-piramis alól ki-kitört szakadtas, nehéz, hörgő lélegzésének hangja. Homloka, arca olyan égő piros és mozdulatlan volt, mintha klárisból lenne kifaragva; nyitott ajkai pedig halaványak és szárazak. Kitört rajta a hidegláz. Szaniszló úr csóválta a fejét, hogy az apai örömök ilyen szomorúan kezdődnek, hanem azért igen-igen jó szívvvel törülgette meg vizes ruhával a beteg gyermek homlokát, igazgatta párnáját és vette botját (melyre Sanyi, míg csak látta, nagy szemeket meresztett) fölkeresni a híres Kurz doktort, kivel most fog életében először megismerkedni, s a nem kevésbé híres Billog Sárát, az ápolót, a ki sohasem aludt és sohasem volt megelégedve semmivel. Mielőtt azonban útnak indult volna, elbúcsúzott Sanyitól:

— Fiam, míg haza jövök, te vigyázol a házra. Az Évike

látod, beteg s míg meg nem gyógyúl, szó se legyen a botról. Űlj le melléje szépen és adj neki vizet, hogyha kér.

Az útczán megint elébe akadt Szaniszló úrnak a csöppesküdt és bús ábrázatára tekintve, gúnyos részvétellel kérdezte, hogy az isten szent szerelméért ugyan mi baja?

Ezúttal azonban mérges ellenfele egész komolyan, minden kötekedés nélkül válaszolt neki:

— Sok bajom van a gyerekeimmel.

Dr. Kurz irányában pedig első föllépése kissé erőszakos, hogy ne mondjuk, durva volt. Mikor a nevezetes orvos a párna-halom előtt már oly soká harapdálta pálczája gombját, hogy hallgatásával minden emberi türelmet méltán kimeríthetett, Szaniszló úr követelő hangon riadt rá:

— Teringettét, hallja doktor, nekem ezt a gyereket meggyógyítsa!

Kurz úr iszonyú soká válogatott a tollakban (pedig a választék lehető legkisebb volt), a kiválasztottat iszonyú sokszor belemártotta a kalamárisba; hasonló nehézséggel bírta magát elhatározni arra is, hogy melyik papiros-szeletre írjon. Végre elkészült a rendelvény czíme. Azután jöttek a kihúzások, törlések, javítások és több kész rendelvénynek szétrepesztése. De semmi sem tart örökké s így a doktor úr habozása sem tartott. A recipe elkészült s Kurz úr kijelentette abbeli meggyőződését, hogy a szeget sikerült benne fején találnia.

— Na úgy is legyen.

Billog Sára is beleült hivatalába és elkezdte álmatlansági mutatványait. Csakugyan nem aludt soha; egész léte sajtáságos keveréke lévén az álomnak és ébrenlétnek, e kettő külön-külön rá nézve könnyen nélkülözhető volt. De elégedetlenségével nem sokra ment, mert Szaniszló úr sem volt soha megelégedve. A híres vadásznak tömérdek kifogása volt eljárása ellen. Most elég jól betakarva nem volt a kis leány, máskor a megfulástól féltette; az orvosságot sohasem találta úgy megmérve, hogy sikert remélhetett volna tőle s éjjel is akárhányszor fölkelt, mert sehogy sem akart hinni a közvéleménynek, mely szerint Billog Sára álomra nem csukja szemeit. Órákig elült az ágy mellett, Sanyit térdére ültette, lovazott és tréfált vele s eszébe sem jutott, hogy Varjú Vincze ugyáncsak váraozzik rá. Vagy a másik szobából hallgatta,

miket mesél kis húgának a fiú. Nem esett jól neki, hogy nem dicsekszik azzal a nagy öklelő kossal, melyet játszótársnak hajtattott be az udvarra a hetivásárról, sem pompás kék új posztó-ruhájával, sem a pulykapecsenyékkel, semmivel. Még azt sem árulta el, hogy Évikét két gyönyörtületes szoknyácska várja az almáriomban: egy kék meg egy rózsaszínű. Csak mind azt az ostoba mesét hajtotta a békáról, melyből a szegény asszony leánya előtt királyfi ugrott elő, melylyel otthon, a bogádi korcsma padkáján, a füstös gerendák alatt és lármás mulatók zaja között volt kötelessége altatgatni testvérkéjét. A vége rendesen érthetetlen suttogásba vezetett, melyből a másik szobába csak elfojtott hangok hallatszottak át. Akkor bizonyosan az édesszüléjőkről beszéltek. Mindez kétségkívül nem esett jól Szaniszló úrnak; de nem is keserítette el. Még az sem, mikor a gyerek, ki nagyobbára szótalán volt, esténként rendesen némán üldögélt a sarokban és kivárhatatlan sokáig báméskodott a nagy, zöld kályha pattogó tüzebe, a lábbadozó kis leány pedig minden ok nélkül pityeregni kezdett. Ha észrevette, hogy bátyja kissé közelebb húzódik a nyitott kályha-ajtóhoz, melyen át a lobogó láng fényes, vörös csikot vetett a padlóra, félig ijedten, félig sírva, félig álmodva intette:

— Sanyi, vigyázz a tűzre.

Egyáltalában szemmel látható volt, hogy a gyermekek a sok minden közt is sok mindent nem találnak, a mi megszokott, kedves nekik. Az új otthon nem tudta elfeledtetni velök a régit; talán csak azért, mert nagyon különböző volt attól. Szemeik, gondolataik folyvást keresgélnek látszottak valamit. Szaniszló úr mérgesen tömögötte pipáját.

— Majd elfelejtik utóljára is!

Végre elkövetkezett az idő, melyben Billog Sára kijelenthette, hogy: a mit kapott, az ajándéknak sok, fizetésnek kevés, s elégedetlenül eltávozott. Évike már — a világ legszebb rózsaszín szoknyácskájában — fönnjárt s egy roppant nagy hajas babát ringatott vékonyka, gyöngye karjain. Sanyi gondolatai pedig minden valószínűség szerint a körül az eleven csikó körül jártak, melyet a híres vadász ma ígért meg neki. És íme, Szaniszló úr méltó csodálkozására, egyszer csak odasuntyog a térdei közé és félénk, fojtott hangon előhossa a csoda-botot.

— Hogy az ördög . . . — pattant föl a nagylelkű pártfogó és semmi módon nem tudta tovább visszafojtani a kérdést, melyet valami jó alkalomra már nagyon régen tartogatott: — Hát hogy a . . . mi bajotok van itt én nálam? Az öregapátoknak sem volt ilyen dolga. Mért nem akartok az én gyermekeim maradni?

A hangnak kissé heves voltát az okozta, hogy az alkalom nem volt épen kedvező a fontos kérdésre. Az eredmény is igen-igen messze maradt a híres vadász várakozásától. A kis leány ijedten ejtette ki bábuját a kezéből, a fiú pedig úgy elsápadt, mintha valami rég rettegett csapás érte volna s halkan dadogta mentségét:

— De . . . az édesszülénk keres bennünket. . . Ha meg lenne az a bot . . . vagy talán a nélkül is. . .

Szaniszló úr látta, hogy még több időre van szüksége s hirtelen leküzdte indulatosságát. Időt kell valahogyan nyernie, s folytatnia az ártatlan csalást. Mosolyogva intett a megijedt, szinte reszkető gyermekeknek, hogy minden jól lesz, s fölkelt a nagy karszékéből. Előkeresgél a padláson egy régi vastag nádpálczát, mely valamikor Tuzok Menyhért városi főbíró úr tekintélyének kiegészítő része volt. Fogantyúját egy lefektetett csont-paragrafus képezte, mely két egymásba nőtt sarkány-fejet ábrázolt, vörös gránátból készült villogó szemekkel és rettentően eltátott szájjal.

— Nézzétek, gyermekeim, — mondá Szaniszló úr, — ez az a bot. Most hát megmutatom. Hanem ennek az a tulajdonsága van, hogy csak pénteki nap szabad parancsolni neki, akkor is csak kinn a szabadban, mert ha emberek látják, akkor semmi egyéb, mint közönséges séta-bot.

A gyermekek szent borzalommal és tátott szájjal nézték a csoda-jószágot, melyhez a világért sem mertek volna hozzányúlni. Hanem a fiú éles, kandi szemmel megleste, hogy pártfogójuk hová teszi a nagy kincset.

Ettől kezdve egy darabig a gyermekek nyugodtan voltak. Egyszer azonban Szaniszló úr a félig nyitott ajtón keresztül észrevette, hogy Sanyi, ki őt épen vadászaton hitte, vigyázva belopózkodott a tiszta szobába, ott elővette a nevezetes botot, ráült mintha lovagolni készülne rajta s elmondta az ismeretes parancsot, melynek azonban a bűvös szerszám nem engedelmeskedett. Nem péntek volt. Az öreg

nem tudta elfojtani mosolygását s nem látottnak tette az egészét. Várta, hogy előbb-utóbb elfelejtik.

Már úgy is látszott, hogy elfeledték. Az egész pénteki nap nagy mulatságban folyt le s a röpködő utazás eszébe sem jutott sem Sanyinak, sem Évikének. Szaniszló úr a legjobb kedvvel feküdt le s elhatározta magában, hogy néhai Tuzok Menyhért úr botját másnap ismét vissza fogja helyezni megérdemlett nyugalmába.

De másnap . . . üresen találta a tiszta szoba sarkát, melybe az iker-sárkányokat állította és üresen a gyermekek ágját.

— Sanyi te, Évike hol vagytok?

Sehol sem voltak.

Tuzok úr nehéz, siető lépéseitől reng a padló és visszahangzik az udvar. Üres minden s az utczaajtó nyitva. Kisiet a templompiaczra. A dárdás bakter épen haza felé baktat; de egész éjjel nem látott senkit az esküdt úron kívül, ki épen a lakása előtt tudakozta tőle, hogy hol lakik ő. Azon kívül nagy embert sem látott, annál kevésbbé gyereket, még kevésbbé pedig kettőt. Szerencsés jó reggelt kíván.

Tiszta szép téli nap volt. Verőfény ragyogott a friss havon s a város végéről messze-messze el lehetett látni. De Tuzok Szaniszló úr hiába erőltette szemeit. Üres a havas mező, üres a zúzmarás erdő, üres minden. Hát két piczi lábnyom nincsen-e valamerre? Sehol.

Talán csakugyan úgy röpködtek el a csoda-boton?!

Az édesszüléjüket keresik. Elmentek a bűnös, elvetemedt asszonynak meghálálni, hogy valamikor szerette őket. Elmentek s talán megtalálják anyjokat idegenek közt ismeretlenül lappangva, kikerülve a törvény ostorát, de nem a maga lelkéét; meglehet, hogy e két ártatlan gyermek fogja a vezeklés útjára vezetni. Vagy talán a börtönben akadnak rá és a szeretet által, melyet eléje visznek, fölébresztik benne a hitet az igazságos istenben, ki sok vétünköt elengedi, de egy szemernyi jóságunkat sem hagyja jutalom nélkül.

BEÜTHY ZSOLT.

MARGIT SZIGETÉN.

Az alkonyfényen rezdül a fa lombja,
És nyájasan behajlik ablakomba;
Derűs árnyéka arczomon lebeg,
Suttogva kérd: hogy vagy szegény beteg?
Jobban vagyok, enyhült a fájdalom,
S el-elszunyadva ébren álmodom.
Mily szép lehet most ott kinn a világ:
Kék ég, zöld fű, ezer nyiló virág,
Szökőkút cseppje és árnyas liget,
Calypso kertje e tündér sziget!
Nem láthatom, de hallom benn a zajt,
Mit kinn az élet ablakomra hajt.
Hallom szavát, a mint alá s feljárnak,
Újabb meg újabb vidám társaságnak;
Nő, férfi mind örül, tréfál, nevet.
A jó kedv meg nem illet engemet,
S ki tudja: vaj' lesz-e még helyem ott,
Ma csak beteg, holnap talán halott. . . .
Hallom csendülni csalogány dalát,
Szívem egy édes emlék hajtja át!
Ébrednek újra eltűnt boldog évek,
Egymásba folyva, mint ködfátyolképek,
Éled kihalt vágy, vesztett szerelem,
Illatmaradvány hervadt levelen. . . .
Hallom zaját játszó kis gyermekeknek,
A fűben ott futkosnak, enyelegnek.
Oh gyermekim, mikor még élt anyátok,
Mikor ti is még kicsinyek valátok,

S így játszattok! . . . Az alkony elborúl,
 Sötétedik, szemembe köny tolúl.
 De szél fuvall, s a lombok zúdulása,
 Csapongó hullám méla mormolása,
 Gözös robajja, közbe távol ének,
 S tört hangjai el-elhaló zenének
 Elrengetik ez éber álmu főt,
 Mint dajkaszó a síró csecsemőt.

GYULAI PÁL.

A DÉMON SZERETŐ.*)

— Skót ballada. —

„Hol jártál, rég vesztett hivem,
 Hét vagy több éven át?
 „Beválni jöttem rég adott
 Hűség-esküd szavát.“

„Oh hagyd a régi esküvést,
 Az csak keservre mén;
 Oh hagyd a régi esküvést,
 Hisz' férjhez mentem én.“

Köröskörül a hogy fordúl,
 Szemébe köny fakad:
 „Az Ír-föld nem kellett nekem,
 Ha nem bírhattalak.

„Kaphattam vón' királyleányt
 Túl, túl a tengeren;
 Kaphattam vón' királyleányt,
 De te voltál mindenem.“

---

*) *The Demon lover*; Aytoun *The ballads of Scotland* című gyűjteményéből. Edinbourg, 1858. II. köt.

„Ha kaphattál királyleányt,
 Akkor magadra vess;
 Mért nem vettél királyleányt:
 Nem mondtam, hogy szeress.“

„Oh nők csalóka esküje!
 Csaló, de szép alak! . . .
 Az Ír-föld nem kellett nekem,
 Ha nem bírhattalak.“

„Ha drága férjem' elhagyom
 S e két kis gyermeket,
 Hová viszesz, mondd meg, hová,
 Ha elmegyek veled?“

„Hát szép hajóm a tengeren,
 A nyolczadik hozott;
 Rajt' huszonnégyszáz merész hajós,
 S zenével várnak ott.“

Felkapta két kis gyermekét
 És összecsókolá:
 „Isten veled, két kis fiam!
 Nem látlak én soká.“

Elindúl s a hajóra lép;
 Hajóst nem látja rajt'.
 De a vitorla mind selyem,
 S az árbocz vert arany.

Még nem hajóztak messzire,
 Egy-két mérföldre sem:
 Szörnyűre válik a legény,
 S néz, néz, de rémesen.

Az árbocz, a mely vert arany,
A vízen veszteg áll,
Selyemvitorla nem dagad
Szelek fuvalminál.

Még nem hajóztak messzire,
Egy-két mérföldre sem,
Ló-lábat pillant meg a nő,
S felsír keservesen.

„Ne sírj, ne sírj! mond a legény,
Semmit se végy zokon;
Meglátod, hol nő a lilium
A Talján-partokon.“

„Mi ott ama bájos halom,
Kedves napfényivel?
„Az ott mennyország halma, mond,
Te azt nem éred el.“

„S mi az a hegy, melyet dér s hó
Borít be szertelen?
„Az a pokol-hegy, felrivall,
Te oda jössz velem!“

S a mint a nő kerül, fordúl,
Fogyton-fogy a legény;
A vég-vessző se vékonyabb
A szép hajó hegyén.

Kézzei feszít egy árboczon,
A másikon térdivel,
Ketté roppantja a hajót
S a nőt úgy sülyeszti el.

A S Z O B O R.

— Allegoria. —

A föld vak méhében heverve,
 Évezredeknek nyomta terhe,
 Nem látva, tudva, sejtve sem.
 Alaktalan-lomhán elomlik . . .
 De az idők szenén a lombik
 — Szülendő majd — forr csöndesen.

S a föld porának gyöngé férgé,
 Mi látására nincs megérve,
 Hiszi, hogy annak léte sincs.
 Szeme, hogy vak: a valót kétli,
 Mit meg nem érint: mese néki,
 S előtte gúny a csoda sphinx.

De hogy betölt, mi volt ígérve,
 Háborg a mély, a földnek kérgé
 Lohogva roppan, meghasad.
 S mint a pehely a szellő szárnyán:
 2 Az irdatlan, lobornyi márvány
 Lendül s megül a bércz alatt.

S hever megint sok század évig.
 — Az érőt érő lassan érik —
 Nincs a ki felfogná becsét.
 Mint a gyémánt, keverve porba,
 Mint a nemes, ha meze durva,
 Mindig, mindig megvetteték!

De egyszer aztán jő a Látnok: *Széchényi*
 Ki hoz Hitelt, egy új Világot
 A Stádium megérkezett!
 Ki eszmét olt a durva kőbe,
 S az elfödött aknába törve
 A dús anyagra vet kezét.

S foly munka, sejtön csak, de bizva.
 A mester vés, feszülve izma,
 Lelkében a nagy minta-kép.
 S míg vés, vés, homlokát törülve:
 A gúny szisszenve zsong körüle,
 Mosolyg ez és az mind akép.

„E kő formátlan, durva, hitvány;
 Szobor nem, rosz küszöb lesz nyilván,
 Melyen saru is árkot ás!“
 — „Egyenlőtlen, eres anyaggal
 Időt, erőt ki vesz? — bizonynyal
 Kontárkodás, nem alkotás!“

Más várja: villám ha cikázik
 S a kő esőben, hóban ázik,
 Magában is majd szerte máll.
 — A mester mind hőbb tűzre gerjed,
 Sem éjen, sem napon nem ernyed,
 S hitében rendületlen áll.

S a külréteg midőn lefejtve
 S kicsillanik az anyag belje:
 Látszik, minő egész e kő!
 De míg a nagy terv nagyra számít,
 A lassan érő mű arányit
 Csak sejtí ha ki erre jó.

✓ A mester nyugton tőr, vár, bizván.
 De lánggal égve a tanítvány:
 Nem győzi várni a jövőt.
 S a mester míg a tervbe mélyed,
 Ő enged lángoló hevének,
 S veti a köre a pörölyt.

És vakmerészen vési, vágja;
 A mester jő; borzadva látja
 Koczkán egy élet terveit.
 Agya, szemei lángban égnek —
 Lát vérözönt — s „Ostora égnek!“
 Bomlott kacajjal fölsívít.

És csattog ég, villám czikázik;
 A pokol vést viharra lázít,
 A föld két sarkából meging.
 A mestert nyomja kór-keresztje,
 Tanítvány bújdos, útat vesztve,
 És néma éj borúl megint.

S a földingástól földre sújtva
 A drága márvány nyugszik újra,
 Bevonja szenny, por és iszap.
 Rajta bitang nép serge járdal,
 Koptatva ronda sarujával
 Nyomát is mű-formáinak.

De mit az égiek végeztek:
 — Bár elnyomottan nyugszik veszteg —
 Időt ha vesz is, nem vesz el.
 S már ím, az Úr kit elbocsáta,
 Az új, a szép Husvétra várva,
 Viraszt, indul — és már közel.

S mit a mester — születve terve,
 S tanítvány, még nagyobbat merve —
 Kezdet s mi ah csonkán maradt:
 Agyát forró szíve hevítvén,
 Lángját bölcs mérsék csöndesítvén,
 Folytatja Ő, egy perc alatt.

És a követ kitisztogatja,
 Szétzüllik a bitangok hadja,
 Föllépte biztos, bölcs, szilárd.
 S a munka foly még szorgosabban,
 Kőből, szemből a szikra pattan,
 És teljesül, mit esdve várt!

A pöröly sújt, a vésü mélyed,
 A kő-szilánk röpülve szélyed,
 Merész csapás csapást követ.
 S hogy már-már formát ölt a márvány:
 Kontár ítélők, rendre járván,
 Most *ők* féltik a *szép* követ!

S teljén a gygászi tagoknak
 A részek egyre domborodnak:
 Oh nézd, e kar, e mell, e fő!
 A formátlan idomba szökken,
 Szellem gyúl föl a drága kőben . . . .
 — Népem! mienk a szép jövő!

SZÁSZ BÉLA.

É R T E S I T Ő.

A szerbek története 1780—1815. Írta Kállay Béni. Első kötet. Budapest, 1877.

Egy csekély, nem nagyra küldetett nép évkönyvei is érdekesek lehetnek a történetíróra nézve. Hivatása nem vonzza mindig a tág színterekre s foglalkoztatja a világrések sorsának problémáival. Sőt kis körben gyakran élesebben nyomonozhatja, jobban kitüntetheti az elemi erőket, a melyeknek összeműködéséből alakúl a nemzetek végzete. Az egyes embert nem szoktuk ma már microcosmusnak tekinteni; de az apró társadalmak küzdelmeit példányképpül használhatjuk a nagy államok képződési menetének felfogására. S a tanulás és élvezet, a melyet a közönség a műből meríthet, nem az elmondott események arányaival növekszik vagy csökken. A költészetben is elmúlt az idő, a mikor csak a félistenek vagy a királyok viszontagságai látszottak érdemeseknek a részvétre. A favágók és vízfordók szintén tekintetbe jönnek ma, a történetben valamint a regényben, a népek közt úgy mint a társadalmi osztályok közt. S a mit az előtér alakjainak szabásában és fényében veszt, azt kipótolja a háttér terjedelme és rejtélyessége. A nagyok építkezései adnak munkát a szegényeknek; a nagy nemzetek intézőinek keze ismerhető föl a kis államocskák sorsának szövevényeiben.

A Balkán és a Duna közt fekvő tartományok mindig idegen befolyás alatt állottak. Róma és Konstantinápoly, utóbb egyszersmind Bécs és Moszkva hatalmi és érdekkörei itt szeltek át egymást; kivált pedig Bosznia és Szerbia, századokon át lappangó, néha azonban nyílt küzdelem mezejét képezik, mely annál hosszadalmasabb és gyümölestelenebb, mivel a mikorra e távol vidékekre elérkezik, erélyét veszti a bármelyik

központból kiinduló műveltségi elvek hullámzása. Innen az alacsony színvonal, a melyen e vidékek polgárosodása tespedt; a bajok, a melyek ma is oda irányozzák Európa figyelmét, a rosz kormányzat, a zsarolás, a személy- és vagyonsbiztosság hiánya, másfél évezred, a római birodalom gyöngülése óta szakadatlanul tartanak. Egy, a tizenharmadik, századon át, a Nemanják uralma alatt, felcsillogott az önállóságnak s vele a nemzeti műveltségnek s jóllétnek némi látszata; Szerbia állapota akkor közelébb állott Magyarorszáéhoz s nyugoti Európáéhoz, mint valaha azóta; majd rövid ideig sorsa úgy fordult, mintha magyar suprematia alá kerülhetne de elégtelen volt hazánk ereje még a védelemre is, annál inkább a terjeszkedésre; s a török vadság a Dunán túl akadálytalanul dúlt három századig, minden lehető felvirágzásnak anyagi és szellemi föltételeit telhetőleg megsemmisítve. A szláv faj mind a két csoportjának, a mely ma, bár igen különböző mértékben, szerepet visel, az oroszoknak és a délszlávoknak, fejlődését így egyaránt megszakasztották idegen barbár hódítók, a mongolok és a törökök; de a török uralom kárhuzatosabbnak és kegyetlenebbnek mutatkozott a mongolokénál, és Szerbiának a tizennyolczadik század végén kevesebb maradt meg múltjából, mint akármely más népnek Európában.

Az előttünk fekvő munka az első 191 oldalon bevezetésképen e múltnak vázlatát tartalmazza. A szláv lassú és fokozatos megtelepedés, a törzsek kezdetleges szerkezete, a görög egyház túlsúlyra jutása a nyugoti fölött, a Zétából kiinduló régi szerb állam megalakulása, a Nemanjia-családból származott királyok és herczegek egymásközi viszályai, a melyek annyira hasonlók mind indokaikra, mind lefolyásukra nézve az Árpád-házi uralkodók és családtagjaik versengéseihöz, Milutin császársági tervei s ügyes diplomatiája váltakozva Magyarországra s Byzanczra támaszkodva, Dúsan dicsőségteljes uralma s a szerb egyház függetlenné válása, e korszak osztály- és birtokviszonyai, politikai, közigazgatási és bírói szervezete, büntetőjoga, hadrendszere, kereskedelmi, földművelési, bányászati állapotai, pénzügyi forrásai, majd a szerb állam hanyatlásának okai, az ozmán betörés épen azon pillanatban, a midőn legélesebben folyt a fejedelem küzdelme a főnemességgel, s így az erők kölcsönösen fel voltak emésztyve,

vége a megsemmisülés s a nemzet életének pusztán az egyház körére való összeszorulása, míglen ezt is aláasta a görög ármány,— mindezek néhány erőteljes vonással kidomborítvák. Szerzőnek műve e részében sikerült oly átnézetet adni, mely világos, szabatos, és épen, mivel részletei gondos kritikával összeválogatvák, egyöntetű s megfelelő benyomást idéz elő. Tanúlságosak kivált a Dúsan törvénykönyvből közlött kivonatok, a melyekből kitűnik, hogy számos sajátlag szlávnak vélt intézmény ugyanazon, csakhogy fejletlen fokon megállapodott, eszmék megtestesítése, a melyek az árja-faj műveltebb nemzetei szervezetének alapjai.

Az újkori szerb történet a 1787-iki osztrák-török háborúval kezdődik, a mely csalóka reményeket, de későbbre fennmaradó öntudatot is ébresztett a rájuk közt. E háború eseményeinek leírását Szerbia állapotának igen részletes vázolata előzi meg, a melyben egy minden világi és egyházi aristocratia nélküli, egyedül patriarchalis falusi bírakra és szerzetesekre támaszkodó, teljesen elnyomott nép képét nyerjük, a mint robotját s adóját szolgáltatja a vele különben semminemű érdek- s érzelmezősségekben nem álló bitorló földesuraknak, egy kötelességeiről, erényeiről és fegyelméről megfélemlített, csakis eredet és vér szerint katona-osztálynak. Látjuk azután a harmadik fejezetben, ezen uralkodó osztály maga is mily zilált, a janicsárok hatalmaskodása hogyan kényszeríti a szpahikat a szerb parasztok szövetségét is igénybe venni, miként vergődik túlsúlyra az erőszakosabb elem, és provokálja a fölkelést 1803-ban a knézek lemészárlásával tetőpontjukat érő kegyetlenkedései által. Itt következik az eleinte önvédelmi, majd támadóvá átalakuló és új államalkotási célokra törekvő harc, mely Szerbia történetében mintegy hőskor gyanánt szerepel, s melynek egész Belgrád és Szabács elfoglalásáig terjedő első szaka teszi e kötet második felének tárgyát.

A forradalom e kora éveinek küzdelmei s eseményei egyszerűek, a fölkelők eljárása és szervezkedése kezdetlegesen naiv. Távol vagyunk még az ármánykodástól, melylyel kevés idő múlva a különböző idegen befolyások egymással mérközni iparkodtak, csak mintegy árnyékukat vetik előre a versengések, a melyeknek utóbb az ország színterévé lőn. A szomszéd birodalmak későbbi politikájának csak épen csiráira akadunk

még; a szerb nép, magyarországi főpap által terelve, bizalmával már Pétervár felé kezd fordulni; de az orosz kormány még igen tartózkodó, bár nem ridegen visszaütésítő magaviseletet tanúsít; csupán az osztrák közegek föllépése jelzi már mintegy előre a jövőben elkövetendő botlásokat, azon kicsinyeskedő nehézkességével, tehetetlenül conservativ sympathiáival, és a diplomatiái becsületesség és nemzetközi törvényszerűség ama hagyományos álszínével, a mely a másodrendű bécsi államférfiaknak mindig, habár igen átlátszó, álczaúl szolgált a nagyobbszabású eszmék hiányának eltakarására. A fellázadt tartomány belviszonyai is egészen másnemű várakozásokat költenek még, mint a minőknek az eredmény megfelelt. Az óvatos hadműveletek intézése, az alkudozások vezetése, a kormányzat szervezése közben egy elszánt, lelkesült, önfeláldozó, úgy szólván természetes aristokratia látszik a nemzet élén keletkezni; néhány évtizeddel utóbb már nyoma sincsen, ellapul a szellemi femsőbbiség Szerbiában úgy mint a katonai vitézség.

Az események előadásában a szerző igen szerencsés. Elbeszélésének folyama szakadatlan, a történetek láncolatát mindig előtűntető, e mellett emelkedett, minden erőltetés nélkül. A mi pedig kiváló fontosságú, és alig méltányolható eléggé e műben, az szellemének teljes részrehajlatlansága. Látszik ugyan, hogy Kállay érdeklődik a nép iránt, a melynek múltját tárgyalja, s némi rokonszenv is kiténik egyik-másik szereplő, különösen Nenadovics Máté irányában, a kinek alakja, a mint itt vázolja találjuk, önzetlenségénél, hazaszeregeténél és kortársaiéi közül kimagasló tehetségénél fogva, a nagy férfiak közé tartoznék; de e kedvezés is — ha ugyan az, — inkább önkénytelen, a tárgygyal és férfival való hosszú foglalkozás következménye, sőt talán épen onnan származik, hogy gondosabban kivetkőzött a szerző az eszmetársulásokból, a melyeket Szerbia későbbi viszontagságainak emlékei keltenek, mint a mennyire az olvasó képes azokból kibontakozni. Szinte túlságosnak kell azonban imitt-amott e tárgyilagosságot vélnünk, midőn a szerzőt még ítélet kijelentésétől is visszattartóztatja, pedig ezt, bármi teljesen találjuk előterjesztve az adatokat, nem ritkán könnyebben esnék igazolni, mint alkotni.

A szigorú józanság ezen, mondhatnók, keresettségéhez még egy sajátság járul, a mely e kitünő könyv népsze-

rűségét alighanem csökkenteni fogja. A jellemzés némi szárazsága ez, a melynek következtében az eszmék s a cselekvények inkább tűnnek szembe, mint az érzelmek, pedig ezek szerepe gyakran nem kevésbé fontos; az egyesek gondolatmenete jobban kidomborodik, mint egyénisége; és alig nyer kellő kifejezést a tömegek ama közvéleménye, a nép ama szelleme, melyet oly sikerülten tudnak közönségökkel közölni és átéreztetni a nagy angol és francia történetírók. Egyébiránt, midőn meggondoljuk, hogy e munka az első, a mely önálló kutatások alapján a szerb történetet összefoglalja, kevésbé követelhetünk jogot oly tüzetes színezést várni, minőt az előhaladott irodalmak is csak legteljesebb virágzásuk idején mutatnak fel, és a minőnek a német íróknál sem igen akadunk példájára.

—sz.—

Éjszak-Amerika 1876-ban. Írta Kecskeméthy Aurél. Budapest, 1877, kiadja Ráth Mór.

Útazásom Dél-Amerikába. Írta Balázs Gábor. Kiadja K. Papp Miklós, Kolozsvárott, 1876.

A külföldre való utazások nálunk 1850 óta épen nem tartoznak a ritkaságok közé; hazánkfiak közül sokan tesznek kirándulásokat a közelebb és távolabb eső országokba, a vasúti és gőzhajózási közlekedés nagyon megkisebbitette a távolságokat s egyszersmind nagyon kényelmessé s aránylag olcsóvá is tette az utazásokat. De hazánkfiak többnyire csak a nyugat-európai országokat, fürdőiket és fővárosaikat keresik föl, s főczéljok: a szórakozás, mulatás és költekezés. Aránylag kevesen utaznak azért, hogy az országok és nemzetek különböző állapotáival és viszonyaival megismerkedjenek, hogy tanulságokat és tapasztalatokat gyűjtsenek, melyeket itthon értékesíthetnének. Még kevesebben utaznak oly országokba, melyek a közönséges turisták megszokott körein kívül esnek, s melyek még nincsenek minden tekintetben átkutatva és megismertetve, melyekben tehát még sok új adalékot lehet gyűjteni a tudomány számára. Ilyen országok pl. azok, melyek hazánkkal dél és kelet felől határosak. Pedig nagyon szükséges volna ránk nézve, hogy déli és keleti szomszédosaink állapotáival és viszonyaival minél alaposabban megismerkedjünk.

Míthogy külföldi útasóink közöl aránylag kevesen vannak, kik okulás és tapasztalás végett útasznak, azért útasási leírásokban sem bővelkedik irodalmunk. Az angol, német, francia és orosz irodalmak oly roppant gazdagok az útasási munkákban, hogy az ember szinte csodálkozni kénytelen azon, hogy az olvasó közönség azt a tömérdek sok munkát elfogyasztani képes. Igaz, a mi olvasó közönségünk csekély, de a jól szerkesztett és tanúlságosan írt útasási munkáknak mégis csak volna olvasó közönségök, mert hiszen az ifjúságnak s általában a művelt néposztályoknak kellemesebb és hasznosabb olvasmányt alig nyújthatunk. Azért örömmel üdvözlünk minden útasási leírást, mely érdekes és hasznos olvasmányúl szolgálhat s az ismeretek gyarapodását és elterjedését hathatósan előmozdíthatja.

Ezúttal alkalmunk van két útasási leírást t. olvasóinknak bemutatni, mindkettő Amerikára vonatkozik.

Éjszak-Amerikáról vannak útasási leírásaink Bölöni Farkastól, Nendtwich Károlytól, Xántus Jánostól, de ezek természetesen korántsem tették fölőslégessé Kecskeméthy munkáját. Kecskeméthy az Egyesült Államok függetlenségének százéves ünnepélyére s a Philadelphióban rendezett világtárlatra útasott Amerikába, a magyar miniszterium által „azon megbízással tiszteltetvén meg, hogy a philadelphiói kiállítást s az ott hazánk közgazdasági érdekeire vonatkozó jelenségeket különös tanúlmány tárgyává tegye s észleleteiről tüzetes jelentést tegyen.“ Hosszabb ideig tartózkodott tehát Philadelphióban, hogy a tárlatot tanúlmányozza, mindazáltal idejének legnagyobb részét az Egyesült Államok roppant nagy területén való útasásokra fordította.

Munkája első, legrövidebb részében csak az Atlanti oceánón való kalandját beszéli el. T. i. a Hamburg-Amerikanische Packetfahrt Actien-Gesellschaft *Göthe* nevű csavargözösén indult el Amerikába Havre-ból, de néhány napi útasás után egy vihar alkalmával a hajó csavara letört s hajó és útasok a legnagyobb veszélybe kerültek; csak nagy nehezen sikerült megfordúlniok s az angol partokat elérniök. Három heti kalandozás után szerencsésen kikötöttek Plymouthban, s ott Kecskeméthy 1876. május 6-ikán a *Frisia* hajóba szállt, melyen minden baj nélkül már máj. 16-dikán New-Yorkot elérte.

A második rész czíme: *Körút Éjszak-Amerikában. Személyes benyomások és útiképek.* Ez a munkának felét foglalja el. New-Yorkban, az Egyesült Államok legnépesebb, leggazdagabb s főkereskedő városában nem sok ideig mulatott Kecskeméthy, csakhamar elment Philadelphiába, hol a tárlat már meg volt nyitva, de még csak nagyon tökéletlenül volt berendezve; ott sem mulatott sokáig, s kirándulást tett a Susquehanna folyón, azután Baltimoreba és Washingtonba, hol nagyon sajtószerűen vezetett be Grant elnökhöz; onnan Cincinnatiyba, továbbá Saint-Louisba utazott. A Missziszippi völgyéből a távol nyugatot látogatá meg, a Misszuri völgyét s a nagy pusztákat s a Pacific-vasúton Kaliforniába s ennek fővárosába, San-Franciscóba jutott. Onnan kirándulást tett a vulkánok közé s a geyszir forrásokhoz, azután meglátogatá a Sóstó várost (Salt Lake Cityt), a mormonok fővárosát, onnan északkeletre fordúlván Chicago várost éré el s a Niagara zuhatagát. A nagy tavak vidékéről Philadelphiába utazék, hova július közepén érkezett meg; augusztus 1-jén már megint New-Yorkban volt s onnan még néhány fürdőhelyet látogatott meg.

E szerint Kecskeméthy csakugyan igen nagy körutat tett Amerikában s alkalma volt az Egyesült Államok legérdekesebb vidékeit és városait meglátni s a különböző néposztályokkal, a társadalmi és állami viszonyokkal megismerkednie. Érdekesen és tanulságosan beszél el, a mit nagy körútjában látott és tapasztalt; úti képei leginkább a nép életét, erkölceit és szokásait tüntetik föl, kevesbbé sikerültek a szorosán vett földrajzi leírások; a 100. s. k. lapokon található „geographiai tájékozás“ korántsem elegendő arra, hogy magának valaki világos képet szerezzen az Egyesült Államok területéről, a rétségekről és pusztákról, a Missziszippi és Misszuri völgymedenczéiről, a Sziklás hegység roppant feltérségéről, az ezek és a Sierra Nevada között elterülő sülvényes sivatagokról stb. Azonban Kecskeméthy inkább a népet akarta tanulmányozni és megismertetni, kevesbbé az országot s ennek természeti viszonyait. Csak termőképességét, ásványi kincsekben való gazdagságát emlegeti ismételve. Nagyon érdekes és sok tekintetben tanulságos az, mit az amerikai vasútakról s a vasúti forgalomról közöl; ha talán mindent Európában nem lehetne is úgy tennünk, mint az amerikaiak

teszik, de sok haszontalan költségtől, alkalmatlankodástól és zaklatástól mégis az európai s különösen a magyar vasútigazgatóságok megkímélhetnék magokat és az utazó közönséget, s azért Kecskeméthy ebbeli közléseit különösen Tolnay úr figyelmébe ajánljuk. A mi elhibázott vasútépítési rendszerünk egyik legnagyobb, a forgalmat és szállítást gyakran leginkább akadályoztató hibája az, hogy országszerte a vasúti állomások és indóházak mentől távolabb esnek az illető városoktól és helységektől s hogy az állomás és helységek között rendszeren nincsen kellő karban tartott út. Páris és London városok belső területén vannak vasútak és indóházak, Mainczban a hídról közvetlenül a Rajna partján levő indóházba fordul be a vasút, Heidelbergben is a városon keresztül megy a vasút; nálunk néhány év előtt borzasztón megbotránkoztak azon, hogy az osztrák állami vasút indóháza mindjárt a város szélén van, s nagyon szerették volna azt áttenni legalább is Új-Pestre vagy éppen Palotára, s a magyar állami vasút indóházát nem a kerepesi-úton a népszínház vidékére, hanem nagy bölcsen jó messzire tették, hogy a fiakkernek kelljen annyit fizetni, mint a vasúton Miskolczig fizet az ember. Az alföldi városok és falvakban mindenütt a piac kellő közepén lehetett volna építeni az állomást. Mikép járnak el Amerikában? Kecskeméthy ezeket írja: „Minden európainak föl fog tűnni az amerikai vasúton, mily kevéssé tartja a magas rendőrség (s az első osztályban ingyen utazó vasúti igazgatóságok kiváltságos személyzete) feladatának minden állampolgár becses személye fölött gyámkodni, s őt minden veszélytől megóvni. . . . A vasútvonal künn a szabadban igen gyakran be sínes kerítve, s az út-átjáróknál is a korlát csak kivételes; többnyire csak egy nagy táblán van írva: Look out for the Locomotive! — vigyázz a mozdonyra! De ez még semmi. Hanem a legnagyobb városokban: New-Yorkban, Philadelphiában, Chicagóban stb. elzárt indóház nélkül a legnépesebb utcák között kerítés vagy korlát nélkül jönnek-mennek a vonatok: egyetlen jelök az, hogy a mozdony fölött folyvást kong a harang. Helyes-e? nem-e e szabadság? Erre csak azon ténynyel válaszolhatni, hogy nem történik semmi szerencsétlenség. Nem több mint másutt. Még csak egy gyermeket sem gázoltak el. Megtanúlják az emberek magokra és a gyermekekre

vigyázni. Mennyi mindenféle haszontalan költséggel terhel-
tetnek a mi vasútaink! csupa elővigyázatból, melyre ok s
melynek haszna sincs.“

A Csendes óceán partjaira, Kaliforniába vivő Pacific-
vasútra nézve ezeket írja Kecskeméthy: „Vannak elbájoló
szépségei, regényes pontjai az azt környező természetben,
csudálatos részletei technikájában: de mindez csak roppant
távolságokban. Közben pedig elszomorító, végteleneknek
látszó sivatagok, homoktenger, sziklahegyek árny nélkül,
üditő víz nélkül, oly vidékek, hol állandóan meg nem marad-
hatott az ember, s a már-már elpusztuló bivalyon kívül nem
él állat; és az út legnagyobb része oly magas színvonalon áll
a tenger fölött, hol általán a természet csak zordon szépségei-
vel s rémeivel hat; azután nagy fáradtság, hőség, ha nem is
kelletlen, de legalább is közönyös úti társaság: ez a Pacific-
vasút emléke. De a ki látta, azt fogja mondani: hogy fárad-
sága meg van jutalmazva. Borzasztó út, de nagyszerű!“

A szállodák Amerikában mindenütt nagyszerűek és
pompásan vannak bebútorozva és fölszerelve; de az étkezés
többnyire oly rossz, hogy európai gyomor nehezen szokik
hozzá. Kecskeméthy, mint írja, „el volt készülve reá, hogy ez
az Amerika józan prózai ország, hol az emberek a keresetnek
élnek, s míg lehelletököt ki nem adják, egyebet nem csinál-
nak, mint pénzt; olyan ország, hol a hegyek büszke ormai,
a mosolygó völgyek, csevegő patakok, regényes tavak, hatal-
mas folyamok csak annyiban becsültetnek, a mennyiben
bennök petroleumot, kőszenet, ezüstöt és aranyat találni
vagy nem találni. Eddig nem csalódtam. Nagyon érdekes és
tanulságos ez az Amerika; de únalmas. Sokat láttam, mit
látni kell, hogy az embernek fogalma lehessen róla, s a mit
láttam, elmémnek adott tápot: de lelkem, szívem és kedé-
lyem kiszáradt, kifáradt, a látottakba beleúnt e néhány hét
benyomásai alatt.“

Kecskeméthy munkája III-dik részében, mely felfogásom
szerint a legalaposabb és legérdekesebb, az Egyesült Államok
közgazdasági, politikai és társadalmi állapotait tüzetesen
ismerteti. Látni, hogy ezeket mind a hely színén, mind a
könyvekből legalaposabban tanulmányozta. A philadelphiai
világtárlatról csak általános képet ad, részletesebben csak az
osztrák-magyar monarchia tárlatáról szól. Magyarországi

kiállító mind össze csak 22 volt, ezeket egyenkint sorolja föl s kiállítványait is megemlíti. Európa államai, Nagybritanniát kivéve, általában keveset küldtek a tárlatra s azon aránylag kevés európai kiállító sem igen lehetett az eredménynyel megelekedve. Az Unió egészben s egyes államai részéről sokkal jobban volt képviselve, s e tekintetben a tárlat bő anyagot szolgáltatott Amerika közgazdasági viszonyainak, természeti kincseinek, nyers termelésének és műiparának tanulmányozására. Amerikában a magas védvámok következtében a műipar nagy lendületet vett; meglehet, hogy ez, mint Kecskeméthy állítja, a mezőgazdaság és nyerstermelés rovására történt, hogy a gyárak igen sok kézimunkát elvonnak a mezőgazdaságtól s ekkép ennek kifejlődését hátráltatják. De Kecskeméthy, úgy látszik, általában kárhoztatja a védvámrendszert s a szabad kereskedés föltétlen híve. Hogy Amerika is közgazdasági válságba esett, annak bizonyosan nem egyedül a védvámok az okai. S annyi kétségtelen, hogy nincs európai ország, melyben virágzó műipar védvámok nélkül, szabad kereskedés útján fejlődött volna ki. Magának Nagybritanniának is csak akkor jutott a szabad kereskedés eszébe, mikor műipara már annyira meg volt erősödve és izmosodva, hogy többé semmiféle versenytárstól nem kellett félnie. S az is igaz, hogy oly ország, milyen pl. Magyarország, melynek égalji viszonyai épen nem a legkedvezőbbek s melynek természeti kincsekben való gazdagsága és termő képessége sem oly nagy, mint gyakran hirdetik, mint tisztán földművelő ország mindig gyér népességű és szegény ország marad. Csak azok rajonghatnak a föltétlen szabad kereskedés mellett, kik Magyarország vagyonosodását, népesedését nem óhajtják, kik azt függő colonia szerepére akarják szorítani.

A következő fejezetekben röviden, de világosan ismer-teti Kecskeméthy az Egyesült Államok alkotmányát, az álla-mok és szövetség törvényhozását, végrehajtó hatalmát stb. Igen nagyon ajánljuk e fejezetek olvasását a mi demokratáink figyelmébe; sokat tanulhatnak belőlük, különösen megtanúl-hatják azt, hogy hova viszen az általános szavazat. Valóban oly rémitő már Amerikában az állami és társadalmi corruptió, s oly útálatos a „mob“ uralma, hogy minden tisztességes ember távol tartja magát a politikai jogok gyakorlatától, a törvényhozásban és közigazgatásban való részvételtől. Nagyon

ferde irányt vett a közoktatás is, s a társadalmi kinövések és furcsaságok, a mint azok az álszentelkedésben, a nőekkel való bánásban, a háztartásban s az egész életmódban nyilatkoznak, nem épen nagyon dicsérendők. Végül Kecskeméthy az indiánok, négerék és sinaiak viszonyait is megérinti, s az utolsó fejezetben egybefoglalja vizsgálódásainak eredményeit. „Az anyagiság hatja át a nép minden köreit. Az eszményi lendület, szépművészeti érzék, szellemi élet és kedélyműveltség teljes hiánya okozza, hogy a legnemesb lelkek oly hamar lettek Amerika-únottak, . . . ez magyarázza meg, hogy az amerikai, nagyokat alkotó műveltsége mellett is — barbár marad. Társadalmi egyenlősége — nyers és durva modorban nyilatkozik. Vallási szabadsága — nevetséges vagy visszataszító kinövéseket szült, nem annyira vallásosságot mint hypocritaságot nevelt. A nép felének — a nőnemnek — eszméi és erkölcsi, feje és szíve meg van zavarva. Az általános chaosban és hullámvásban egyedül csak az aranyborjú áll szilárdan.“

Balázs Gábor munkája sokkal kisebb terjedelmű s igénytelenebb, mint Kecskeméthyé, s azért csak röviden szólunk róla. Balázs egy francia nagy gőzösön utazott Dél-Amerikába; Marseilléből indult ki, s Gibraltar, Vigho és Lisszabon városokat megérintvén az Atlanti oceánon keresztül Braziliába jutott. Rio-Janeiróban a sárga láz uralkodott, azért ott partra sem szállhatott s Uruguay köztársaság fővárosába, Monte-Videóba hajózott. Onnan Buenos-Ayresbe ment, hol 41 napi folytonos utazás után érkezék meg. Ott egy szigeten nyomorúlt vesztegintézetben kellett néhány kínos napot tölteniök mind azoknak, kik Rio-Janeiró felől a hajón megérkeztek, s csak azután bocsátották be a városba. Balázs néhány hetet töltött az argentinai köztársaság fővárosában, azután haza utazott s hazajövet meglátogatta Rio-Janeirót, hol azalatt a sárga láz megszűnt vala.

Balázs nagyon elevenen és érdekesen tudja elbeszélni azt, a mit az úton látott és tapasztalt. Már a hajót és berendezését is igen jól írja le; továbbá jól tudja jellemezni a hajó tisztjeit és legénységét s az utazók különböző osztályait. Az összes személyzet majdnem kétezer emberre rúgott s az utazók között aránylag sok első, másod és harmad osztálybeli nő volt. Jól írja le a hajón folyt életmódot, a nők magok-

viseletét, a különböző mulatságokat, a tengeri vihart, stb. Sok érdekest tud Buenos-Ayresről és Rio-Janeiróról is mondani, s a vesztegintézet orvosa és segédjei úgy vannak jellemezve, hogy akár színpadi alakoknak is beválhatnának.

Úgy véljük, hogy Balázs útazási leírását azok is, kik tudományos munkáktól rettegnek, gyönyörködve és élvezettel fogják olvasni.

H. J.

La Serbie son passé et son avenir par Henri Thiers, deuxième édition, revue et augmentée contenant une carte. Paris, 1876.

XVI. 159. p.

Egy százada annak, hogy az európai kormányok közös diplomatiái tevékenységének főczélja, a külső és belső ellenések által zaklatott ozmán török hatalom fenntartása a Balkán félszigeten. Senki sem mondhatja, hogy e cél magában véve méltó oly nagy áldozatokra, a minőket elérésére fordítottak; de bármily borús a jelen, a legtöbbre nézve ijesztőbb a jövő. Meg kell vallani azonban, hogy már a jelen zavarok kitörése előtt is mindenütt, még Angolországban is fogyóban volt azok száma, kik e célt elérhetőnek tartották, más szóval, kik bíztak a törökök képességébe európai államot alkotni.

Thiers Henrik sem tartozik ezekhez. E munka első kiadása 1862-ben jelent meg és már akkor buzgón hirdette, hogy a török helyébe szerb császárságnak kell lépni. Most természetesen még jobban hisz abban, hogy ez az egyedüli mód minden zavar elejét venni. Tiszteletre méltó azon naivitása, hogy maga a felszabadult szerb nemzet lesz öre függetlenségének minden orosz túlkapás ellen. Az események megmutatták, hogy az ilyen felfogásnak már csak történeti értéke van.

Tudományos becset még a jóakaró sem tulajdoníthat e műnek, csak azért szenteljük ismertetésének e sorokat, hogy olvasóink lássák, hogyan gondolkozik Franciaországban a keleti kérdésről nem egy elfogulatlan ember, mert azt senki sem tagadhatja el a szerzőtől, hogy igazat akar mondani, a mennyiben t. i. tudja, hogy mi az igaz. Ez pedig a keleti viszonyokra nézve Franciaországban nagy ritkaság.

Minden idegennek, ki az utolsó időkben Franciaországban járt, feltűnt, hogy általában véve milyen viszás arányban áll a keleti ügyekre fordított érdek az illető viszonyok ismeretével. A hercegovinai zavarok kiütésével gomba módra szaporodtak a könyvkereskedésekben a háború színhelyének térképei, arra nem gondolt senki, hogy azok részben még a múlt századból valók, nagy részt pedig a német Stieler-féle atlas 1827-ik évi kiadásának lenyomatai voltak. Volt is ott hegyláncz, város, folyó, még szép egyenes vasútakat is rajzoltak közbe; nem az ő hibájok, ha senki nem találja az országban. Ha a *Times* ismeretes indítványa sikerül s francziák vonódnak be Bolgárországba, bizonyára úgy járnak, mint Puchheim uram ágyúi a *Nagy-idai czigányokban*.

Nemcsak a munkához csatolt térkép, az egész mű ez elévült és az újkor jeleivel találomra ékesített térképeket juttatja eszünkbe. Van egy hős, derék nép, mely a XIV. században császársággá emeli birodalmát, majd vad hódítók igája alá kerül, melyből nagy részt saját ereje által szabadul fel és most oly dicső jövőt óhajt, minő múltat ecsetelnek — nem a szigorú történelem följegyzései, hanem az elhúnyt hősöket zengő költemények — körülbelől ennyi, mi igaz van e könyvben. Természetesen nem terjeszkedhetünk ki minden egyes hiba kijelölésére, csak a leginkább szembetűnőt akarjuk bemutatni és azt, mely ellentmond a magyar történetről való ismeretünknek.

Hogy mit ért a szerző „szerb“ alatt, legjobban mutatja a térkép: az egész terület a Dunától és Drávától délre a két tenger közt szerb, az orbonánok kivételével, a hellének utódai „gréco-szerb“ név alatt tűnnek föl. Nem tekintve a több mint ezer évi elválasztás által szentesített és a vallásos eltérés által mind nagyobbá vált különbséget szerb és horvát-szlóven közt, az elszlávosodott tatár-bolgár csak olyan „szerb“, mint Bosznia és Bolgárország több mint millióra menő mohamedán lakossága. Hisz még a kis szerb fejedelemségnek is meg van a maga kis oláh nemzetisége. De hiszen a nagy Dúsan birodalma kiterjeszkedett mind erre a temérdek földre. Arra, hogy a mostani Szlavonia akkor oly jó magyar volt, mint akár Pest-megye, hogy Horvátországot és Dalmáciának nagyobb részét I. Lajos erős karja igazgatta, hogy a többi tengerpartot Velenceze bírta, nem is gondolhat senki Franciaországban, a

ki nem valódi tudós. Hisz M. de Salvandy, a közoktatásügy minisztere III. Napoleon alatt mondta nyilvános felolvasásban: „a legszebb és leggazdagabb szláv nyelvjárás a szerb, melyen Szerbiában, Dalmáciában és Csehország és Horvátország egy részében négy millió ember beszél“ stb. Hisz „az adriai tengerpart nélkülözhetetlen a szerb kereskedelemre nézve“. Megjegyzendő, hogy Dusán birodalma egész Dalmácián kívül még Triesztre is kiterjeszkedik. Hozzászoktunk már, hogy ilyen adatokat találjunk nem egy francia könyvben, de az már francziának is sok, ha Dufresne és Freschoti, a XVII. századbeli francia írók, kik közül az első a történetbuvárok közt igen kiváló helyet foglal el, 1340-ben jelen vannak Dusán István koronázásán. Ugyanebbe a genrebe tartozik, ha a XIII. század vége felé a görögök a perzsákkal harcolnak Ázsiában és a kenyérmezei csatában 1480. Pál szerb herceg szabadalja össze a törököket.

E botlásokért, melyek egyedül is elegendők annak bizonyítására, hogy itt nem tudományos művel van dolgunk, nem nyújt kárpótlást sem a nyelv, mely francia írónál ritka darabosságot mutat, sem a jelen helyzetek igaz vagy legalább szép leírása. Az olvasónak egy szó sem juttatja eszébe, hogy az a sötét küzdelem, melyet az alsó Duna néptörzsei folytatnak egymás ellen, annyi hatalmas vallásos és nemzeti érdek belejátszása mellett is, kiválóan anyagi érdekekért, első sorban földbirtokért folyik. Az a tény, hogy a török népesség szegényedik és fogy, a keresztyén pedig legtöbb helyt, de különösen Bolgárországban, szemlátomást gyarapodott, számban és jólétben minden hátramaradottsága mellett is, többet mond, mint minden, mit szép phrázisban el lehet zengeni az izlám hanyatlásáról és a keresztyén világ érdekeinek közösségéről.

Kevés kérdés volt még oly sürgős és bonyolódott, mint a Balkán félsziget rendezésének kérdése, és kétségtelen, hogy Oroszországon kívül egész Európát jóakarát tölti el, hogy ott állandó rendet hozzon létre. Köszönettel tartozunk mindenkinek, ki ismeretünket ez ügyekről bővíti. Szép mesék és utópiák azonban nem állanak meg a valóság előtt és annál szigorúbban rovandók meg, minél tájékozatlanabb a közvélemény.

Nemzeti dalkönyvecske. Hetedik javított és bővített kiadás. Buda-Pest. 1877. Lampel R.

Babérok. A magyar költők legszebb műreiből gyűjtötte Gáspár Imre. Buda-Pest. 1877. Grill Károly.

Új nemzedék. Költészeti gyűjtemény, jellemzésekkel. Szerkesztette és írta Gáspár Imre. Nagy-Várad. 1877. Hügel Ottó.

Íme egyszerre három anthologia. Az első már hetedik kiadás s elég gondosan válogatott; a más kettő a Gáspár Imre szerkesztése, e kapkodó fiatal íróé, a ki sok mindenbe fog, s még a botrányt sem resteli, csakhogy beszéljenek róla. A *Babérok* című Faludytól Gáspár Imréig terjed, de nem egy oly költemény van benne, a mely épen nem érdemel babért. Az *Új nemzedék*, a mint neve is mutatja, csak a legifjabb költők gyűjteménye, rövid életrajzok s néhány sornyi gyermekes kritikai jegyzetek kíséretében, a melyeket a címlap jellemzéseknek nevez. De mi nem bírálni akarjuk ez anthológiákat, csak figyelmeztetni szerkesztőit és kiadóit, hogy az ily anthológiák sértik az írói tulajdont. Ezt ugyan még nálunk nem biztosítják positiv törvények, azonban a méltányosság és tisztesség törvénye mindenkit kötelez. A Kisfaludy-társaság ezelőtt pár évvel a hírlapok védpaizsa alá helyezte az írói tulajdont, a míg a törvény is védhetné. De a hírlapok nem sokat gondolnak vele s úgy látszik, hogy szabadosaknak tartják az oly anthológiákat is, a melyek nem iskolai czélra szánvák s leginkább még köztulajdonná nem vált költői művekből szerkesztetnek. Mi legalább nem emlékszünk, hogy ez ellen valamelyik lap felszólalt volna. A minap egy lap keservesen panaszkodta, hogy a drámaírók mily rosszul díjaztatnak, de hogy a még sokkal rosszabbul díjazott lyrai költők tulajdonjoga minden nap sérelmet szenved, azt nem tartotta említésre méltónak. A lyrai költő rendesen egész életén át csak pár kötetet ír, ha ezekből a legjobb költeményeket rendre kiszedegetik az anthológiák s olcsón árúlják, miért vegye a közönség a drágább összes műveket? Heckenast egy egész anthologia-könyvtárt kezdett meg, a Franklin-társulat folytatta, később ugyan felhagyott vele, de a fővárosban és a vidéken elég kiadó van, a kik folyvást lábbal tapodják a lyrai költők tulajdonjogát, a magyar sajtó kegyes engedelmével. Tiltakozásunk tegyen bizonyosságot arról, hogy van oly folyóirat is, a mely ez eljárást nem tartja se jogosnak, se tisztességesnek.

A FÉLIGMÚLT TÖRTÉNETÉRŐL. *)

I.

Szószerűről és a szószerűen kívül, a válságok nagy perceiben, mikor az országok sorsa eldől, valamint a csekély események alkalmával, melyeket pillanatra nagyoknak vagyunk hajlandók képzelni, mivel személykérdésekkel függnék össze, gyakran hallani hivatkozást a történetre s a történet ítéletére. S nem ritkán csakugyan hatása van e szónoki fogásnak, nagyobb, mint a minő a siker egyszerű kiszámításáé. Pedig a kettőnek értelme ugyanegy volna; a történet ítélszékének csak egy föllebbezhetetlen véghatározata: az eredmény. Igaz, hogy ezt megérthessük, olvasni kell tudni; ismerni az események betűit, felfogni a viszonyok szavát, áttekinteni az időszakok mondatait. A tanulás pedig nem könnyű, gyakorlat szükséges ahhoz. Valamint a régi kéziratokon, melyek a drága anyagra folytonosan, megszakítás s beosztás nélkül tömören végig írvák: úgy a történet lapjain is nehéz eltalálni, hol végződik az egyik szakasz, hol kezdődik a másik. Már-már befejezettnek véljük a gondolkört, s íme, előbukkan még mindig egy-egy ahhoz tartozó eszme. Gyéren fordulnak elő az esetek, a tények, a melyeknek utolsó gyökérszárait megszámlálhatjuk, és késő következményeit fölismerjük. Sokszor el is tört egy-egy láncszem, a melynek híján megszűnt a kapcsolat, kiszakadt egy-egy számozatlan lap a könyvből, — s néha nem tudjuk, annak, hogy nem

---

*) H. Taine: *Les origines de la France contemporaine. Tome I. L'ancien régime.* Páris, 1876. E mű már német fordításban is megjelent Katscher hazánkfiától.

értjük a dolgot, oka magunkban rejlik-e, vagy pedig az előttünk fekvő anyag csonka voltában?

Még az ókor felől sincs a kétség kizárva. Író író után új nézettel áll elő, más magyarázattal szolgál; nemzedék nemzedék után nemcsak eltérő szellemben itél, de különböző tényálladékot vél meggyőződése alapjául fölismerhetni. S a hol világos az eredmény, ott gyakran homály borítja elemeit. Az új korban ellenben ezekre nézve a bizonytalanságnak tudatunkban többnyire nincs tere, hanem a fejlődés célja marad szemeink elől eltakarva. Sejtelmek alakulhatnak; az ismeret gyümölcéséhez csak utólag, tapasztalat nyomán juthatunk. Mindazonáltal, s talán épen, mivel kevesebb jogunk van hozzá, bátrabban itélünk; hiszen minden állítás annál határozottabb, önállóbb szokott lenni, minél kevesebb a bizonyíték akár mellette, akár ellene. Ezért látjuk, hogy az újságíró sohasem tétováz; az egykorú történetírót nem igen bántja a kétely, bátran osztja a dicséretet, rosszalást, míg a későbbi századok lelkiismeretes tudósa latolgat, bonczol, s nem egyszer bevallja, hogy a rejtély nyitjára aligha akadt.

Ha van azonban időszak, a melynek képe tisztán áll előttünk, a melynek árnyát, fényét az utolsó részletig ismerjük, a melynek termékeiről itélhetünk, hirtelenkedés és elfogultság nélkül: úgy ez a francia forradalom kora, s az előző nemzedéké. S ha csakugyan való, hogy a nagy művészi alkotásnak első kelleke a kettős, az alanyi és a tárgyi igazság, akkor korunk történetíróinak megfelelőbb anyag nem kínálkozhatik, mint a mit a XVIII-ik század nyújt. Nincs más két század, a mely egymáshoz oly közel, s egymástól mégis oly távol állana. Közel az ismeretben, az erkölcsökben; távol a reményeket, a világnézetet illetőleg. Rousseau, XVI. Lajos koráról szinte többet tudunk, mint ők magok; viszonyaikat jobban áttekinthetjük, mint a sajátjainkat. Nem titkol már el azokból a személyes érdek semmit; a hiúság leplei lefoszlottak rólok egy század mozgalmai alatt, s a test, a melyet elfödtek, még nem indult enyészetnek annyira, hogy vonásait föl ne ismerhetnők. „A régi királyság francziái szemünk előtt állanak. Ifjúkorában csaknem mindegyikünk érintkezhetett e letűnt világ valamelyik nemzedékét túlélő férfiával. Számos lakás ma is úgy áll fenn, minő akkor volt, érintetlen szobával, bútorzattal. Képeik s rajzaik nyomán követhetjük őket házi

életökben, látjuk ruháikat, állásukat, taglejtéseiket. Irodalmukkal, bölcselmökkel, tudományukkal, hírlapjaikkal s levelezésekkel megalkothatjuk újra egész gondolkozásukat, még benső társalkodásukat is. Az önéletrajzok tömege, mely harmincz év óta a köz- vagy magánlevéltárokból kikerült, szalonból szalonba vezet, mintha csak bemutatnának ottan. A külföldi utazók levelei és naplói önálló vázlatokkal kiegészítik s bizonyítják az arczképek hűségét, melyeket e társadalom magáról rajzolt. S ha pótolni kívánjuk, a mit magáról el nem beszél, a mit mindennaposnak s laposnak tartott, a mit szakszerűnek, unalmasnak vagy kicsinyesnek vélt, a mi a vidéket, a polgárságot, a parasztot, a munkást, a közigazgatás napi rendjét, s a házi gazdaságot illeti, ha közel és apróra kívánunk értesülni az emberek állapotáról, egy paplak, egy zárda, egy városi tanács belsejéről, tudni egy munkás napi bérért, egy telek jövedelmét, egy jobbágy adóját, egy végrehajtó dolgát, egy nagyúr vagy főpap kiadásait, a költségvetést, az udvar körét és szertartásait,“ rendelkezésre állanak az okiratok halmazai, „a kormánybiztosok, adófelügyelők és bérlők, bírák, hivatalnokok és minden rendű és nemű magánosok irományai és levelezései, a jelentések és emlékiratok a királyi udvartartás különböző részeiről, a tartományi és nemzeti gyűlések jegyzőkönyvei és naplói, a katonai parancsnokok jelentései, az egyházi bizottság tárczájában levő levelek, emlékiratok és statisztikai kimutatások, a megyei és községi közigazgatási tisztek levelezései a miniszterekkel, a kiküldött államtanácsosok és a prefektek jelentései, s a tanácsosok bizonyosságok egész tömege. Ezek mindig feltüntetik az élő alakokat, a vidéki bocskoros nemeseket, a plébánosokat, barátokat és apácákat, a városi ügyvédeket, tanácsosokat és polgárokat, az uradalmi ügyvédeket és falusi bírákat, a cselédeket és mesterembereket, a tiszteket és a katonákat. Ezeknek alapján pontos adatokkal szolgálhatunk, óráról órára tudjuk a nap beosztását, sőt elmondhatjuk egy nagy ebéd étlapját, újra megalkothatunk egy báli öltözéket. Még vannak még, papirra feltűzdelve s időrendbe szedve, azon ruhák szövetmintái, melyeket Marie Antoinette királyné viselt, s másrészt előttünk fekszik a paraszt ruházata, leírhatjuk kenyerét, megmondhatjuk mi fajta lisztből készült, kiszámíthatjuk krajezárokban mibe került fontja. Ily segédeszközökkel csak-

nem kortársává válik az ember azoknak, a kiknek történetét írja, s nem egyszer kísértésbe jut, ódon írásukat az elsárgult papíron követve, hogy őket fennhangon megszólítsa.“

S míg így az embereket s viselt dolgaikat tartózkodás nélkül szemtől szembe tanulmányozhatjuk, szenvedélytelenül, előszeretettel és boszúság nélkül ítélhetünk rólok. Hiszen elhaltak, elmúltak. Körülünk minden érzeteti velünk, hogy a francia forradalom korszakának cyclusa be van fejezve. Nemzedéke, szenvedélyeivel és eseményeivel, többé föl nem éled. Következményeinek köre beteljesedett. Anyagi vívmányai tőkésítvék; politikai hódításai elévülés által szentesítvék részben, részben elmosta az idők rohama. Esméi szétterjedtek s lecsillapodtak, hullámmászuk megtört, de megszűnt a visszahatás apálya is; az ingó nézetek megállapodtak a nyugalom semleges pontján. Az ár lefolyt; megmaradtak a higgadt bírálat tisztult elemei.

De azért még a nagy történeti mű nincs megírva. Nem is csekély dolog az. Az emberiség múltjának még egy szakára nézve is alig van meg az akként, hogy az eszményi követelményeknek megfelelően. Nem elég ehhez az események pragmatikája, az egyéni indokok naplója, az állami intézmények térképe. Mindez csak a vázat adja meg, s még ez is, hogy teljes legyen, kiegészítésre szorúl az erkölcsök felőli meggyőződés, a gondolatmenet elemzése által. Ekkor pedig hiányzik még a leglényegesebb, a tényezőket összekapcsoló, egyesítő élet benyomása arra, hogy az olvasó úgy értsen, úgy érezzen, mintha maga végig szemlélte volna a leírtakat, s nem is mint közönséges néző, hanem belátva a vesébe, a szívebe. Ily hatást előidézni a történetíró legmagasabb célja.

Taine legújabb művében nem emel igényt arra, hogy e célzt elérte. Pontosan akar csupán leírni, észlelni mint természettudós; s a végezt, hogy a kérdésre megfelelhessen, mi a mai Franciaország, megtudni törekszik azt, hogyan alakult, számot kíván adni a belső erőkről, a melyek e csodálatos képződésnél közreműködtek.

S meg kell vallani, hogy az e tekintetben elérhető siker föltételeit latolgatta, s azokkal rendelkezik. Nem úttörő vállalatában; csaknem szóról-szóra ugyane célzt tűzte ki korunk azon nagy politikai gondolkozója, a kinek eszméiből legtöbbet fogadtak el s tanúltak, ha nem azok, a kiktől a

közönség áll, de azok, a kiktől a közönség tanul. De Tocqueville a nyilvános élet férfja minden ízében. Könyve évszázadokra szól, mégis alkalmi; egyébiránt fenforog alkalmi is mindenkor, a mióta és a meddig despotikus törekvések léteznek. Kijelenti világosan, hogy, úgy hiszi ugyan előítélet nélkül írt, de nem állíthatja, hogy szenvedély nélkül írt volna. Nagyon is franczia, nagyon is hazafi, semhogy akkor, a mikor a régi társadalmat minden részében tanulmányozta, valaha szem elől tévesztette volna az újat, s hogy akkor, a mikor megvizsgálta, minő baj vett erőt a betegen, ne gondolt volna arra, hogy az miként lett volna megmenthető. Nem Thucydides nyugodtan kémlő bírálata, hanem Tacitus megbecsülhetetlen keserősége uralkodik kedélyén; fölfedezi, hogy a régi kormányzat alatt, épen úgy mint jelenleg, gondnokság alatt tartott minden francziát a közigazgatás, — s megjegyzi, hogy meg volt e szerint már a dolog lényege, habár hiányzott még a szó szemérmetlensége; szigorú igazságnak tartja, hogy a hajlam, a melyet valaki a korlátlan uralom iránt kitüntet, mindig arányban áll a megvetéssel, melylyel hazája iránt viseltetik, — s bocsánatot kér, ha magának még egy kis várokozási időt enged, mielőtt ez érzelem hitére áttérne.

Taine ellenben nem a csata hevében ír már, túlélte a legsúlytöbbszörű csapásokat, a melyet a sors nemzetére mérhetett, s látta azon hihetetlen, megfoghatatlan erőforrások újból megnyíltát, melyek megtiltják, hogy Franciaországért kétségbe lehessen esni. Nincs szüksége tehát a hazafiság vigasztára, lemondhat a haragról, s ha teljesen nem vetkőzhetik ki az előítéletekből, legalább a közönyét választhatja saját számára. Részrehajlást honfitársai irányában nem lobbant-hatni szemére. Philanthropiája sem túlságos; úgy vélekedik, hogy „tévednénk, ha azt tartanók, hogy az ember természeténél fogva jó, nagylelkű, részvétet érez, vagy legalább szelíd, vezethető, kész magát a társadalmi vagy idegen érdeknek alávetni. Sőt van elég ember, s épen a legerőteljesebbek, a kik magokra hagyatva csakis pusztítást okoznának. Hiszen, ha nem is bizonyos, hogy az ember távol vérrokona a majomnak, kétségtelen az, hogy alkatánál fogva ahhoz közel áll, hűsevő s vérengző, valaha emberevő volt ugyanezért vadász és hadakozó. Innen az emberekben a durvaság, a kegyetlenség, az erőszakos és romboló hajlamok állandó tökéje, a melyhez,

ha épen francziáról van szó, hozzájárúl a víg kedv, a kaczagás és a legkülönösebb lelki szükség arra, hogy gyerekeskedhessék és torzképeket vághasson az általa okozott károk közepett, — láttuk eleget e munkájánál.“ Vallási szempontok sem zavarják; positiv hite nincs, de nem ellensége mások hitének; az egyházat, mint szervezetet bámúlja, mint kormányzati eszközt magasra becsüli. Politikai bálványt nem imád, tudja, hogy tíz millió tudatlanság együttvéve nem képez egy ismeretet, s hogy egy megkérdezett nemzet megmondhatja végre, mi fajta kormány tetszik neki, de nem azt, minőre van szüksége, hogy ez iránt csak a tapasztalat világosíthatja föl. A tudomány dölyféről is lemondott; elismeri, hogy az értelem épsége, úgy mint testi szervezetünké, nem egyéb a szép és szerencsés véletlen eredményénél, s nem csak hogy nem általános, hanem csak névleg uralkodik az emberen, míg gyakorlati szerepe alárendelt, az ember valódi urai pedig mások: anyagi hajlama, testi szükségei, állati ösztöne, hagyományos előítéletei, képzelődése, szenvedélye, érdeke. Sőt ott is, a hol az ész csakugyan hatalom, elégtelen; nem képes előre a viszonyok sokszoros bonyodalmaikat kiszámítani; lehetetlen az előzmények teljességét kimeríteni, hogy a következeseket csalhatatlanul megállapítsuk. Taine célja nem új elméletet alkotni, új politikai rendszert ajánlani, hanem fölfedezni a természet és a történet minőt állapítottak meg nemzete számára. Mert nem ezek alkalmazkodnak az emberhez; az embernek kell őket követni, ha sikert kíván törekvéseinek. Franciaország jövője attól függ, mi a mai Franciaország? s hogy erre felelni lehessen, alakulását kell ismerni. Tudjuk, hogy régi szervezete felbomlott, mai rendszerének fővonásai 1808-ig keletkeztek; politikai forradalmi, társadalmi utópiái, osztálysurlódásai, az egyház szerepe, a nemesség, a polgárság és a nép magaviselete philosophiájának, irodalmának és művészetének irányai és tévedései azon állapotból fejlődtek, a mely az akkor véget ért válság eredménye, ama válságé, melyen által a régi kormányzat a forradalomra, a forradalom az új kormányzatra vezetett.

A régi kormányzat, a forradalom, az újkori rendszer, ím e három állapot rajzát tűzi ki írónk feladatául. Művének eddig megjelent első része a forradalom előzményeivel foglalkozik.

II.

Az előzmények anyagiak és szellemiek. A társadalom szerkezete, s ennek megfelelő működési képessége, továbbá erkölcei és jelleme s ezekből származó hajlamai, végre eszméi s tanai, s az azokon épült tervek, szándokai kivitelének módja és eszközei, az anyag minősége, melynek felhasználása, átalakítása volt a kitűzött cél, íme a tényezők. Taine ezek mindegyikének műve egy-egy külön szakaszát szenteli. Csupán egyet mellőz, a mi az átnézet teljességéhez megkívántató volna, — s talán, csakis ez egyre nézve látszik meg művén a francia szerző előítélete, a ki hazáját mindig nemcsak magára, hanem mindenkire nézve a világ központjának tekinti, — a környezetet, a külviszonyokat és viszonyhatásukat, melyeknek szerepe aligha volt oly másodrendű a francia forradalom előidézésében, mint a hogy közönségesen tartják. A szégyenteljes külpolitika, a mely Roszbachra, Canada és India elejtésére és az osztrák szövetségre vezetett, a vak gyűlölet Anglia ellen, a mely az Egyesült Államok anti-legitimitikus forradalmának támogatására indította az aristokrátiát, az anyagi dicsőség hiánya bizonyára épen úgy ártottak az addigi kormányzatnak, mint az elégedetlenség egyéb okai.

Igaz, hogy a nagy forradalomban nem pusztá elégedetlenség, hanem oly felfogási és érdekellentét tört ki, a mely vérszeljes lett volna a legszilárdabb uralomra nézve. Franciaország alkata pedig részeinek egyensúlya, aránya, összefüggése nélkül, aláaknázva, már is dőlő félben van.

Három osztály, 130,000 a papsághoz, 140,000 a nemeséghez tartozó egyén és a király töltötték be 1789-ben a kiváltságok terét, minden előnyeinek egyedűrságát kihasználva. Övék volt a hatalom, a vagyon, nekik jutottak a kitüntetések, a szabadalmak, a kegyek, a jutalmak. Hosszú időn át élvezték e helyzetet, s nem érdemetlenül; az egyház polgárosította volt a népet, gondoskodott vallásáról, táplálta lelkét és szellemét, a nemesek nyújtottak valaha békét és biztonságot, a király egyesítette s igazgatta az országot tizenöt hosszú századon át. Viszont el is foglaltak saját számukra mindent. Az egyház vagyona négy milliárd frank tőkére s

ezenfelül 123 millió évi tizedre becsülhető; a többi föld mind a nemeseké, „nulle terre sans seigneur.“ Adót alig fizetnek; a király tudja, hogy a hűbéri hatalom s a magáé egy eredetűek, s ha kiváltság a királyság, kiváltság a földes uraság is. Nem állítanak katonát, nem kötelesek szállást adni, nem járúlnak a közmunkához. Az ő reájok háruló „taille“ — egyenes adó — tartozások magukban csekélyek, a valóban fizetett összeg pedig a névlegesnek alig tizedrésze. E mellett minden régi közjövedelem most az ő zsebökbe foly; a bírságok, a törvényes örökösök híján uratlan vagyon, a talált jószág, minden eladott, vagy kilencz éven túl bérbe adott ingatlan értékének hatod-, néha ötödrésze, az egy évi jövedelemnek megfelelő örökösi illeték, ugyanennyi a földes úr halálakor örökösei részére, a rendőri illetékek, a híd-, vám-, vásárpénzek, a malom-, mészszárszék-, sütökemencze- és borsajtó jogok jövedelmei, a legeltetési és fajzási díjak, a koresmajogok, a nagyobb és kisebb úrbéri szolgáltatások, a galambtartási jog, a vadászati jog, egy szóval a hűbéri viszonyból keletkezett számtalan tartozások mind egyedül őket illetik. Meg volt ez így részben másutt is; csakhogy Angol- és Németországban a megfelelő osztályok még folyvást szolgálatokat tesznek. Franciaországban nincsenek már közkötelességeik. A szegényebb és kisebb rendű nemesek és plébánosok, a kik jószágaikon laknak, jószívűek, barátságosak, adakozók, de tehetetlenek, s zaklató apró jogokat annál inkább kénytelenek szigorúan érvényesíteni, mivel egyéb vagyonuk elapadt. A helyi kormányzatot kiragadta kezökből a királyi központosítás; még községeik érdekeiről sem gondoskodhatnak; lefelé nem parancsolhatnak, fölfelé nem védekezhetnek. A nagy urak és a főpapok, talán egy-egy ezren, mind az udvarnál vannak. Óriási birtokaikat csak névről ismerik. A király környezete részesül egyedül kegyekben, a ki nem tartozik hozzá, feledségbe merül, sőt gyanúba keveredik. A vidéken lakni számokra számüzetés. A királytól távol nemcsak szerencsétleneknek, hanem nevetségeseknek érzik magokat. Nem tesznek semmit a földért, még kevesebbet az emberekért. Az uralkodó verőfényében sütkéreznek, költekeznek, pazarolnak, otthon pénzzé tesznek mindent, még a tőlük függő bírói s rendőri hivatalokat is. De a központban sem működnek a közérdekben. A király az ország egyedüli képviselője. Mint a kimagasló tölgy árnyékában

elsatynúlt fa, az övéen kívül a többi közhatalom eltörpült. A papságnak vannak még közgyűlései, csak arra valók, hogy azokon kiváltságokat, mentességeket, eretneküldözéseket lehessen kikunyorálni. Az önzés vezérli kizáróan. Az összes sinecurák, — pedig csak úgy hemzsegenek, — a főnemesség tagjai kezében vannak, a kik oroszlánrészt kapnak a főpapi állásokból is; az ajándékok, melyekkel a király őket elhalmozza, évenként milliókra rúgnak. S hátra van még a fő, a mindeneket meghaladó kiváltság: a királyé. Tisztje mindenható, és a korlátlan fejedelem, a kit minden illet, s a ki mindent tehet, kártékonyná és haszontalanná lett, épen úgy, mint a dologtalan aristokratia. A központosítás végletekig ment; bureaucratia a központon, önkénykedés és kivételek mindenütt, im a rendszer eredménye. Bonyolultságánál, szabálytalanságánál és súlyánál fogva a kormánygépezet kezelhetetlenné vált. Egy II. Frigyes, egy Napoleon alig bírná mozgásban tartani; XV. és XVI. Lajos gyöngé kezei arra sem alkalmasak, hogy érdes kerekeihez hozzányúljanak. S lelkiismeretök sem igen bántja őket; hiszen Franciaország jószáguk, senkinek sincs joga számadást követelni a kezelésről. A középkor hagyománya szerint a király fővezér és tulajdonos, a jogászok elmélete alapján meg a nemzet egyedüli s örök képviselője, a theologok tana ezenfelül az isten szent és specialis küldöttének hirdeti. Az ország jövedelme tehát az övé, s úgy intézkedik, úgy él, háztartása olyan, mintha egymaga 477 millió frankot költhetne évenként. Feledi, hogy minden kegy, a melyet osztogat, a szegényeket koplaltatja. Ő is mint a többi kiváltságosok, elvesztette a nyilvános élet férfianak jellegét.

Nem mintha elzárkózottan élne; foglalatossága: hogy szalont tart; a főnemesekek egy századon át állandó vendégei. Minden küldíszre, fényűzésre, mulatságra van berendezve. Igaz, hogy ebben az udvar felülmúlhatatlan. Minden tagja, férfi és nő, egyenként van megválogatva; mindnyájan világiak, mind azon kellemmel, melyet a származás, a nevelés, a vagyon, a nyugalom, a szokás adhatnak, a magok nemében tökéletesek. Nincs ott egy ruházat, egy mozdulat, egy hang, egy kifejezés, mely ne lenne a világi miveltségnek remeke. „Bármily udvarias a párisi társaság, az udvart meg sem közelíti, ahhoz képest falusi. Azt mondják százezer rózsa kell,

hogy egy latot lehessen ama páratlan essentiából előállítani, a melyet a perzsa királyok használnak; ilyen a király szalonna, egy nagy emberi növényzet lényegét tartalmazza. Hogy ilyené válhassék, egy nagy aristokratiát kellett úgyszólván melegágyba átültetni, hol gyümölcs nélkül csupán a virágzásnak éljen, s a királyság tüzénél minden életnedve néhány csepp kivonatra lepárolgjon. Az ár túlságos, de csakis ez áron készülnek a legnemesebb illatszerek.“

A jellemek is ez élethez képest alakulnak. A francia úgy is társalkodni szeret, a társalgási tökély válik eszményvé, el is éri. Az ország dolga sikerült élcz méltó tárgya, a családi kötelekek jelentőségeket vesztek, a nevelés csak a külső illem teljességére törekszik; a hölgyek hangadók, hiúságaik az élet törvényei. A legnagyobb gyönyör a kellemes időtöltés, melynek jókedvét folyvást a többiek iránti úri tekintetek és a látszat tisztelete mérséklék. Tagadhatatlan, hogy idő multán ez élet mesterkéltté és szárazzá válik. Kiegészíti ekkor az érzelmeket a természethez visszatérés vágya. Divattá válik a rokonszenv vonzalma; az érzélgés oly alakban, melynek finomságát csak törekenysége múlja felül. Ennek következtében alkalmatlanná válik a társadalom a gyakorlati élet küzdelmeire. A szélső udvariasság elgyöngít. A ki bajt nem lát, védtelen ellene. A kellemetlen igazság nem talál utat a szalonna; a pusztá képzelet dogmává, mert illemszerűleg elfogadottá válik. Az idyll divatos, senki sem mer annak ellentmondani; a társaság elhatározta, hogy jól halad minden, tagjai tehát saját szemeik tanúsága ellenére hiszik, hogy jól is van. De már fenyeget a veszély, tenni kellene. Nem tesznek, talán beszennyezhetnék ruháikat. Nem a bátorság hiányzik, de az erély; a mindenható nevelés még az ösztönt is elnyomta. Az anyagi erőszakkal szembe nem szállnak. Meghalni méltósággal tudnak, az illem utolsó perceiket is ékesíti; a durva harcban azonban csak hátrány, még a menekülésnek is akadály.

A rajtok uralgó világnézet pedig a XVIII. század philosophiája, mely a forradalmi szellemre vezet. Franciaország akkori társadalmának valóságos méreg, annak daczára, hogy két alkateleme különválva egészséges, hasznos.

Ezek elseje a nagy tudományos lendület, mely a Newton-féle elméletben a természet végleges, kétség fölé helyezett

rendszerét nyújtja. Ennek alapigazságai körül az exact tudományok, valamint a leíró természettudomány az előbbi korokéit messze felülmuló vívmányai csoportosulnak. Innen meríti a század szelleme táplálékát, elméletei anyagát, bátorságát. Megváltozott az ember helyzete a világban. Nem központ, nem irányadó többé a mindenségre; a czélszerűségi okok a világ magyarázatában súlyukat elvesztették. Elismerésre jut az egyetemes törvényszerűség, az ember a természet egyszerű folytatása; az erkölcsi tudományok módszere megváltozik, elválnak a theológiától és a physikai tudományokhoz csatlakoznak. Új kritikának, magyarázatnak nyílik tér. A világtörténetből nem marad ki többé, mint Bossuetnél, a világ maga egy maroknyi nép kedvéért; nem az ősök bölcsességének elkorcsosulása, az eredendő bűn romlása, hanem az emberiség végtelen haladása a jelszó. Ehhez járul Montesquieu óta a társadalmak szerves létének, részei kölcsönösségének és viszonylagosságának és a felettök uralkodó törvényeknek fogalma. Condillac az egyéni lélektant is elemzés útján állapítja meg. Az eljárás szabálya helyes, csak az a kérdés, a vizsgálásra minő s mennyi anyaggal rendelkezik a kutató, s nincsenek-e előre megállapodott nézetei.

A múlt század francziáit mind azzal, mind emezekkel a Taine által klasszikusnak elnevezett szellem látja el. Ennek sajátlagos a tartalma, még sajátlagosabb az alakja, mely minden a két századon át felmerülő eszme kifejezésének eszköze, egyszersmind a gondolatok korlátja. Hogyan alakult? a rendes királysággal, a művelt társalgással együtt. A szokásnak szülötte: egy aristokratikus műkedvelő, nem szak-, közönség előtt beszélni, irni, elmélkedni. Nyelve, irálya tehát általános kifejezések körében mozgó, világos, okadatoló. Egyénisége lekopik; színtelen, de átlátszó. Keveset jelent, de szabatos. Minden szavának értelme meghatározott; minden mondat sorrende előre meg van állapítva. Jellemet, helyzetet, valóságot nem lehet vele festeni, ez nem is illenék; az igazságnak csakis kis része fér meg benne, közhelyekben bővelkedik. Másrészt azonban kényelmes, érthető, a rhetorikára szerföltt alkalmas. A jellemző részleteket elhanyagolja, az elvont eszméket, a józan ész általánosságát, az üres elméletek rendszerességét és következetességét tisztán visszatükrözi. A történetet lenézi, a matematika módszereit ipar-

kodik a politikára alkalmazni; érzettel ruház föl egy szobrot, s az emberi lélek bonyolódott működéseit hiszi ebből levezethetni; szerződésre alapítja az államot, s megsemmisít minden lehető alkotmányt, kormányt és törvényt. Csakis az érvelő értelmet ismeri és méltányolja.

A két tényező egyesüléséből új tan, új kinyilatkoztatás származik. Az emberiség „nagykorúvá“ vált, megnyílt az „értelem korszaka“, a „felvilágosodás százada.“ Az ész tekintélye lép az isteni helyébe. A mit nem támogat, annak nincs létjoga. A hagyomány megdől: előítélet. De a szokással együtt szilárdságát veszti az azon épült polgárosodás. A vallás rejtélyei, mint képtelenek, visszautasíthatnak; de a hittel enyészik egyszersmind az áhítat, a végtelenség és függés mélyen gyökerező érzete. A történet, az örökölt tisztelet, az államhatalom erkölcsi erejőktől, tartalmuk nemességétől megfosztvák. Pedig a nemzedékek tapasztalát nem képes pótolni az egyéni okoskodás. Ez nem érti meg a múltat, meg nem magyarázhatja tehát a jelent. Elvette az emberektől a jelképet, a melyhez ragaszkodtak, cserébe olyasmit ajánl, a mit megbecsülni nem tudnak. Hadjáratot indít a fennálló ellen; egy rideg elvvel akarja helyettesíteni. Az egy Montesquieu szélesebb látkörű; ezért volt ugyan híre, de elmaradt legsajátosabb eszméinek hatása.

E hadjáratban Voltaire s követői fél úton állapodnak meg. Lerombolják a mythoszt, az egyházat, meghagyják a tiszta deismust; kiseprik az államelméletben a visszaéléseket, a tételes törvények ellenmondásait, a szívekbe oltott természetjogot olvassák; és az igazság e csekély kis maradványából akarják a vallás és társadalom épületét összeszerkeszteni. De következik a philosophok második támadó serege. Ez két részből áll. Az egyiket a skeptikus, a pantheistikus és a materialista encyclopaedisták, D'Alembert, Diderot, Helvetius, Condorcet s iskoláik képezik, kik az ember célját az élvezetben látják, bajait az elnyomásnak tulajdonítják, s a természethez visszatéréstől, a társadalom eltörlésétől szabadságát, boldogságát várják. Ugyanez a socialisták hadának és élükön Rousseau-nak csata-kiáltása. Rousseau, lángeszű, beteges költői természet, telve szeretettel s lelkesedéssel, de hiúsággal is, szilárdság és gyakorlati ismeret és érzék nélkül, az embert lényegileg jónak, igazság- és rend-

szeretőnek tekinti, s a társadalomra hárítja minden hibájáért a felelősséget. Elmélete spiritualistikus, a lélek halhatatlanságából indul ki. A rosz szerinte a körülményekből, az élet mesterkélttségéből ered. Töröljük el az egyenlőtlenség intézményeit, s a megelégedés paradicsomával kecsegtet. A műveltség az emberiség betegsége szerinte, hódéra a társadalom. Az elhagyatott epességével küzd. A tulajdont igazságtalannak hirdeti, a kormányt természeténél fogva gonosznak. Az egyenlőtlenség pedig folyton növekszik, a hatalmasok s gazdagok hatalmasabbá s gazdagabbá válnak, s míg ők a fölöslegesben úsznak, az éhező tömeg a szükségest sem szerezheti meg. A társadalmi összszűrés feltételei így felbomlottak, a kieresztakolt aláírás e szerint nem kötelező többé. Az emberiség az ész uralma alatt tehát okvetetlenül visszatér eredeti állapotához.

Az uralkodó philosophia így minden oldalról aláásta a létezőt, a rendet, a biztosságot; a régi állapot megsemmisítését követeli mint az új megalkotásának feltételét. Másrészt ellenben az állam mindenhatóságára vezet. A mit jó, értelmes, érzékeny lények, a milyeneknek az embereket felfogja, a természet szavát követve, egyenlőségük kölcsönös elismerése mellett közakarattal megállapítanak, az csak közérdekű és helyes lehet. A népfelleggel szemben az egyén semmi, pusztá bizományosnál is kevesebb. A központosítás követelménye így az elméletben még föltétlenebb, mint intézményei a gyakorlatban. A társadalmi alapszűrés logikai következményei közt az anarchia és a kényuralom egymás mellett fekszenek. Minthogy pedig a tömeg valóban épen ellenkezője annak, a mit a philosophok róla föltettek, szenvedélyes, durva, vak erőknél alávetett, a klasszikus szellem végdiadala a szűresztű vakbuzgóság uralma, mely nem képes egyszerre két eszmét felfogni, majd a lázadást szítja, majd a dictaturát igazolja, hol örültek bacchanalja, hol spártaiak klastroma, mely az embert összetakolt automatával cseréli föl.

Egyébiránt nem először s nem utólszor alakultak ez elméletek a múlt században. Valahányszor az emberi természet felfogásában mélyebb változás áll be, a politika és a vallás terén mindannyiszor kicsíráznak az újítások és az utopiák. Csakhogy máskor s másutt elméletek maradtak, néhány gyümölcsöt termettek, azzal elasztak. Francziország-

ban minden rétegben gyökeret vertek, A kifejezés művésze netovábbját érte el; a philosophok a salonoknak szóltak, a társasághoz tartoztak. A tudomány népszerűvé lett az arisztokratia körében, alakjának tökélye s könnyűsége miatt; a társadalmi és erkölcsi elmélkedés pedig mint legfölületesebb, legkedveltebb. A természethez való visszatérés eszméje az életunt közönségre ingerlő hatást gyakorol, figyelmét magára vonja, még mulattató is: minden ellenben a mi ósdi s pusztá okoskodással nem indokolható: nevetséges, tréfa alkalmául szolgál. A legparadoxabb újdonság is hitelre talál, ha elég érdekesen van előkészítve, feltálalva, s e mesterségben épen a múlt század írói felülmúlhatlanok.

Kivált négyen tűnnek ki, Montesquieu, Voltaire, Diderot, Rousseau. Hangra és modorra Montesquieu legelőkelőbb. Nem volt soha magán inkább uralkodó nyugodtabb, biztosabb író. A legerősebb állítást csendesesen, mintegy mellékesen mondja; az olvasónak folyvást rejtett értelem sejtetése által hizeleg. Minden mondata kimért, meglátolt, egy-egy kincs tömött tartalmasságánál fogva. Nem abban gyönyörködik, hogy ellenfeleit a földre terítette, hanem inkább abban, hogy szép lassan, szinte észrevétlenül a földre csúsztatta. Jogot igényel magának, mindent mondhatni, de megőrzi ennek föltételét: soha sem feledkezik meg önmagáról.

Nagyobb körnek, a tömegnek szól Voltaire, tanait minden alakban, minden tárgyra nézve egész odaadással szórva, kimeríthetetlen bőséggel, és a legfényesebb előadási tehetséggel, mely embernek valaha adatott. Apró, megemészthető, de kifogyhatatlan adagokban szolgáltatja ítéleteit. A legnagyobb fölfedezéseket, a legmerészebb föltevéseket a közönséges beszélgetés hangján kényelmes kis phrázisokban adja elő. Felváltja apró pénzre a vallást, a hagyományt, a népköltészetet, a történetet, a philosophiát. S a mellett klasszikai nyelven még egyéniségeket is tud vázolni, egyes ismertető jellegre ráutalni; mulattatási képességének a torzalakokat, az illetlenségeket is megbocsátják. A legudvariasabb, lassanként olvasója bizalmát megnyeri, benső viszonyba helyezkedik vele, megnevetteti, s ekkor elvethet bátran minden leplet; a sikerült tréfával együtt készségesen elnyeljük a legkeserűbb igazságot.

A közönséget előkészítette Voltaire Diderot számára.

Ennek elméje már nem tökéletesen kiegyenlített. Túltelt eszmékkel, szenvedélyekkel; vegyesen kiönti mindnyáját egy szakadatlan izzó lávafolyamban. Ellenállhatatlan, mint a vak természeti erők; hatalmas gondolkozó, kifáradhatlan munkás, nagy művész; de minden munkásságát pillanatnyi ösztön, alkalom tereli. Nem kerüli a sikamlósságot s a declamatiót; a mit ír, saját szavai szerint „a lehető leghóbortosabb és a legmélyebb értelmű.“ Tapintata nincs, de van látnoki ihlete; burleszk és lyrikus egy időben; fölindulásának rabja, és pedig mindig jó hiszemű.

Rousseau is a nép fia mint Diderot, s még ahhoz nevetlen, ügyetlen modorú, nem érzi magát otthonosnak jó társaságban. Ékesszólásában ellenben az érzés közvetlensége nyilatkozik. A gondolkozás nehezeére esik; de azért annál zártabb logikai sorban haladnak eszméi, annál aczélezottabb iránya. A fordulatok meglepő gyorsaságával, a rövid összefoglalások élével, a váratlan feleletek összemorzsoló erejével, az irodalmi sikerek, a kiszámított hatások tömegével felülmúlja társait. Új világot tár ki; senki sem érzi nála jobban a jelen nyomorait, szégyenét, senki sincs jobban áthatva a jövő boldogságától s erényeitől. Mindig a szélsőségekben jár; idylljei s gyűlölködései nekünk visszatetszők; korának elkényeztetett társaságára üdítő hatással voltak, mint egy friss szellő elzárt szoba légkörében.

Ez irodalmi nagyhatalmak mellé sorakoznak a kisebb rendűek. Mindnyája nyílt ajtókra talál a philosophia útlevelével. S midőn ehhez még ügyesség, jó kedv, erély, ragyogó modor, s a botrány készsége járúlnak, Beaumarchais kulesot nyer az udvarhoz is, s a régi rendszer fejedelme előtt kigúnyolhatja a régi rendszert magát, egy szerepben összefoglalhatja az összes vádakát, panaszokat, közmondásokká vált epigrammokban ostorozhat minden visszaélést.

Az uralkodó osztályok mindezt nemcsak türiük, hanem pártfogolják. Nincs más dolguk, mint társalogni, a társalgásnak pedig hol akadna jobb tárgya? Hogy veszedelmes lehet, senkinek sem jut eszébe; hiszen egyesek szellemi kedvtöltése hogy érinthetné a kormányt? Az aristokratia mulat, és nem szereti a feszít. A megállapodott rend korlátai pedig alkalmatlanok. Miért ne panaszkodhatnék tehát a vallás, mint kellemetlen és elaggott nevelő, a nemi erkölcsösség, mint

kényelmetlen szokásszerűség, az ügyetlen, elavult, mindenütt hibás kormány ellen, melynek minden tette zsörtölődés forrása, mely sem a dicsőség szomját, sem a jóllét vágyát ki nem elégíti? A szabadság és egyenlőség, az egyetemes testvériség, másrészt mily jó hangzásúak, kivált mikor nincs arra kilátás, hogy pártolóikat szavuknál fogja bárki! Az elméleteknek nincsenek szögletei, a melyekbe beleütközhetnek az ember; s még a remény is, mely az alsóbb osztályokban támad, a lelkesedés és jóakarát, a mely abból kiárad, mi szép, mint a hajnal pírja!

Rohamos tehát a philosophiai elvek hódító menete. Mindenekelőtt megdől a vallás, a hitetlenséget a főpapság is nyíltan vallja. Az oltár tekintélye után összeroskad a tróné. Az udvaroncok az udvar, a kiváltságosok a kiváltságok ellen okoskodnak. A nemesség követeli a nép felszabadítását. Hiszen az ember, kivált a nép fia, jó; hogy árthatna tehát jóltevőinek? Pedig mint magános minden nagy úr szívesen adakozik, az emberszeretet és a jótékonyosság divatosak. A jövő tehát a boldogság korszaka; rózsaszínben tűnik föl, nem vérezen.

Míg így az új philosophia kedvelt fényűzési czikké vált a magas körökben, a polgárság csendesesen dolgozott. Ha a középosztály egy része foglalkozik is a közügyekkel, mint a jansenista meggyőződésűek, s a bírósági nagy testületek, ellenzékeskedése conservatív lelkületű. De a kormány épen ez elemek ellen küzd. Üldözi a jansenistákat, — tárt ajtót nyit így az encyclopaedistáknak. Felosztatja a parlamenteket; a higgadt bírói szellem helyett ennek folytán az ügyvédi nyugtalanság válik túlnyomóvá a jogászi karban. A század utolsó harmadában sikerült már a tisztas hagyományok védőit tehetetlenségre kárhóztatni az önkénynyel szemben; kép-telenekké lettek egyszersmind védelemre a forradalmi erőszak ellen.

A philosophiai eszmék pedig a polgárság körében elterjedve új jelentőséget nyernek. Az iparosok, a kereskedők, az üzlemberek időközben meggazdagodtak. Megtakarított tőkéiket elkölcsönzi az állam, a mely azon mértékben, a melyben központosítottá, egyszersmind egyetemes adóssá válik. Kétségek merülnek fel fizetőképessége iránt; a bizalmatlanság növekszik, végre a hitelezők ellenőrzési jogot kívánnak, majd követelnek.

Az államtönk csődöt jelentene épen a legszorgalmasabbakra, a legóvatosabbakra nézve; a békés, engedelmes polgár gyanakvóvá lesz, haraggal nézi saját vagyona elfecsérlését. Érezni kezdi, hogy természet szerint nem kevesebbet nyom a társadalomban a nemességnél. Már az aristokraták is kegyeit keresik. El vannak adósodva; a vagyonos polgár pedig épen oly jó nevelésben részesült, szelleme sem csekélyebb, tapasztalata, gyakorlati ismerete pedig összehasonlíthatatlanul több. Eddig szolgált, megnyerte a bizalmat, megtanúlt így parancsolni. Igazságtalanságot lát tehát abban, hogy a fényes hivatalok, a nagy külső tekintély, a legjövödelmezőbb állások ingyenélőknek vannak fentartva; rokonszenvét megnyerik Rousseau eszméi; a munka méltóságának, a személyes érdemnek elismertetésére vágyik. Magában látja az állam erélyét, értelmét megtestesítve, s ki is mondja, hogy a harmadik rend maga a nemzet. Mindent maga fog intézni; Franciaország regenerációja a cél, melynek eszközeit öntudata, saját csallhatatlan, mert következetes, általános tanai képezik. A középosztály nem játszik az elméletekkel, hanem komolyan veszi minden szavukat, ragaszkodik hozzájuk, mint hitéhez. Az épület felső emeletében lakók tüzi játékának szikrája a földszinten e szerint gyúlékony anyagba esett, mely lángra lobbant. Szalmatűznek tartja ezt még a közvélemény, melyet egy kis hideg víz elolthat; feledi, hogy a pincze puskaporraktár.

A föld népe ugyanis, a szántóvető jobbágy, a szőlőkapás, a bányász, a zsellér és a városi munkás, a nagy tömeg egy szóval, képzelhetetlen nyomorban sínlődik. Napról napra teng; minden rosz termés éhhalállal fenyegeti. A XVIII-ik század elején Franciaország népessége kiháló félben volt, harmincz esztendő alatt megfogyott egy hatodrészszel, s a következő negyven év alatt alig szaporodott. A lázadások mindennapiak, okuk a szegénység. A földek elhanyagolják, sok helyütt elhagyatják. Mindig kétes, a paraszt meg bír-e egy aratástól a másikig élni. Nem csoda, hogy elkeseredett, annál inkább, mivel névleg birtokos. Ha egy kis pénze van jó esztendőben, nem költi kényelmére, nem takarítja meg jövőre; csak szerét tehesse, földet vásárol. A tönkremenő nagy urak uradalmi így feldarabolódnak. Ezzel lépést növekszik az adó, pedig úgysis tűrhetetlen. Az államháztartás egész terhe a legalsóbb osztályt nyomja. Az egyenes adók pótlékaikkal

együtt az urbéri föld jövedelmének ötvenhárom, sőt a tizeddel s közmunkával nyolczvankét százalékára rúgnak. Ezenfelül a fejadó a személyes keresetet ugyanily mértékben sújtja. Terhe alól pedig kibújni nem lehet, a község egyetemleg felelős. A közvetett adók a nélkülözhetetlen szükségletekre vetvék ki, főképen a borra és a sóra, s ez utóbbira nézve meg van szabva kötelezőleg a fogyasztás legcsekélyebb mennyisége; kénytelen venni az is, a kinek azután kenyérre nem marad. E mellett a gazdagok folyvást mentességeket nyernek, tartozásaik a tehetetlennek vállaira hárúlnak. A községi, városi, állami költségek mind az ő zsebéből kerülnek ki; a véradót is ő szolgáltatja.

Nem csoda, hogy ily körülmények közt, ily élet mellett higgadt gondolkozásról, józan felfogásról ez alig emberi sorsú lények körében szó sem lehet. Az eszmék e rétegekbe le nem hatolnak; a kísértetek birodalmát képezik. Álmodozások, látomások uralkodnak itt, a képzelet annál mindenhatóbb, minél szűkebb a látkör. Az ösztön vad dühhé változott. Képtelen hírek kész fogadtatásra találnak; minden tekintély, minden vagyon, minden hatalom ellenség gyanánt szerepel, minden felülről jövő rendelet, bármi jóakarató s üdvös, a bizalmatlanság, az ellenszenv tárgya. A vezérek hiányoznak még, a tömeg nincs szervezve, csak nyáj. De valamint egy seregben, a mely tisztjeinek az engedelmisséget felmondta, helyöket a legmerészebbek, erőszakosabbak és kétségbeesettebbek foglalják el, úgy itt is az üldözöttek állnak az elnyomottak élére. Nem kell soká keresni, előtűnnek; az orvvadászok, a vám- és sócsempészek, a hozzájuk csatlakozó zsványok, a koldusok és kóborok hada készen áll. Az önkény uralma alatt ezrenként teremnek; a törvényen kívül helyezvük, — elsők lesznek, ha kapuinak megdöntésére kerül a sor.

A rend fentartásának csak egy eszköze volna: a hadsereg. De mind az okok, a melyek a nemzet összetartását szétbontották, szétbontották a hadsereget is. A fegyelem meglazult, a közkatona és a tiszt közt áthidalhatatlan űr tátong. Itt is a nemeseké a jog, az előny, a jutalom; a szegény emberé a kötelesség, a szolgálat, az áldozat. Mikor kítör a forradalom a kormány az ezredekre nem számíthat.

Így tehát ez a gát sem tartja vissza az áradó folyamot. Csak az a kérdés már, hol töri át a partot, merre rohan,

honnan fú a szél, mely a hullámokat hajtja. Könnyű erre felelni; csak a vidéki kerületek utasításaira kell egy pillantást vetni. A parasztot a jogász, a falusi prókátor, az irigykedő s szörszálhasogató vidéki ügyvéd tereli. Az állatias erőszaknak a phrázis adja meg irányát.

„A forradalom elmélete tehát a polgárság kebelében vert gyökeret, a mikor a kormány azt elkedvetlenítette vagyonának veszélyeztetése által; gyarapodott s elmérgesedett e középosztály körében, melyet a kiváltságok bántanak, midőn nagyravágyását visszafojtják, az egyenlőség sebez, midőn hiúságát sérti. Néhány év alatt így az új eszmék a közvélemény uraivá válnak. Ennek felhívására e pillanatban feltámad egy másik óriás, a millió fejű szörny, egy vak és felbőszített barom, egy egész nép, elnyomottságából, elkeseredéséből így hirtelen felriadva a kormány ellen, melynek követelései kifosztják, a kiváltságosak ellen, kiknek jogai kiéhezettek; a nélkül, hogy a természetes védnökei által elhagyott vidéken csak egy életerős tekintély találkoznék; a nélkül, hogy a gépies központosítás alá hajtott helyhatóságokban egy önálló elem maradt volna fenn; a nélkül, hogy a kényuralom által felbomlott eme társadalomban bárminő kezdeményezési és ellentállási központok alakulhatnának; a nélkül, hogy az emberies érzelmei által lefegyverzett felső osztályban egyetlen csalódástól ment és cselekvésre képes egyén mutatkoznék; a nélkül, hogy annyi derék jellem, annyi szép értelem képes volna védelmet kifejteni minden nemű szabadság és rend két fő ellensége: a legkitünőbb gondolkozókat megzavaró demokratikus álom ragálya, és a legjobb törvényeket meghíúsító csöcselék durvaságának rombolásai ellen. A karok és rendek egyetemes gyűlésének megnyitása pillanatában az eszmék és események további folyama nemcsak hogy meg van már határozva, hanem világosan kiszámítható.“

Szárazon, árnyalás és színezés híján, egyszerű körvonalai ezek a képnek, melyet Taine nagy gonddal festett. Megkapók, meggyőzők így is; példákkal, ezer egyes adattal, hivatkozással és okirattal támogatva könyvében az élethűség, a szükségyszerű igazság hatását gyakorolják. Így volt a dolog; így kellett történnie, másképp nem is lehetett: e benyomást nyerjük; s ezzel fölöslegessé válik a történetíró munkásságának minden további kritikája.

III.

Minő külön tanulság rejlik számunkra a történet e szakában s felfogásában? Mert, ha egyáltalában igaz, hogy „*historia vitae magistra*,” úgy minden nagy történeti mozzanat helyes elmélete nemcsak általános értékű, hanem kideríthető jelentőségű minden későbbi helyzetre. Ha fölismertük az emberi sors törvényeit, tetszés szerint alkalmazhatjuk általában, vonatkoztathatjuk egyes összetes esetre.

Az egyetemes igazságok, a melyek a nagy forradalom indokainak szemléletéből élénk tűnnek, annyiszor kiemeltettek, de maga az események menete is azokat oly hangosan és hatályosan hirdette, hogy már-már közhelyekké váltak; sőt, mivel megszoktuk, könnyen azt hisszük, magoktól értetődnek, s mint a mindennapit, figyelembe alig vesszük, kivéven, a mikor a beálló csalódások arra emlékeztetnek, hogy a forgalomban elkopott szólásmód alatt mégis mélyebb értelem rejlik. Hogy az államéletben csak előzményeket lehet csoportosítani, irányokat kitűzni, de eredményeket közvetlenül teremteni nem lehet, — hogy az elméletek és elvek a gyakorlati életre is valóban hatnak, hogy az eszmék nem kevésbé veszedelmes fegyverek, mint az ágyúk, — hogy tarthatatlanok az állapotok, mihelyt meghasonlás vagy ellentét következik be az eszmények és a törekvések iránya, a meggyőződések és a cselekedetek közt, — hogy elgyöngül a nemzet, melyet szellemi igényei egy, anyagi szükségéi más irányba terelnek, mely a gyakorlat mezején más nézetek nyomán indul, mint a melyeket az elméletben helyeseknek vall, — hogy el nem szigetelheti magát egy nép, egy osztály sem oly tényezők befolyása alól, a melyek körülményeit megváltoztatták, — hogy egy nemzedéktől szükségleteit elvitatni akarni, az azokról lemondásra okoskodással való rábeszélésnek sikerét remélni: hiú ábránd, nem pedig conservatív bölcsesség, — hogy a mérsékelt ellenzék megsemmisítése mindig a szélsőt idézi fel, — hogy a politikai jog káros megfelelő politikai kötelesség nélkül, — mindezek oly tételek, a melyeket ma senki sem tagad többé, s a melyek általános érvényét mindig épen csak azon illető egy esetre

nézve szorítják meg az államférfiak, a melyben a kivétel a szabály alól számukra kívánatos. Minthogy pedig szintily igazság, hogy elmélkedéssel meg nem változtathatni az emberi természetet, a mely annak, a mire vágyik, megtörtén-tét szívesen hiszi, haszontalan lenne e következtetéseket tovább fejtegetni.

De nem nagyobb-e a különbség Franciaország és hazánk helyzete közt, mintsem hogy annak példáját ennek megítélésénél egyébként részletekben érvényesíthetnők? A mi államiságunk nem oly hatalmas, hogy másoknak mintaképül szolgálhasson, — igaz, nem is forog fenn veszély, hogy alapján túlterjeszkedve, egyensúlyát veszítse; műveltségünk nem oly önálló, hogy az idegen haladás iránti érdeklődés alól fölmenthetne, — igaz, hogy mások figyelmét, rokonszenvét sem igen vonzza felénk; politikánk nem oly öntudatos, hogy saját eszméink bálványozására indítana, — de másrészt, nem is a mi bajaink válnak szomszédaink kárára, hanem az ő bajaiak lesznek a mieink. A mi nemességünk nem lett udvaronczczá; csak kivált a nép köréből, nem vált el érzelmeitől; de nem is nyerte meg azon általános áttekintetet, mely a magas, bár kopár hegytetőkről nyílik, nem is képezte ki és testesítette meg a nemzeti szellem ama csínját, melyet a múlt század francia aristocrátiájában bámulunk. Középosztályainkat nem vakította el az elméletek fénye, nincsenek föltétlen eszményei, nem rajongtak soha elérhetetlen rend után, nem is képviselői azonban a világpolgárosodásnak. Népünk nem élt rendszeres fegyelem alatt, kezdeményezési tehetségei nem fojtattak el, türhetetlen elnyomás sohasem keserítette el a magyar földmívest; nem is fejlődött ki benne a rideg takarékos-ság, a fáradhatatlan szorgalom, melyek kiirthatatlanul oltvák a francia nép jellemébe, s a melyek mint átörökölt tulajdonai maradtak meg azon időből, mikor csakis ezek mellett volt képes megélni, s így a mai Franciaország ellenségei számításait felülmúló vagyonosságának forrásai. Többet köszön kétségen kívül ma ezeknek a francia nemzet, mint bármely kormánya jó szándékainak; a vas adóztatási szigor, az atyák nyomora aranytermesség, áldássá vált az unokák részére. Panaszkodni szoktunk az áldozatok miatt, a melyek meghozatalára az ország sorsa, körülményei kényszerítenek; pedig jövőnkre nézve ezek alighanem hasznosabbak számos

jövedelmesnek vélt beruházásnál. Nem a kellemetlen kormányok a legrosszabbak egy országra nézve; sokkal többet ártanak azok, a melyek mindig a nép pillanatnyi kívánalmait veszik tekintetbe, a melyek érzülete összhangjának megzavarásától félnek, és a melyek alatt a jelen kényelme elaltatja a jövő gondját.

Különös valóban, hogy egy nemzedék mi ritkán bírja helyesen megítélni, közvetlen utódjának miben fog állni hivatása, nagysága. A várakozás e tekintetben rendszerint ellenkezik az eredménnyel. A múlt században Franciaország, mint Németország a jelenben, a philosophia hazájának készült, a fegyelemé és hadi szervezkedése lett. A mire a nemzetek büszkék, többnyire nem erejük csirája, hanem gyöngeségök. A nép, a mely nemzetiségével dicsekszik, gondolatkörét, intézményeit másoktól kölcsönzi, ellenben gyakran akkor és ott található a század eredeti eszméinek bölcsője, a mikor és a hol az elveszett függetlenséget siratják.

Mindazonáltal, csakis azon nemzetre vár méltó szerep, a mely távol eszmény iránt viseltetik odaadással. Valamint az egyest nem az igazság bírása, hanem az igazságra törekvés nemesíti, emeli a pillanat viszonyai fölé: úgy a nemzeteket nem óhajaik kielégítése boldogítja, hanem a meggyőződés, mely a cél tekintetéből az úgy is elkerülhetetlen terhek készséges elviselésére lelkesít. A közszabadságon alapuló közjólét az újkor politikai eszménye; az öntudatos komoly igyekvés annak létesítésére a múlt század francia társadalomból indult ki, a melynek ez érdeme feledhetetlen marad. A kísérlet megghiúsult; reményének teljesedését soha semmi kor sem érheti el, hiszen az mindig képzelem, a mely, mire megvalósulhatna, tökéletlennek, üresnek bizonyul. De ily képzelem nélkül nem lüktet a közszellem, hiányzik egyénekben és osztályokban az odaadás rúgója. Egyedül az ösztönözhet ellentétes érdekek daczára közös cselekvésre, és valamint a művészetben és a gondolat terén, úgy a politikában is kizárólag ez az örökké tovasikló, örökké megfoghatatlan és mégis folyvást kecsgetető eszményi elem éleszt a tökély felé haladásra.

NÉHÁNY HÉT CEYLON SZIGETÉN.

Negyedik és utolsó közlemény.*)

VIII.

Tennent 1855—65 közt a ceyloni kormány végrehajtó hatalmának egyik tagja lévén, több elefánt-fogásnál személyesen jelen volt, s ezek egyikét, a Kornegalle szomszédságában a Kimbul-folyó mellett rendeztet, következő — szerfölött érdekes módon — írja le: **)

Mindaddig, míg az elefántok, a belföldi királyok, királyi hercegek s templomok számára, melyek díszmeneteiben nagy szerepet játszottak, kis számban fogdosattak, ily fogdosás betanított nöstény csal-elefántok segítségével történt, s oly emberek ügyessége, bátorsága és furfangossága segélyével, kik e mesterséget századok óta apáról fiúra s unokára üzték, s az országban külön kasztot is képeztek. Midőn azonban az európai hódítók megérkezvén, az előnyöket felfogták, melyeket a hatalmas, erős, okos és fölötte tanulékony állatok erdőtisztítás, útkészítés s általán minden közmunka véghezvitelénél nyújthatnak: a portugallok s utánok a hollandok is nagy mérvben szervezték az elefántfogdosást; kormányköltségen nagyszerű kerítések emeltettek, melyekben gyakran egy hajtásra több száz elefánt elfogatott s biztosított.

Mindkét fogdosásmódnál a siker egyedül attól függ,

---

*) Az első, második és harmadik közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 25., 26. és 27. számaiban.

***) *An account of the Capture of Elephants in Ceylon*, by E. Tennent. London, 1859.

mennyire ügyesek a fogdosók, a vad elefántnak tapasztalatlanságát s rettegését előnyökre felhasználni; mert minden kísérlet meghiúsulna, ha valaki közönséges erőszakkal akarná megfékezni az oly hatalmas, erős állatot, mint épen az elefánt.

Azon emberek, kik foglalkozásukra nézve elefántfogók, s kik *panikeáknak* neveztetnek, a szigetnek éjszaki s éjszakeleti részeiben levő mór-falukban laknak; már sok évszázad óta falvaikba vezették mindig a fogott elefántokat, melyeket aztán a mórok félig-meddig megszelidítvén, alkalmilag Indiába szállították az ottani számos uralkodó számára, kiknek udvari fényét az elefántok régi idők óta különösen emelték.

A *panikeák* ügyessége az elefántok megkeresése- s üldözésében csaknem csodaszerű, s azért szolgálataikat európai sportsmanok mai napság is sokszor felhasználják, ha a rengetegben vadásznak. Oly ügyesek ők, hogy csaknem a vadászeb szagláló tehetségét kell náluk föltételeznünk, mert az elefánt nyomait egyenes irányban, hegyen, völgyön keresztül üldözik; hogy az állat merre ment, száraz gaz tetején is meglátják, vagy az erdőben, száraz leveleken is fölfedezik nyomait, hol magunkfélék egyáltalán mitsem látnának. Ha a nyomot néha elvesztik, körbenjárnak mint a vizsla, vagy a kopó, s a tévesztett nyomot okvetetlenül újra felfogván, azt újult erővel s kitartással üldözik.

Ha az elefántot beérik, bátorságok ép oly nagy, mint előbb üldözési s kémlési ügyességök volt. Ha a vadásznak, kinek szolgálatában állanak, ügyességében bíznak: egyenest az elefánthoz futva annak hátúljára egyet tenyerökkel csapnak; ilyenkor az állat megfordúl, s szemközt fogadja a golyót.

A *panikeák* a félelmet egyáltalán nem ismerik; sőt vakmerőségök annyira megyen, hogy ketten, (minden egyéb segítség nélkül), a legnagyobb elefántot is elfogni megkísérik. Egyetlen eszközök a bivalyörből font kötél, s föladatuk abból áll, hogy ezzel az elefántnak egyik hátulsó lábát meghurkolhassák. Ezt úgy érhetik el, ha az állatot, a mint maga is mozgásban van, folyvást nyomon követik, vagy, midőn az állat pihen, s hol egyik hol másik lábát fölemeli s lóbálja, ha hason csúszva melléje lopóznak. Néha akként is czélt érnek, ha az elefántnak megszokott gyalogútjára hurkot vetve, azt levelekkel betakarják, s midőn aztán az állat bele

lép, a fán leskelődő panikeá a hurkot, melynek vége akkor már a fának derekához van erősítve, meghúzza. Az első meglepetésben, aztán a fa alatt lesben álló másik ember az elefántnak másik lábát is meghurkolja, s ekként két oldalról a földhöz csavarják, midőn a küzdelemben már kifáradt. A panikeák ekkor a fogoly közelében levélszint építenek magoknak, hol élénk tüzet tartanak folyton, mitől az állat nagyon fél, sokszor nedves gazzal füstöt is élesztvén, mit az elefánt épen ki nem állhat. Így foly ez éjjel-nappal, míg csak a szegény állat meg nem szelidül. A szomjúság elfogadni kényszeríti ellenségeitől a vizet; aztán éhezik; s eledelt is kénytelen elfogadni tőlök; végre megszokja őket; látja, hogy élete tőlök függ; megadja tehát magát, s aztán elvezetik; de még mindig kötve s többnyire szelid elefántok közt.

A panikea egyetlen ténye sem múlja föl azon vakmerő bátorságot, melyet akkor fejtenek ki, midőn ily félig vad, elkínzott elefántot falujokba, sőt néha hajókhoz, a tengerpartra is elvezetnek. Ilyenkor az állat még sokkal mérgeesebb, mint hogy ellenségét hátán ülni engedné, s még annyira sem szelid, hogy erővel vezetni vagy hajtani lehetne. Ilyenkor vagy ingerlik, s ez által azon útha terelik, melyre óhajtják, vagy élelemmel s vízzel csalogatják előre.

Egyes elefánt meghurkolása s megszelidítése már magában is szép dolog az igaz, s fényesen igazolja az ember fensőbbiségét s hatalmát, melylyel a világnak minden teremtményén uralkodik. Azonban mindez nem is hasonlítható azon vakmerő bátorsághoz, melyet a panikeák kifejtenek s tanúsítanak, midőn *korálba* hajtott több száz dühös elefánt van együtt, s ezek közé kell menniök, s ezeket kell egymásután meghurkolniok.

Ezt úgy tehetni csak érthetővé, ha ily korál-fogást, milyent pár év előtt Kornegalle mellett láttam, elejétől végig elbeszelek. A közlekedési osztály mérnökkara ugyanis elefánt-fogásra készülleteket tett, hogy a colombói elefánttelepet szokás szerint új állatokkal elláthassa. Maga a kormányzó, valamint számos más főtisztviselő is részt vettek családjaikkal a kirándulásban; mi férfiak lóháton indultunk, a hölgyeket palankinokban szállították hordárok. Még apró gyermekeinket is elvittük, kiket hordárok puttonyok- és kosarakban czipeltek hátaikon, fejük fölött pedig

pálmalevelekből ernyő volt készítve, hogy a nap heve ellen védve legyenek.

Nyolcz órai lovaglás után a Kimbul folyóhoz érve, a számunkra rögtönzött házak előtt szállottunk le, épen a korál közvetlen szomszédságában. A férfiak számára külön ház volt építve; s külön másik, a hölgyek számára. Külön, nagy étkező terem, valamint konyha, istálló s cselédépületek is voltak berendezve, valamennyi a nap heve s zivatar ellen egyenlőn biztosítva, erős építése s citromgazból font vastag teteje által.

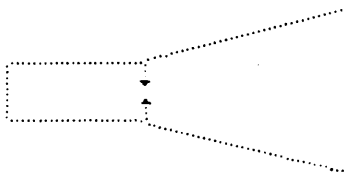
Az elefánt-fogás hajdan kényszermunka útján történt, ez is a feudális szolgálmányok közé tartozott. Azonban ezen igazságtalan kényszermunkát Earl Ripon már 1832-ben megszüntette, minek következtése az lett, hogy míg az előtt erőnek erejével is alig lehetett pár ezer embert összefogdosni, hogy elefántot hajtsanak; ma már ezrével kell visszaküldeni az embert, mert a nép oly mulatságnak tartja az ily vadászatot, hogy ingyen, önszántából, önkénytesül jelenik meg (sokszor 20—25 ezer is), s minél tovább tart a vadászat, annál inkább ki van elégítve. A kormány egyedül a vadászat körül fölmerülő tényleges pénzkidadásokat fődözi, ilyenek: a kötelek, lándzsák, fegyverek, dobok, sípok, lőpor, s több effélék; valamint a mesteremberek munkája is a szükséges épületeknél.

A vadászat természetesen oly időben tartatik mindig, midőn a nép munkával elfoglalva nincs; azaz: a vetés és aratás közti időben; ilyenkor az elefántfogást mindenki nagy ünnepnek s nagy mulatságnak tekinti, de a népnek anyagi érdeke is járul hozzá, mert az elefántok a rizsültetvényekben még mindig jelentékeny károkat tesznek, a nép tehát örömmel nézi, ha pár száz pusztítóval kevesebb marad a vidéken. Ide járul még az is, hogy a népet a papok a hajtásokban tömeges részvétre szintén lelkesítik, még pedig két érdekből: 1-ör mert az elefántok a szent-ficusokat pusztítják, melyeknek leveleit különösen szeretik; 2-or mert a kormány a fogott elefántokból mindig ajándékoz nehányat a papságnak, oly templomok számára, melyek elefántokkal még nem bírnának. A falusi bírák s községi elöljárók pedig mindig nagyon büszkék arra, hogy ennyi-annyi hajtót hoztak magokkal, s az angol kormány e buzgó elöljárókat gyakran kitünteti, ezüst

vagy arany érem ajándékozásával, mit az illetők nyakokra akasztva nagy büszkén viselnek. Ekként az ünnepélyes mulatságra rendkívüli néptömeg szokott összetódulni, sőt a templomok is elküldik legszebb, betanított elefántjaikat, melyek a fogásnál szintén nagy szerepet játszanak. Az emberek aztán a korál építésén s a házak elkészítésén éjjel-nappal dolgoznak fáradhatatlanul; s mértföldekről vág-
nak a korálhoz ösvényeket minden irányból, míg más sok ezeren, hetekkel már a fogás előtt, az erdőt a korál felé hajtani kezdik s éjjelenként nagy tüzeket tartva fenn, ne hogy az elefántok visszatörjenek.

A korál építésénél különös gond arra fordítatik, hogy a bemenetnél a kerítés bokrok közé helyezett, s egyáltalán természetes kinézésű legyen, hogy az állatok minden gyanú nélkül menjenek be. A bokrok a kerítés többi részéről eltávolítatnak, s a fákat csak imitt-amott hagyják meg árnyék-tartóként. A korálban folyóvíznek is kell lenni, hogy az állatok a szelidítés tartama alatt ihassanak s fürödhessenek. A korál kerítéséhez 10—12 hüvelyk vastagságú fák használtatván, 3 láb mélyen veretnek a földbe, s a földszintől 12 láb magasságúak; minden ily karó közt épen annyi hely marad, melyen egy ember nagy nehezen keresztül bújhat. A karókat aztán keresztgerendákkal erősítik meg, ezeket pedig rotáng-fonadékokkal kötik össze, s végül, hogy a kerítés minden eshetőségre tökéletesen biztosított legyen, minden két-három öl távolságra földbe ásott óriási villákkal támasztják meg.

A bekerített terület, melyet ez alkalommal leírni megkísértek, mintegy 800 láb hosszú volt, s fél annyi széles. Egyik végén nyílt bejárás hagyatott oly csapóajtóval, melyet kötelek segédelmével bármely pillanatban el lehetett pontosan zárni. A kapu mindkét szögletétől jobbra s balra közel $\frac{1}{2}$ mértföldre nyúlik tovább a kerítés, és pedig elágazó irányban, mi a bejárásnak ilyen tölséralakot ad :

A kerítésnek e külső folytatása különös gonddal el volt rejtve bokrok, fák s bozót-közt, úgy, hogy egész hosszán át egyáltalán lehetetlen volt meglátni, míg csak az elefánt fejével nem ütközött neki.

A korált álvány fejezte be, mely két óriási fa közt árnyékban állítottatott föl, épen a kerítésnek hosszabb oldala külső közepén. A mintegy 15 láb magas állvány jó ülésekkel láttatott el s ezekből az egész korál minden pontját pontosan be lehetett látni.

Szükségtelen is talán megjegyezmem, hogy az épen leírt korál kerítésének erőssége daczára, egy nagy csorda felnőtt, dühös elefánt egész erejének egyáltalán nem állhatna ellen, a minthogy történt is már eset, midőn az elefánt-csorda az ily kerítést áttörve megmenekült. Azonban számítani mindig lehet — nem a kerítés ellentállására — hanem az elefántok félenkségére s rémültségére, valamint azon körülményre is, hogy az elefánt ilyenkor egyáltalán nincs erejének érzetében, míg a panikeák furfangossága s vakmerősége határt nem ismer.

Minden készen levén, a hajtók elkezdik munkájukat. A mint már említettem, a hajtás hetekkel előbb kezdődött 20—25 mértföld távolságról, minden irányból; s a kitarás, melylyel a hajtók ezt véges végig nem csak türelemmel, hanem lelkesedéssel is teljesítik, valóban bámulatos. Az elefántok, tudvalevőleg, nyugalmat, magányt s békét szeretnek; a mint tehát a zajt közeledni hallják, visszavonólnak épen ellenkező irányban, s így minden oldalról a korál felé közelednek. Ezt csak úgy lehet elérni, hogy a hajtók, a hajtás első napjaiban csak annyira zajongnak, mennyire épen elégséges, hogy az elefántokat a kívánt irányba tereljék. Ily módon néhány nap alatt számos csorda tereltetik össze, aránylag oly kis területre, melyet aztán a hajtók tökéletes élő ember-láncczal övedznek körül. Éjjel aztán körös-körül minden nesz nélkül tüzet élesztenek, nappal pedig a kört minden zaj nélkül kisebbre és kisebbre kerítik, míg végre az elefántok a korálnak közvetlen közelébe nyomatnak.

Ha ilyenkor az állatok gyanúskodván, a visszatöresre mozdulatokat tesznek: rögtön alkalmaztatnak erélyes rendszabályok, hogy a szökés meggátoltassék. Az egész kör vonalán minden 10 lépés távolságra tűz élesztetik s tartatik

fenn éjjel nappal; az egész kör vonalát pedig e célra kirendelt 4—5000 ember kitisztítja, hogy a közlekedés mindenütt gyors, akadály nélküli legyen. Az előljárók ilyenkor éjjel-nappal örködnek embereiket lelkesítve, nehogy hanyagság következtében, az elefántok megszökése által hetek munkája kárba veszszen. Ily elővigyázat mellett aztán az elefántok minden kitérés kísérlete rögtön meggátolható, mert pillanat alatt bármely fenyegetett ponton a fegyveresek megtízszerezhetők. Ilyenkor az egész bekerített kör, mintegy 3 a. m. hosszúságú, s a két vége a korál kiágazó szárnyaira támaszkodik.

Míg a hajtás ideig jutott el, az előkészületek 30 ezer embernek 6 heti idejébe kerültek. A hajtás épen az napon jutott e stádiumba, melyen mi a hely színére érkezve, helyeinket az állványon elfoglaltuk. A számos szelíd elefánt, melyeket a kormánytelep s a templomok küldtek, hogy ezek is rokonainkat rabságba ejteni segítsék, körülünk volt kipányvázva. Hír szerint a körben 5 külön csorda volt szorúlva, melyek összes darab-számát a hajtók 140—150-re becsültek. E perczen mind az 5 csorda össze volt már keveredve s az elefántok a hajtók állítása szerint, a folyó mentén volt sűrű bozótban hallgatództak, a kerítésnek közvetlen szomszédságában. Hangot sem lehetett ekkor hallatni, szomszédjához is csak leglassúbb suttogásban beszélt mindenki, sőt a 30 ezer ember is oly mély csendben tartotta magát, hogy jól hallhattuk, midőn az elefántok valamelyike a folyónál ágat leharapott vagy letört.

A mély csend közepett egyszerre lövés dördült el, jelül a hajtás megkezdésének. Ezt éktelen láрма, dobpergés, sípolás, és lövöldözés követte, az egész kör minden részén. Hogy az elefántok merre vannak: világosan lehetett tudni mindig; a mint ugyanis ide-oda rohanva, valamely ponton menekülni akartak: ily helyütt rémséges lövöldözés, láрма és dobolás támadt, a megrémült állatok pedig mindig vissza tereltek.

Végre az ágak törése, s a bozót ropogása közeledésüket jelentette, s nemsokára, az egyesült csordák vezére a bozótból az elefántokat alig 20 lépésnyire hozta a nyitott kapuhoz. Pillanat még, s valamennyien berohannak a kapun; — egyszerre azonban megfordulva s visszarontva az erdőbe, a folyó mellett volt menhelyökbé vonultak. A felügyelő, ki a kötele-

ket, a kapu fölött, a fán kezelte, az elefántok visszafordulásának okát jelentvén mondta, hogy a vezér előtt vaddisznók futottak keresztül, tudott dolog pedig általánosan, hogy az elefánt, mire sem haragszik úgy, mint a vaddisznóra. A felügyelő bennünket egyúttal arról is értesített, hogy jelenleg az elefántok annyira izgatottak s dühösek, hogy szerinte jobb volna nem kockáztatni a fogásnak sikerét, hanem békében hagyni estig az állatokat, midőn aztán fáklyák segítségével a sikert kétszerezni fogja s a sötétség is nagyon előnyös lesz.

Napnyugta után a jelenet rendkívül érdekes lett. Az egész nap füstölt tüzek most, a sötétségben, lángvörös fényt árasztottak. A hajtók úgy mint a nézők mély csöndben figyeltek, oly annyira, hogy egyes rovarok dongását is meg lehetett hallani. Egyszerre aztán, dobok pergése és puffogás nyitotta meg a zajt, mibe, minden oldalról puskaropogás vegyült. A tüzekre nagy mennyiségben száraz levelek és gyántás fák rakattak, úgy hogy az egész kör, lángtengernek látszott, kivéve a korál felőli részt, mely készakarva sötétségben és mély csöndben tartatott, s a szegény állatok ez irányba menekültek a kínzó rémítő eszközök elől.

Rohamosan törtek a korál felé; a sűrű ropogott, az ágak pedig törtek lábnyomásuk alatt. Néhány pillanat mulva a vezér a kapu elé érkezve, pillanatra megállt, vadul körül nézett, aztán eszeveszetten rohanván be a nyitott kapun, a csorda is utána özönlött.

Ekkor, mintha csak varázsszóra történt volna, a korálnak eddig tökéletes sötétségben tartott mind négy oldala megvilágított fáklyákkal, s nemsokára, tűzrakásokkal is. Az elefántok, először a korlátnak végéig futottak, de a hatalmas kerítés által megállítván, visszafordultak, hogy arra menjenek ki, merre bejöttek, azonban a kaput ekkor már zárva találták. Rémülésök valóban megható volt; bögtek trombitáltak szegények; aztán, sebes vágatva a kerítést körülfutották, de köröskörül látván a lángtengert s a sokezer embert; kétségbeesett támadással a kerítést kitörni megkísérelték, azonban, égő fáklyákkal és lándzsákkal visszverettek, minden kísérletnél ily fogadtatásban részesülvén.

Néha, csomó bagomolyodva álltak meg, vad csodálkozásal s rémüléssel nézegetve minden irányba; aztán, nekiszárguldtak egészen más iránynak, mintha csak az jutott volna

eszköbe, hogy arra talán menekülhetnének; de innen is eltereltetvén, visszatértek vesztett reményök helyére a korál közepére.

A jelenet rendkívülisége nemcsak a nézőket érdekelte, hanem érdekelte s pedig igen nagy mértékben a körülünk kipányvázott szelid elefántokat is. A csorda első megjelenésénél már rendkívüli érdekléssel nézegették a jelenetet. Különösen két nagy állat, mely épen előttünk volt kipányvázva, rendkívüli izgatottságba jött, fejét hajtogatva rázta, lábaival pedig topogott s a mint a vad elefántok trombitáltak, folyvást indúlni akart. Végre, midőn az elefántok a korálból ki akartak törni, de rémítő zajjal visszaverettek: mindkét szelid elefánt kötelékét széttépve, a kapu felé rontott, a kerítésen be akart törni, de nem tehetvén, az erdőségbe rohant; az egyiket két nap múlva, a másikat pedig csak egy hét múlva sikerült befogni, nőtény elefántok segítségével.

Az elefántok közel egy óra folyásig folyvást új s új kísérleteket tettek a menekülésre, bögvén s trombitálván keservesen, minden visszaveretés után. Ismételve megkísérelték kitörni a kapun is, mintha csak tudták volna, hogy ott, hol bejöttek, ki is lehet menni, de csalódtak, s ilyenkor képzelhetetlen düh s rémület mutatkozott rajtuk. Lassankint azonban kitörési kísérleteikkel kezdtek felhagyni, s aztán csak egyesek mutattak még kitörési hajlamot, végre pedig az egész csorda kimerülve, s rémülten egy helyre húzódott össze, s a borjakat középre fogva a korál közepén minden mozdulat nélkül hallgatódzott.

Az öröket ekkor megkettőztették, s a tüzeket is jól meg rakták, hogy napkeltéig minden rendben legyen; különösen a kapura fordított nagy gond.

A hajtásba eredetileg öt külön csorda került, de az elefántok jellemző szokásához képest ezek mind külön jártak a hajtásban, s még ha annak vége felé együtt voltak is, egyáltalán nem keveredtek össze, hanem többnyire mindig különváltan maradtak; így történt, hogy a végső hajtásnál csak az egymás után futott két csorda rohant a korálba; a három utánok következő pedig már nem mehetett be, mert a kaput elzárták, hogy a bentlevőket biztosítsák. A három kívül maradt csorda aztán visszafordulván, a folyó melletti nagy bozótban bújt el. A hajtók, de leginkább felügyelők jól tudták

ezt, s tüstént meg is tettek minden képzelhető intézkedést s elővigyázatot, hogy a kint maradtak ne szökhessenek meg. A hajtók előbbi helyökre rendeltettek, a tüzeket jól meg-rakták s megkettőztették, mi pedig theáztunk s lefeküdtünk a *bungalowokban*.

Minthogy háló-helyiségeink a koráltól alig voltak pár száz lépésnyire: az éj kezdetén álmainkból gyakran óriási lárma s lövöldözés riasztott fel, midőn az elefántok egy-egy váratlan támadást intézvén a kerítés és kapu ellen, visszatereltettek. Hajnalhasadtakor azonban, midőn a korálhoz lementünk, minden csendes volt már, sőt a tüzek is kialvóban; a fölváltott, kimerült éji örök szanaszét feküdtek a földön, s jóízűen alva horkoltak. A kerítés azonban épen úgy el volt lepve emberekkel, mint éjjel, kik puskákkal, lándzsákkal, dobokkal fegyverezve, fáradhatatlanul álltak helyeiken, minden pillanatban készen a munkára, mely tőlök netalán kívántatnék. Az elefántok a korálnak közepén álltak csomóban; most már nem mutatkoztak rakoncátlanoknak, hanem inkább nyugodt kimerültség látszott rajtuk; — mind az, mit tapasztaltak s láttak, csodálkozásukat s rettegésüket közönnnyé látszott változtatni.

Csak 39 elefánt került a korálba, ezek közül 8 igen nagy, kettő ellenben oly kicsiny, hogy alig lehetett idősbb néhány hónapnál. A nagyok közül az egyik *rogue* (vagyis kóbor, betyár) volt, s minthogy egyik csordához sem tartozott, megtűrték ugyan közelökben, de közójök nem bocsátották.

Kívülről ekkor készülleteket tettek, hogy a szelid elefántokat a vadak összefogdoshatása végett a korálba vezessék. A hurkok is készen voltak, a többiektől messze pedig a *kodiják* foglalkoztak, vagyis a társadalmon kívül álló azon legalacsonyabb kasztbeliek, kik döglött állatok bőreiből köteleket fonnak, mert ilyesmivel másnak foglalkozni nem szabad; e *kodiják* napok óta készítették már a hurkokat s köteleket nyers bőrből.

Végre a kapu karóit elzáró keresztgerendák lassan félre húzatván, két nagy szelid elefánt lassan bevonúlt; mindegyiknek nyakán hajcsárja s egy segédhajcsár ült. Nyakukon sokszorosan font kókusz-kötelekből s nyers bivalybőrből készült rendkívül erős nyakravaló volt alkalmazva, melynek mindkét oldalán a kész hurkok voltak láthatók. Ez elefántokkal

egyszerre s mögöttök elbújva, a hurkolók vezére, vagyis a *kuruvi* mászott négykézláb, rendkívül vágyva, hogy az első elefántot ő hurkolhassa meg, mi mindig jutalommal van összekötve. Állítólag 70 éven felüli száraznak látszó kis emberke volt ez, ki már az utolsó kandyi királyt is szolgálta hasonló minőségben; nyakán két ezüst trombitát hordott, a melyeket bátorsága s kitünő szolgálata elismeréseül uralkodójától kapott. Őt fia követte, kik hasonló hírneves ügyesek voltak, mint az öreg.

Nem kevesebb, mint 16 szelid elefánt volt ez alkalommal rendelkezésünkre, s köztök olyan is, mely csak a múlt évben hurkoltatott, jelenleg pedig már segítette rokonait összefogdosni. A kormány colombói telepéből volt jelen egy óriási elefánt is, mely a hollandokat s az angol kormányt mint csaló elefánt folytonosan több mint száz év óta szolgálta; a másik egy 50—60 éves *Imbi* nevű nőtény elefánt volt, igen hírhedt fogó, s a fogást ép oly gyönyörrel élvezte, mint bármely sportsman. Ezek ketten a korálba lépve, nesztelenül, közönyös egykedvűséggel közeledtek a foglyok felé; imitt-amott megálltak, s egy-egy ágacska letörve, eszegettek. A mint a csorda felé közeledtek, ez mozgásba jött, s oly állásba tette magát, hogy a közeledőket fogadhassa.

Imbi volt a vezető, s midőn ez a korálnak közepe felé ért, a vén elefánt tőle elmaradván legelészni, megállt. *Imbi* aztán előremenve, egészen közeljött a bámuló csordához, melyből a vezér előállván, ormányát kinyújtotta, azzal *Imbi*-nek fejét megtapogatta, megfordult, s a csüggeteg csordához csatlakozott. *Imbi* nyomban követve őt, szoroson melléje állt s nyalogatta — mi alatt elég időt szerzett, hogy hasa alól egy ember a vad vezéreléfántnak hátulsó lábát meghurkolhassa. Az elefánt azonban az őt fenyegető veszélyt tüstént észrevette, a hurkot lerázta, s az ember ellen fordult, ki vakmerőségéért ugyancsak megadózik, ha *Imbi* pártfogásába nem veszi. Ez ugyanis ormányát tüstént felemelvén, a vad elefántot dühös fújással a csorda közé szorította, mikor is aztán az öreg, ki némi sérülést szenvedett, a korálból kiségitte, helyét fia foglalta el.

A csorda ismét együtt lévén, a két szelid elefánt a legnagyobb vad elefántnak bátran nekiment, a csordába furakodva úgy, hogy a kiszemelt óriási elefántot épen kettejük

közé szorították. Ez menekülésre egyáltalában nem tett kísérletet; de félni látszott nagyon, mert lábait nyugtalanul emelgette föl és le. A fiatal hurkoló oda csúszott, a nyitott hurkot két kezében tartva, míg annak másik vége Imbi nyakravalójához volt erősítve. Most kileste a pillanatot, melyben a vad elefánt hátsó lábát fölemelte, s a hurkot villámgyorsasággal rászorítván, futott, megmenteni életét — átmászva a korál kerítésén. A két szelid elefánt tüstént megfordulva a kapu felé vonúlt, s míg Imbi a vad elefántot a feszített hurok-kötélen a csordából kihúzta: a vén elefánt a csorda s a hurkolt állat közt foglalt fenyegető állást, ne hogy segélyére a csordából egy állat is mehessen.

Hogy a köteleket fához lehessen kötni, Imbi legalább is 30 lépésnyire vontatta foglyát, mely rémséges ordítással ellenkezett, ide-oda ugrált, s dühében összetaposott mindent maga körül. Imbi azonban mindezzel nem törődött; húzta az elefántot, s végre a köteleket egy vastag fa törzsén kétszer körül is tekerte. E közben rendkívüli ügyességet fejtett ki; a köteleket ugyanis mindig feszesen tartván, a mint azt a fára tekerve másodszer körüljárt, a magas feszes köteleket szépen átlépte, nehogy benne megbotolják. Azonban az elefántot a fához közelebb vontatni ekkor már képtelen lévén (pedig ez mulhatatlanul szükséges volt, hogy a fogoly tökéletesen biztosítva legyen): öreg társa ekkor a csordát ott hagyva, a hurkolt elefánt mellé állt, s ezt addig taszigálta oldalba, míg egészen a fa mellé szorította, minek folytán Imbi aztán a köteleket folyvást húzhatta, míg végre a hajcsárok s kuruwik jól a fához kötözték. Aztán a másik hátsó lábát hurkolták meg, s ezt is fához erősítették, mint a másikat; s végre mindkét hátsó lábát békóba fonták, a hurkok alá ezután pálmából font hevederek helyeztetek, hogy a sebek nagysága, mennyire csak lehető — mérsékeltebbek.

A két csalelefánt ezután foglyukat ismét szorosan közbevette, hogy a hurkolók a szegény állatnak első lábait is megköthessék, s e köteleket egy másik fához erősítették; az elefánt ekként ellenkező oldalon álló fához feszesen lévén megkötvén, egészen biztosítva lett. Ekkor aztán az elefántokkal útnak indultak, hogy a műtétet másik kiszemelendő áldozaton ismételjék.

A hurkolt elefánt mindaddig, míg a szelidek közelében

voltak, meglehetősen nyugodt volt, s türhető megadással viselte kínjait és szenvedéseit, a perczben azonban, a mint azok távoztak, s a megkötözött teremtés magára hagyatott, ez szabadulására a legkétségbeejtőbb s valóban hajmeresztő kísérleteket kezdte. Ormányával érintette s tapogatta a köteleket, a végnélküli csomókat feloldozni próbálta; aztán hátra dőlt, hogy első lábait a hurkokból kiszabadítsa, ezután fejére dőlt, hogy hátsó lábait rántsa ki a békókból, s mindezt oly óriási erőlködéssel tette, hogy a rengeteg nagy fák ágai remegtek s rázkódtak. Aztán sírt s bögött ég felé emelt ormánynyal, aztán oldalára vágta magát, s fejével a köteleket verte; aztán fején s térdein egyensúlyozva magát, hátsó lábait emelte föl s nyújtogatta. Így tartott ez órákig, néha azonban kis időre elcsöndesedett. Aztán ismét, mintegy új ösztön által kergettetve dühöngni kezdett, míg végre is a haszontalan erőlködést végkép megszüntetvén, a szegény állat mozdulatot sem tett, hanem elterült a földön, mint a kimerültség s kétségbeesés valóságos jelképe.

Ez alatt Kanghai, az öreg hurkolónak fia, a kormányzó páholya előtt megjelent, hogy az első elefánt megkötéséért a szokásos jutalmat átvegye, s nemcsak a kitűzött jutalmat kapta meg, hanem egész Rupee-*) esővel árasztatott el, mire rendkívül jó kedvvel távozott vad mestersége folytatására.

A csorda ekkor már szájalomra méltó elcsüggedés képét láttatta; az állatok szorosan egymáshoz támaszkodtak, a közös veszély s szerencsétlenség érzetében. Néha egy-egy merészebb példány kivált a csordából, néhány lépést előrement, mintegy kémlelve, vajon mi fog még történni; a többi igen óvatosan követte az ily kémlelőt, először lassan, utóbb sebesebben; néha pedig egészen váratlanul, dühös rohamot is kíséreltek a kerítés ellen.

A nagyszerűnek s nevetségességnek csodálatos kombinációja rejlett e rendkívüli mozdulatokban. A látható roppant testi erő s izmos lábszárak mellett a rendkívül nevetséges, ügyetlen mozgás; s a látszóan ellentállhatatlan s fékezhetetlen dühösségi roham mellett, a rögtönös félelmes, reszkető visszavonulás: mindez igen különös, meglepő látványt tárt elő. Néha örülten nekirontottak a kapunak; hátuk ilyenkor

*) „Rupee“: indiai angol ezüstpénz, értéke 80 kr. — Xántus.

púpos volt, farkuk fölfelé meresztve, fülök szétterjesztve, ormányaik pedig magasan előre, a fej fölé nyújtva, bögtek, trombitáltak, — s midőn ekkor a kapukat pillanat alatt össze-vissza törhették, — néhány fehér kendő lobogtatására s egy-egy dobütésre úgy megrémültek, hogy a gyermekek hangos kaczagása kíséretében egy párt fordúlva, valamely fának árnyéka alá egy csoportba bújtak össze ismét.

A jelen volt nép leginkább gyerkőczök- s fiatal legényekből állt, s rendkívüli ügyességet tanúsítottak mindig, ha az elefántok a kerítést megtámadták. A legkisebb gyermekek is ormányon találták pálczáikkal az elefántokat, mit az állat ki nem állhat, valamint azt sem, ha ekként kiáltanak rá: *whüpp, whüpp!* Mivel sem lehet az elefántot inkább ingerelni.

A másodiknak kiszemelt áldozat épen oly módon kötözött meg, mint az első. A szelid elefántok a kiszemelt nőstény állatot közbe fogták, Kanghani alája bújt s meghurkolta; aztán kivontatták, fához csavarták, s megkötözték. Ennél azonban egy igen nevezetes eset adta elő magát: A mint ugyanis első lábát megkötözték s a kötelet a fához akarták erősíteni, ormányával a kötelet megfogva, s szájába is véve nem eresztette el; kétségkívül el is rágja néhány pillanat alatt, de az öreg elefánt tüstént a kötélre lépett, s addig nyomta s oly erővel a földhöz, hogy a fogoly kénytelen volt a kötelet szájából kiereszteni.

Ekkor aztán még három pár szelid elefánt jött a korálba, s egyszerre négy elefánt volt fogás és kötözés alatt. Először azon elefántokat fogták össze, melyek eddigelé leginkább vitézkedvén, a rohamok vezetésében magokat kitűntették. Egy-egy elefántnak biztosítása, azon perctől kezdve, midőn a szelid elefántok melléje álltak addig, míg megkötözve magára hagyatott: egyre-másra, valamivel többet vett igénybe félóránál.

Igen feltűnő volt az egész működés alatt, hogy a vad elefántok a hajcsárokot s kuruwiket, kik a szelid elefántokon ültek, soha sem vették figyelembe, és soha sem is kísérlették meg azokat leszórni üléseikből, mit könnyen megtehettek volna. A szelid elefántok nem egyszer mentek a csorda középeig, hol szorosán a vad elefántok közt, perczekig is időztek, ilyenkor akármelyik vad elefánt lehúzhatta volna üléséből a hajcsárt vagy kuruwit, de erre egyetlen kísérlet sem történt.

A vezér-elefántok a csordából egymás után kivontatva, s megkötözve lévén, a fák alatt feküdtek vagy álltak egyenként; a megmaradtak izgatottsága s félelme pedig folyvást növekedett; de bármily részvétellel s szánalommal viseltettek is elvesztett társaik iránt: a félelem miatt egyiknek sem mertek védelmére kelni. Midőn egy-egy alkalmi rohannál aztán megkötözött társaik mellett megálltak, egymást ormányaikkal érintették, a megkötözöttek nyakát símogatták, vállait veregették, minden képzelhető módon kifejezni iparkodva sajnálkozásukat a megkötözöttek szerencsétlenségén, de a kötelet elrágni akarni egyiknek sem jutott eszébe.

Az egyes vad elefántok kedélyhangulata rendkívül különböző és valóban figyelemre méltó volt. Némelyik csak kevés ellentállást tanúsított, s aránylag hamar megadta magát; míg mások dühökben úgy vagdalták magokat a földhöz, hogy minden más állat ily esésben mindenét összetörte volna. — Némelyik dühöngésének fákon s bokrokon engedve szabad folyást, összetaposott s széttépett mindent, mihez csak férhetett, még jókora fákat s jelentékeny ágakat is, miket darabokra szabdalva, minden irányban fejük fölött szórtak szét. Némelyik küzdelme közt egyetlen hangot sem hallatott; mások dühösen trombitáltak, kétségbeesetten bögtek, s fuldokolva ordítottak és sírtak, míg végre magokat megadva, mély hangon nyögtek s keservesen siránkoztak. Némelyik heves, izgatott menekvés kísérlet után földhöz vágta magát, hangját ugyan nem lehetett hallani, de annál inkább látni könyeit, melyek szemeiből árban folytak le arczán. Ismét mások oly rendkívüli módon eltorzították mérgekben testöket, hogy mi — kik az elefántot hajthatatlan kemény hústömegnek képeztük, csaknem hihetetlennek tartottuk a mit láttunk; midőn tudniillik hátukat, fejüket mindenféle grotesk formákba görbítették. Egyik például lefekve arczát földhöz nyomta, míg első lábai előre voltak nyújtva, egész teste pedig meg volt fordítva, s hátulsó lábai szintén kinyújtva — ellenkező irányban.

Csodálatos volt az is, hogy ormányát, daczára a szenvedélyességnek, melylyel ezt a mozgásban használták, érzékenyen egyik sem sértette meg. Egyik ormányát olyanra fonta össze-vissza, mint a kukac a halász-horgon; másik összehajtogatta, mint az óratoll, aztán sebesen kiegyenesítette;

s e műtétet órákig folytatták. Az egyik csendesen fekvé kétségbeesésében folyvást a földet verte ormánya hegyével. Lábaikban oly rendkívüli érzékenységet tanúsítottak valamennyien, mi, tekintve a lábak idomtalanságát s vastag bőrborítékát, valóban csodálatos volt. A hurkolók bármely perczben kényszeríthették lábaik fölemelésére, csak gyöngévesszővel vagy száraz levéllel kellett lábaikon érinteniök; úgy látszik, lábaik igen csiklandósak. A hurkot is tüstént észrevették, mihelyt a láb körül helyzetetett, s ha ormányaikkal el nem érhatték, másik lábukkal tapogatták s gyűrték le, ha csak lehetett.

Egy szokás az egész csordánál általánosnak mutatkozott. Minden hurkolás és kötözés műtete közt ugyanis az egész csorda minden elefántja folyvást száraz földet szedett ormányával, s azzal saját testét befújta, miközben első lábaival a földet indulatatosan taposta. A fákhöz kötözöttek közül is sokan fekvő helyzetekben minden földet fölszedtek, mit ormányaikkal elérhettek, s ezt testökre fújván, ormányukat torukukba nyújtották s onnan vizet szíván ki, ezt az elszedett föld helyén támadt gödörbe fújták, mi által nemsokára sáros, nedves lyukban heverésztek. Csodálatra volt méltó, mennyi vízzel rendelkeztek ez állatok gyomraikban, midőn már 24 óra óta nem ittak, s örökös rémülés közt egyáltalán ki voltak merülve, fáradság és szenvedések következtében.

A szelid elefántok magaviselete az egész fogdosási műtét alatt a bámulást a legnagyobb fokra csigázta. Világos volt és szembetünő, hogy ők a helyzetnek minden mozzanatát fölfogták, sőt talán célját is a működésnek, s a módokat, melyekkel az elérhető volt. Ők, a sport minden részletében legnagyobb élvezettel vettek részt, soha sem tanúsítottak engedetlenséget, rossz kedvet, vagy rossz akaratot a különben szívtelen működésben, hanem úgy láttak a működéshez, mintha valóban kedvteléssel tették volna, s mintha nekik az végtelen gyönyört s kellemes időtöltést okozna. Óvatosságuk ép oly csodálatos volt, mint ösztönük s furfangjuk; soha sem szeleskedtek; soha sem jöttek zavarba; soha sem botlottak meg a száz és száz kifeszített kötelek tömkelegében, s midőn néha a megkötözött foglyokon múlhatatlanul át kellett lépniök, ezt oly ügyesen s gyöngéden tették, hogy soha sem hágtak egyre sem, sőt a szenvedőket nem is érintették. Ha veszély

mutatkozott, azt a szelid elefánt önkényt sietett elhárítani. Egyik nagy elefánt, a mint már a fához akarták kötni, visszafelé kezdett futni a fa körül, magával hordva s legombolyítva a kötelet. A szelid elefánt tüstént belátván az előnyt, mit a vad elefánt ez által a hurkoló fölött nyerhet, minden vezényszó nélkül oda sietett, a vad elefántot megállította s visszalökdöste fejével s oldalával, míg az végre szorosán a fa mellé köttetett.

Nem egyszer történt, hogy a vad elefánt a kötelet, melyet a hurkolók épen lábára akartak illeszteni, kinyújtott ormányával megfogta. Ilyenkor a szelid elefánt mulhatatlanul közbelépett mindig, megfogta saját ormányával a vad elefántét, s lerántotta a kötélről. Egyik alkalommal pedig, a mint egy hatalmas elefántnak lábát sok kísérlet után sem lehetett meghurkolni, habár másik lába már hurokban volt is, Imbi melléje állt, s lesve az alkalmat, midőn az elefánt lábát fölemeli, saját lábát vetette közbe, s a fogolyét mindaddig nem eresztette a földre, míg az tökéletesen meghurkolva nem volt.

Az ember csaknem azt gondolná, hogy ily esetekben a szelid elefántok rokonaik félelme- s ellentállási kísérleteiből tréfát, gúnyt űznek. Ha előremenni nem akartak, nyomták őket; ha kelleténél gyorsabban mentek: visszalökdösték szegényeket. Ha egyik-másik daczból vagy méregből földhöz vágta magát: addig piszkálták ormányaikkal, sőt fejükkel is, míg föl nem keltek; midőn pedig szükségessé vált, hogy valamelyik fekvő maradjon: rá térdeltek s addig fölkelni nem engedték, míg tökéletesen meg nem kötöztetett.

Ha valamelyiknek épen dolga nem volt, ilyenkor tüstént leveles ágat szakítván, azzal magát a legnagyobb gyönyörrel s élvezettel legyezte. Ilyesmi fölötte érdekes látvány; az ügyesség, melylyel az elefánt az így rögtönzött legyezőt kezeli, s a műtét alatt kifejtett elegancia s grácia ép oly csodálatos mint nevetséges. Ormánya hajlékonyságánál fogva az ágat hátrafelé suhintja kör és vízszintes mozgásokban, melyek úgy látszik megszokott szabályszerűséggel történnek; midőn aztán valamennyien neveltük: ezt is észrevevén, a legnagyobb szivélyességgel bölíngatott felénk. Ily alkalmakkor néha azzal is mulatták magukat, hogy porral hintgették hátukat azonban okosságuk ily alkalmakkor is föltűnt, mert hátukra csak akkor fújtak port s földet, ha a hajcsár nem ült helyén,

különben ilyesmit soha sem tettek, mert úgy látszik tudták, hogy ilyesmi hajcsár-barátjuknak nem igen lehetne kellemetes.

A szelid elefántok egyike, mely sok jó szolgálatot tett, s melytől az egész csorda nagyon félt, agyaras s a Dehigame-templom tulajdona volt. Agyarait ez soha támadásra nem használta, hanem épen agyarainak segélyével fúrhatta be magát a csordába oly helyütt is, hová különben fejét sem bírta volna beékelni; ezenkívül az agyarak akkor is nagy segítségére voltak, ha valamely fekvő elefántot kellett fölállítani. Némely esetben, midőn a többi szelid elefánt valamely rakoncátlan vad elefántot rendre hozni nem tudta: az agyaras elefántnak merő megjelenése rettegésbe hozta a zavargót, s ez minden további ellentállási kísérletek nélkül megadta magát.

Bármennyire csodálja is a hurkolók vakmerő bátorságát s azon ügyességét az ember, melyet a korálban kifejtének: mindazok után, miket elmondtunk, mindenki átláthatja, hogy ilyesmit csak a szelid elefántok fődözése mellett fejthetnek ki. Ha ezek nem húznák s vontatnák a foglyokat s óriási erejükkel a hurkolókat nem támogatnák: alig volna képzelhető, hogy ily csordából csak egyetlen elefántot is minden bátorságuk s ügyességök mellett kifoghassanak.

A két kis elefánt-borjú közül az egyik mintegy 10 hónapos lehetett, a másik valamivel idősb. A kisebbiknek búbos feje volt, tele még barna gyapjúforma szőrrel s a kis teremtés a képzelhető legmulattatóbb látványt tárta elénk. Mindkettő mindvégig a csorda közepén tartózkodott, ők a kerítések elleni rohamok alkalmával is e helyet foglalták el, midőn pedig a csorda összebújva pihent, a kicsinyek mindig az öregeknek lábai közt futkostak ki és be; s nemcsak saját anyjuknak kedveztek, hanem a többi nőtényelefántnak is, s ezek viszont mindnyájan, kivétel nélkül nyalogatták s gondozták a kicsinyeket.

A legkisebbik borjúnak anyját mindjárt kezdetben hurkolták meg, s a mint Imbi vontatta, a kis teremtés folyvást anyja mellett lépdelt, egész a végzetes fáig, hová anyját kötözték. A hurkolók először mulatságosnak találták a borjú mérgét s dühöngését, mit alkalmilag a legnevetésesebb módon tanúsított; de midőn anyjának második lábára a hurkot vettetni nem engedte, hanem gyöngé ormányával a hurkolókat agyba-főbe kezdte verni, a kötelet pedig lábacskaí közé

fogta: kénytelen voltak a piczinyt visszakergetni a csorda közé. Lassan vonúlt csak vissza és sírt keservesen; mindúntalan pedig visszatekintgetett s bögött. Aztán a csorda legnagyobb nőstényéhez szegődve ennek első lábai közt foglalt helyet, s onnan folyvást anyja felé nézegetett, ez alatt pedig a fogadott anya is folyvást nyalogatta szegényt, s tőle telhetőleg kedvezett neki. Midőn azonban anyját a hurkolók magára hagyták, tüstént oda szaladt, mellette foglalt helyet, s mindenkit ütött-vert, ki feléje közeledett, végre őt is megkötözték s egy szomszéd fához erősítették, melyhez nemsokára a másik borjú is köttetett. E két borjú volt az egész csordában a leglármásabb; szünet nélkül bögtek, rúgdalóztak s támadtak; s minthogy testök is sokkal hajlékonyabb volt, rendkívül eltorzított mozgásokat vittek véghez. A legfuresább azonban e borjúk magukviselésében mégis az volt, hogy a legnagyobb dühöngéseik közben is minden ételt s vizet elfogadván, legnagyobb étvágygal ettek s bögtek egyszerre.

Midőn végre minden elefánt kötve és biztosítva volt, a látvány egészen keleties színt öltött. Néhány ezer czifrábnál czifrább öltözetű benszülött lézengett a kerítések körül, minden képzelhető fegyverrel, s ijesztő szerszámmal kezében. Ezeknek családjaik is a kerítés körül táboroztak, szintén eljövén nézni az ünnepélyes mulatságot. Apró gyermekek s ünnepien öltözött leányok ezrei voltak itt láthatók, míg a kerítésben, a fák alatt a fogoly elefántok nyögtek és sírtak, némelyike most is még nagyon izgatott állapotban szabadságáért küzdve, míg mások már csak földet szórva fejekre folyvást kiterjesztett fülekkel a zenét hallgatták, mely páholynk előtt megszólalt.

Kezdetben az öreg állatok megvetéssel fordultak el minden följánlott eledeltől, vagy azt össze-vissza gázolták mérgökben. Utóbb azonban némelyik a kísérletnek nem állhatva ellent, nagy étvágygal kezdte elkölteni a leves bapána-szárazakat, melyeket eléjük raktak. Egészben azonban, ha a szelid elefántok által tanúsított ügyességet, s több mint okosságot. bámultuk: a foglyoktól sem lehetett megvonni csodálkozásunkat azon valóban méltóságos magukviselleteért melyet szerencsétlenségökben tanúsítottak. Egész magukvisellete merőben ellenkező volt azon adatokkal, melyeket a sportsmanektól hallunk, midőn az elefántokat hamis, dühös

vértszomjazó, bosszút lihegő állatoknak tüntetik föl. Meglehet, hogy üldözőiktől s a golyóktól olykor menekülni iparkodván, néha talán védelmezik is magokat; itt azonban minden mozdulatuk csak ártatlan s tehetetlen féltékenységet árult el, minden erőlködésök s ellentállási kísérletök után, melyben vérszomjat vagy bosszúállást szintén nem tanúsítva, magokat végre is féltéken s kétségbeesetten megadták. Vergődésök inkább szájalomra volt méltó; levertségök s csüggedésök szívrendítő; az embernek háta borsózdott, nyögni és sírni hallva a szegény teremtéseket. Nem is lehetett volna mindezt művelt embernek eltérni, ha befogatásuk nagyobb kínzással történik, vagy ha a foglyok jövő sorsa s hivatása roszt bánásmódot s kegyetlenséget helyezett volna kilátásba.

Délutáni három óra is elmúlván, minthogy már a korálba terelt elefántok mind biztosítva voltak: készülétek a kapu kinyitására, hogy a kint maradt, elbújt elefántcsordákat is behajtsák. A korál területét kitisztították, s a kerítés körül táborzó nép mély csendre intetett. A kaput elzáró rudakat szétszedték; minden elővigyázatról pontosan gondoskodva volt. Azonban a kerítésnek belső növényzete, különösen a bejárásnál az elefántok gyakori rohamai következtében egészen le lévén taposva, félni lehetett, hogy az új csordák ezt észreveszik és mielőtt a bejárást elzárhatnák, visszafordulnak; négy nagy szelid elefántot állítottak a bejárás mellé belőlről, hogy a kapu elzárására rendelt embereket szükség esetén védelmezzék.

Mindezen intézkedés befejeztetvén, a jel megadatott. A kaputól legtávolabbra örökös hajtók dobszóval, lövésekkel s éktelen lárma közt nyomultak előre; különösen az elbújt elefántok mögött kezdődött a rettentő lárma s röppentyűzés. Sok ezer torok nógatta az elrémült állatokat előre, s tüstént hallottuk is ropogni a bozótot s dobogni a földet, s az elefántok nemsokára egy tisztásra törtek, mint ugyanannyi puffogó locomotiv nyomúlván előre. Vezetőjük egy több mint 10 láb magas óriási nőstény volt; ez a szűk kapun a csorda egy részével berohant, a másik rész ellenben visszafordult a kapunál, ettől balra kanyarodott, a szárnykerítés mellett pedig végig rohanva, a hajtók tömör láncolatát keresztül-törte s gemmenekült.

A mint a többi a kapun berontott, a szelid elefántok a

bejárást elállták, s mielőtt a vadak visszafordúlhattak, a kapu már tökéletesen el volt zárva, s az emberek is kimenekültek szerencsésen.

Az előbbi fogásban megkötözött elefántok új rokonaik megerkeztével rendkívüli izgatottságba jöttek, valamennyien lábraálltak, s ormányaikat a száguldó csorda felé kinyújtva, ismét a szabadulásra tettek rendkívüli kísérleteket.

Lehetetlen izgalmasbb jelenetet képzelni, mint midőn az újon érkezett vendégek a kerítés körül roboogva, emelt fővel s magasra kinyújtott ormánynyal bögték és sikoltottak, a zavar, düh, hatalom s tehetetlenség valóságos jelképeiként. Köztök volt egy, kétségkívül a megmenekült csordához tartozó, mely csordájától a nagy meleeben választatott el. Valahányszor ez szerencsétlenségének osztályrészesei közé vegyült, ezek őt, mint hozzájuk nem tartozót, mindig nagy méreggel és fölháborodással elkergették.

A másodsor behajtott elefántok magaviselete a már leírttak modorától lényegesen különbözött. Ezek éjjel menvén a korálba, a tűz, füst, és minden oldalról hallszó zaj következtében elrémültek, és sokkal előbb adták meg magokat. A második hajtásbeliek azonban világos nappal érkeztek a korálba, s a növényzet is le lévén már taposva, köröskörül a kerítést jól láthatták, s e körülmény miatt a veszélyt is sokkal nagyobbak sejtetvén, sokkal mérgesebbek is voltak. Ezek dühöngéseikhez képest az első hajtásbeliek csupa szelid, józan állatoknak látszottak; a későbbiek a kerítések elleni támadást is többször s nagyobb nyomatékkal kísérelték meg, sőt egyszer már döngették s feszegették is fejeikkel a kerítést, s csak úgy lehetett őket eltávolítani, hogy égő fáklyákat vagdaltak fejükhöz. A különösen nagy bátorságot tanúsított vezérellefánt ekkor, néhány lépésnyire megállva, sokáig nem tudta elhatározni, ha támadjon-e újra vagy visszavonuljon a többi után. Festőnek ekkor rendkívüli tanulmány lett volna ezen állat, a mint meredt szemekkel, kiterjesztett fülekkel s fölpúposított hátgerinczczel megállt, egyik első lábát a levegőbe magasán tartva, s azon vésteljes hangokat hallatva, miket „trombitálásnak“ neveznek.

Az új vendégek megkötözött, nyögő rokonaik mellett is sokszor elrobogtak; de figyelembe sem vették őket. Néha egyik másik mellettök pillanatra megállt, s rájuk tekintett, de aztán

ismét tovább állt eszeveszetten a többi után; nem egyszer az egész csorda is keresztünyargalt a megkötözött elefántokon, melyek nyomorúságosan elterülve heverték a földön.

Csak napnyugta felé történt, hogy az új elefántok a rémséges futkosásba, s a kerítés elleni szünetnélküli eredménytelen rohamba belefáradva, a korál közepén elrémült s mozdulatlan tömegbe gyülekeztek össze. A tüzek ekkor fölgújtattak újból, az örök pedig sokszorosan állítottak föl, minthogy a hajtók ezrei is már rendelkezésre álltak; aztán mindenki lefeküdt.

A harmadik nap az új foglyok hurkolásával s kötözésével kezdődött, legelsőnek a vezér szemeltetvén ki. Imbi és a nagy agyaras vették közbe s aztán egy 15 éves fiú sikeresen meghurkolta. Imbi tüstént megindulva, az új áldozatot vontatni kezdte. Azonban a nehéz föladat erejét fölülmulván, letérdelt, hogy a vontatást testének egész súlyjával elősegítse. Az agyaras látván a nehézséget, a fogoly elé állt, s lépésről lépésre hátralökdöste fejével mindaddig, míg Imbi a fáig húzta, s a kötelet a fa köré tekerte. A fogoly igen félt s rettegett, úgy látszik, egész tudatával bírt a veszélynek, mely őt környezte. Fejét folyvást a hurkolók felé fordítva tartotta, s mindig a szelid elefántok előtt akart járni, s ezek minden óvatosságának s elővigyázatának daczára is, az első hurkot lábáról lekapva darabokra szakgatta. Midőn aztán végre is lekötözték, bögése és ficzkádozása valóban rendkívüli volt. Fejét egészen szügye alá hajtva feküdt, mint tuskés borz; aztán fölkelve első lábaira nehezedett, a hátulsókat pedig föl-emelte, s úgy lóbálta magát oldalról oldalra, hogy a nagy fák melyekhez kötve volt, minden ágaikban rezegtek s a leveleket hullatták.

Ekkor, mielőtt a békózást tovább folytatnák, rendeletet adtunk ki, hogy az oldalunkon álló apróbb fák s bokrok, melyek kilátásunkat kissé elzárták, minthogy most már a bejárás kerítésének eltakarására úgysis szükségtelenek voltak, távolítassanak el. Tüstént öt szelid elefántot hoztak a korálba e célra, melyek a fák erejét azonnal próbálgatni kezdvén, ormányaikkal a fákat jobbra-balra hajtogatták, s mindig előre-előre tolták fejökkel. Aztán a kedvező pillanatot bevárva, midőn a fa már egészen előre hajlott, lábakkal rá léptek, s a jelentékeny nagyságú fákat is egész súlyjuk ránehezítése

által földre nyomták; ez meglévén, a hurokat s ágakat darabolták szét s agyaraikkal összeszevezték, s mellé rakták, az ágaitól megfosztott meztelen fát pedig a föleresztették.

Az utolsó közt volt azon magános elefánt, mely a keresztültört s elmenekült csordából tévedt a többi közé. Midőn a fa mellől, hol épen meghurkoltatott, el akarták vontatni, ormányával a fába fogódzott s földhöz csapta magát. A templom agyarasa s még egy másik nagy elefánt rendeltetett oda segítségül, s a négy elefántnak combinált ereje s fufangossága daczára is, csak nehezen, hosszú fáradozás után lehetett e helyzetből elvontatni. Kétségbeesetten védelmezte magát minden tőle kitelhető módon, s hogy a második hurok ráillesztését megakadályozza, leült, hátsó lábait maga alá szedte; első lábait pedig ormányával védelmezte, agyba-főbe verve azzal a közeledő szelid elefántokat. Midőn végre lenyomták s lekötözték, szomorúsága megható volt; előbbi vadsága tökéletes csüggedéssé változván, oldalán feküdt elterülve, fuldokló sírás és könnyek közt, melyek egész arczát elborították.

Az utolsó mütét abból állt, hogy a kötelek megtágítása után a foglyok két-két szelid elefánt közt a folyóhoz vezetettek. Ez igen egyszerű mütét. A fogoly mindkét oldalához egy-egy hatalmas nyakravalóval ellátott szelid elefánt állván, a fogolynak nyakára szintén ily nyakravalót alkalmaztak, s mindhármat aztán hatalmas békóval kötötték össze. Így a fogoly két társa közt tökéletes biztosságban volt. E mütét folyamában sokszor lehetett látni, a mint a szelid elefánt ormányával karját védelmezte a hajésárnak, ki a foglyokra a nyakravalót akarta helyezni, de ezek a hajésár karjára dühösen vagdalkoztak ormányaikkal. Ez megtörténvén, levették a hurkokat a fogoly lábairól, a folyóra vezették őt, hol aztán ihatott s fürödhett kedve szerint, s az engedelmet erre valamennyi a képzelhető legnagyobb mohósággal föl is használta. Aztán mindegyiket fához kötözték s mindegyikhez hajtsárt rendeltek, kik gondozták s etették a leginkább kedvelt növények leveleivel s ágaival.

A jelenetekre, melyeket híven leírni megkísérlettem, visszagondolva, az ember könnyen átérzi, hogy ily jelenet mennyire összehasonlíthatatlanul érdekesebb azon nagyúri

mulatságoknál, melyeken gyáva szarvasok s őzek százai hajtának mérszárlásra, s hol a szegény állatok védelmet még csak nem is kísérhetnek, mert az ellenséget nem is látják, csak a puska ropogását hallják. Mennyire érdekesbbek ily jelenetek azon afrikai vad sportoknál is, hol a sport minőségét a kiontott vér mennyisége szabja meg mindig. A leírt jelenetknél egyetlen kegyetlenség az állatok megfélemezése, s noha, néha egyes halálozás is elkerülhetetlen: az állatnak minél kevesebb fájdalmat okozni a főföladat; részint hogy nagyon dühössé ne válják, részint hogy hamarább s könnyebben szelidüljön meg. Az egész leírt jelenet pedig azon csodásnál csodásb jelenséget mutatja kézzel foghatóan, hogy a vad állat az emberi értelemmel s bátorsággal, a saját fajabeli állatok elnyomására is önkényt, jó kedvvel szövetkezik. S végül az egész természetben semmi sem igazolja oly élénken az ember fenségét — még a czethalak vadászata sem — mint épen a leírt jelenetek.

A két kis elefánt-borjú kisebbikét a kormányzó nekem ajándékozván, az nemsokára lakásomra hozatott Colombóban, hol az egész háznépnek kedvence lett. A kocsi különösen megszerette, s többnyire véle lakott az istállóban. Utóbb azonban a konyha lett kedvencz tanyája, hol naponta tejet s gyümölcsöt kapott, s maga is elég hulladékot talált csemegének. A rendkívül élénk s mozgékony állatka mindenkivel játszani szeretett; néha a kertben sétáltomban hozzám jött, s vékony ormányával karon fogva addig hízelt, míg a gyümölcsösbe vezettem, hol aztán elemében érezte magát. Esténkint néha a sarlósok köteg füvet bíztak rá, hogy vigye a lovaknak, ilyenkor oly fontosan lépdegélt, s oly büszke volt arra, hogy valamit ő rá is bíztak, hogy szinte egész nevetséges volt. Néha az ebédlőbe is bebocsátottuk, hol mindig kapott csemegét s gyümölcsöt; utóbb azonban a credenzhez is megtalálta az utat, s nem egyszer magányosan is bement, s minden poharat s üveget levert, hogy a narancshoz férhesen — mit szenvedélyesen szeretett. — Ilyféle csintalanságok miatt aztán rajta túladni kénytelen lévén, átküldtem a kormány elefánt-telepébe, hol anyja ismét pártfogása alá vette, s jelenleg szépen növekszik.

IX.

Anarajapurából egyenesen Colombóba utaztam, s pedig a Malvatte oya-folyó mentét választva, mely út szintén igen jó, s nem hosszabb a másiknál. A nyugati tengerparthoz már közel, épen Taikun nevezetű falu szomszédságában, egészen gránitból faragott, közel 300 öl hosszú s 15 láb magas óriási viadukt mellett haladtunk el, melynek segélyével egykor a folyó vizét el akarták a Katucarri vízmedenczébe vezetni, mely egész Ceylonban legnagyobb, közel $1\frac{1}{2}$ mffd. területű. Egy ceyloni vízmedence sem keltett annyi figyelmet s közérdeklődést, mint e bámulásra méltó mű. A vízmedence legmélyebb alapja 300 öl átmérőjű, s nem kevesebb mint 15 mffd. távolságra kikutattatott már iránya, s minthogy vidéke egészen sík terület, az általa öntöztetni czélzott térség rendkívül nagy kiterjedésű. Jelenleg a medenczében 10 népes helység helyei láthatók, azonban csak kettőben laknak emberek.

A medenczét úgy a hollandok mint az angolok is nagy gondal fölméretvén, mindent elkövettek, hogy helyreállítsák, ha a lehetőségnek körén kívül nem esnék. A medenczének története is érdekes, a mennyiben semmi vizsgálgódás sem tudta azt határozottan földériteni, a *Mahawanso* s egyéb nemzeti történetiratokban még csak említés sincs róla soha. Az utóbbi fölmérések, de különösen a színvonalozások egy tényt hoztak napfényre, mely aztán a történeti kutatásokat úgy mint a gazdasági spekulációkat tetemesen lehütötte. Az derült ki ugyanis a mérésekből, hogy az építők a színvonalat egyáltalán nem vették tekintetbe, mert a viadukt a helyett, hogy a vízmedenczét megtöltené, okvetlenül minden vizet a folyóba vezetne be, mert a folyó jóval alantabb fekszik a vízmedenczénél. E szerint úgy látszik a viadukt egészen haszontalan munka volt, s ebből azt következtetik, hogy a szingál történetírók a kísérlet megghiúsulta következtében hallgatták el az építést, s így azt sem lehet tudni, ki építette ezen óriási, de kifeszamodottan tervezett művet.

A nyugati partnak e része épen nem vonzó tekintetű, s mint állítják, éghajlata nem is épen egészséges. Csaknem

mindenütt törpe akáczfiákat lát az útas, imitt-amott mustár- s egy-egy erdei almafát; *) az alsó növényzet többnyire bivalytüskéből áll, **) melynél a különös az, hogy a kiágazó tövissek sokkal hosszabbak magánál az ágnál, melyből kinyúlnak. Szarvas igen sok lehet a vidéken, mert számtalant láttam az egész úton, hol csak víz és leveles fa létezett, s némely víz-medenczében annyi krokodilust is láttam, hogy a szó legszorosb értelmében nyüzsögtek a vízben, s a part is egészen el volt általok lepve.

A vidéket csaknem kivétel nélkül tamilok lakják, s miként láthatni, a földet mindenütt nagy szorgalommal s kitartással művelik. Eredetileg a hollandok telepítették ide elődjeiket, akkor várat is építtetvén ide, s megszállva tartván katonasággal, hogy a tamilokat a szingálok ellen védelmez-hessék.

Putlámig azután az út mindenütt a tengerparton vezet, s jobb is, mert osztrigákkal van macadamizálva, de kellemes is, mert a víz közelsége s a kókusz-pálmák árnyéka a melegséget elviselhetőbbé teszi. A város közelében hosszú, magas földnyelv nyúlik a tengerbe, mely „lőhegy“ név alatt ismertes, és (a mennyiben Hippurus vagy Hipporos a „lőhegy“-gyel ugyanazonos) Plinius szerint Annius Plocamus s emberei ugyancsak itt kötöttek ki, mint Claudius császár követsége a ceyloni királyhoz. ***)

Putlamban aligha nem a vendéglő udvarában s a mórok temetője körül díszlő híres baobáb-fák †) képezik a legnevezetesebb látni valót. A fák legmagasbika is alig van 100 láb magas, s mégis némelyiknek törzse körméretben 40—50 lábnyi. A fák azonban hamar kidőlnek; minden viharban egypár kifordul helyéből; mi arra mutat, hogy gyökök nem fészkel mélyen a földben. A lakosok bőségesen gondoskodnak arról, hogy a fák pótolva legyenek; újakat ültetve bőségesen a kidőlt példányok helyébe.

Putlam történetileg is igen nevezetes hely; mert Wijahó,

---

*) *Salvadora persica* és *Feronia Elefantum*.

**) *Acacia latronum*.

***) Mac Pherson szerint ez esemény Plinius VI. könyv. XII. fejezetében van leírva.

†) *Adansonia digitata*.

úgy látszik, épen itt szállt partra 543-ban K. e., mielőtt Ceylont meghódította; 1839-ben a Tamana Neuera nevezetű paloták romjait is fölfedezték a szomszédságban, hol Wijahó első éveiben királyi lakását tartotta. *)

A putlamiak foglalkozása a történelem előtti legrégebb időktől fogva halászatból és sófőzésből állt, mi ma is nevezetes keresetet biztosít nekik. A város előtt igen szép tengeröböl terül, melyet egész hosszában a már említettük „lóhegy“ nevezetű földnyelv kerít be, mely azonban a földképeken Calpentynt fől-szigetnek nevezetik. A fől-sziget szintén nagyon be van népesítve, leginkább tamilok s mórok által, kik, mint a putlamiak, szintén csaknem kivétel nélkül sófőzéssel s halászattal foglalkoznak. A tengeröböl folyton gyülekezési s menhelye millió és millió halmak, s valóságos kifogyhatatlan halbányája a lakosságnak.

A vidék e jövedelmi forrásokon kívül különösen kókuszpálma termesztésére alkalmas; e fák itt rendkívül jól díszlenek, s igen nagy termést adnak; az olaj-, kötél- és toddy-kivétel utóbbi években folyvást emelkedett, s a kereskedésnek legközelebb a *trepang* **) adott nagy lendületet, mely a fől-sziget sziklás oldalain nagy bőségben fordul elő; ezenkívül pedig egy moha-faj ***) , mely igen szép vörös festék készítésére használtatik. A két utóbbi ezikk csaknem kizáróan Khinába szállítatik s árban is folyvást emelkedik.

A Calpentynt-öböl sok tengeri haláról már a legrégebb időkben is nagy hírű volt; a régi portugallok s hollandok csodálkozás és lelkesedés szavaival emlegették a mesés mennyiségű halat mindig, mely Ceylonban általában; de különösen Calpentynt-öbölben található. Nagy sófőzés is lévén a halászattal összeköttetésben, képzelhetetlen mennyiségű halat sóznak be, s szárítanak itt évenként, mit legnagyobb részben aztán bálókba s hordókba pakkolva Indiába, továbbá Burmába s egyéb ázsiai országokba szállítanak. Az öböl vize inkább sekély, s a bejárás zátonyokkal borított, miért nagy hajók az

---

*) E fölfedezés részletesen olvasható a Royal Asiatic Society évkönyveinek VI. kötetében, s minden a *Mahawansoban* említett épület azonosítottatik a fétalált romokkal.

**) *Holothuria*.

***) *Rocella fuciformis*.

öbölbe nem igen vitorlázhatnak ugyan, de a vizeket annál több kisebb ázsiai vízi jármű lepi el, számtalan Dhoney-, Ballam- és Prahú-féle hajó sűrűg s forog itt az öbölben folyvást, s a ki- és berakodás fölötté élénk színt ad a tengerpartnak.

A halászat körül különös fontosságú ezikk a czápa-szárny, mely Chinában különösen kedvelt csemege, s mit mindig jó áron lehet eladni, valamint a Chondrus-féle mohát is, mit Chinában levesben esznek, ép úgy mint a fecske-fészkeket. *)

Teknőcz is sok van a félszigeten, de különösen az öböl előtti apró szigeteken, hová az év bizonyos szakában tojásait lerakni rándúlnak. A vendéglő előtt vagy hatvan ily nagy teknőczöt láttam kerített helyen, darabja 2—2¹/₂ mázsás lehetett. Volt köztök néhány úgy nevezett karai is, vagyis azon faj, melynek hójából a mörök fésüket, lánczokat, függőket s egyéb pipere s ékszer-tárgyakat készítenek Colombóban s Galléban, hol a gőzhajókon érkezett európaiaknak ily készítményeket mindig jól el lehet adni. A teknőczök legnagyobb része azonban hegyes orrú zöld teknőcz volt, melyek húsa igen jó, s az angolok is nagyon szeretik, különösen levesnek.

Egyetlen baj, mi a halászatnak nagy akadályául szolgál: az öbölben a tengeri kígyók sokasága, **) melyek különösen a legsekélyebb vízben tanyáznak, hol a hal a legtöbb. A halászok e kígyóktól nagyon rettegnak, s hallottam úgy Colombóban, mint itt is, pedig tekintélyes uraktól, hogy marásuk legtöbb esetben veszélyes, sőt gyakran halálos is.

Az öbölben képzelhetetlen mennyiségű kagylót találnak, sőt mondhatni, az egész tengerpart borítva van velök, minden vihar millió számra sepervén ezeket a sekély partra. A kagylók nemcsak utak készítésére adnak olcsó és páratlan felső borítékot, de belőlök kitűnő meszet is lehet égetni, s a lakosok ezt használják is építkezésre.

Mind e természeti előnyöket a hollandok is már annyira méltányolták, hogy Calpentyn-félszigeten erődöt építettek, mely ma is még igen jó karban s lakható állapotban van.

---

*) E fecske-fészkek sem egyebek, nyálkás, ragadós tengeri mohánál, melyből a fecskék a barlangok sziklafalaira fészkeiket építik.

**) Hydrus major.

Szőlőt is ültettek itt, mely meglehetősen díszlik is, másutt azonban a szigeten a szőlő ültetését még nem kísérelték meg.

Végül van még Putlamnak egy — s nem is épen utolsó nevezetessége: szent Anna szobra ez, az itteni missionáriusok háza előtt. Az a hír szárnyal e szoborról, hogy csodákat művel, s ezt a nép annyira hiszi, hogy ezrenként járnak búcsúra a szoborhoz. Ha ezt csupán katolikusok tennék: semmi különös sem lévén benne, meg sem említenők; de a dologban épen az a csodálatos, hogy katolikus legkeveseb a búcsújárók közt, hanem többnyire mahomedánusok és hindúk, kik a nélkül, hogy szent Annában egyáltalán hitet helyeznének: szent Anna e faragott képviselője iránt nagy tisztelettel viseltetnek, nagyon ragaszkodnak hozzá, föltétlenül bíznak benne, és saját nyelvükön *Hanna Bibi Czanak* hívják.

Putlamtól folyvást déli irányban haladva, Chilaw nevezetű faluba érkeztünk, mely régen, mint Salabham szerepelt Ceylon történetében. Alapítása után azonban nemsokára (a XIV. században) a tamilok elfoglalták, s azóta tulajdonképen soha sem volt a szingálok birtokában, mert noha névleg visszafoglaltatott is, tényleg a móroknak kezeibe került, kiktől a portugálok vették el; aztán a hollandoknak jött birtokába, s végre belőle ezeket is kiűzték az angolok. Chilawnak különben semmi fontossága nincs, a közeli erdőben azonban mintegy 20 mértföldnyi kör létezik, teledestele régi városok s emlékek romjaival. Itt található többek közt a Kaymel folyó partján az egykori nagyhirű Dambedenia is, mely III. Bahu Wijayó királynak volt 1235-ig székvárosa; továbbá a Dedru Oya folyó éjszaki partján Yapahu, mely 1301-ig volt a királyság fővárosa. Az elsőnél még igen sok gyönyörű faragott oszlop látható, azonban egyéb műemlékek már részint elpusztultak, részint eltávolítottak. Yapahunál a romokból még igen nagyszerű részletek állnak fenn, többek közt egy 14 láb magas gyönyörű faragott kapu, jobbra-balra érdekes gránit-collonáddal, s ezek fölött mesterséges és ízletes stílyű friezek. Van aztán egy óriási ablak, egészen mór stílyben, melyen a világosság csipkeszerűen faragott kőablákon hatol át; az ablak fölött pedig szent lúd és nőstény oroszlány, szintén épségben, s jelentékeny mű mind a kettő. *)

*) Tournour és Haafner leírásából. E munka igen kimerítően ismerteti e régiségeket.

Chilawtól Negombo városig az út folyton kókusz-pálmaligetek közt halad, hol már úton-útfélen a ligetektől mindenütt házak s kunyhók villognak elő, és helylyel-közzel népes faluk terülnek az út mellett. Imitt-amott a primitív kókusz-malmok recsegését hallja az ember, a mint az olajt préselik, s a lomha bivalok köröskörül forognak.

Madampé nevezetű falunál jó karban tartott dagoba áll az út mellett, előtte fényes oltárral. Mindez Tanavilla Abhaya tiszteletére emeltetett, ki egykor mint király a vidéken uralkodott. A néphagyomány *) azt mondja, hogy öngyilkos lett, miután annyi jót tett a vidéken, hogy a hálás hindú alattvalók ez emlékkal örökítették meg, sőt oltárt is állítottak, melynél jótevőjüket, mint félistenséget s a helység védszentjét imádják.

Negombo, vagyis régi nevén *Nagabúh* (mi azt jelenti, hogy: „kigyó-bálványzók városa“) jelentéktelen hely volt a portugallok megérkezéig. Ezek szép fekvésénél fogva sanitariummá szemelték ki, s erődöt építettek belé. A hollandok azonban kereskedési előnyöket fődöztek föl benne, cinnamon-ültetvényeket alakítottak itt s az e célra megtelepített chaliák védelmére négy egész üteggel fölszerelt várrá alakították. A várakozásnak sokáig meg is felelt, a legjobb fahéj igen jelentékeny mennyiségben itt termeltetett, s a vár körül élénk város alakult, hol nagy számú európaiak folytattak üzletet. Itt is azonban a fahéj-termelést hasonló sors érte, mint Colombóban, miről föntebb már emlékeztünk, minél-fogva jelenleg a nagyszerű s egykor világhírű cinnamon-ültetvények helyén kókusz-erdők lengetik koronáikat. A város azonban ma is igen élénk, s a vár jó karban van, noha jelenleg helyőrsége nincs; a hollandoknak a város körül minden irányban elterülő villái s díszkertjei pedig arra mutatnak, hogy a lakosok közt ma is még jelentékeny a vagyonosodás.

Vége másfél napi csaknem folytonos kocsizás után megérkeztem Colombóba.

Doktor Ondaatje barátom ekkor, ígérete szerint már csaknem mindent beszerzett számomra, mire fölkértem. Példányokat a magokat földbe ásó, továbbá a vándorló halakból; kézrekerített több nevezetes kigyót s rovar s népisme gyűjteményem számára igen érdekes és nagy értékű szöveteket is

*) A *Rajavali* és *Mahawanso* mindezt nem említi.

szerzett, melyek az egykori ceyloni nemzeti királyok udvarai-ban szoknyákul viseltettek. Igen finom sásból vannak szövve, s színekben szövött madarakkal s egyéb állatokkal ékesítve. Ki voltak állítva a m. n. muzeum népismeí gyűjteményében s onnan mindkettő az iparmuzeumba jutott. Ezenkívül szerzett számomra több talipot-levélre karczolt könyvet páli és sanskrit nyelven, de ezek közt legnagyobb értékű volt a *Mahawanso* első kötetének egy régi másolata, szintén páli nyelven, talipot-pálma leveleken. E nevezetesség ma is a muzeum népismeí gyűjteményében van, s az úgynevezett „nagy hősök leszármazását s történetét“ tartalmazza csonkítatlanul.

A *Mahawansot* s *Rajavalit* annyiszor idézvén már, ideje, hogy ezeket is, de különösen az elsőt röviden megismertessem. Nem sokan lesznek olvasóim közt, kik e nevezetes történeti kronikát ismernék, sőt valószínűleg sokan lesznek, kik nevét sem hallották soha.

Európai tudósok a legközelebbi időkig, mindig azt állították, hogy a szingál emlékiratoknak ép úgy mint a hindúknak egyáltalán semmi érdekek nincs és semmi történeti anyagot sem nyújtanak a kutatásra; hogy mint vallásos iratok, inkább fanatikus mesék vagy románczok mint nemzeti kronikák. Ez volt a portugall írók véleménye is, melyet a hollandok rendesen utánmásoltak, sőt az angolok is minden további vizsgálódás nélkül elfogadtak, még e század első éveiben is azt mondván, hogy a szingálok kronikáira az ország régi történetei körül mit sem lehet adni. Ha valamely író a *Rajavaliból* a ceyloni királyok chronológiáját összeszedte is, ezt többnyire csonkítva adta úgy, hogy csak a legnevezeteseb eseményeket mutatták be, de ezek okait, előzményeit s következéseit senki sem értette. 1816-ban egy névtelen angol munka jelent meg, mely annyira ment, hogy Ceylon királyainak történetét néhány sorban adva utána jegyezte, hogy ez is nagy részben mese, mert az ország múltjáról semmi bizonyost sem tudhatni.

Az ezután következett írók elődjeik állításait másolták le, s nem is értvén a szingál vagy páli nyelvet, minden további scrupulus nélkül csak azt jegyezték meg, hogy Ceylonnak régi — számbavehető hitelességű története nem létezik.

Csak 1826-ban történt végre, hogy az európai tudósok

szemei megnyíltak. Egész India múltját ekkor kezdték mesékből, mondákból, pénzek s régi emlékek fölirataiból összetákolni; Prinsep ekkor fogott a buddhista fölírások megfejtéséhez; Hodgson Nepaulban ugyan ezen törte fejét; sőt Kőrösi Csoma Sándor is buddhista emlékiratok magyarázásával fáradzott Tibetben, — midőn egyszerre szét pattant bombaként terjedt el a hír, hogy Ceylonnak folytatólagos írott története van, mely a legnagyobb hitelességű nemcsak, de egész India történetének, szintén gazdag forrása. Ceylonban ekkor Tournour György volt a közlekedési osztály polgári mérnöke, nevezetesen a Saffragam-kerületben, hol egy igen nagy tudományú buddhista pappal megismerkedvén, ezzel a mulgiri *galla*-templom *Wiharájában* őrzött levéltárat átkutatták, hol a keresztyén időszámítás előtti időkből származott rendkívül fontos kéziratokra is akadtak, s Tournour aztán egész életét ezen irományok tanulmányozására s földolgozására fordította.

Szükséges itt megjegyeznünk, hogy minden szingál könyv közt a *Mahawanso* a legnevezetesebb, mely tulajdonképp a szigetnek rimes versekben írt kronikája s közel 24 század történetét tárgyalja, K. e. 543-ik évtől egész 1758-ig. Azonban páli nyelven lévén írva, a legutóbbi évekig csak papoknak volt róla tudomásuk, s homályos és mystikus volta miatt utóbbi időkben tanulmányozását még ezek is abban hagyták.

A mystikus modor felvilágosításául, s a kihagyások vagy hozzáadások érthetése végett (mit a rimes verszet már magával hordott) a páli írók rimes verseikhez csaknem minden esetben commentárokat is írtak, mely szó szerinti magyarázata volt a mystikus szövegnek, s fölvilágosította az érthetetlen mondatokat. Mindenki tudta régtől, hogy a *Mahawanso*val is párhuzamosan folyvást írtak ily commentárt, vagyis szingál nyelven *Tikat*, mégis oly annyira közönyös volt mindenki, s oly annyira elhanyagolták mindkettőnek tanulmányozását, hogy már csaknem egészen feledékenységbe mentek úgy, hogy Turnour 1826-ig egy emberrel sem beszélt, ki az egész *Mahawansót* figyelemmel elolvasta volna, csak papokkal találkozott alkalmilag, kik a *Mahawanso Tikájáról**) gyermekkorukban hallottak valamit.

*) Turnour G. *Mahawanso*. I. köt. 2. lap.

Végre azon nevezetes könyvek közt, melyeket Turnour a saffragami pap közbenjárására megkapott, volt egy *Tika* is, mely a *Mahawanso* érthetetlen helyeit magyarázta. Turnour ekkor már a páli és szingál-nyelveket tökéletesen értvén, tüstént hozzáfogott a legnagyobb önbizalommal a rég feledékenységbe szállt *Mahawanso* angol fordításához, s ekként neki köszönhetjük, hogy bebizonyította, hogy Ceylonnak önálló páratlan nemzeti története van.

A cím: *Mahawanso* szóról-szóra azt jelenti a nagy harczosok leszármazási története, s tulajdonkép a történeti munkának csak első kötetére alkalmazható, mely K. e. 543-tól egész K. u. 301-ik évig terjed, s az első királyok történetét foglalja magában Wijayótól Maha Sen'ig, kinek halálával, a *Mahawanso* szerint, a nagy királyok uralkodóháza sírba szállt. A munkának e részét Mahanámo írta, és pedig Dhatu Sena király rendeletéből a második században. A munka az akkori anarajapurai nagy levéltárban szerkesztetett, a rendelkezésre álló nagy mennyiségű eredeti okiratokból.*) A régi arab utasok emlegetik is gyakran e könyvtárt, s különösen a történetírókat, kik Anarajapurában a király rendeletére történetet írtak.

Noha a *Mahawanso* Ceylonnak legrégebb történetét írja meg: a sziget sanskrit neve (Lanka) a hinduknál már sokkal régebben ismeretes volt, különösen a hindu költeményekben gyakran szerepelt, s a nevezetes *Ramayana* nevezetű hősköltemény, mely tudvalevőleg egyik legrégebb hősköltemény a világon, annak Rama által véghezvitt meghódíttatását írja le. A *Raja-Tarangini* nevezetű történeti krónikában (mely tulajdonkép *Kasmir Mahawansójának* nevezhető) Ceylon igen előfordul még a ceyloni *Mahawanso* kezdete előtti időben. A *Raja-Tarangini* ugyanis megemlíti, hogy Megavehama kasmiri király K. u. 24-ik évben Ceylonba utazván, a szent ereklyéket meglátogatta, s az *Ádám-csúcs*on, Buddha lábnyománál a ceyloni királylyal személyesen is találkozott. Ez a *Mahawanso*ban is le van igen hosszasan írva, valamint számos más esemény is, melyre a *Raja-Tarangini* hivatkozik. Egyáltalán a hindu, kasmiri, tibeti és khinai egykorú írókban, Ceylonra vonatkozólag mi sem találhatik, mi a *Mahawanso*ban

*) *Joun. Asiat.* XXVII. köt. 401. lap.

is meg nem volna; eltérés sehol sincs, sem az időre, sem pedig az események lényegére vonatkozólag.

A Maha Sen után következett fejedelmeket a szingálók *Sulú Wanse* vagyis *kisebbfajtá hősök* néven nevezik, s e korszak Prakrama Bahu király által állíttatott az előbbivel egyöntetűvé 1266-ban, de természetesen a folytonosan írt történetekből, s a 2-ik korszak aztán egész 1758-ig rendesen folytattatott. Az utolsó fejezetek Kirti Sri kandyi király parancsára irattak, a Siámba biztosságba szállított, s ismét haza hozott történeti okiratokból, minthogy Kirti Srinek előde I. Raja Singha apostata lévén, épen midőn a portugálok a sziget nyugati részeit elfoglalták, irtotta kegyelem s irgalom nélkül a buddhista papokat, a szent ereklyéket pedig az *Álám-csúcsra* szállítatván hindu fakirok gondjaira bízta, valamint a buddhista templomok nagy részét is hindu templomokká alakítván, beléjük bálványokat rakott.*)

Hogy a *Mahawanso* jól fordítottatott le, nem szenvedhet kétséget; mert Turnour fordításának megjelenése óta, már négy angol tudós vizsgálta át az eredeti krónikát és *tikát* sőt le is fordították mind a négyen, s egyes szavakat kivéve, hibát nem fődözhetek föl, legalább olyant nem, mely lényeges lenne.

A *Mahawanso* nemcsak a leghitelesebb, de legrégebb korig is felvezető története ugyan Ceylonnak, de a mellett nem egyetlen története. A III—VII. század közti történetét ugyanis a *Rajavali* nevezetű történeti könyv írja le igen részletesen; a VIII—XI. század közti történetet pedig a *Rajaratnakári* nevezetű másik sok kötetes munka,**) — még

---

*) A *Rajavali* e korszakot hosszasan s élénken írja le. (Fordította Knighton, 1845. London.)

***) Ezeket együtt s mindegyikét külön is kiadta s magyarázatokkal ellátta Upham (London, 1833.), a ceyloni legfelsőbb törvényszék bírja. Ugyane két történetet, a *Mahawanso*val együtt, mint folytatólagos és egymást kiegészítő történelmet lefordították s kiadták Knighton (London, 1845.) és Pridham (London, 1849.). Ezenkívül a *Mahawanso*t fordította s kiadta Londonban Sir Alexander Johnson s Pereira Lambert. Ezentúl a *Pujavali* nevezetű, a X—XIII. századbéli nevezetes történelmet lefordította s kiadta Turnour, s a szintén nevezetes középkori történetet, mely *Nykaysaugraha* néven ismeretes, fordította s kiadta Mudiausee Vilibald, London, 1849.

ezek mellett a XIV—XVIII. századokban, számos más történelmi munka készült, melyek a templomok könyvtáraiban számos példányokban meg vannak mind; s minthogy ezek is a főtörténelmi munka adatait nemcsak megerősítik, hanem azokat körülményesen s részleteiben is leírják: Ceylon *huszonnégy század* folytonos, meg nem szakított, sőt a legnagyobb hitelességű történelmi följegyzésekkel dicsekedhetik. Mind e történelmi adatokból s az ezeket megerősítő s kiegészítő okiratokból Turnour igen nevezetes munkát állított össze, melyben százhatvanöt ceyloni nemzeti királynak leszármazását s uralkodásuk történetét adja legnagyobb pontossággal; ebből azt is láthatjuk, hogy a százhatvanöt király a szingálok királyi trónján 2341 évig uralkodott. E munkában, mely közel tizenöt évi szakadatlan bűvárkodás eredménye, Turnour a mindenik uralkodó alatt történt eseményeket külön-külön fejezetben összecsoportosította s a munkából minden ceyloni városnak vagy emléknek s templomnak alapítója, úgy azok alapítási éve is kiolvasható, s a nagy vízmedenczéket illetőleg is minden fölvilágosítás megtalálható. Így ő fényesen megzáfolta a fölületes tudósok állításait, kik azt mondták, hogy Ceylonnak oly történelmi adatai egyáltalán nincsenek, melyek biztos kút-főkül tekintethetnének.*)

Holmi jelentéktelen jellegű adatokról nem is szólva, csak pár általános történelmi tényről teszünk említést, hogy a *Mahawanso* tökéletes hitelét kétségen kívül helyezzük. A *Mahawanso* ugyanis leírja Sandrakoptus király udvarát s azon szertartásokat is, melyekkel ott Megasthenes, Seleucus Nicatornak követe K. e. 323-ik évben fogadtatott. Van továbbá a *Mahawanso*ban a buddhismus történetéről Indiában igen részletes chronologiai kimutatás, mely a K. e. 590—307. korszakot foglalja magában, s e közben részletesen leírja Nagy Sándor expeditióját is Indiába, valamint Megasthenesnek egy másik követségét is Palibothrába, a Ganges mellett. Mindez igen nevezetes összeköttetés nyugat és kelet történelme közt, mely összeköttetésről a hindu történelem mit sem látszik tudni, valószínűleg, mert mind e nyugati összeköttetés buddhista fejedelmekkel történt. A ceyloniaknak azonban a

---

*) Turnour e harmadik nagy munkájának czíme: *Epitome of the History of Ceylon*. London, 1846.

prasiusoknál Megadhában s egyéb indiai államokban, melyekben a buddhismus fészkelte, nagy érdekeik voltak már csak azért is, mert Mahindo — a ceyloni buddhismus megalapítója — Sandrakoptusnak *) volt unokája.

Dr. Ondaatje egy tudós buddhista paphoz vezetett el, ki az iskola-tanácsnak volt tagja, s kitől számomra a *Mahawanso* egy kötetét vevén, ezt annál kifizetni voltam. A papnak nevezetes könyvtára van, s mily sajtóságos látvány az ily pálmalevelekre karczott lapokból összeállított könyv! Azonban láttam igen érdekes és szép, százakra menő köteteket, melyek aranymetszetűek voltak, s aranyzsinórral fűzvék, sőt némelyik (leginkább a XIV—XVII. századbeliek) igen érdekes festett kezdőbetűkkel s címlapokkal is díszítettek. A buddhisták mai nap is a *talipot*-levélre írt könyveknek adnak nagy előnyt, mert ez készítési módjánál fogva sem meg nem penészedik, sem a moly meg nem támadja. Ily könyv, e két veszélyt tekintve, akár örök időnkig is eltarthatna; sőt a régiség színén mit sem változtat, egyforma marad mindig.

A pap lakása mellett kis kolostor volt, hol buddhista papnövendékek épen ily *talipot*-levelek készítésével foglalkoztak s 10—12 éves gyermekek is segítettek nekik. Az *olák* vagyis lapok a *talipot*-pálmának pár nappal előbb fakadt fiatal leveleiből vétetnek, levágatván még mielőtt sötétzöld színüket s izmos ereiket megkaphatták volna. Hogy a levélnek hajlékonysága biztosíttassék, pár napig tejben, aztán vízben áztatják, s miután ez is megtörtént, hengerrel két síma deszka közt sajtolják, hogy felszíne egyforma símaságot kapjon. Aztán a szükséghez képest 3—4 hüvelyk széles és 2—3 láb hosszú szalagokra vagdalván, a lapokat két végökön átlukasztják, s ennél fogva összefűzvé, a már kész, de még be nem írt könyvet újra sajtóba teszik. E levelekre aztán vas- vagy acél-stylussal könnyen lehet írni, csaknem úgy, mint palakötéblára; a levelek nem foszlanak, s nem is hasadnak. Az írás egyelőre nem látszik, s nem is olvasható, mert a karczott hely a levéllel egyszínű, az ily beírott lap pedig oly forma, mintha a levelet minden irányban szú ette volna.

---

*) A hindu *Purána* (Wilson fordítása) Khandraguptának, a *Mahawanso* pedig Kaudakoptának nevezi ez uralkodót; de az azonoság kétségbe nem vonható.

Hogy a karczolás látható legyen, a lapokat égetett kókusz-héjból s pálma-olajból készített festékekkel kenik be kis szivacs segédelmével, aztán a lapról a festéket gyöngé olajjal lemosásák. E műtét következtében a lap felszíne világossárga s fényes lesz, a rajta levő írás pedig fekete s olvasható, mintha csak nyomtatva lenne.

Az olaj s égetett kókuszdió szagának tulajdonítják, hogy ily könyvet penész s moly soha sem támadja meg, s épen e czélból nemcsak a buddhisták, hanem a mórok s hindutamilok is az iskolákban inkább íratnak gyermekeikkel stilussal talipotra mint papírra tollal. Az iskolákban természetesen szingál vagy angol betűkkel írnak; valamint a kormány által kiadott tankönyvek is angol, szingál és tamil nyelven vannak nyomtatva. A páli nyelv csak a hierarchia nyelve, s ezen kívül néhány oly tudós érti, ki ezzel mint szakember foglalkozik.

A mi a ceyloniak irodalmát illeti, ez náluk is csaknem épen úgy fejlődött, mint a legtöbb más országban. A nemzeti életnek s befolyásnak a hierarchia állván élén, az irodalomnak is vallásos színe van. A legrégebb időktől a tanulás- és tudományadta befolyás a papoknak lévén kezében, nekik hivatásuknál fogva kényszerű kötelességek volt megtanulni a sanskrit s utóbb páli nyelvet, minélfogva természetesen többet tudtak mint bárki más; tudásukat kizsákmányolták, s hatalmat s befolyást gyakoroltak föl- úgy, mint lefelé, s a társadalom minden mozzanatának ők adtak irányt, a művészetet s minden egyebet vallásos irányban terelve.

A nemzeti királyok mindig meghajoltak a tudomány előtt; átlátták hatalmát s befolyását, s a papságot mindig támogatták. Megbízták egyenesen a nemzeti történet írása- s könyv- és okirattárak alapításával, azok nevelése s föntartásával; s e czélból a papságnak nagy terjedelmű birtokokat ajándékoztak, az egyes buzgóbb papokat pedig minden képzelhető kitüntetésekben részesítették.

E könyv- s irattárakból a malabárok s portugállok vérlázító vandalismusa következtében igen sok elpusztult, de azért a kolostorok s templomok wiharáiban ma is van még elég, hogy abból a ceyloniak nemzeti irodalmáról magunknak kellő fogalmat alkothassunk. E könyvek legnagyobb része természetesen vallásos tárgyú, van azonban

köztök minden képzelhető egyéb tárgyú is, s némelyik oly régi, hogy származása csaknem Ceylon történetelőtti korába vihető föl; s ezek leginkább vallástörténelmi munkák.

Az utóbbiak csaknem kizárólag páli nyelven *) írvák, míg a csillagászati, matematikai és természettani tárgyú munkák sanskrit nyelvűek; az általános irodalom egyéb termékei pedig *elu* nyelven szerkesztvék, mely a szingáloknak tulajdonképeni irodalmi nyelve. Nem is egyéb ez szingál nyelvénél, hanem a közönséges társalgásinál sokkal finomabb, a mennyiben páli- és sanskrit-szólamokkal van keverve.

A régi könyvek közt a sanskrit és páli nyelven írottak oly nagy mennyiségben fordulnak elő, hogy csaknem azt lehetne mondani, hogy a szingáloknak saját nemzeti irodalmuk nem is igen van; még a saját nyelvökön írt könyvek sem egyebek fordításnál sanskrit- s páliból; az eredeti művek legnagyobb része rímes költészet s értéktelen balladaforma verzeset.

A páli könyvek eredeti betűkkel írvák, s csaknem mind, néhány nyelvészeti s nyelvészet-magyarázati munka kivételével, buddhismusról értekeznek. A régi nagy páli nyelvtan ugyanis már századok előtt elveszvé, számtalan értekezéssel pótoltatott, s ekként jött létre egy egész nyelvtani irodalom.**)

A rímelés oly általános szokásban volt már régen is, mint szokásban van ma; nemcsak a legendák s vallásos tételek, de még a nyelvészeti munkák s ezekhez való commentárok legtöbbje is rímes versekben íratlak; valószínűleg azon okból, mert azt tarták, hogy a rímes vers tovább megmarad a fejből s könnyebb betanúlni emlékezetből.

A páli nyelven írt szentkönyvek közt első helyen a *Pitta Rattayan*, három szent kosár áll, mi a buddhisták tanait,

*) A páli nyelv, mely Siámban s Ávában is a buddhistáknak irodalmi nyelve, dr. Mill jeles értekezése szerint nem egyéb *Magadha Prokrit*nál, a sanskrit nyelvnek egy classikus szólásmódjánál, mely a hindúk költészetében is nevezetes szerepet játszik, sőt a szent drámákban is csaknem kivétel nélkül használtatik. — Burnouf és Lassan a 30-as években szintén írtak nevezetes értekezéseket a páli nyelvről; de ennek legkimerítőbb ismertetése Turnournak a *Mahavanso* fordításához írt előbeszédében olvasható, melyben ez bebizonyította, hogy a páli csaknem a sanskrit nyelvvel egyidős.

***) Bővebben értekezik erről Hardy Spencer. (Colombo, 1848.)

fegyelmét, s Buddha minden prédikációját magában foglalja. E munka oly óriási terjedelmű, hogy állítólag 592,000 stanzát tartalmaz; a hozzá való commentár pedig, mely *Athakatha* néven ismeretes, s az V-ik században készült, szintén 361, 551 versszakból áll.*) E munkák természetesen nagy terjedelműknél fogva igen ritkán találhatók csonkítatlan példányokban, azonban a nagyobb templomokban egyik vagy másik mindenütt meg van, néhol mindkettő is. A Pittakák legnépszerűbb s legismertebb része a legendaféle elbeszéléseknek, melyekről azt állítják, hogy Buddhának egykori *sutrái* vagyis vallásos beszélgetései. Ezek külön kiadásban is megvannak *Pansiya panas-jatakapota* név alatt, mi annyit jelent, mint *ötszázötven születés*. A Buddha egész életével összekötöttekben álló eseményeket írja le beszély formában, s különösen azok népszerűek, melyek saját átváltozásait írják le, mielőtt Buddhává lön. Hardy azt állítja, hogy ezen elbeszélések a zsidók *Talmudjához* feltűnően hasonlítanak, mert aphorismák és tételek mellett az isteni szöveghez philologiai magyarázatokat is adnak, s mondákkal és példabeszédekkel világosítják a tanokat, melyek nemcsak a szentek s hősök, de a lelketlen állatok számára is készültek. E könyv szingál fordításban is megvan századok óta, s oly népszerű, hogy a szingálok olvasását sohasem únják.

A többi páli könyvek cosmographiáról s a mindenség elméletéről értekeznek — buddhista szempontból. Aztán a kasztok különféle szerkezetéről, jogairól s kötelességeiről; továbbá helyirati elbeszélések-, orvosi tanácsok- s katekizmus-féle munkákból állanak.

A természettani, cosmographiai, orvosi és sebészi könyvek kivétel nélkül sanskrit nyelvűek, vagy e nyelvből fordítottak, s a szingálok egyedül így jutottak azon kevés csillagászati ismerethez, melylyel bírnak: de a régiek fogalmai

---

*) *Fides penes Authorem*: Hardy Spencer. Ő azonban húsz évig volt Ceylonban, a páli irodalommal sokat foglalkozott s könyvtára is volt, 467 művet tartalmazó, mind ceyloni irodalmi termékekből. Ezekből 80 sanskrit, 150 elu, a többi páli nyelvű volt, s ezeket Hardy megismertette röviden, s feltűnő, hogy a könyvek címei a tartalmat ritkán árulják el, a cím többnyire csak egy vagy két szóból állván, mint például: *Világosság, Fény, Drágakövek, Virágok, Virágfüzér, Koszorú*, stb.; a szerző neve s az évszám csak ritkán lelhető a könyvben.

szerint az astronomia lényegét még mindig a jóslatban s álommagyarázásban tartják, a csillagok pedig s más égi tűnemények még mindig csak az előbbieknak segédtudományául tekintetnek.

A sziget jelenlegi lakóinak értelmi hanyatlását összehasonlítva a régi lakosokkal mi sem igazolja inkább, mint épen, ha a régi s modern nemzeti irodalmi termékeket egymás mellé helyezzük. Leszállva a vallási viták komolysága-, s a történelem és valódi tudomány méltóságáról, jelenkori írói kizáróan költészettel s mulattatással foglalkoznak; balladákat s úntató helyleírásokat ismertetvén, százszor és százszor ismételt nehézkességgel. Azt az egyet azonban elismeréssel kell említenem, hogy a jelenkori szingál írók bármennyire népies, tréfás vagy satyrikus modorban írjanak is, szemérem- s erkölcssértő túlságokba nem esapnak, mint Indiában; s ha képzelő tehetségök nem valami finom s kifejtett is, durvaság s gyöngédtelenség bennök soha sem fordul elő. *)

A szingál nyelv oly hajlékony, hogy minden kigondolható rímre igen alkalmas; ezt a versírók fel is használták, s minden képzelhető versformát kigondoltak, melyek a lakosság közt igen népszerűek, s nagyon el vannak terjedve úgy, hogy alig van szegény vagy gazdag az országban, ki néhány balladát el ne tudna szavalni vagy énekelni. **)

A komolyabb hősköltemények Buddha tiszteletére iratnak, de vannak a hindu istenségek tiszteletére is nagyobb számban, különösen Patine, Siva, Vishnú és Ganesa kedvencz tárgyai a modern szingál-írók hőskölteményeinek. ***)

A szingál-irodalomnak régibb termékei csaknem mind történelemmel foglalkoznak, ilyen a *Rajavali* s a *Rajaratnakári*; aztán nyelvészeti és szótárféle munkák is vannak, valamint helyirati, orvostani s rokонтartalmú művek is; azonban valamennyinél a gyakorlatiasságnak, találékony észjárásnak s eredetiségnek hiánya világosan szembetűnő. Valamennyi mindig az érzelemhez és szívhez szól; nem tartják föladatuknak, emelkedettebb hangulatba hozni az olvasót: egyetlen irányuk: hogy az olvasó bámúljon, s úgy szólván egészen

---

*) L. Roberts: *Oriental literature*, 191. lap.

**) Ugyanott.

***) Ugyanott.

vaduljon el az előadottak hihetlenséggel határos elbeszélésén. *)

Az írók gondolatszegénysége jelenleg gyakori ismétlésekre viszi őket. Új s új könyvek jelennek meg nagy számban, de ezek legnagyobb része csak régi, népszerű munkák új kivonata, felfrissítése, s új köntösben föltalálása. A hivatott és szakképzett írók száma a sziget újra-alakulásának körülményei közt naponként fogyni kezd; mit leginkább azon intézetek rohamos hanyatlása segít elő, hol azelőtt a buddhisták ambíciója irodalmi tevékenységre sarkaltatott. A kolostorok s templomok hanyatlása hanyatlásba hozta a nemzeti irodalmat is. Ha az irodalom utilitárius és életképes irányt fog venni — a kolostoroknak végórája fog ütni Ceylonban, a mennyiben befolyásuk s fontosságuk többé nem leend.

X.

Colombóban csak egy napot időztem ezúttal, s dr. Ondaatje barátom családjától érzékeny búcsút véve, visszasiettem Galléba, hová minden további baj nélkül szerencsésen meg is érkeztem épen azon póstakocsin, a melyen onnét 18 nappal előbb kiindultam, s így az egész ide stova útazás mint az olvasó láthatja, nem sok időbe, de annál több pénzbe került. Az útazás egész Kelet-Ázsiában, különösen Ceylonban nagyon költséges; a gallei hótélben például 13—14 ezüstforint kell naponkint s ha az ember gyorsan utaz, 25—30 forint is elkél naponkint; kocsi, ló, vasút, posta, hótél, minden drága; csak az ember olcsó, ennek a hátán azonban utazni nem lehet, valamint erdei gyümölcsön élni sem.

Galléba érkeztemkor az amerikai consul a korállokat már bepakkoltatta; ládákat is készítettett, s aztán gözerővel fogtunk az általam útközben gyűjtött szerzemények bepakkolásához. Galléban Prescottt úr szintén szerzett sok halat a halászoktól, kik, a mit fogtak mindennap bevitték neki, váltogatás végett. Így a gyűjtemény igen tekintélyes lett, mit nagy gonddal pakkoltam is be. A nagyobb tengeri állatokat s kigyókat természetesen borszeszbe kellett elhelyezni, de nagy edény

*) Turnour.

nem lévén kapható, bádogszelenczéket kellett készíttetnem, bár a piacon nem volt egyéb gyöngö s fölötte hajlékony fehér bádognál. E miatt nagy aggodalmam támadt, hogy az edények folyni fognak, ha a ládákat a vasúton dobálják; ezért bezáratlanúl hagyván őket egész éjen át, nagy megelégedésemre úgy találtam, hogy a szelenczék egy csepp borseszert sem eresztenek keresztül, minélfogva aztán lezáratva s leragasztatva személyesen kísérttem a vámházba, s onnan egy angol hajóra, mely kávéval néhány nap múlva Londonba készült vitorlázni.

Nagy kő esett le szívemről, midőn minden a hajón lévén, fölszabadultnak éreztem magam a felelősség terhe alól, mely nyugodnom is alig engedett, jól éreztem magam ekkor, s a siker és teljesített föladat érzetében gond nélkül kezdtem csomagolni saját porgyászomat, hogy a minden órán várt európai gőzös készen találjon. Ily hangulatban lepett meg másnap reggel még ágyamban az angol vitorlás kapitánya, jelentvén, hogy az egyik láda igen folyik. Ugrottam tüstént, s bádogost, asztalost és arak árúst összeszedve, a hajóra siettem. A ládát fölbontva, abból vagy 1¹/₂ iteze arak csakugyan kifolyt egy hasadáson a pléhszelencze tetején, mit a bádogos állítása szerint — nem jól ragasztott le. A hibát helyreigazítottam tüstént, s aztán, hogy meg legyek nyugtatva, az alkoholos ládákat minden oldalaikra forgattattam, s úgy hagytam bizonyos ideig, de valamennyi száraz volt, a szeszt jól tartotta. Erre aztán a kapitányt megkértem, hogy a ládákat Londonig ne mozgassa helyeikből, s nyugodtan távozván, másnap délután én kelet, az angol vitorlás pedig nyugat felé indultunk. A gyűjtemény szesze helyezett része azonban daczára minden elővigyázatnak, nagyrészt elromolva érkezett Pestre — 9 hónapi út után. A cultus-miniszterium utasítása volt, hogy mindent vitorlás-hajóval küldjek, ha csak vitorlás-hajót találhatok. Ha szabad választásomra lett volna bízva: gőzhajóval küldöm a ceyloni gyűjteményt, s bizonyos, hogy nem lett volna ideje elromlani. Egyébiránt a korallok, s egyéb gyűjtemények jól érkeztek, s már magában ez is igen jelentékeny.

Hátra van most, hogy Ceylon nevezetesebb állatairól is szóljak valamit, legalább oly állatairól, melyek a sziget specialitásai közé tartoznak.

Ceylon faunája kétségkívül leggazdagabb a halakban, mi sajátságos fekvésénél fogva nem is lehet másként. Gazdasága feltűnő a tengeri halak képzelhetetlen sokféleségében, s alig van furcsa hal-alkat, mely partjain elő nem fordulna; a korállzátonyok minden ragyogó színű tengeri halat magokba ölelnek. Azonban a *marina fauna* mégis csaknem egészen azonos az indiai ichtyológiával, mely már sok és jó munkából meglehetősen ismeretes, míg a sziget édesvízi faunája csak részben, s ezért sajnálni lehet, hogy nagy számban gyűjtött édes vízi halaim a hosszas tengeri szállítás alatt csaknem mind megsemmisültek.

Több példányban volt gyűjteményemben egy *anabas* nemű hal, mely a kiszáradt vízmedencékben található, midőn fenékek oly kemény, hogy minden irányban megreped, s rajta nemcsak járni, de lovagolni is biztosan lehet. Midőn a víz e medencékben rohamosan apadni kezd, e keszegforma hal az iszapba bújik, s a mint a medenceze vize szárad, folyvást mélyebbre fúrja magát, úgy, hogy a száraz évszakban 3—4 láb mélységből is ássák e halakat; ha ásóval a földet kivetik s az szétmállik, közüle 6—12 hüvelyk hosszú, jó egészségnek örvendő ily halak ugrálnak ki elevenen.

Igaz, hogy más tropikus országokban is fordulnak elő ily jelenségek, hol a száraz és esős évszak váltakozik, de sehol sincs eset, hogy a halak 3—4 láb mélyen rejtőzzenek oly megkeményült földkéreg alá.

A *Protopterus*, *) mely a Gambia-folyót lakja, s mely Owen szerint a halak minden szerkezetével el van látva, de mégis valóságos tüdeje van: midőn, kis víznél, a folyó medrébe tér, rendszeren a part melletti iszapba szokott rejtőzni.

Azonban ezen állat mindig nedves iszapban tartózkodik, s 10—15 hüvelyknél mélyebben még nem találtatott. Ily helyzetben merevedve várja be az esős évszakot, midőn a folyónak áradásával tevékeny mozdulatait ő is ismét megkezdi.

Abyssiniában is van egy hasonló jelenség a Mareb halai-val, mely a Nilus-folyam egyik legfelső ága. A Mareb ugyanis, a mint a Taka-sivatagon átvonul, száraz évszakban néha

*) *Lepidosiren auneuctans*, Owen, Linn. Trans 1839.

egészen kiszárad, s a halak ilyenkor a nedves homokba bújnak. E halak közt egy meztelen kis hal is található, egészen különböző a Nilus minden ilyenmű halaitól, mely néha két, sőt több láb mélyen is található a vizes homokban. *)

Guianában, Délamerikában, a gömbölyűfejű haszár, vagyis a *Callichthys littoralis*, bárha különös lélelkző organuma nincsen is, a száraz évszakban szintén iszapba vagy sárba temetkezik; **) valamint Surinámban a Loricáriák pár faja is épen ily életmódot követ.

De magammal is megtörtént a következő eset Mexikóban: A csöndes tenger partján, nevezetesen Manzanillo kikötőben, hol akkor nagy szárazság uralkodott s az emberek sófőzés végett mindenütt vizet kerestek, s e czélből kutakat ástak; egy reggel emberek jöttek hozzám s hívtak, hogy menék velök a közeli Cuyutlán lagunába s nézzem meg, mi történt. Odaérve láttam, hogy a laguna száraz, s minden irányban repedező fenekén kútakat kezdtek ásni, több mint hat láb mélységben pedig krokodilusra akadtak, mely merevedett helyzetben volt nedves de nem sáros talajban. A mint a krokodilust kiemelték, azonnal látható volt, hogy eleven; de nem mozdult, s csak pár óranegyed múlva jött magához annyira, hogy felénk s reánk kaffogott.

Ceylon róna vidékein, hol kisebb-nagyobb medenczék nagyobb számmal fordulnak elő, a benszülöttek minden száraz évszakban ássák e halakat. Mr. Whiting, a keleti tartomány polgári főnöke beszélt Tennentnek, hogy véletlenül kétszer volt szemtanúja a benszülöttek ily működésének; egyszer Moelevitoe, máskor Kottiar mellett a vízmedenczében. Mindkét helyütt az agyag kemény volt, noha kissé nedves, s a mint az emberek ásóval kihányták, darabokra törve, belőle számos 9, 10, sőt 12 hüvelyk hosszú halak hullottak ki, melyek nemcsak egészségesek és elevenek voltak, de a napon igen élénken ficzkándoztak is.

Megmerevedett helyzetben ily hosszabb életképesség Ceylonban nemcsak a föntemplített halaknak s krokodilusok-

*) Quatremere: *Memoires sur l'Egypte*, I. köt. 17-ik lap. — és Legrand: *Hist. d'Abyssinie*, — továbbá Solaim: *History of Nubia*.

**) Handkock: *Fishes and reptiles of Demerara*.

nak sajátsága, hanem megvan az némely édesvízi puhánynál s vízi bogárnál is. A ceyloni édesvízi puhányok legnagyobbja az *Ampullaria glauca*, például minden csöndes vízben található a szigeten, sőt a vízmedencékben, a rizsföldek árkaiban és még a rizsföldeken is. Ily helyeken egy csomó meszes héjú tojást szokott lerakni, 100 sőt 150-et is egy-egy csoportban, mindig a puha sárban, hol a víz elpárolgása bekövetkeztével a száraz évszakban lejobb s lejobb búvik, s végre az esős évszak beálltával fogságából megszabadul. A *Melania paludina* egy másik édesvízi puhány, épen így búvik el a rizsföldeken, s az eső beálltával épen s egészségesen jelen meg.

Hunter *) már régen felállította azon általán elfogadott véleményt, hogy a *hibernatio* vagyis téli dermedtség, noha a hideg következtében történik, mégsem egyedül a hideg miatt van, hanem részben azért, mert a hideg évszak megfosztja az állatot minden eledelétől s megélhetési módtól, s így a természet már eleve gondoskodott az állat szerkezetében, hogy ily idő bekövetkeztével életműködését bizonyos időig felfüggeszthesse.

Rendkívüli forróság a tropikus ég alatt néhány állatnemre s igen sok növényre épen azon hatást teszi, mit a rendkívüli hideg az éjszaki égöv alatt; s azért igen valószínű a föltevés, hogy a dermedtség a forró égöv alatt csak hasonmása a téli álomnak éjszakon, mindkettő hasonló okokból történik. A fagy, mely a Mississippi alligátorait hónapokon át tartja fogva, valamint csaknem minden hullót az éjszaki égöv alatt: ép úgy megfosztja őket minden élelemtől s tevékenységtől, mint a szárazság s nagy hőség a ceyloni krokodilust, halakat s puhányokat. Az európai *süldisznó*, mihelyt az őszi dér bekövetkezik, téli álomra kénytelen menni, mert minden élelmétől megfosztatott; s így tropikus rokona is a *madaqaskari tenrek* (*Ceutetes ecaudatus*, Illiger) álomba merül, ha a nagy forróság kedvencz eledelétől megfosztja.

Az ampulláriák s más édesvízi puhányok leszállása a ceyloni medencék s rizsföldek iszapjába némileg parallel példa a *helixek* és más szárazföldi csigákkal. A magyarországi ehető csiga például, mihelyt a csipős ős bekövetkezik s a dér kedvencz eledelét megpörzsölte, föld alá búvik vagy mély

*) Hunter: *Observations on parts of the Animal Oeconomy.*

lyukakba, vagy levelekkel tölt gödrökbe; házikóját aztán betapasztja s ily helyzetben van, egészen felfüggesztett életműködéssel, míg csak a komló s a neki eledelül szolgáló egyéb növények tavasszal ki nem hajtanak. Így Ceylonban is, a mi ehető csigánk közeli rokona a *helix Waltoni*, mihelyt a száraz, forró évszak bekövetkezik, bezárja házikója nyílását, nehogy a nedvesség s lé azon kipárolgohasson aztán téltlenségben nyaral egész az esős évszakig.

A *chilii bulimus* példányai Angliában gyapotba s szivarládába pakkolva, két év múlva elevenen találtattak; egy suezai csiga pedig, mely 1846-ban a Britisch Muzeumban állítattott ki, 1850-ben, vagyis négy év múlva új burokkal behúzva észleltetett, s a mint meleg vízbe bemártották, házából tüstént kibújt. Aztán, november 15-én 1851-ben, megdermedt ismét, s csak 1852-iki márcziusban múlt ki, összeszáradva. E kivételek azonban kétségkívül Hunter véleményét igazolják; mert azon állatnemek, melyek Európában téli álomba merülnek, a dermedtségnek mi nyomait sem mutatják meleg égöv alatt, hol élelmök soha sem hiányzik. Hangyák például, melyek Európában télre megdermednek, Indiában tevékenyek egész éven keresztül, hol élelmök soha sem fogy ki. A ceyloni kis emlős, a *Sorex montanus*, mely ép úgy, mint európai rokonai, rovarokon táplálkozik, oly helyen lakik, hol a klíma sajátsága egész éven át bőségesen ellátja őket eledellel, s ezért soha sem alusznak, mint európai s éjszak-amerikai rokonaik. A denevérekről ugyanezt mondhatni; ezek az éjszakai telet átaluszzák, mert rovarokat nem fogdoshatnak, de a trópusok alatt örök tevékenységben élnek.

Így áll a dolog a medvével is, mely a világ egy részében sem alszik téli álomot, csak ott, hol a nagy hideg a hozzájutást kedvencz eledeléhez lehetetlenné teszi. Más részt a teknőcz, mely Granadában s Venezuelában a nagy hőségben sárba temetkezve megdermed, Ceylonban mindig tevékeny életet folytat, mert élleme mindig van bőségben. De ha Angliába viszik, ott ugyanezen teknőcz télen át megdermed, mert megszokott eledele hiányzik.

A ceyloni már említett halakra nézve kétségkívüli, hogy midőn a víz elfogyván, úszni, mozogni s élelmet keresni nem tudnak, épen azon hatás következik be gyakorlatilag, mint midőn az éjszaki vidékek halait a fagy s jég fogva tartja; s

pillanatig sem kételkedhetünk azon, hogyan állhatják ki az egyik krizist, midőn tapasztalásból tudjuk, hogy valósággal kiállják a másikat. *)

Mint fejezetünk kezdetén említettük, a ceyloni édesvízi halak még koránt sem ismeretesek oly tökéletesen, mint ezt jól rendezett és fél század óta már az angolok birtokában levő országban várni lehetne, **) annyit azonban tudunk már az édesvízi halakról általán, hogy a szigeten előforduló halmemek a *Leuciscus*, *Mastacemblus*, *Ophicephalus*, *Polyacanthus*, *Helastoma*, *Silurus*, *Anabas*, *Eleotris*; s ez elősorolt nemekből láthatni azoknak túlsúlyát, melyek kisebb-nagyobb ideig víz nélkül is képesek megélni. S ha e tényt összeköttetésbe hozzuk azon tavak, folyók s vízmedenczék viszontagságos helyzetével, melyekben e halak laknak, kell, hogy a teremtésnek különös bölcsesége akaratlanúl is föltűnjék előttünk, hogy teremtményeit akként képezte, hogy különös helyzetök és sajátságos körülményeikhez szabott alkotással bírván, tovább legyenek élni képesek.

Hal a szigetnek minden vizében, sőt még az ottani árkokban s mély rizsföldeken is oly bőségben találhatik, hogy Knox leírása szerint ***) néha a száradó félben levő medenczékben bokáig érő halmennyiséget láthatni, úgy szólván víz nélkül. E medenczék évenként többnyire kétszer teljesen kiszáradnak, s mégis, a Monsun fordultával, az első eső után néhány napra e tavak s medenczék annyira telvék hallal, hogy alig férnek el a vízben. A legkülönösb tünemény ebben az, hogy nemcsak apró, de felnött 2—3 fontos halak is nagy mennyiségben tűnnek elő ilyenkor. E körülmény hatalmas, kemény dióúl szolgált a természettudósoknak évekig, míg végre az általunk már leírt mód földerítettett, hogy tudniillik

*) Jesse: *Gleanings in Natural History* című igen tanulságos munkájában egy aranyhal történetét beszéli el, mely egy márványbasaiban tartatván, a vízzel együtt egyetlen jégtömeggé fagyott. A mint azonban a vizet lassan felolvasztották, a hal ép oly eleven lett, mint azelőtt s nagy élénkséggel tovább úszkált.

**) Ez kétségkívül azon körülményre róható leginkább, hogy a ceyloni édesvízi halakat európaiak nem eszik meg, mert mind sár s iszapízűek. Ezért vásárra nem is kerülnek, hanem a benszültöttek csak magok használják eledelül. Természetvizsgálók is, tudományos czélből, csak néhány év óta halásznak rendszeresen.

***) Knox: *Historical Relation of Ceylon*, I. S. I. II. 7. 1.

e halak veszély elől miként rejtőznek el s miként élednek újra tevékenységre.

A hit sokáig az volt, hogy az ily nagy számban megjelenő halakat az eső hozza, vagy forgószél emeli ki máshonnan s lerakja Ceylonban. Ez azonban egyáltalán nem áll; noha vannak rá esetek, hogy esővel is hullanak halak, mindenütt az egész világon.

Az időben, midőn a ceyloni bűvő halakat vizsgálták, s a halesőkkel hozták összeköttetésbe, sok nevezetes adat gyűjtetett a halesőkre vonatkozólag is, s azért a hitnek egyideig volt fentartása korán sem veszett kárba. Nevezetesen bizonyos dr. Buist gyűjtvéen évekig ily adatokat, azokat értekezés alakjában a *Bombay Times*ben közölte; s ezek sokkal érdekesbek, sem hogy e helyütt elhallgathatnók, még pedig annál inkább, mert nálunk is vannak elegenden, kik, hogy esővel felülről halak nagy mennyiségben hullhassanak le, kétségbe vonják.

Dr. Buist előszámlálván több constatóált esetet, melyekben délamerikai tengerszemekből s kihalt kráterekből forgószelek a halakat kiürítették s a világ minden részébe elhányták; a következő, általa Indiában észlelt, s nemcsak köztudomású, de tökéletesen constatóált halesőket említi föl: „1824-ben — írja Buist — Miruthnál, épen a mint ő felségének 14-ik ezrede gyakorlaton kinn volt, egy forgószélből rendkívüli mennyiségben esett a hal épen a gyakorló ezredre, s ez haza is vitt belőle sokat, de szekereket is lehetett volna e halakkal megvágni. — 1826-iki júliusban, vihar alkalmával, a moradabadi réteken mindenkinek láttára nagy mennyiségben hullottak az esővel minden nagyságú eleven halak, melyek kivétel nélkül, az Indiákban oly közönséges *cyprinus*-nemhez tartoztak. — 1830-iki február 19-én, épen délben, a Nokulhatty kereskedelmi telepen oly rendkívüli mennyiségben hullottak esővel a döglött halak, hogy kétszáz embert kellett kirendelni azok vízbehányására, nehogy a levegőt megfertőztessék. E halesőnél az volt nevezetes, hogy a halak többnyire nagyok voltak s valamennyi élettelen; néhány azonban még friss, míg sok közülök egészen rothadt s igen sok megcsónkított példány. Előre lehetett őket látni a levegőben, a mint közeledtek; sokan milliókat számláló madárcsapatnak vélték.

1833-ban május 16. és 17-ikén Futtepur falunál is, Jumnához három mérföldnyire volt ily haleső, itt azonban

csak a vihar után hullottak a halak; nagy részök eleven volt; s köztök három fontosak, sőt nagyobbak is; s ép oly fajúak, mint minők a közeli lagunákban tanyáznak. — 1835-ben május 6-ikán Allahabad városban volt igen nagy halhullás. Itt is, midőn a vihar már elműlván, az eső csak permetezett, hullottak a halak ezrenként; ezek azonban nemcsak mind élettelenek voltak, hanem már tökéletesen száradtak is. — 1839-ben szeptember 20-án, záporosó után, Sunderbunds mellett Kalcutta közvetlen közelében közel két óráig tartó halhullás volt, hol 2—5 hüvelyk nagyságú eleven halak hullottak képzelhetetlen mennyiségben. E halhullásnál az volt a legnevezetesebb körülmény, hogy a halak nem szabálytalanul hullottak itt-ott szanaszét, hanem mérföldekre terjedő távolságban, alig pár rőfnyi szélességben egy vonalban. — Tudomásomra a legnevezetesebb halhullás Kattywar és Kajkote közt történt 1850-iki július 25-én, midőn a mérföldekre tehető egész terület, egy felhőszakadás után, a szó betűszerinti értelmében terítve volt hallal, nemcsak, hanem sok helyütt lábnyi magasságban, s a házak teteje, rizs, széna- és szalmakazalok, kerítések, sőt tömött lombú fák és bokrok is úgy tömve voltak döglött halakkal, hogy napokig a vidéken lakni nem lehetett.

Dr. Buist e különös tüneményeket természetesen úgy magyarázza, hogy forgószelek e nagy mennyiségű halakat sokszor a vízzel együtt fölszívják, s ha terheikkel felhőkön vonódnak keresztül, erejük megtörvén, a felszívott halakat lehullatják. Más módon bajosan is volna képzelhető ily csodás jelenség, s dr. Buist nézete általán el van fogadva, habár cikkének célját el is tévesztette, mennyiben azt akarta véle bebizonyítani, hogy a ceyloni s általán indiai tavak rögtöni benépesítése hallal ily esőknek következménye. Ez nem volt elfogadható nézet, mert a lagunák s medenczék valamennyie egyszerre s egy ugyanazon időben népesedik be hallal, a mint az első esős napok bekövetkeznek, míg a halhullás nagy időközökben s csak egyes izolált helyeken szokott történni.

Miután dr. Buist nézete mint fenn nem tartható melőztetett, Yarrell *) állt elő azon véleménynyel, hogy a halak petéiket a tavak iszapjaiba szokták temetni, s ily peték épen maradnak, ha a tó egészen kiszárad is, mihelyt pedig az esős

*) Yarrell: *History of Br. Fishes. Econom.*

évszak beáll, s a keményre száradt tófenék fölenged, a peték a nedvességnek s oxgyénnek közös és kettős érintése folytán életképességet kapván, kikelnek. E tétel azonban sok kemény vitatkozás után egészen alaptalan adatokra fektetettnek bizonyult; mert noha némely hal-nem, mint például a *salmonidák* a homokba lyukat vájnak, s petéiket abban dugják el, a halak az ikrát általán a fenékre rakják, nem pedig a fenékebe vagy a fenék alá; minthogy az ikrának alkata tapadós lévén, a víz a fenékről nem moshatja el, ha még oly sebes folyású is. Ceylonban azonban a vízmedenczékben nemcsak a fenék felszíne szárad meg, hanem maga a fenéktalaj is pár lábnyi mélységre, s ebben — néhány mészkeleggel bevont puhánytojás kivételével — lehetetlen, hogy egyéb tojás vagy különösen puha hal-pete az elporlást és szétmállást elkerülhesse. E vízmedenczékben a nedvesség a száraz évszakban oly mélyen lent van, hogy ennyire a halak petéiket semmi képzelhető, s eddigelé a tudomány által ismert módon sem rakhatják le.

De föltéve, hogy a halak petéiket elegendő mélységbe helyezhetvén, meg is őriznék életképességökben, sőt eső következtében az iszap is fölengedvén, a peték kikelhetnének, s szárnyra kaphatnának a vízben, — még ekkor is sok idő volna szükséges ahhoz, hogy a halak eléggé megnőjenek; pedig mihelyt az eső megnyílik, a halakat a benszülöttek tüstént fogják; és pedig csupa öreg halat s kinőtt példányt, mert kis halak csak az esős évszak előhaladtával láthatók.

E tételek s nézetek vitatása közben az angol tudósokat a ceyloni benszülöttek világosították föl s igazították útba, állítván, hogy a halak magok bújván el, dermedt helyzetben vannak az egész száraz évszak alatt, az eső beálltával pedig ismét előbújnak. Ezt számos utánásás igazolta, s meg lett a nagy problema oldva, mely az Ichthyologoknál évtizedekig szenvedélyes viták tárgya volt.

Már a római s görög írók is említették, hogy Indiában bizonyos halak szárazság idején az általok lakott vizeket a száraz földön elhagyják, s az esős évszak beálltával azokba ismét visszatérnek *) A régiek ezen állítását, melyet az akkori

*) Aristoteles: *De respiratione*, cap. IX. — Theophrastus: *De piscibus in sicco degentibus* (ugyanezeket idézi Athenaeus, Polybius és Strabo). — Livius, lib. XLII. cap. 4. s több mások.

satiristák rendesen kigúnyoltak, — az újkori észlelés és tudomány tökéletesen igazolta. Ceylonban ugyanis sok hal-nem a szárazság beálltával eddigelé még ki nem magyarázott ösztön befolyása alatt elhagyja a száradó vízmedenczéket s a füben tova mozogva a legközelebbi folyóba vándorol, mihelyt pedig az esős évszak bekövetkezett, ugyanazon úton ismét visszavándorolnak kedvencz vízmedenczéikbe. Ily vándorlásaik alkalmával a benszülöttek sokszor meglepik, s kosár-számrá szedik őket össze, sőt ily vándor-halakkal angol természetvizsgálók is találkoztak már nemcsak Ceylonban, hanem India egyéb országaiban is, különösen Siámban, hol e sorok írója is nem egyszer találta őket ép ily vándorlás közben. Sőt tengerhez közel, apály idejében minden nap lehet látni, a mint e halacskák magokat a partra dolgozzák föl, s tova másznak a füben; sőt, ha a part meredek, magas mangrove-fákra másznak, s onnan vetik le magukat a partra, hogy tovább csúszhassanak a harmatos füben.

Mindazon halak, melyek költöznek, sőt magas fákra is fölmásznak, labirinth-forma szerkezetű csontokkal látvák el, ezen kívül pedig nyakukon a két kopoltyú közt szívó készülékkel is fölruházzák, melynél fogva földhöz vagy fakéreghez, sőt kősziklához is tudnak tapadni, de mely egyúttal tetemes mennyiségű nedvességet is tart magában. Ezenkívül első úszószárnyuk csontszerű, s rudimentális lábacskához hasonló, melynél fogva a szárazon tovamozgás nekik lehető válik.

Ceylonban leggyakrabban egy kis keszeg-forma hal vándorol, melyet a szingálok *Karaya* néven ismernek. A hal közeli rokona a már Cuvier által megismertetett *Anabas scandens*nek, s talán ugyanazonos Daldorf *Perca scandens* nevezetű halával. A kinőtt példány rendesen 6—8 hüvelyk hosszú, feje gömbölyded, pikkelyes, míg kopoltyúi szálkások s fogazottak. Említett sajátosságos alkatási segédtagjait a kis teremtés fölhasználva, minden aggodalom nélkül szökik ki lakhelyéből, s bátran neki megy a hosszú, fölötte fáradságos útnak, rendesen éjjel, korán reggel, vagy későn este, midőn a fű nedves és harmatos. Azonban ha szorúl a kapeza vagyis, ha a víz fogyatékán van: megtörténik, hogy világos nappal is útra kél.*)

*) Az *Annals and Mag. of Nat. Hist.* 1853. évi folyamában

Az *Anabas* kétségkívül egyik legsajátságosabb hal az egész teremtésben. Élete is oly szívós, hogy 4—6 napig is életben maradhat minden víz nélkül, s Ceylonban s Indiában nem egy eset jegyeztetett föl, hogy evezők s halászok e halacskákat 4—5 napig is eltartják elevenen száraz edényben, s belőlök sütnek, a mint a szükség hozza magával, elővévén, a halak mindig oly frisek, mint akkor voltak, midőn a vízből kifogattak. Daldorf, ki a hollandi kelet-indiai társaság szolgálatában katonatiszt volt, beszéli többek közt, hogy egyszer egy palmyra-pálma üregében fogott ily *Anabas scandent*, A pálma néhány lépésnyire volt egy tótól, s midőn rajta a halat meglátta, ez már 12 lábnyi magasságra dolgozta föl magát a pálma függőleges, síma törzsén, s még mindig magasabbra erőlködött jutni. Kopoltyúinál fogva magát fölakasztva s farkát magasbra oldalt emelve, előrészt lassan föcsúsztatta, s így lassan bár, de mindig magasbra hatolt, s Daldorf egyáltalán nem kételkedik, hogy a halaeska a pálma koronájáig is fölküzdötte volna magát, ha ő el nem fogja egy üregben, hova a hal előle menekült, mikor őt észrevette.*)

A fára-mászás czélja még földerítve nincs, bár a tény kétségtelen, mert köztudomású, s minden utazó látta, s láthatja naponként.**) Okát a különös szenvedélynek még csak sejteni sem lehet, mert akkor is felmásznak fákra, ha vizök elég van, s ha a vízből különben is könnyen menekülhetnek, a partot sekélysege miatt minden nehézség nélkül elérhetvén. Nem lehet hinni, hogy a fák üregeiben nedvességet keresnének, midőn a tóban, melyet elhagynak, elég víz van, — de gyümölcsöt sem kereshetnek ott, mert eledelök apró rovarokból s infusóriákból áll.

Nagyobb kérdés ennél sokkal, hogy e halak miként jönnek le a magas fákról; mert e mütétet sem én, sem más nem látta soha. Rudimentális lábaik, a kopoltyúk szívó készlete s úszó szárnyaik tuskéje kétségkívül lehetővé teszi, hogy fölkapaszkodhassanak, de mind e segédeszközök mitsem

beszéli Layard E. L., hogy egyszer ily vau-lorhalakkal égető déli melegségben találkozott a kavicsos országúton, tizenheten voltak.

*) *Transactions Linn. Soc. Vol. III. 63. lap.*

**) E sorok írója elég ily halat fogott lepkehálóval fákon; a példányok a muzeumban láthatók.

használhatnak arra, hogy le is mászhasanak a fákról; föl kell tehát tenni, hogy a fákról úgy vetik le magukat a fűbe vagy vízbe. Ily esetnek soha tanúja nem voltam, bár magas fákra mászni sokszor láttam őket. Azt azonban sokszor láttam, a mint alacsony mangrov-bokrokról s fákról közeledtemre százanként vetették magukat a vízbe, mi néha oly mérvben történt, mintha csak jégeső pattogott volna a bokrokról, az aláugráló halak locsogása oly feltűnő volt.

Egy kormánymérnök a ceyloni angol szolgálatban, következő érdekes elbeszélést adja a *Colombo Observer* című újság egyik tárczájában, *) mely elbeszélés a költöző halaknak vándorlásaik közti kitarását s küzdelmét különös színben tünteti elő.

Néhány héttel ezelőtt — így kezdi Morris úr — hivatalból megvizsgálni voltam a Nade Kadua melletti igen fontos, nagy kiterjedésű vízmedenczét, mely igen elhanyagolt állapotban van, s ekkor minden vize egyik végén egy nagy gödörben volt összpontosítva, különben pedig az egész medenczének feneke már teljesen száraz volt. A mint a medenczét vizsgáltam, erős eső érvén, a nagy fák alá huzódtam a magasb parton, s egy pelikánt láttunk a gödör körül lépegetni. Embereim a pelikán felé mentek, azonban csakhamar elkiáltották magukat: „Hal, hal, igen sok hal!“ — A gödörhöz mentünk le valamennyien s képzelhetetlen mennyiségű halat pillantottunk meg, a mint a gödörből az eső által megnedvesített parton a fűbe följutni erőlködtek. Víz sehol sem volt, s mégis a magas partokon sebesen haladtak fölfelé, hol embereim legalább két mázsát fogdostak össze belőlök. Igen sok már pár száz lépésnyi távolságban haladt a gödörtől, valamennyien egy irányban vonúlva föl a legmagasb domb felé. Kétséget sem szenved, hogy ha először a pelikán, utóbb pedig mi útjokat nem álljuk: felküzdik magukat a dombra, s onnan ereszkednek le igen könnyen a túlsó völgy vízmedenczéjébe, melyben még elégséges víz volt.

Elbeszélését ekként végzi Morris úr: A mint a vízmedenczék kiszáradnak, a bennök élt halak gödrökbé vonulnak, hol ezrenként forgolódnak a kék sárban, mely ilyenkor

---

*) *A curious case of travelling Fish*, by James L. Morris, Governmt Civil Engineer. (*Colombo Observer*, 1868. Aug. 7.)

a sok nyálkától olyan már, mint a csiriz. S a mint aztán minden nedvesség elpárolg, azon halak, melyek dermedésben is élnek, a nedvességgel mind mélyebbre s mélyebbre szállnak le, míg a másnemű halak költözésüket kezdik meg oly helyekre, hol vizet még találhatnak. Sokszor látni ily vándorlásokat útközben ép úgy, mint azon pillanatban, midőn a kiszáradt medenczét épen ezrenként elhagyták, s vizet keresni indultak. Ha megemlítjük, hogy ily költözés e szerencsétlen állatoknak legalább három annyi fáradságukba s erőlködésükbe kerül, mintha járt úton vándorolnának: bámulásunk a türelem fölött csak akkor magyarázható, ha elképzeljük, hogy életföntartási ösztön vezeti őket. A kiszáradt medenczék vidéke ugyanis rendesen egészen össze van taposva, bivalok és elefántok mély nyomai láthatók mindenütt, s a halaknak e göröngyös, egyenetlen úton kell vándorlásaikat véghez vinni, sőt még a földben ilyenkor támadt számtalan repedéseket is megkerülni, melyeken át nem igen hatolhatnak. Ily repedések ilyenkor rendesen teledestele vannak halakkal, melyek beesnek s bennvesznek.

Csak azt akarom még megemlíteni, hogy Ceylonban még egy más speciális ichtyologiai nevezetesség is található, mely a ceyloni édesvízi halaknak különös és kiváló érdekességet ad. Kannea körül ugyanis a meleg források 40° Reaumur melegségű vizében két halnem találtatik nagy bőségben. Már Cuvier is ismerte e halakat, s ő határozta is meg őket. Az egyik: *Apogon thermalis*, a másik: *Ambassis thermalis*.

Ceylonban az állatország egyéb osztályaiból is vannak csodálatra méltó példányok, de ezúttal csak az ázsiai feltűnő halakat akartam ismertetni, még pedig épen Ceylonból, mert ott találhatóak működésök legkifejlettebb körében. Ceylon központja az Indus oceán halainak ép úgy, mint az Indiák édesvízi halai legfeltűnőbb nemeinek.

Egyéb ázsiai állatokról, a mennyiben Ceylonban találhatóak, más alkalommal másutt fogok megemlékezni, általam bejárt oly országok ismertetésénél, hol életműködéseik legkifejlettebb körében észlelhetők.

XANTUS JÁNOS.

A „SZÁZADOK LEGENDÁJÁNAK“ ÚJ FOLYAMA.*)

Közönséges emberek, kivált ha megöregedtek, méltán várhatják övéiktől, vagy barátaik s tisztelőik kis körétől, hogy születésük napjára azok lepjék meg őket valami ajándékkal. Hugó Victor azzal ünnepelel 75-dik születése napját, hogy ő lepi meg a világot egy nagy művel: a *Századok Legendájának* — melyből az első cyclus 1859-ben jelent volt meg két kötetben — új folyamával, az elsőhöz hasonló terjedelmű két erős kötetben. Vajon belbecsre is hasonló-e az új folyam az elsőhöz? oly kérdés, melyre többszöri átolvasás után is habozunk a felelettel. Talán részletesebb elemzésünk közben meg fogjuk találni, ha csak emlékeinknél fogva elfogúltak nem vagyunk Hugó iránt s régi bámulatunk és szeretetünk meg nem vesztetget növekedő gyöngéi iránt is.

Annyi bizonyos, hogy ha e két kötet címlap és a szerző neve nélkül került volna is kezünkbe, találmra akárhol egy lapot elolvasva belőle, minden kételkedés nélkül ráismertünk volna — s ráismert volna akárki a *Légende des Siècles* és az *Année terrible*, az *Ernani* és *Ruy Blas* írójára. Hugó, ha vénült is, lényegében nem változott; költészetének sajátosságai s talán gyöngeségei csak még jobban előtérbe léptek. Jellemzésére nagy részt ma is ismételhetnők mindazt, a mit a *Századok Legendája* első folyama alkalmából**) elmondottunk. „Fő

*) Victor Hugo: *La Légende des Siècles*. Nouvelle Série. Deux volumes. Paris. Calmann Lévy (Ancienne maison: Michel Lévy frères). 1877.

**) Csengery *Budapesti Szemléje*, régibb folyam, VII. kötet, 401. s köv. ll.

tehetsége a képzelődés; szárnyai sas- és keselyű-szárnyak, melyek képesek egy lendülettel a végetlen magasság sivatag magányába ragadni, de a földhöz s a mindennapi élethez közel repkedni nem alkalmasak. Szereti az erőszakost s tetszik magának haragjában. Fegyverei nem az aranyhegyű nyíl s hajszálvékony szigony, hanem a barbár harczos dárdája és súlyos bárdja. Az ijedelmes és nagyszerű jeleneteket kedveli, a harcot, vihart, halált. S a mily hatalmas képzelődése, ép oly korlátolt másfelől. Nem lát mindent, de a mit lát: rendkívül jól, világosan és apróra látja. A mire figyelmét irányozza: az fényponttá lesz, annál nagyobb sötéttel körülötte. Közeli tárgyak kikerülhetik figyelmét, de a legszélesebb és legtávolabb látkört könnyen felöleli tekintete. Aztán sajátos természetete, hogy szeme azt, a mire szegezve van, iszonyú árnyokban nagyítja. Innen kiváló kedvelete a mérhetetlenség és nagyszerűség iránt, mert az igen nagyot még nagyobbítani nem hiba, de a hangyát elefántnak tüntetni föl, nevetséges volna. Azért nem is ura az apróságoknak; a szerény való, a kicsinyes élet kisiklanak kezei közül; de cserében annál inkább uralkodik mindenben, a mi rengeteg, nagyszerű, óriási.“ — Vagy ismételhethetők, a mit a *Rettenetes Év* ismertetésénél mondtunk róla. *) „Gyakran téved túlságokba, sőt keresi a túlzást, gyönyörködik a szertelenben s a bizarrságot annyira hajtja, hogy az izléstelenről, néha a határozottan rúttól sem idegenkedik. Költészete fiatalságában s virágkorában is a hajhászott, bár tagadhatatlanul meglepő ellentétekben szerette keresni a hatást s azt többnyire meg is találta; színeit sokszor épen a rémletes sötétség által tette ragyogókká; feketével szeretett festeni a feketére, s szerette, ha a hóhér vörös palástján még vörösebbnek tüntethette föl a ráfecscsent vér foltját. A nagy képek, erős színek s kirívó ellentétek költője, öreg korára annyira megszokta e modort, mely már-már a túlzás túlzásává vált, hogy attól csak akkor bír szabadulni, ha a szív ihlete lepi meg néha s képzelődése fölött az érzést engedi uralkodni.“

Mindezt teljes joggal ráolvashatjuk Hugó legújabb munkájára, a *Századok Legendája* új folyamára is. E könyvben is vannak nagyszerű lapok. Csodálatos, hogy a költő képzelődése, 75 éves korára, keveset veszített erejéből és elevenségéből és józanság-

*) *Budapesti Szemle* 1873. I. kötet, 90. s. köv. 1.

ban sem nyert semmit. A nagyzásban, az ellentétek szembeállításában, a szertelennek látszólag naiv hittel elötüntetésében ma is úgy gyönyörködik, mint a mikor, harmincz éves korában a romantikai iskolát alapította meg drámáiban s *Borgia Lukretiában* egy női szörnyet festett a rajongásig túláradó anyai érzéssel és *Ernaniban* egy hegyi zsványt a spanyol grand fejedelmi méltóságával és nemességével. A zsarnokságot és az erőszakot ma is oly hévvel és szenvedélyesen gyűlöli, mint a mikor, tizennyolcz évvel ezelőtt *Zim-Zizimit* és *Murad szultánt*, *Eviradnust* és *Galiczia kis királyát* írta. A népért, a szegényekért, az árvákért és elnyomottakért ma is úgy érez s úgy lelkesedik, mint tette mindig, regényeiben, drámáiban, lyrai költeményeiben, melyeknek legszebb lapjait, a szerelem mellett, nekik szentelte.

E részben legalább, érzelmei, gyűlölete és szeretete oldalán, a legkisebb hanyatlást sem mutatja Hugó szelleme. Sőt, úgy látszik, ma gyakrabban visszatér az érzés ihletéhez, mint a *Századok Legendájának* első köteteiben. Mintha szűkségét érezné, hogy a sivár világból, melyben rendesen él, gyakrabban meneküljön ide. Bár a *Legendák* keretébe alig illeszthető be, egész cyclust szentel *Az idyllek csoportja* cím alatt, a szerelem költészetének. A világ majd valamennyi nagy költője által, Orpheustól kezdve, bölcs Salamonon, Aristophanesen, Virgilen, Dantén, Shakespearen, Voltairen át, egészen André Chenierig, dicsőítetteti a szerelmet s egy-egy idyllt, vagy elégiát énekeltet velök, melyek mindenkének az az alapeszméje, hogy a szerelem mindennél több, az egyedül boldogító. Hogy Catull, Petrarca, Ronsard s a szerelem más dalnokai, maga bölcs Salamon is, a Szulamit szeretője, e tant hirdetik: nem lephet meg; de ő elhitheti velünk, hogy Danténak sem volt bensőbb s nagyobb gondolata a pokolban és a paradicsomban, mint Beatrice; hogy Shakespeare is, a ki annyi dicső nőt teremtett, csak a szerelem által teremtette valamennyit; s hogy Diderot az erkölcsöt és Voltaire a gúnyt letette, hogy szerethessen. Szép gondolat, s kétség kívül nincs is igazság híján; és a költőnek becsületére válik, hogy elődei mindenkét a magok hangján tudja beszéltetni ugyanarról a themáról, de a mely örök, mindig eredeti ezerszer ismételve s mindig új és soha sem avúl el.

E cyclusból néhány darabot mutatványúl adok.

1. SALAMON.

Király vagyok, kinek szeszélye határoz,
A templom-építő, városokat rontó.
Körmivesem Hiram, hadvezérem Chárosz,
Nem tágit trónomtól.

Vakoló-kanál egy, kard nekem a másik,
Hagyom őket tenni magok szabadjára.
Lehelletem fölhat magas ég-nyílásig,
Mint viharok szárnya,

Az Úr is megrendül annak fuvalmátul.
Bűn nemze, *) de teljes vagyok bölcseséggel,
A Sátán, az ég és pokol közt bíraul
Salamont kérné fel.

Énbennem minden hisz, tölem minden retteg;
Hódítót, bámulnak; prófétát, követnek;
Király, dicsőséggel bírok a világgal,
Pap, rejtelem által.

Láttam a lakoma s ünnep látományát,
Mene-, Tekel-, Phárest, egy tüzes újj alatt;
Harczi szekereket s csata vérsíkján át
Megvadúlt lovakat.

Nagy vagyok, mogorva bálványhoz hasonló,
S rejtélyes mint egy kert, mely örökké zárva.
— De nagyobb vagyok bár, mint a mily mosolygó
A tavasz rózsája:

Királyi pálczámat elvehetik tőlem,
S trónom' s koronámat s palotám öreit,
De nem vehetik el, lányka, szívemből, nem,
A szerelmet, ne hidd!

Szerelmemet onnan nem veszi el semmi,
Oh lányka, szívemet a ki lelánczolád!
Mint a mély erdőből nem lehet elvenni
A madarak dalát!

---

*) Salamon, mint tudjuk, Dávid királynak Bethsabétól nemzett fia volt, kivel, mint Uriás feleségével, előbb házasságtörést követett el, férjét megölette s a nőt aztán úgy vette feleségül.

2. ARCHILOCHUS. *)

Hajósok ismerik a szirtbe ütközött
 Bús tenger fenekét Zante s Kréta között;
 Mi bajunk: az orvos előtt tudva van a'.
 Zenészt megtaníták műzsák: hogy Athana
 Szerzé az egyenes — Pán a görbe sípot.
 Én: csupán szeretek! Stellyra tanított.
 De Mágusz nem olvas csillagokból annyit,
 S Eleüzisz berke a mi titkokat nyit,
 Semmi ahhoz, mit én olvasok e szemben.
 Stellyra bájoló. Szánjatok meg engem
 Halhatlan istenek és kegyes istennék!
 Nélküle haragos Archilochus lennék,
 Hanem ő meglágyít; mert Stellyra szelíd.
 Mint puha zöld füvet báránycák legelik,
 Ifjú szív úgy érik szerelemre halkal.
 Vénusz tölti be a világot illattal;
 Szeretőkre Olymp menydörgeni nem mer,
 Küpriszt vezeklésül szülte a vad tenger.
 S az ember imádja a gyász-felhők megett
 Mennyei mosolyra váló fergeteget,
 Stellyra víg, mint a lomb közt zengő fészek;
 S én, pároszi levén, a márványhoz értek:
 Ó félér! De azért asszony, mint Glycére
 S Aglaura: s tudom, hogy meg fog halni végre.
 Mindennek vége lesz — még a rózsáknak is!
 S ámbár Stellyra is csak olyan, mint a kis
 Sásvirágok, mik a tóban tükröződnek:
 Halhatlan istenek, oh tartsátok őt meg:
 Lelkéből égi fény sugárzik szeliden;
 Legyen rabszolgálóm, vagy királynőm legyen:
 Én vagyok hódoltja, ellenállás nélkül,
 Kinek szerelem lett a gyűlöletébül.

3. PETRARCA.

Ő többé nincsen itt; de látom őtet én,
 Éjjel az ég —, nappal az erdő fenekén.

*) Elsőrangú lyrai költő, Pároszból (Lydiából) a legszebb márvány termő földjéről való, Kr. e. 680—690 körül virágzott. Verseiben

Mi a testi szem, a lelki szemhez képest?
 Az ember szomorú, nem látván az édest,
 Árnyban van; de látni az árny segít épen.
 A csillag is jobban fénylik a setétben.
 Anyám' halva látom; téged messzi látlak,
 Laura! hol vagy? mélyén a túlsó világnak!
 De szeretlek: s látlak. Légy itt, vagy ne légy itt:
 Látlak! A szerelem mindent kielégít.
 A szerelem minden. A nagy isteneknek
 Szembe nézhetünk e büvszóval: szeretlek!
 Szerelmet az érzék, a test nem korlátol,
 Laura, mily isteni: egymást látni, távol!
 Annyi az, mint bírni téged bár eltűntél,
 Leáldozott fényed' látni hogy megint kél.
 Azt kérdem: itt vagy-e, te, kit elvesztettem?
 — Nem! szemem azt mondja. — Itt! azt mondja lelkem.

4. RONSARD. *)

Jó! te parancsolni akarsz, mikor engedsz.
 Jöszte, ne félj semmit, bántódásod nem lesz.
 Jer! Gyöngéd szerető ért ahhoz: a setét
 Sátoros erdőbe vezetni kedvesét,
 Lenni szenvedélyes, de szerény — s a lombok
 Halk susogásába fojtani a hangot.
 Jöszte, szeressünk, míg a lombok zizegnek,
 E fátyolos árnyban, akarom, pihenj meg,
 S az a hely a füben, hol ledűlsz lankadtan,
 Őrizze nyomodat balzsamos illatban.
 Hagyjunk e magánynak magunkról emléket.
 S ha méla ábránd vagy jó kedv lep meg téged,
 Ha összezördülünk s kibékülünk megint,
 Szemed az árnyban rám ha epedve tekint:
 E hely az erdei nyμφáknak szentély lesz;
 S ha a fénylő ikrek feljönnek az éjhez:

---

merész, olykor fanyar, a jambus föltalálója vagy első alkalmazója a szatirában.

*) Ronsard (némelyek szerint magyar, vagy oláh családból származott) francia költő, a XVI. században, mikor a lyrai költők fejedelemének, francia Pindárnak nevezték. Oly hírre kapott, hogy műveit angol és német egyetemeken is magyarázták; s Tasso személyesen ment hozzá, hogy bemutassa neki magát s nagy költeményét. Költeményei (válogatott gyűjteményben) még a jelen században is három kiadást értek.

A vad sűrű cserjés csókok' itt lebegni
 S magát szelídebbé válni érezendi.
 Hallanak a fák is nyájasabb szavakat :
 Kis szíveket verni piczi szárnyak alatt.
 Madarak azt vélik, hogy te szenteled meg
 Szerelmi ünnepét a kicsiny fészeknek.
 Ezért akarom, hogy ez árnyban merengj te !
 S áldom az istent, hogy több Évát teremte :
 Egy barna keblűt, mást aranyhajú szökét,
 Egy vígat, egy melát — s mikor elvégződék ;
 — Mivel a mit teremt, mind egy a mivolta, —
 Mi a nőkből maradt : rózsává alkotta !

Ez idyllek sorát, melyekben huszonkét költőt szólaltatott meg a szerelem dicséretére, *Az agg idylljével* fejezi be a költő, melyet egy egyéves gyermek szájába ad. Tulajdonkép a gyermekkor ártatlanságának, sejtő tudatlanságának dicsőítése. Neki a gyermek: próféta, a ki a madarak, lombok, napsugarak, egy szóval a természet és istenség titkos szavát megérti, felfogja.

Hugónak mindig kedvencei voltak a gyermekek. Angyalokat látott bennök. Mintha hoztak volna valamit a túlvilágról magokkal, a mit mi nem tudunk, mert már elfelejtettünk. E könyvében is egész külön szakaszt szentel nekik: *A kicsinyek* cím alatt. Itt van a gyűjteménynek, ha nem is legnagyobb szerű, de talán legszebb két darabja: *A polgárháború* és *A kis Pali*.

A polgárháborúban, az utolsóban, a commune korában a nép egy császári rendőrt vagy városi drabantot elfog, s dühében szét akarja tépni. Már viszik; mikor egy kis fiú jó az utcán szemközt s megismeri: az apám! A gyermek sejtí inkább, mint megérti, hogy apjával rosszúl akarnak bánni s belecsimpajkózik, nem akarja elhagyni. Az apa el akarja távolítani a gyermeket, hogy ne legyen tanúja, mikor apját a lámpás-fára húzzák. Küldi a szomszéd nénikéhez, mert anyja már nincs. De a kis fiú nem tágít. Az apa kéri az embereket, ereszszék el karját, nyakát, hogy megcsalhassa s eltávolíthassa gyermekét, akkor aztán csipjék nyakon ismét s tegyenek vele, a mit akarnak. A szerencsétlen nem védi magát, csak gyermeket akarná óvni a gyászos benyomástól. Eleresztk; elhiteti a gyermekkel, hogy semmi bántódása, csak jószántából sétál barátjaival. A gyermek megcsókolja apját s haza megy vidáman,

Neki bátorodva, mint ki mit se' retteg.
 — Most már magunk vagyunk, most már megölhettek.
 Szól az apa. Hová kívánjátok mennem?
 S ekkor, az imént még oly dühös tömegben,
 Lassú moraj támad, s mint lelohadt tenger,
 Szól a lecsitúlt nép: Eredj haza, ember!

A *kis Pali* anyja meghalt, a mint megszülte. Apja meg-
 házasodott ismét s a mostoha roszúl bánt a gyermekkel. Öreg
 nagyapja magához vette. A gyermek boldog volt. De a nagy-
 apa is meghalt s a kis Palit visszavették az apja házához.
 Az alatt a második asszonynak is gyermeke született s most
 a kis Pali kétszeresen mostoha volt. A mostoha anya, tele
 gyöngédséggel saját gyermeke iránt, a kit önzőleg s kényez-
 tetve szeret, határtalanul gyűlöli a kis Palit. Mert az anya
 megfoghatatlan lény; olyan mint a sphinx, szíve gyöngéd és
 kérlelhetetlen, szent oldalán fehér, féltékeny oldalán fekete;
 maga gyermekéhez édes, a máséhoz durva. S a kis Pali oly
 szerencsétlennek érezte magát.

Először nem érté. Ha lefekvék este,
 A szoba fekete gyászszinre volt festve.
 Soká elsirdogált. Mért? maga se' tudta,
 Mint zizegő nádnak, sehogy se' volt nyugta.
 Ha ébredt: nagy szeme bámúlva tekint szét....
 Minek is születnek e szegény kicsinykék?
 A házon, úgy érzé, hogy ablak se' volna,
 Mintha abba hajnal soha sem hatolna.
 Ha oda ment: — Eredj! pusztúlj! ne lássalak!
 Kiáltott az anyja. Pali elődalog,
 Félre áll.

— Utálom e piszkos gyereket!
 S mind elszedték tőle a játékszereket
 S kis öccsének adták. És minden szidalom
 Csak kényeztetésre vált a más oldalon,
 A mi nem neki szólt.

— Angyalkám, jere hát!
 Elloptam az égtől legszebbik angyalát.
 Pólya-ruhácskája az égből egy darab;
 S ámbár gyermekké lett, mégis angyal maradt.
 A paradicsomot tartom két karomon.
 Nézzétek, milyen szép! Szeretlek, angyalom!

Belőled ember lesz. Már is olyan nehéz,
Mint egy járó gyermek! S milyen okosan néz,
Mikor piczi piros lábát csókolgatom.
Te vagy a világom! te vagy fénylő napom!

Palinak eszébe jutott, hogy neki is mondtak egykor ily
hizelgő szavakat; komor lesz; sarokba vonúl, ott költi el fel-
panaszlott ebédét. Szavát se lehet venni.

S egy este mindenütt hiába keresik,
Nem találják. Tél volt; kinn fagy, fű és esik;
Az ily éj áruló, álnok tőr valóban . . . .
A kicsi lábnyomok elvesztek a hóban.

Reggel megtalálták. — Emlékeztek többen:
Kiáltást hallottak volt az éji csöndben,
Volt olyan is, a ki még nevetett rajta,
Hogy a szél oly furesán sikolta, sóhajta,
Minttha: papa, papa! mindazt kiáltozná.
Rémülten látott az egész falu hozzá
A kereséshez. S a temető aljában,
Némán mint az éjjel, mint a kő halványan,
Lették a gyermeket, dermedten egészen.
Hogy juthata eddig, át az éji vészen,
Egyedül, mikor egy tűz, egy lámpa sem ég.
Kis keze görcsösen a rácsot fogta még,
Látszék, hogy kinyitni, szegény, erőlködött,
Tudván, hogy valaki vár reá a mögött.
Zörgetett sokáig, kiáltoza ottan:
Nyissák ki. Végre a földre rogyott holtan.
Jó öreg nagyapja ágya közelében,
— Mert nem költhető föl — elaluvék szépen.

Szép dolgok, kétségkívül; de még egy csoport mással
együtt, mikép illenek a *Századok Legendája* keretébe? nehéz
volna meghatározni. Az emberiség rendeltetésével, fejlődésé-
vel nagyban és egészben, századról századra, korszakról kor-
szakra: mi közük van ezeknek az idylli költeményeknek, akár
a költők szerelmi idylljeinek, akár a gyermekek naiv történe-
teinek, bármily szépek legyenek is azok magokban!

Maga a költő sem így jelölte ki könyve czélját s körvo-
nalozta annak tartalmát és összefüggését. A tizenkilencz
évvel ezelőtt megjelent első folyamhoz prózában, a mostani
két kötethez versben írt — körülbelől hasonló tartalmú és
szellemű — előszót. Ez utóbbi, az új folyam bevezető költe-

ménye, vagy prológja, e czímmel: *A látomás, melyből e könyv eredt.* Álmodt lát. Egy nagy fal, a századok fala jelen meg előtte. E fal eleven húsból és nyers gránitból van, s a századok élő, mozgó, sötét, ködös és fénylő képei jelennek meg rajta, tarka csodás vegyületben:

Istenek s királyok, dicsőség és törvény,
Nemzedékek sora, egymást hajtván, törvén;
Képeiket mélyen lelkembe bevésék:
Fájdalmak, csapások, tudatlanság, éhség,
Babona s tudomány, monda és történet:
Végtelenbe vesző sorfalként setétlett.

De mint nincs köd és nincs algebrai feladvány, melyet — hosszan s mélyen rászegezve szemünket — föl ne oldhatnánk: a költő rászegzett tekintete előtt itt is kiválnak az egyes képek s világosodik a zavar. A történelem nagy alakjai, a népek és fajok vívódásai, az emberiség nagy küzdelmei, szabadság és zsarnokság tusái, vonódnak el szemei előtt; s a mi mindezekből végeredményül kijő: egyfelől a fátum, a végzetesség, másfelől a gondviselés, az isten.

S a mély benyomásból, melyet e végtelen
Képek zürzavarja hagy vala lelkemen,
Az örökké zajló, mozgó embernemnek
E látományából im e könyv szülemlett,
Melyben a tegnaptól világlik a holnap,
S szédületes fénybe a szürke köd olvad.
S míg izzadva vajudt agyam e képekkel,
Ágyamon a monda gyakran keresett fel:
A gyász történelem e rejtelmes hűga,
Fülembe mindkettő mély titkokat sügva.

Mi tehát ez a könyv? E mű, mely így épül
A múltból, a sírból, a mélyből, az éjből!
Hagyomány, a melyet, istentől fuvallott
Forradalmak vésze a földre hullajtott;
A mi a földrengés után állva maradt;
Rom, melyre a jövő vet halvány sugarat;
Emberi alkotmány, ó fal, dűledezve,
Mit árny tölt be és megzománczoz az eszme;
Rémületes csontház, mit a végzett rakott,
Melyben a halál és enyészet von lakot,
De a melybe néha, árnyak- s sugaraknak
Módjára, ha mernek, olykor fészket raknak

A fény s a szabadság s a remény; köhalom,
 Melynek hasadékin, a ki- s bedült falon,
 Átesúsznak a mérges kigyók és sárkányok,
 Mielőtt odvukba visszavonólnának,
 S a felhő, mielőtt felszállna az égbe.
 E könyv: ez a Bábel szörnnyü törmeléke,
 Az a gyásztorony ez, mely mindent befoglal,
 Jót, rosszat, könyvet, gyászt, véráldozatokkal.
 Büszke, messze látszó hajdan, eget verve,
 Ma silány, undok roncs, szanaszét heverve,
 Mely alaktalanul lep el völgyet, halmot,
 Az „ember-epósz“ nagy, zord, — de összeomlott!

E bevezető költemény, melyről nem lehet tagadni, hogy több benne a badarság, mint a világosság, (ki tudna képzelni pl. húsból és gránitból készült falat? mely aztán nem is fal, hanem csoportozat, dulakodás, rom és isten tudja mi!) — melyet egyébiránt a költő még az első két kötet megjelenése előtt 1857-ben, guernseyi száműzetésében írt volt — egyáltalában csak a sötét, nagyszerű, zord képek sorozatát igéri, s előre kizárja a már előbb említett idylleket.

De vajon, ha azokat kizárjuk is, csak ily zord és sötét képekből áll-e az emberiség legendája? Az emberiség és szabadság örökös vergődése, kétségbeesett küzdelme-e az, a zsarnokság és egy engesztelhetetlen végzet ellen? Nincsenek-e az emberiség történetének, vagy ha úgy tetszik legendájának fényes lapjai is?

Ezt a kérdést intézte volt a költőhöz az első folyam megjelenésekor, egy szellemes franczia ismertetője, Montegüt is. „Miért keresni, mondá, Ázsia mélyében egy koronás tigrist s elsőséget adni annak annyi örökre fényes név fölött? A középkor sem csupa sötétség; fény is van benne elég: a tudomány, az emberiség, a művészet s a vallásos szellem újra ébredése. Az emberiség legendája nem Kain, hanem Krisztus; nem Amytus, hanem Socrates; nem Syracusi Dénes, hanem Pelopidas és Dion; nem Heliogabal, hanem Marc-Aurel; nem III. Richard, hanem Szent Lajos; nem Theodora és Marosia, hanem az orleansi szűz!“

Úgy látszik, mintha a költő nem tartotta volna rangján alúl állónak: figyelembe venni a kritikus intését. Körölye új folyamában szép lapokat szentel az eszmék fejlődésének, az emberiség szellemi s erkölcsi irányára gyakorolt hatásuknak.

Az ily értelemben vett *Legenda* szó hagyományos fogalmának teljesen megfelelnek az oly darabok, mint a *Fölkény* (Suprematie) című, melyben a hindu védák ősisztenei: Vaju, a szél, Agni, a tűz-, s Indra, az égbolt istenei versengenek az elsőség s a világ uralma fölött, de mind megszegyenülnek s hátrálni kénytelenek az igaz isten előtt, a ki csak egy világos pont. Hasonlók a görög mythologia világnézetéből vett költemények: *Az óriás és az isten*, s *A Titán*; valamint *Az eltűnt város*, melyben egy őseMBERKORI hatalmas társadalom van festve, melyet az özönvíz elsodor, a tenger benyel.

Ily költeményekben, melyek az emberiség szellemi irányának s fejlődése egy-egy korszakának adnak kifejezést, egészen otthonos a Hugo költészete. Az epikus és a philosoph sajátosságosan vegyül benne. Nagy vonásokkal fest mindig, de elbeszéléseit tartózkodjunk epikai valóságnak venni; mindig allegoria, vagy legalább célzatosság lappang alatta. Egy perczig sem objectiv; megtagadná magát, ha az igyekezne lenni s még sem sikerülne neki.

Azonban, míg a *Századok Legendái* előbbi folyamában az elbeszélő elem volt a túlnyomó, az új folyamban ez majdnem egészen háttérbe vonúl a philosophiai elem elől. S ebben van a könyv hátránya az előbbihez képest, bár egyáltalában nem mondhatjuk, hogy a költő hanyatlása is egyszersmind. Hugo az elbeszélő részletekben ép oly erős ma, vagy legalább tud még oly erős lenni, mint tizennyolcz év előtt. Tanúja *A háromszáz* című kis éposz, vagyis egy éposz nyitánya, melyben a perzsa király megveri a tengert háromszáz vesszőütéssel s ez bosszúból Leonidást és a háromszáz spártait szüli magából, a kik Termopylénél várják s feltartóztatják az ellenséget; s még inkább az *Eylaui temető* című költemény, ez erőteljes kis éposz, méltó az *Eviradnus*, vagy a *Roland házassága*, az *Aymerillot* vagy a *Galiczia kis királya* mellett állani. Egyszerű, őszinte, igaz minden vonása. Egy hősieS részlet a nagy francia háborúból, a költő egy nagybátyjának ép oly vitézi bravourból mint kötelességérzetből elkövetett hőstette, kit a nagy császár százhusz emberrel egy temető megvédésére állít, s bár csak harmadmagával, — egy őrmesterrel s egy dobos-gyerekekkel — marad életben, de megtartja a fontos pontot s ezzel megnyeri az eylaui csatát. Az egész epikai erővel, hatalmas vonásokban festett csatakép befejezése ím ez:

— Győzelem, győzelem! kiáltják mindenütt.
 Egyszerre szemembe fáklyáknak fénye süt.
 Véresen, félkézen, két térden vonszolám
 Magamat és szólék! „Értünk jönek talán.
 Talpra fiúk, hadd lám, hányadán lennének hát!“
 S kezdém számba venni hadam maradékát.
 — Itt! szól az őrmester. — Itt! a dobos. — Épen
 Jött az ezredesem, kardjával kezében.
 Ki nyerte meg, kérdém, a csatát? — Felelt: Ön.
 A sok hó a vértől piroslott a földön.
 S újra kérdé: Ön az, Hugo, valójában?
 — Én. — És hányan vannak itt mindössze? — Hárman.

Szintoly szép s epikai a *Jean Chouaja*, kis epizód a nagy forradalomból, megható kép a királypárti parasztlázadás főnökéről.

Kevésbé dicsérhetjük a pyrénéi cyclust. A középkorból a hűbériség zord időszakából vett epikai részletek. Hugónak ez kedvencz tárgya. S épen az a baj, hogy kedvencz tárgyait az unalomig szokta üzni; s épen az ilyen tárgyaknál sarkantyúzza bele magát rendszeren a legnagyobb túlságokba. *Gaiffier Jorge* eszeveszetten mély kútat ásat a sziklába, mindig belebb, mindig alább kényszeríti munkásait; míg egy szózat meg nem ijeszti, hogy hagyja abba, mert ha tovább ás a poklot éri már. A befejezés csak epigrammai, a miben Hugo mindenek fölött gyönyörködik; de a mese semmit sem ér. Fordítottja az égis érő Babel tornya regéjének, de mily végetlenül mögötte marad annak! A pyrénéi cyclus egy másik darabja: *Masferrer* sem jobb. Ez egy félelmes hegyi rabló, a ki ellen a királyok mind egyesülnek, de nem bírnak vele; nem tudják sem elfogni, sem leverni. Végre követséget küldenek hozzá s felszólítják: jöjön közéjük, legyen király mint ők. De a rabló büszkén elutasítja őket; méltóságán alul van beállani királynak. Ily túlzásokban s bizarságokban gyönyörködik Hugo; de mi, isten bocsássa meg, nem gyönyörködünk bennök. Általában: a királyok — ez a vén republikánusnak a vesszőparipája. Király: ez a Hugo nyelvén annyit tesz mint zsarnok, gonosztevő, istentelen, a világ szemete. A királylyal mindenki megvetőleg bánhatik, a rabló, zsvány csak úgy mint a lovagias dalia. Itt a *Cid-románckör* tizenhat románcz, melyek mindenikében az udvartól duzzogva visszavonúlt Cid beszél, s nem tesz egyebet, mint szidja a királyt, a ki vele méltatlanul bánt. A király, a

testben, lélekben egyaránt törpe Sancho, maga keresi föl a haragvó hőst, hogy megengesztelje. Ez minden tisztelet nélkül sokszor megvetőleg beszél a királylyal, szemrehányásokkal halmozza el, érezteti vele saját felsőbbségét, de nem bántja, nem áll bosszút a szenvedett sérelmekért sőt tüntetőleg hivalg a maga hűségével, loyálisával, „nyalogatja a királyt; de oroszlány levén: nyelve érdes és megvérzi, a kit megnyal.“ A költemény nagyon szép részletei s erőteljes epikus hangja daczára is kellemetlen összbenyomást tesz az olvasóra. Az erősnek nagylelkűnek is kell lennie, s a gyöngét kicsinylésével megalázni csak úgy nem nagylelkűség, mint a macskáé nem, mikor játszik az egerrel a helyett, hogy agyonszorítaná. Nemesebb alak *Welf*, az osbori várúr, a ki igazi lovag létére elvonult a megromlott világtól, nem akart meghajolni a királyoknak, s a „virtute mea me involvo“ büszke némaságában tetszék magának. Herczeg, király, császár (hűbéri rangfokozatban) jönnek megkérlelni, fölkérni várát; de ő szóba sem áll velök, fölvonó hídját sem bocsátja le. Azonban egy mezitlábás koldus leányka jő, annak megnyitja kastélyát menedékül, — akkor a lesben álló zsoldos had ráüt, elfogja. Ilyen ellentéteket szeret Hugo. Nem lehet tőlök megtagadni az erőt, olykor a nagyszerűségét; de a túlzást sem. Egy világkerülő lovag, a ki bezárkozik várába, s királyt és császárt elutasít küszöbétől, de egy hidegverte, kiéhezett árva leánynak megnyitja vasrácsát: szép gondolat, de nem e világból való. S ez nem volna hiba, mert a költő világa más; ő eszményeket keres, melyeknek a valóban mi sem felel meg; csak tudja indokolni különtségét s ébreszsen szívünkben rokonszenvet, hitet, lelkesedést eszményei iránt. Alig hiszszük azonban, hogy ez az osbori várúr mogorva különczkedésével vonzó tudna lenni valakire, s föl bírna melegíteni bárkit is. Az allegoria csinált volta, a hideg formula igen kirívó a képben, hogy sem hinni bírnánk igazságában. Máskor azonban sikerül magával ragadnia az olvasót. Vagy egy meleg, átértett, habár csak epigrammai fordulatú gondolattal, mint például a *perzsa királyban*, egy lyrai eszmével, mint *Sophocles énekében*; vagy egy nagyobbyszerű — s allegorikai jelentősége mellett is epikai kivitelű képpel, mint *A sisak sasával*; e hatalmas költeménnyel, melyben egy kegyetlen, durva, szívtelen lovag halálra üldöz s megöl egy serdülő fiút, s ezzel a saját sisakján

levő ércz sast ingerli bosszúra maga ellen és az megelevenül s halálra vágja a gonoszt. Vakmerő gondolat, de oly szemléletességgel, annyi képzelő erővel víve ki, hogy lehetetlen ellent állanunk hatásának.

A tisztán epikai költeményeket túlnyomóan meghaladják a philosophiai tartalmúak. Az eddig említettek nagy része is lényegében az, még az epikus forma mellett is. Meg kell vallani, hogy ezek is ritkán nyújtanak zavartalan műélvezetet. Bizarra és keresett gondolatokkal vannak többnyire túlterhelve. Még fárasztóbbá teszi sokszor a költőnek abban való tetszelgése, hogy mintegy kérkedjék tudományával. A különböző mythológiák, az ókori történelem, a távoli világrészek geographiája, ismeretlen nevek s obscurus adatok (néha még valótlanok is, egy képzeleti földrajz és történelem adatai), csak úgy hemzsegnek költeményeiben. Néha egy lapon tíz, húsz, harmincz *exoticus* nevet találunk, melyek mindenikeért a *Reál-Lexicon*hoz kell nyúlnunk s nem egyszer ahhoz is hiába. Régi foliansokból kellene fölvilágosítást keresnünk és talán még is hiába. De vajon azért olvasunk-e költői műveket, hogy ily aprólékos adatokban nyerjünk okulást? s nincs-e megzavarva, sőt tönkre téve az élvezet, ha ily nehezen kell jutnunk a megértéshez! Talán századik vagy ezredik sem lesz az olvasók közt, a kinek e régi nevek, könyv nélkül legalább, jelentenének valamit. A szerző eruditiója nem tehető föl tizezeredik olvasójáról sem. E dúslakodás a tudakosságban valóságos affectatióvá látszik válni s nemcsak fárasztó, hanem végre bosszantó is.

Vannak azonban a könyv eszmélkedő tartalmú költeményei közt is olyanok, melyek vagy mentek e hibáktól, vagy még azok mellett is élvezhetők, sőt olykor megragadók is.

Első helyen említem ezek közt azokat, melyeket megfelelőbb kifejezés hiányában világrendi (*cosmicus*) tartalmúaknak kívánok nevezni. Ilyen *Az üstökös* című hatalmas költemény, mely a természet titkaiban olvasó tudomány magasztalása; az üstökös útját és visszatértét kiszámító csillagászt (Halleyt) a tudatlan tömeg gúnyolja, a bigott vakhitűség kárhóztatja; mindenféle érvekkel (s mily mester Hugo az absurd és túlzó álérvek halmozásában, a tévely és önhitt, elbizakodott tudatlanság satirájában!) bebizonyítják ellene, hogy tudománya, hite, számítása csak üres ábránd, pókháló-

szövevény; hogy is képzel olyat, hogy a mindenséget formulákkal lehetne korlátozni! — de az ég, a visszatérő üstökös, igazat ad neki, — hogy a satyra teljes legyen — halála után mikor őt, jóslatával együtt, már-már el is feledték. Kevésbé sikerült *A magasban* című cosmagoniai ábránd, az üstökös világrendi szerepéről s rendeltetéséről. Nagyszerű képek alatt kevés valóság; a magát fölülmuló képzelődés ragyogó játéka. E két költeményhez csatlakozik a két kötetet bezáró nagy költemény: *A mélység* (Abime). Ez az egész világrendszer allegóriája. Az ember az első, a ki megszólal benne. Dicsécszik szellemi mivoltával, eszméivel, öntudatával, vívmányai-val s a föld urának mondja magát. „Csak férgem vagy“ — feleli neki a föld; s elősorolja a hatalmas erőket, melyek benne laknak s határozzák az ember múltó lételét. Majd Saturnus, a hatalmas planéta szólal meg s távoli zsongásnak nevezi a föld zaját. „Csitt!“ kiált a nap, „ti csak vazalljaim vagytok, pórázomon hordozva.“ Így megy a feleselés fokról-fokra fölebb. Egymásután szólalnak meg a nagy álló csillagok, e fénylő napok: a Sirius, Aldebaran, Arcturus. Majd az üstökös, az örök bolygó, s az északi sarkcsillag, az örök állandó. Az egész Zodiacus beszédét a Tejúté követi. Még végetlenebb távolból a ködfoltok. S minderre csak egy sorral felel a Végetlen:

„A sokszoros lét él sötét egységemben —“

s a pört ismét egy sorral fejezi be az Isten:

„S minden árnyba dül, csak egyet kell lehelnem.“

Így végződik e hatalmas conceptiójú költemény, az anyag végetlensége fölött uralkodó szellem e hymnuszi dicsérete, melynél azonban a nagyszerűség sokszor a szertelenbe csap át s a hangzatos szavak túlzásokat is takarnak. Az ember kicsinységét, a világegyetemmel s a teremtővel szemben, annyira túlszínezi a költő, mintha egészen elfelejtené, hogy az ember is szellem s az istenség része, s hogy sem a vallás, sem a philosophia nem abban áll: semminek tüntetni föl az embert.

E világrendi költeményekkel rokon, bár némileg más eszmekörbe is áthajlik néhány az istenség lényegével s általában vallásos eszmékkal foglalkozó darabja a nagy gyűjteménynek. Említettük már a hindu és a görög hitregék köréből

vett, de egészen a spiritualismus felfogásában végződő néhány költeményt. A tiszta vallásos érzés azonban, melyet lehetetlen megtagadni Hugótól, gyakran átsap az egyház, mint külforma, elleni kitörésbe; és pedig azon szellemi iránynál fogva, melyben a szeretet mélységével a gyűlölet és harag szenvedélyesége versenyez mindig. Az ide tartozó költemények közt tagadhatatlanul szép s igaz a *Panasz ahhoz, a ki a kufárokat kiüzte a templomból*. Egy szegény asszony mentegeti magát, hogy elhalt férjének tisztességesebb temetést nem adhatott, csak egy szál gyertyát, egy papot s egy rövid imádságot, azt is ajtón kívül. Hiába: a templom, az oltár, a ravatal, a karének, mind sok pénzbe kerül. A költő erre kifakad, a szentségekkel kereskedést üző egyház ellen. Minden sora egy ága a kötelnek, melyből azt az ostort fonja, minővel Krisztus egykor a kufárokat a templomból kiüzte volt. Az erős és kérelhetetlen kifakadás hangja oly őszinte, hogy önkénytelenül magával ragad. Eszmei tartalom tekintetében még föntebb áll *A templom* című költemény, bár némi homályosságot nem lehet eltagadni tőle. Alapeszméje az, hogy a vallás annál inkább fogja egyesíteni az emberiséget, minél kevésbé köti meg formákkal, szabályokkal és tanokkal, s megelégszik azzal, hogy az istenben egy rejtelmes, magasztos, megdöbbenő, de jó és szerető lényt lásson a nélkül, hogy lényegének meghatározását s az ismeretébe való behatolást megkísértené, mert ha ebbe fog, vége az egyetértésnek, s minden felekezet, sőt minden ember más-más istent fog képzelni magának. Bármily szép legyen e költemény alapeszméje, nem tagadhatjuk, hogy kivitele nem felel meg annak egészen. Keresett, nehézkes és affektált. Hugo egyik szokott hibája: a fontoskodó rejtélyeskedés, a gyűjtemény kevés darabjában oly kirívó mint ebben.

Mint az istenség iránt, nem kisebb Hugo áhitata az emberi szellem iránt. Az emberről szóló költeményeit azonban, részint a philosophiai elvontság, részint a sokfelől összeresett képekben való dúskálkodás teszi nehézkesekké, olykor élvezhetetlenekké. Kivételül vannak e részben azok a darabok, melyekben nem általán szól az emberről, hanem külön a költőről. „A költő“ kedvencz tárgy volt mindig a költők előtt s Hugo előtt különösen. Az idyllek csoportja, melyről föntebb szóltam, egyik tanúsága ennek. Még kifejezettebb: *A költő egy világ* kezdetű költemény, melyet (néhány mással együtt) ez

ismertetés végéhez csatolok, melynek egyébiránt egész alapezmeje ki van fejezve kezdő sorában, melynek csak kifejtése az egész. Egy másik: *A vízesés*, a költő apotheosisa egy csinos allegoriában.

Utóljára hagytam a gyűjtemény azon darabját, melyet minden tekintetben a legsikerültebbnek tartok e két kötetben, s melyet, ha terjedelme s a fordítás nehézségei nem mondanának ellent, egész terjedelmében szeretnék bemutatni a *Budapesti Szemle* olvasóinak. Ámbár előre ki kell jelentenem, hogy e nagy költemény első (s kétségtől legszébb) része alappjában nem egyéb, mint az első gyűjtemény egyik leg-hatalmasabb darabjának: *Zim-Ziziminek* az ismétlése. A mulandóság nagy elégiája, epikai vonások csaknem végtelen gazdagságával. Zim-Zizimi, kelet zsarnoka, jól lakva a vérrel, eltelve a dicsőséggel, megesömörölve a hatalomtól, kevélységében maga bálványozásába merül. Tíz sphinx, mely hálószobájában áll, beszédeket tart neki egymásután a hatalom hiábanvalóságáról és mulandóságáról. A tíz sphinx helyét itt az ó-világ hét csodája foglalja el. Az efézusi templom, a Sesostris (babyloni) függő kertjei, a Mauzoleoum, az olympi Jupiter szobra, a Phárosz, a rhoduszi kolosz, a pyramisok: egymás után mindenik eldicsekszik a maga nagyságával, remekségével, állandó örök voltával. S végül a sír férge felel meg nekik, hogy mind elporlanak, csak ő az úr örökre. A hét csoda, az emberi ész és kéz remek alkotásai, mindenikének beszéde hatalmas, erőteljes, gazdag képekben és eszmékben. Egyik szebb, megkapóbb a másiknál. A költő képzelődése egészen elemében van s kifejti ereje egész teljét, ragyogó színei egész pompáját. Álljon itt csak egy pár részlet mutatványul.

A babyloni függő-kertek, melyeket a nagy hódító, Szemiramisz királynő ültetett a világ csodájára, így végzik saját nagyságukra tartott dicsbeszédöket: „Dicsőség Szemiramisznak!“ kiáltják — „a ki —

Oly tömör bástyára raká sorainkat,
Mit népek zúduló árja meg nem ingat,
S ívekre, az Idő hogy azok alatt van!
Rengő árnyaink közt sétálgata gyakran.
Itt nézte, nevetve, távol birodalmak,
Hogy roppannak össze; porba hogy omolnak

Az apró királyok ; a sok törpe férfit
 Megvetette, neki egyik sem ért térdig ;
 Azután ott hagyta, kijött újra közénk ;
 Pihegő keblére hűset mi legyezőnk.
 Itt párduczbőrökre hevert le vidámon.
 Mely palota, mely fal, mely hely a világon
 Hallá Szemiramiszt, kívülünk, kaczagni ?
 Mi kevély fák voltunk a baráti, csak mi.
 A mi sátorunk volt a terem, a csarnok,
 Hol világra szóló ünnepeket tartott.
 Karjaink közt, miket sohse' nyesett senki,
 Diadalmi után álmodva pihent ki.
 Kinszereket neki illatunk tanácsolt,
 Mámorában sokszor virágunk büntárs volt.
 Csak egy nyom : az övé maradt ösvényeinken.
 Gyermeki: mi tartjuk nevét örökig fenn,
 Kiket összekötött : hogy züllebenék el mi ?
 Századokat látunk század után kelni,
 Nézzük a népeket, a mint jönnek-mennek ;
 Mi örökre élünk, végeig mindennek,
 Míg az ég homlokán elalszik a hajnal :
 Szemiramisz kertje tele fényvel, zajjal !“

A Mausoleum, e roppant síremlék, melyet férjének
 Mausolus királynak Artemisia királyné állított, imígy di-
 csekszik :

„A szertelen szívnek emléke vagyok én.
 Nem halál a halál fény-boltom fenekén ;
 Ragyogva fekszik itt, mosolyogva, élve,
 Annyi az aranyja, hogy dicsekszik véle.
 Ez a sír : palota, ez a gyász : diadal.
 S míg csak a holtaknak zeng e halotti dal :
 „Feledjük el őket ! hadd örüljek, éljek !“
 Míg a rejtély előtt nevetnek a kéjek,
 S csalfa borba fojtják el a gyászt : addig én
 Sötét s kevély emlék, oh élők ! — feketén
 Vetem árnyékomat víg arczaitokra,
 Az évek fogytáig ; — s míg térdben inogva
 A kifáradt idő így szól : hadd ülök le !
 Addig oszlopaim, íveim, örökre
 Emelik hallgatag homlokuk' égis fel,
 Szobraim merengnek gyász-hamvvedreikkel,
 S szent márványom, dicső érczem mondja a hírt :
 „Mausolus meghalt s Artemisia sírt !“

Ama tisztos s igaz tanúk, a századok,
 Mindig egy szelíd s szent árnyat találnak ott,

Küszöbömön ülve lelik az özvegyet,
 Ki a perczet várja, hogy mondhasa: Megyek,
 Férjemhez, fekünni az örök nászágyban!
 Homlokán zöld myrtusz és fehér virág van.
 Hogy férjének tessék: firdött illatokba',
 Kezébe' tükör, mely soha sem mosolyga.
 Újjára gyűrüt húz — s fésüli omlatag
 Hosszú haját, melyről csillagok hullanak . . . . .

És így tovább mindenik sorban, a hetedikig, mely az egyiptomi pyramisok.

Igy zengnek e strófák, s mindegyre gyorsabban,
 És mind egybefolynak, valamint egy karban.
 Babylon kertjei ismétlik: A napok
 Sugárt öntenek ránk, s szerelmet s illatot.
 Mi az örök tavasz, a rózsák kelyhibül
 Kimosolygó gyönyör, mi vagyunk egyedül.
 S a büszke sírbolt szól: Én a bánat vagyok,
 Dicső márvány, mely szent halványságban ragyog;
 Egek! nézzetek rám! a nagy trón s a nagy sír
 Vagyok én, éjente mely csillagokat sír.
 A phárosz: Bölcsesség vagyok, mely világol!
 Én az Erő vagyok! az ércz kolossz így szól.
 Én a Hatalom! mond az olympi szobra.
 S az efézi templom, hol tömjénfüst forra
 S a művészet térdel: Az én nevem a Szép!
 Az enyém Öröklét! Cheops meg így beszélt.

És láttam a nyirkos alkonyban magam is:
 Hogy magaslik a nagy és sötét pyramis . . . . .

— — — — —
 Most az éj leszálja; s elföd Sodomától
 Elinuntig mindent, mint egy sűrű fátyol
 Kiterjeszti szárnyát s elringatja halkal
 Tornyával a várost, szirtet a habokkal.
 Köd ereszkedik le, súlyos és hallgatag,
 Kihal a lárma, zaj, nem mormol a patak,
 Nem zizeg a lomb sem. Elcsöndesül végre
 Minden . . . . .

Akkor ekép dalol a sír férge:

S a sír férge azt dalolja, hogy minden porrá lesz; a mit a századok nem — megörlik az ezred évek; csak ő örök, ő uralkodó, ő, a sár és hamú, ő, az elmúlás, az enyészet. Két-

ségbe esett tan; de az emberi kéz alkotásaival szemben, teljesen jogosult s kifogástalanul igaz.

A könyv első kötete itt végződik; de csak azért, hogy a második kötet ugyan e költemény folytatásával nyílják meg. Mintha a költő, midőn e költeményét a két kötet közé állította, azt akarná kifejezni, hogy ennek alapeszméje uralkodik egész művén.

A második kötetet *A féreg epepeája* nyitja meg. Ez nem egyéb, mint a mulandóság themájának széles kifejtése. Erőteljes, olykor túlhajtott vonásokban, nagyszerű, bár nem egyszer szertelen képekben festi a költő az anyag fölött uralkodó enyészet hatalmát. Egyes részleteket, pl. a szeretőjét a sírtól visszakövetelő szeretővel való versengést, mint Hugo költészetének legszebb termékeihez méltót, idézhetnénk e nagy költeményből, — de sietünk a befejezéshez, nem mondva le arról, hogy az egészet bemutathassuk egykor a magyar olvasónak.

De ha a világ csodáival, az emberi kéz e nagy alkotásai-val szemben a sár férgéé az utolsó szó: a sár férgével szemben meg *a szellemet* — melyen nincs hatalma, — illeti meg az utolsó szó. Egy szép költemény, *A költő a földi féreghez*, ez a felelet, mely az enyészet hatalmát valódi becsére szállítja le — s visszautasítja korlátai közé. Íme, a négy részből álló nagy conceptió ez utolsó része.

„Nem, Szörny, nem vagy minden! Lelkünk fensőbb nálad!“
 Ez égi virágot nem fogja be nyálad!
 Világot megdönthetsz: Catót nem köpöd le.
 Pyrrhont *) rábírod, hogy mondja kételkedve:
 „Mit tudunk?“ — Eddig van. Undok vérfürdőddel
 Ne üzd a prófétát, úgy sem éred őt el.
 Ő tűszekeren jár, melynek a küllejét
 H'jába harapdálod. Mivel nem vagy egyéb:
 Az isten irigye, a tehetetlen düh,
 A dicsőség férgé, mint a gyümölcsben nyű.
 Legyen! A mi lélek: gondolkodjék, éljen,
 Te csúszsz-mászsz! — Jer, légy a létben, e rejtélyben
 A mi mindent hervaszt, rongál: az az átom,
 Mely miatt hazugság minden a világon.

*) A skeptikus (mindent kétlő) philosophia alapítója.

Te törpe, ki magát királynak gondolja,
 Te a dicsőbb létnek porevő kígyója,
 Furakodj' be abba, hogy azt elvetéltesd!
 Ott véget ér gyáva rút erőlködésed.
 Az igaz, az erkölcs, a szív, ész és szellem,
 Kínevetnek, mitse' tehetsz azok ellen.
 Csak a nyomorúlt port, az anyagot falhat'd,
 A romolhatatlant nem éri hatalmad.
 Egymást a síron túl a lelkek szeretik,
 Haragod fülánkja mitsem árthat nekik.
 Semmi, a mely minden vágyna lenni: a' vagy;
 Egyetlen hatalmad az, hogy mindent tagadj;
 Hogy a gondolkodót felboszantsd, mikép mer
 Féreg versenyezni a nagy istenséggel,
 A csillaggal az árny — s miért kíséri, mért,
 Az örök Zoilus, ah, az örök Homért! "

Íme, egy philosophiai tétel minden oldalról megvitatva, a dialektika minden fegyverével és fogásával s a költészet és szónoklat összes hatalmával, képeivel és érveivel megvilágosítva. Ez a nem, a melyben Hugó a legerősebb. Ez, a melyben költészete semmit sem látszik, hogy hanyatlott volna. Fájdalom, hogy az összhang, mely eddig képzelődését, még túlcsapongásaiban is, egyensúlyban tudta tartani érzelmi és kedélyvilágával s a philosophphal a költőt egyesítette benne, — most inkább a philosoph felé billent, s a költőt ennek inkább szolgáljává tette, mint illenék. A bensőség, melynek még a *Rettenetes évb*en is oly eltagadhatatlan nyomaival találkozunk, ma már csak egyes, bár elég számos költeményben, mintegy elvétve nyilatkozik. A legtöbbikben azonban a gondolkodás és a képzelődés egészen erőt vett az érzésen és a kedélyen. S ez az, a miért a *Századok Legendájának* új folyama, ha egyes lapjai bámulatra ragadnak is, nem gyakorolja szívünkre egészben azt a hatást, nem tölti el kedélyünket azzal a meleggel, mint a költő előbbi művei. S ezért van, hogy a költők nagy bírálója, az idő, e két kötetből aránylag kétség kívül kevesebb darabot fog maradandóságra kiszemelni s a halhatatlanság számára félretenni, mint a költő egyéb gyűjteményeiből!

Ismertetésünket, a szövegbe beszótt töredékeken túl még néhány mutatvánnyal egészítjük ki.

A VIZESÉS.

(A költő allegoriája.)

Niagara zuhan, a Rajna leomlik ;
 A tátongó mélység a sírhoz hasonlít.
 Gyűlöli a nagyot, azt mondja : benyelem.
 S a folyó, mikép az oroszlán, hirtelen
 Ha százfejtű hidra barlangjára bukkan,
 Úgy bögnék hullámi, böszült haragukban.
 Hát már a természet sem biztos menedék !
 Ágaskodva nézi a mélység fenekét,
 Forr, habzik, haragos tajtékot köpdösve,
 Kapaszkodik minden sziklába, fatörzsbe.
 S mikor egyensúlyt vesz, s leszédül, oh iszony,
 Forog mint örökös kerekén Ixion.
 Megtörve, legyőzve, isten is elhagyván,
 Vergődve vonaglik iszonyu kánpadján.
 Halálát ásítja a mélység . . . de mindegy,
 Szétbonthat a romlás, de nem semmisít meg,
 Semmivé mi sem lesz ; a pokol gyász méhe
 Tátongva nyílik meg, ordítva dühébe',
 Hogy a létezőből legyen újra semmi.
 Elnyeli — de azzá még nem bírja tenni.

Mint a Vezuv torkán fekete, irdatlan
 Füst-felhő kavargó s az iszonyú katlan
 Okádja : kínjában a folyam épen így.
 Hogyan ! Ő csak jót tett, mért rá minden irigy ?
 Mit vétett ő nektek, erdők, magas hegyek,
 Rétek, hogy örvénybe bukni engeditek ?
 Fénye és hatalma, jósága, szépsége
 Lebukik, lehull e gyáva kelepcezébe.
 Felduzzad a hab, mint Boreas tömlei,
 Sikongatva halljuk jajjait ömleni ;
 Csupa hajótörés, örvény, éj, csupa zaj,
 Melyen áthallatszik egy pokoli kacaj,
 Semmi nem marad fön, nincsen megkímélve,
 A kerékbe tört víz vergődik a mélybe',
 És a haldoklásban, mely mindent elvégez,
 Egy utolsó hörgést bocsát föl az éghez.

De az irtózatot örvényből, egyszerre,
 A vak mélység fölött, — mind abból keverve
 Mi benne iszonyú, rémletes, sivány, vad :
 Egy égi jelenség, a szivárvány, támad ;
 Gyáva csel, áruló szikla, sötét hullám :
 A dicsőség kél ki árnyaitokból lám !

A KÖLTŐ EGY VILÁG . . . . .

A költő egy világ, egy emberbe zárva.
 Egész Róma zsibong Plautus agyába'.
 Homér, a nagy vak, az örök éjhomálytól
 Födött szemű s mégis világosan látó,
 Achillest, Patroklust, Calchast s Hectort érzé.
 A Prometheosz láncza Eschylust is vérzé.
 Egy egész századdal viselős Rabelais.
 S szemöket fordítva az örök fény felé,
 A nagy gondolkodók s költők, a termékeny
 Shakspere, a jós Homér, mint anya, méhében,
 Érezték repesni lelkök alkotását:
 Priamust az egyik, Lear királyt a másik.
 Agyukban a magzat, mint az anyaméhben
 Érik; álmadoznak erdők rejtekében.
 Lelkökben a kék ég mosolyog és fénylik.
 Vagy ha háborognak: mennydörög, úgy rémlik,
 Dübörgő szekerek szegik át az árnyat . . . . .
 E nagy álomlátók tébolyogva járnak;
 Mitse' tudnak többé, csak úgy mennek, vakon.
 Archilochus sánta, biczegő lábakon;
 Evripidesz Minost s vérfertőző Phédrát,
 Misantrop Alcestet jöni Molière lát,
 S Arnolfot Ágnessel (a bagoly és hajnal!)
 Síró bölcseséget ostoba kacajjal.
 Don Quichotteal vált szót a sápadt Cervantes,
 Jóbnak sugdosója az álczás Sátán lesz.
 Dante a mélységet méri gondolatban;
 Horác faun-tánczon kéjeleg gondatlan;
 Marlow elmereng, — a vadon erdő mélyén
 Rémvadászok hajtó falkáit szemlélvén.
 Így e láthatatlan árnyaktól körítve,
 Mint leendő anya, szent a költő szinte.
 A fü neki lágyabb, a barlang is enyhébb,
 Pán a mohán halkán és lábújjhegyen lép.
 Az egész természet, álmadozni látván
 Nagy gyerekét, őrt áll. Ha az erdő lest hány:
 Már kívül a tüske megtépi ruháját
 S mondja: ne menj arra. Benn remegve várják
 A bokrok, a repkény, téli zöld, ihszalag;
 S merre jár: a bokrok között végig szalad
 A moraj, fészekről fészekre, susogván:
 Nini, Shakspere s Macbeth! Molière s Don Juan!
 Dante és Beatrix! — s ihszalag útat ad,
 Tüskés galagonyák behozzák karmukat,

Szétnyílik a sűrű, magok a vén nagy fák
 Fejök' tisztelettel némán hajtogatják,
 S engedik járdalni s társalogni halkal
 E nagy szellemeket e nagy árnyékokkal!

A PERZSA KIRÁLY.

A perzsák királya, rettegett s nyugtalan,
 Télen Ispahánba' nyáron Tifisbe' van.
 Kertje, e rózsákkal nyüzsgő paradicsom,
 Fegyveres örökkel rakva minden nyomon,
 (Családjától őrzik). Egyszer, kinn sétálva,
 A völgyben egy öreg pásztorra találta,
 És egy szép ifjúra, fiára amannak.
 — Hogy hívnak? kérdezé a király. — Karamnak,
 Felelé az öreg, dalát félbe' hagyva,
 Mit kecskéi után, dúdola ballagva.
 Nádkunyhóban lakom, kihajló bércz tövéfő,
 Egy kedves fiam van, azért éneklek én,
 Mint Szádi mostanság, mint Hafiz régenten,
 Vagy mint a kis tücsök, rekkenő melegben.
 Erre a szép ifjú, szelíd alázattal,
 Kezet csókol a vén pásztornak, ki úgy dall,
 Mint Szádi mostanság vagy Hafiz hajdanta.
 S a király: „Ez szeret, pedig fiad!“ — monda.

SOPHOKLES ÉNEKE SALAMISNÁL.

Ifjú vagyok, még serdülő,
 Tizenhat év zománca rajtam.
 Harcz, éjkirályné, jer elő,
 Ordíts, dühöngj, bős hangzsivajban!

Hozzád jövök! Sötét az éj;
 Xerxes hada töméntelen bár:
 Hagyj küzdenem! elesni kéj,
 Ha lenn a sírban dicsőség vár,

De te, kinek szolgálád a kard,
 Kit villámlás kísér az égen:
 Míg gyászlepled be nem takart,
 Egy szép leányt válaszs ki nekem,

Ki mitse' tud, mosolyogni csak,
Rózsás ajakkal enyelegvén,
S még égibb rózsák nyílanak
Piros bimbókból, gyöngé keblén ;

Ki annyit tartja föl csak a
Gyász végezetnek emberét, mint
Tengert a hajnal csillaga,
A fénynyel, melyet rajta széthint.

Add nékem, hadd öleljem őt
Égő szívemre önfeledten !
Meghalni kész — de nem előbb,
Nem addig, a míg nem szerettem !

HOMO DUPLEX.

Berthold herczeg egyszer, Hugo grófnak öcsese,
Rajnai marquis és Friburg örökösse,
A türingi erdőn vadászott magába',
S egy nagy fán egy angyalt és egy majmot láta.
E két lény dühös két bajvivóként vetett
Egymásra haragos égő tekintetet.
A majomnak karma, az angyalnak megvolt
Szárnya. S szólt az angyal :

— Zóhringeni Berthold!

Kit e zöld erdőbe vidám kürthang szólít :
Tenleked' és tested' szemléljed e hol itt.
Én vagyok a lelked, ez : állati részed.
Ezt minden bűnőddel kevélyebbé tészed,
Engem emelsz minden nemes tettet által.
Míg élsz, mindig küzdök én e haramjával ;
S ha meghalsz : az árnyban vagy fényben érsz véget,
Mert vagy én elviszlek, vagy ez fal föl téged !

A TEMPLOM.

Öröm, üdv a földnek, minden népnek béke!
-Rakjatok templomot e hegy tetejébe ;
Éjjel építsétek, senki se tudhassa,
Hogy ki építette azt itt e magasba ;

Úgy mond a próféta: úgy építsétek föl,
 Talptól tetejéig irdatlan kövekből,
 Mész, ragaszték nélkül, csak egymásra rakva.
 S e templom úgy áll majd ott, mint egy darabba',
 Egyszeroly magas még, mint a sziklaormok...
 És csak az erdőt, hol örök zúgás mormog,
 A tengert, mely ugrál, mint a szarvas-venhék,
 Soha el nem fárad, soha nem pihen meg,
 S a fehér hegyeket, mik mint a büntelen
 Szívek olyan tiszták, látandja szüntelen,
 Mászt nem, a sok nép — e templom küszöbétül —
 Az egész világból mely itt együvé gyül.
 Mert e templom körül ünnepi lesz minden.
 Hisz azért raktátok e magános csendben,
 Hogy nyugalom lakja falait s illjék e
 Fenséges lakáshoz az egész környéke.
 S nép, pásztor, apostol, mind ki ide jő, im,
 Látva e templomot, fölmegyen lépcsőin,
 S meghajtja a magas kapu alatt fejét;
 Ottbenn pedig imezt látja, mikor belép:

A gránit bolt alatt, oly magasan mintha
 Felhők sűrűjébe volna már borítva,
 Négy nagy komor fal közt, melynek mély árnyékát
 Mintha titkos, látó szemek szegzenék át,
 Egy sötét üregben, és sűrű fátyolba
 Egy szobor álland ott, mélyen beburkolva,
 Mert leple fejétől sarkáig aláfoly.
 Nem fedí Izist, sem Indrát sűrűbb fátyol,
 Sem Sinait, sem a Kalváriát több köd,
 Mint e komor rémet, melyet örök árny főd.
 Ismeretlen lélek, mely e kolosszt lakja,
 S nem látszik belőle más — csak nagy alakja.
 Magassága száz sing, roppant tömör testtel,
 S nincs káldeus, hindu, kőfaragó mester,
 A legrejtelmesebb szobrász, az egyipti:
 Ilyen megdöbbenőt az sem tud építeni.
 Kő-fátyolredőit nincs ki fölemelje;
 Ki tudja, mögötte, titkos szem ha rej'l-e?
 Mely pillant, néz, könnyez, — e halott-lepedő,
 Mely emberi szemnek föl nem lebbenthető,
 Nem rejt-e élő lényt? Mindenki, megrettent
 Lélekkel szemléli a nagy Ismeretlent.
 De mindenki érzi: mi ott burkoltan áll,
 Nem gyűlölet, nem fagy, nem a sír s a halál;
 Rémmek látszik, mivel súlyos fátyol fődte,
 De talán csillagok fénylenek mögötte.
 A ki ránéz, érzi: hogy e fátyol megett
 Van az örök Élő, az örök Szeretet.

Nagy s kicsi, hős s gyöngé, óriás és parány,
 Érzi: a Mindenség e fátyolos talány;
 Bízó félelemmel eltelik, oly fokig,
 Hogy remeg s egyszersmind nekibátorodik.
 Aggastyán és gyermek, a bölcs s a tudatlan
 Reszket s megéri, hogy e lepel alatt van
 A legfőbb Valóság és hogy itt e ponton
 Jehova, Jupiter, Bráhma nem sokat nyom,
 Hogy itt elhalványul szentírás és hitcikk,
 S semmi sem gonosz, bár rémitőnek tetszik!

Úgy van! Rémitőnek, de azért jó s szelíd.
 S e templomhoz, bízva, nyugodtan közelít
 Pogány és keresztyén, párszi, hindu, zsidó;
 S pap, rabbi, fakir, boncz: a vallás szorító
 Érezkeze megnyílván s őket eleresztvén.

Itt az ég: a kőbe domborodó eszmény;
 Valami gyöngéd, lágy e kemény kő magja,
 E titok küszöbén áll az éj alakja,
 Némán és szigorún, — a szíve azonban
 A nagy természettel mégis összedobban,
 S a lélek, mely mindent teremt, áthat mindent:
 Im e nagy templomban, e mély árnyban itt bent,
 Ez a mit mindenki titkon sejtve érez.
 A többi templomok fölépítéséhez
 Vakhit és babona, csalás, mese, tévely,
 Hiúság, örültség járula kövével;
 Meg-megszólatatják a megérthetlent;
 Oltáraik, miket az ész összedöntend,
 *Falaik, miket az emberiség lába
 Letipor, az eszmény felé haladtába',
 Szét fognak mállani; ez az egy, a melybe'
 Nincs thóra, sem korán, frigyláda s ereklye,
 Sem pap, sem áldozár — ez kiemelkedik
 Maga a mélységből, fel a nagy egekig;
 A földön egyedül ez áll meg szilárdan,
 Az ember-öltökkel úgy néz szembe bátran,
 Mint a csillag nem fél madarak röptétől.

Nem, hogy a szívnek a szenvedélyt fedné föl,
 Elmének a rejtélyt, a sirt az életnek.
 De fuvallatára hőbb vágyak születnek:
 Nőni, emelkedni. Meddig? Végtelenbe!
 A zenith, a melyen Thálesz elmerenge,
 Az ég e myriád bolygó csillagzata,
 E rejtélyes pályák, mik egymást szegdelék,
 Mikor Pythagoras vizsgált, számítgata,
 A tudás, mely mindig kutat s mond: Nem elég!

Mind nem érintendik e templom alapját;
 A mélység, az árnyak el nem borítandják;
 Tiszteletbe' tartják: küzdelminket mivel
 Nem súlyosbította a hit kételyivel,
 S nincs ezért magának mit szemére hányjon . . .

A zordon bolt alatt, magas kő-állványon
 Ül a fátyolozott szobor mozdulatlan.
 Álmodozni látszik, vagy figyelni halkan
 Az erdőt, a tengert, a csillagos eget,
 A fű sarjadását, a futó felleget.
 A boltozaton nincs egyetlen párkány itt,
 Sem pillér a falon; csupasz, tömör gránit,
 Melyen egy vonal se mozdúl, nem lebben meg,
 S az emberek annál jobban megdöbbennek.
 A gonoszok félve tántorodnak vissza,
 S az igazak, a jók, kiknek szíve tiszta,
 A bölcssek, a hűk, úgy érzik, ide jövén:
 Mintha szívök, lelkek mennyei verőfény,
 Egy nagy szem sugára hatná, töltené be . . .

A szobor mögött egy örök lámpa, égve
 Mint a jósbarlangban a tűz, árnyban hagyja
 Tűzhelyét, világát a szobornak adja,
 Mintha ezen égi hajnal ömlenék el.
 Éreztetni tán a meghatott, hű néppel:
 Hogy bizony istenség itt e komor rejtvény,
 És nemcsak homály az, de egyszersmiud szent fény,
 S a kolossz sötéten áll e dicsfény mellett,
 És se' vihar, sem szél, sem egy halk lehellet
 E mozdulatlan fényt rajt' meg se lebbenti.
 Bölcssek izzadságuk érezik serkedni,
 És szent borzalom fut gerinczükön végig
 Ez éjből lövellő fény előtt; s megértik:
 Hogy az ismeretlen, nem kétséges mégse';
 Fénylik: hisz' az örök hajnalnak kelése,
 S homályos is marad: mert hiába szárnyal
 A gondolat, nem ér e lebbenő árnynyal;
 Vég- és feneketlen; álma, nyugta nincsen;
 De azért hogy Rejtély: — Napfény is az Isten.

SZÁSZ KÁROLY.

A SPEKULÁTIÓRÓL.

I.

Sokan lesznek, kik magasra becsülik a kereskedelem jelentőségét és mindamellet ellenséges állást foglalnak el gabnakereskedelmünkkel szemben, mert a szédelgések meleg-ágyát képező tőzsdei üzlet semmi nemű árúforgalomban nem játszik oly nagy szerepet, mint épen a gabnakereskedésben.

Még mindig szenvedünk a rég kitört nagy üzletválság utóhatásai alatt; még látjuk a füstölgő romokat; még fájnak a be nem hegedt sebek, melyeket a tőzsdei szédelgések borzasztó pusztításai ütöttek. Az ellenszenv az improduktív és koczkaszerű, káros és erkölcstelen színben mutatkozó speculationális üzletek iránt napjainkban természetes. És nemcsak a nagy közönség gondolkozik így, a tudomány képviselői is hasonlóan nyilatkoztak a legújabb időkig. Say, Macculloch, Rossi s legutóbb Courcelle Seneuil egyenesen a tőzsdék bezárását követelik. A német közgazdaság patriárkái, Rau és Roscher azonban már nem törnek oly föltétlenül pálczát a modern üzlet e hatalmas organismusa fölött. Amaz az „értelem küzd-terének“ tekinti, mely mindazáltal „kevés hasznot hajt a közgazdaságnak,“ minthogy „legfőbb tevékenységét az érték-papírok és pénzek folytonos és könnyű elhelyezését szerinte a bankok ép úgy teljesíthetnék.“*) Roscher viszont ép a gabnakereskedelelemnél kimondja, hogy a differentialis üzletekből „semmi jó sem származhatik,“ sőt „a piac igazi állására nézve könnyen tévedést idézhetnek elő“ — mindazáltal

---

*) *Volkswirtschaftslehre* 463. §.

talán nem egészen következetesen, tovább így nyilatkozik, hogy „a legjobb mód az abból eredő károknak megelőzésére a tőzsdei forgalom teljes szabadsága.“ *)

A rendszeres közgazdák között talán J. St. Mill az első, ki a tőzsdei üzérkedésnek és nevezetesen a gabonaspekulációnak gazdasági jelentőségét hangoztatja. **) Mint rendesen úgy ez esetben is a gyakorlat rég megelőzte az elméletet, mely, mint a növény virágja csak akkor fejti ki színompáját, midőn a törzsök már megküzdött a lég és föld ellenséges elemeivel és erős gyökeret vert a talajban. Franciaországban és Angliában egyes kiváló státusférfiak a század elejétől fogva többször keltek nyíltan és határozottan a spekuláció védelmére; ***) és nálunk is ép a legújabb időben védelmezte azt a fővárosi kereskedői kar egyik legkiválóbb tagja. †) Ámde az elméletben ily nézetek csak elvétve és csak a legutolsó évtizedekben leltek viszhangra. Mill mellett, ki e tárgyat meggyőzően és világosan, de nagyon röviden fejtegeti, még három monographiára akarnak utalni, melyek újabban hasonló irányt tanúsítanak. Courtois idézett röpirata a speculatio jogosultságát minden oldalról igyekezett föltüntetni. Nem elégszik meg annak gazdasági igazolásával, hanem jogi és erkölcsi indokolásával is foglalkozik, mi által a kérdést némileg összebonyolítja és annak gazdasági oldalát elhanyagolja. A helyes szempontokból kiinduló de kissé rhetorikus füzet azon kívül csakis az értékpapir-üzlettel foglalkozik és pedig némi felületességgel. Szintén csak ezt tárgyalja Garnier értekezése, ††) mely minden tekintetben sikerültebb, de rövidsége következtében tárgyát még sem meritheti ki. Mindezeknél behatóbban és a kérdést minden oldalról megvilágítólag fejtegeti azt egy német tudós, kinek művei néha fogékony sőt emelkedett, de

*) *Mezőipar elmélete* 291. sk. l. — Hasonlóan nyilatkozik nálunk Matlekovics monographiájában: *A tőzsde és az állam. Stat. és nemzetgazd. közlem.* VII. kötet I. II. füzet.

**) *Pol. Economy* IV. kötet, II. fejezet, 5. §.

***) Alphonse Courtois fils: *Défense de l'agiotage* Paris, Guillaumin 1864. I. és II. toldalék.

†) Lásd Strasser nyilatkozatait a fővárosi kereskedelem emelésére kiküldött enquetteen. *A f. v. stat. hivatal kiadása.* I. rész, 50. sk. l.

††) *De la nature des opérations de bourse et de l'agiotage. Journal des Econ.* XLII. köt. Újra: *Notes et petits traités.* II. kiad. 288—302. l.

a legtöbb esetben nehézkes írásmódjok daczára is megérdemlik a fáradságot, hogy velök közelebbről megismerkedjünk. *) Az említett írók munkái nyomán igyekezzünk mi is kifejteni a spekuláció gazdasági jogosultságát és jelentőségét; és talán sikerül bebizonyítanunk, hogy az ördög nem oly fekete, mint rendszeren festik.

II.

A közönséges fölfogás szerint spekulálni és szédelegni ugyanegy. Sőt fajunk megvetése e foglalkozás iránt oly nagy, hogy minden szófaragó szenvedélyünk daczára megóvta a spekulálás elnevezését szűzies érintetlenségében minden philologiai erőszaktól menten. Ámde valóban mit tesz spekulálni? Számítani, egybevetni a következményeket, következtetni a jövőben megtörténendőkre, és mindezt azért, hogy alacsony árak mellett vehessünk és magasak mellett eladhasunk. Nem ugyanez a kereskedelem lényege is? Hol van itt határozott eltérés, a miért dicsérnünk lehetne azt és megvetni emezt?

Az ember egyik legvégzetesebb gyarlósága, hogy érzelmei vezetik ott is, hol csak az értelem adhat tanácsot. Megvetjük és károsnak tartjuk a spekulációt ma, a mint egykor veszélyesnek hirdettük azt, ki czéhengedély nélkül is merészkedett a maga kezére dolgozni; erkölcstelennek nyilvánítottuk azt, ki csak ellenszolgáltatás mellett engedte át tőkéje használatát: gonosztevőnek bélyegeztük azt, ki csak magas kamatra kölcsönzött a könnyelmű pazarlónak; hazafiatlanságról vádoltuk azt, ki külföldi árút fogyasztott és nehéz büntetésekkel sújtottuk azt, ki honának nemes érczeit idegen országokba vinni merészkedett. Majdnem hihetetlennek látszik előttünk most mind e visszásság, a mint hihetetlen lesz talán egykor utódaink előtt, hogy jó indulatú és nagy tudományú férfiak ápolták a kereskedelmet és üldözték a spekulációt.

---

*) Michaelis: *Volkswirtschaftliche Schriften* II. Band. *Von der Börse. Die wirtschaftliche Rolle des Spekulationshandels und Die dauernde Frucht der Conjunktur.*

Ha van is különbség a kettő közt, az csupán árnyalati, fokozati. A kereskedelem általánosabban ismert körülményekre épít, a spekuláció csak néhányak által sejtett föltételek alapján következtet. Amaz aránylag kevesebb ismeretet, kisebb tehetséget és csekélyebb vállalkozó szellemet igényel; ez mindhármát a legmagasabb fokban követeli. A kereskedőnél nyereség és kockázat egyaránt kisebb, a spekulánsnál ellenben mindkettő nagyobb; mert a míg a kereskedő készlettel dolgozik és vett áruít pénzzel vagy rövid lejáratú váltóval fizeti, azalatt a spekulánsnak nincs árúkészlete és pénze is csak annyi, hogy azzal veszteség esetén a különbözetet talán kiegyenlítheti. Az eltérés tehát rövidebben abban áll, hogy a kereskedő mindig előbb vesz és csak azután ad el; a spekuláns ellenben, még az esetben is, ha előbb köt alkut a vételre, csak akkor veszi birtokába a vett árut, ha már vevőt is talált rá, vagyis előbb ad el és csak azután vesz át.

Már e rövid fogalom-meghatározásból is következik, — mit különben a tapasztalat is eléggé bizonyít — hogy a kereskedelem a spekulációnak nélkülözhetetlen föltétele, kisegítője. Hol nincs élénk és kifejtett forgalom, ott nincs spekuláció sem. Sőt majdnem minden egyes spekulációs üzlet is csak úgy képzelhető, ha a spekulánsok mellé kereskedőt állítanak. A differenciális üzletet leszámítva, mely csak a különbözetre dolgozik, minden spekulációs üzlet végcélja, hogy árú menjenek egyik kézből a másikba, a mennyiben mindig vagy árú szállításáról vagy azok átvételéről van szó. Lehet ugyan, hogy az üzlet csupán spekulánsok közt jött létre; de ez esetben is csupán kereskedő közbejöttével lesz legombolyítható. Akár adni, akár venni kelljen, egyik másik spekuláns előbb-utóbb kereskedőhöz kénytelen fordulni; mert mint spekuláns nem tartván árúkészletet, sem szállítandó árúja nincs, sem az átveendő árut raktáron nem hagyhatja. Valamelyik spekuláns tehát mindig kereskedőhöz folyamodik, a ki nélkül — a differenciális üzletet mindig kivéve — nincs spekulációs üzlet; és végül egyik vagy másik fél helyét mindig ő foglalja el.

E szoros kapcsolatot kereskedelem és spekuláció között senki nem tagadhatja. Csakhogy az uralkodó nézet az üzleti élet ferde kinövésének tekinti, mely megmétélyezi az összes forgalmat. Részünkről az ellenkezőt valljuk. Elég volna talán

e részben a tapasztalatra hivatkozunk. Minél fejletlenebb a kereskedelem, annál tisztátalanabb; minél fejlettebb, annál megbízhatóbb és szilárdabb, és egyszersmind annál fejlettebb maga a károsnak és erkölcsstelennek hirdetett spekuláció; mert a spekuláció nem megrontója, hanem egyik leghatalmasabb előmozdítója a kereskedelemnek. Eléggé bizonyítja ezt — hogy egy közeli és bennünket élénken érdeklő példát hozunk föl — Berlin gabnakereskedelme, mely egyedül a spekulációnak köszönheti, hogy alárendelt helyzetéből kiemelkedett, Danziggal és Stettinnel megküzdött és ma már kiváló állást foglal el a legnevezetesebb gabnaemporiumok közt. *)

A spekuláció nem kényszeríti szédelgésre a solid kereskedelmet. Ellenkezőleg, minél merészebb maga a spekuláció, annál szilárdabbá teheti a kereskedelmet, elvonva, elkülönítve ettől a vakszeszély minden elemét. A spekuláció a kereskedelem működésénél is hatásosabban egyenlősíti az árakat, nyereségessé teszi a kalmárnak heverő készletét, magára veszi a kockázat nagy részét és még látszólag valóban szédelgő alakjában is biztosítékot nyújt a kereskedőnek más oldalról érkező veszélyek ellen.

Ily nagy és fontos szerepet tulajdonítunk mi a spekulációnak, melynek legfőbb alakjait ép azért behatólag törekszünk az olvasóval megismertetni. Fejtegetéseinkben a nagyobb világosság kedvéért gyakorlati példákra támaszkodva bonczolgatjuk az üzleti élet eme bonyolult alakzatait, kiváló tekintettel az árúüzletre és nevezetesen a gabnakereskedelmre, mely bennünket mint kiválóan gabnatermelő és kivívó országot leközelebről érdekel.

III.

X az idén ősszel azt reméli, hogy a búza, mely most 9 forint, tavaszra 10 forint lesz. Vásárol tehát nagyobb mennyiségben a jelenlegi ár mellett azzal a kikötéssel, hogy az árút csak tavaszkor veszi át. Ha akkor a várt emelkedés csakugyan bekövetkezik, eladja a búzát és nyer minden

*) L. Emil Meyer: *Berichte über den Getreide-, Oehl- und Spiritus-Handel in Berlin*. 1870. sk. évekről.

mázsánál 1 forintot. Így jár el a hausse-spekuláns, a coulisse (Angliában bull, bivaly). — Ha ellenben Y azt hiszi, hogy a most 10 forinton álló búza tavaszra 9 forint lesz, úgy elad a mai áron azon kötelezettséggel hogy az árút csak tavaszkor szállítja. Ha arra az időre a remélt árhanatlás megvalósul, bevásárolja a szükséges búzamennyiséget a fönnálló alacsony áron, 9 forinton és eladja a szerződésben kikötött 10 forinton és itt is nyer mázsánként 1 forintot. Így cselekszik a baisse-spekuláns, a contremine (Angliában bear, medve). Mindkét üzlet a spekuláció legegyszerűbb alakja, az úgynevezett határidő-üzlet.

Első pillanatra úgy látszik, mint ha a haussier drágítaná, a baissier ellenben olcsóbbá tenné az árakat. De ha a dolog mélyére tekintünk, egészen más kép tárul elénk. A haussier működése épen megakadályozza, hogy az árú túlságosan magas árt ne érjen el; a baissier viszont meggátolja azt, hogy túlságosan alacsonyságra ne süllyedjen le. Mert ha a kikötött idő elérkezik X köteles az árút átvenni; de hogy azt tehesse, mint tudjuk, előbb vevőt kell találnia, X tehát még az átvétel pillanata előtt mint eladó jön a piacra, szaporítja a kínálatot, és így míg eleinte vételével segítette föl a hajtani, úgy most eladásával segíti lenyomni az árakat. Y baissier ellenben ugyanakkor szállítani köteles; de hogy ezt tehesse viszont előbb vásárlania kell. Mint vevőnek kell tehát a piacon megjelenni és így segíti megakadályozni az árak további esését, mit eleinte előmozdított.

Ez üzlet gazdasági jelentősége abban rejlik, hogy a spekuláció az árak minden ingadozását fölhasználni törekszik és ez által leginkább biztosítja az árak lehető legnagyobb egyenlőségét, mi minden gazdasági fejlődés egyik alapfeltétele. Csak ott, hol a gazda bizton számíthat nemcsak termékének eladására, hanem egyszersmind bizonyos átlagára, csak ott virágozhatik a mezőipar. Ama nagy ugrások, melyeket a búzaárak régebben fölmutattak, ma már legyőzött démonok, melyek nem alacsonyíthatják többé a sors szeszélyes játékává a gazda véres verejtékét. Igaz, hogy ma már alig remélhet mesés nyereséget; de számíthat tisztességes jutalomra, mely középszerű terméknél megfizeti fáradságát és jónál nyújt némi fölösleget a szűk esztendőkre. A szerencse-játékszerű nyereségen nincs áldás. Pazarlás a kísérője, nyomor a követője.

Azt sem szabad felednünk, hogy a korábbi magas árak csak kivételesen és keveseknek szórtak kincseket, mert leginkább épen az inséges éveken fordultak elő; míg ellenben az alacsony árak majdnem az egész országot sújtották, mert leginkább épen gazdag aratásnál nehezdedtek ránk. Hogy ez ma nem történhetik többé, azt a kereskedőnek és még fokozottabb mérvben a spekulánsnak köszönhetjük.

Nagy és jótékony befolyást tulajdonítunk a spekulációnak az árak egyenlősülésére és ép azért nem osztozhatunk azon általánosan elfogadott nézetben, hogy a spekuláció mesterségesen fölcsigázhatja vagy leszoríthatja az árakat. Hiába vár a spekuláns emelkedésre, ha nagyobb a készlet mint a szükséglet; és viszont hiába remél hanyatlást, ha a szükséglet nagyobb mint a készlet. Mikor számítása nem felel meg a viszonyoknak, vesztesége kimaradhatatlan, ha talán rövid időre némi sikereket is tudna fölmutatni. Ám tegyük föl, hogy egy nagyobb csoport spekuláns a szükségletet túlhaladó folytonos vételek által mesterségesen fölhajtja az árakat. Mit ér el vele? Az árak ott lehetnek a papíron, de ha realizálni akarják a nyereséget és nagyobb mennyiséget visznek a piacra, mint az szükségel, úgy az árak még gyorsabban fognak hanyatlani, mint a hogy eddig emelkedtek; és a helytelen spekulációnak veszteség lesz a bére. Vagy ha ellenkezőleg a készletet meghaladó folytonos eladásokkal mesterségesen leszorítják az árakat, úgy az alacsony árak ismét csak a papíron fognak létezni. Mert ha eljő a szállítás ideje, és ők többre vállalkoztak, mint a mennyit a piac természetszerűleg nélkülözni tud, úgy kényszerült vásárlások által viszont mértéken túl fölhajtják az árakat, és veszteségök nem kevésbé bizonyos.

A föltevés már azért is hibás, mert a spekulánsok nagy tömege nem áll egy nézet és akarat befolyása alatt. Ezeren és ezereken számítanak és kombinálnak a tőzsdén, és egyiknek sincs kedve a másik téves spekulációjának áldozata lenni. Sőt ellenkezőleg mindegyik lesi az alkalmat, melyet neki a másik legkisebb meggondolatlansága nyújthat. Az árak folytonos váltakozásai megkápráztathatják azt, ki nem vizsgálja közelebbről a gazdasági élet e szövevényes alakzatait. De a behatóbb kutatás ép e folytonos mozgásban fogja látni a megközelíthető legnagyobb állandóság zálogát; mert minél élén-

kebb az, annál szűkebb és egyszersmind a káros végletek határa. A tapasztalatlan hajós biztosabbnak tarthatja a part melletti útat, hol szeme soha nem téveszti el a földet; de a viharokban megedzett tengerész ép a legnagyobb szélvészben is a nyílt tengert fogja keresni, mert tudja, hogy annak mérhetetlen örökösen, váltakozó árja biztosabban simítja el az ellentétes hullámokat.

IV.

A spekuláció gazdasági jelentősége azonban nem szorítokzik egyedül az árak egyenlősítésére. Mert lehet ugyan, hogy a spekuláns reménye teljesül, és akkor az üzlet természetesen véget ér; de ép úgy lehet, hogy a spekuláns csalódott várakozásában. Hogy alakúlnak a viszonyok akkor?

X haussier őszkor 10 forinton vette meg a búza mázsáját azon reményben, hogy az most, tavaszra 11 forintra fog emelkedni, valóban pedig 9 forintra hanyatlott. Első dolga lesz minden körülmények közt kalmár után látni, és már most két eset lehetséges. Vagy egyszerűen eladja a kereskedőnek a mai alacsony árakon a drágán vett búzát és ekkor gyümölesözteti ennek különben heverő tőkáját. A legtöbbször azonban nem veszi el minden reményét a haussier és nem adja el egyszerűen a búzát, hanem csak azzal a föltéttel és kötelezettséggel, hogy azt bizonyos idő múlva valamivel magasabb árak mellett újra visszaveszi (reporter). A különbözet, a melylyel a haussier drágábban vásárolja vissza a kereskedőtől búzáját, mint a hogy azt annak eladta — a report. A nyereség pedig, melyet a kereskedő ezáltal a spekulánstól húz, jutalmúl szolgál a készlet tartásáért, melyet most időközben is kamatoztathat. — Hasonlóan jár el Y baissier. Ő ugyanis azt remélte, hogy a búza, mely őszkor 10 forint volt, tavaszra 9 forint lesz, és e meggyőződésében nagyobb eladásokra vállalkozott, melyeket tavasszal kell teljesítenie. A tavasz eljön, és a búza 11 forint, drágább mint volt őszkor. Neki azonban azt e magas áron is elő kell teremtenie. Ha ő e czélból csak egyszerűen vásárol, úgy az árkülönbözet vesztesége jutalmúl fog szolgálni a kalmárnak a készlet eddigi tartásáért. De a spekuláns a legtöbb esetben itt sem fog

egyszerű vételre szorítkozni, hanem vásárol ugyan a kereskedőtől, de azon föltét és kötelezettség mellett, hogy a kereskedő a most magas árak mellett tőle megvett búzamennyiséget valamivel alacsonyabb árakon bizonyos idő múlva elviszi (deporter). A különbszet, melylyel a spekuláns olcsóbban kénytelen a meghatározott mennyiségű búzáat bizonyos idő múlva a kereskedőnek eladni, mint a hogy azt tőle vásárolja — a deport. A nyereség, mely ezáltal a kereskedőre háramlik, ismét jutalmúl szolgál ennek a készlet tartásáért és nemcsak abban áll, hogy időközben kamatoztatja különben heverő termékét. A deport által a kereskedő azonfelül bizonyos időre megszabadúl a raktározás költségeitől, sőt némileg az árváltozás esélyei ellen is biztosítja magát, mert a kereskedő az esetben sem veszít mindig, ha az ár időközben lemegy, föltéve hogy az nem lesz alacsonyabb annál az árnál, melyen neki a spekulánstól visszavásárolnia kell.

A reportot és deportot azért fizeti a haussier és baissier, hogy meghosszabbíthassa spekulációját. A reportot azon reményben adja meg a haussier, hogy idővel mégis emelkednek az árak, és pedig annyira, hogy mire a report ideje eljő, a búza még drágább lesz, mint a hogy azt a kereskedő neki eladni tartozik. A deportban viszont azon hitben nyugszik meg a baissier, hogy az árak mégis fognak hanyatlani, és pedig annyira, hogy a búza ára a kikötött időre olcsóbb lesz, mint a hogy a kereskedő azt tőle átvenni kénytelen. A spekuláns tehát bizonytalan, noha talán nagyobb nyereség reményében meglehet kisebb, de bizonyos nyereséget nyújt a kereskedőnek azért, hogy ez utóbbi őt pénzzel és főleg árúval pillanatra a zavarból kiségti és őt spekulációja folytatására képessé teszi. A report és deport mellett — bármikép is alakuljanak a viszonyok — a kereskedő aligha veszít. A legroszabb esetben is legalább gyümölcsözteti heverő árúkészletét, és ebben fekszik a spekuláció e fájának egyik kiváló gazdasági jelentősége.

De ez még nem mind. Gondoskodik ez üzlet egyszer-mind arról is, hogy a kereslet és kínálat viszonya soha ne szenvedjen tartós aránytalanságban, és pedig a report- és deporttételek viszonyos magassága által. Minél több remény van az emelkedésre, annál nagyobb reportot lesz kénytelen fizetni a haussier, míg végre elviselhetetlené lesz annak

magassága, és a haussier nem képes folytatni a spekulációt, hanem annyi hiú áldozat után végül a piacra kényszerül hozni a búzát, és ezzel növelni a készletet, mikor arra a legnagyobb szükség van. — Minél valószínűbb viszont az árak hanyatlása, annál magasabb lesz a deport, és a végső esetben a baissier is kénytelen lesz fölhagyni a további spekulációval, hogy az üzletet bármily veszteség árán is legombolyítsa. Mint vásárló jön tehát a piacra és viszont akkor segíti emelni a keresletet, mikor a piac azt a legjobban igényli.

Miként az egyszerű határidőüzlet szabályozza és egyenlősíti az árak ingadozását, úgy a report és deport szabályozza a piac készletét és egyenlősíti a kínálat és kereslet viszonyát. Folytonos mozgásban tartja a piacot, egyaránt gondoskodik árúkról, eladókról és vevőkről, a mint azt a helyzet leginkább követeli. Ezáltal azonban óriási szolgálatot tesz a kereskedelemnek. Csak hol az eladó mindig számíthat vevőre, a vevő eladóra, csak ott fejlődhetik ki ama biztosság érzete, a mely nélkül piacot képzelni egyáltalán lehetetlen. Ámde ily állandó nagyobb piac nélkül nincs a forgalomnak semmi biztos alapja. A legnagyobb és legvalóbb érték is csak óriási veszteséggel adható el, ha nincs rá rendes piac, hol mindig található vevőre. És viszont a legegyszerűbb szükséglet is csak nagy áldozatokkal elégíthető ki, ha nincs piac, hol mindig jelenkezik eladó, ki az annak fődözésére szükséges eszközöket áruba bocsátja. Spekuláció hiányában a kalmár sokkal kevésbé értékesíthetné készletet, mely hosszú időn át paragon heverő holt tőke maradna. Nagyobbak lennének a kereskedő költségei és ezzel magasabbak a gabnaárak. Szenvedne a fogyasztó, a nélkül hogy nyerne a termelő. S mert hiányoznék a report- és deporttételek érzékeny és csalhatatlan mérve, nem volna semmi jel, mely biztosan és tüzetesen mutatná a szükséglet és készlet arányát. A kereskedő sokszor ép akkor vásárolna drágán, mikor a piac már tömve van és akkor adna el olcsón, mikor alig van még árú a piacon; a gazda sokszor ép akkor kényszerülne potom áron elvesztegetni termékét, mikor szűk az aratás, és a fogyasztó viszont akkor fizetne magas árakat, mikor bő termés áldotta meg az országot. Egyik esetben úgy mint a másikban megbénúlna a forgalom az összesség kiszámíthatatlan kárára. A report és deport nagyrészt elhárítja fejünkről mind e különben kima-

radhatatlan csapásokat, és így a spekuláció e második faja is — bármily kevéssé gyaníttassa is azt külseje — nem a véletlen kiszámíthatatlan szeszélyeit segíti diadalra, hanem nagy és komoly közgazdasági elvek szolgálatában áll.

V.

Tekintsük most azon tőzsdei üzleteket, melyek még távolabb állnak az egyszerű kereskedelmi adás-vevéstől, a mennyiben itt a tényleges jószágcsere mind csekélyebb és a pusztá nyereség-hajhászat, annál nagyobb szerepet játszik. Vizsgáljuk a legfőbbeket közelebbről és talán itt is hasonló meggyőződésre juthatunk. Vegyük előbb a legkiválóbb két díjüzletet, egy más fejezet részére hagyván a leghazardabb színezetű differenciális spekulációt.

X haussier reméli, hogy az árak emelkedni fognak és ennél fogva nagyobb mennyiséget vásárol bizonyos időre, nehogy azonban csalódás esetén igen nagy veszteség érje, kiköti, hogy egy meghatározott összeg lefizetése mellett bármikor visszaléphet az üzlettől. Ez az elődij-üzlet. — Ha ellenben *Y* baissier azt hiszi, hogy az árak hanyatlani fognak, úgy viszont nagyobb eladásokra fog vállalkozni ismét azon kikötéssel, hogy bizonyos összeg lefizetése mellett a szerződést bármikor fölbonthatja. Ez az utódij-üzlet.

Ez üzleteknél látszólag az elődij mellett vásárló és az utódij mellett eladó spekuláns óvatosabb, mint a kereskedő, ki elődij mellett készlete gyöngítésére és utódij mellett készlete szaporítására vállalkozott. Látszólag a spekuláns korlátolt veszteség mellett beláthatatlan nyereségre dolgozik, míg viszont a kereskedő ismeretlen nagy veszteségeknek teszi ki magát egy bizonyos, sokszor csekély mérvet meg nem haladható nyereségért. Csakhogy itt is sok tekintetben hasonlóan alakúlnak a viszonyok mint előbb a report- és deportnál. A kereskedőre nézve ugyanis nem az az árkülönbség a mérvadó, a mely a díjüzlet föl vállalásának és legombolyításának napjai közt mutatkozik. Az elődij-üzletnél határozni fog azon különbözet, a mely fönnáll amaz árak közt, melyen a kereskedő árúját bevásárolta és a melyen azt a legombolyítás napján a spekulánsnak átengedni kénytelen. Az utódij-üzletnél

ama különbözet, mely mutatkozik amaz árak közt, melyen a legombolyítás napján az árút átveszi és a melyen ő azt később újra eladhatja.

A spekuláns előnye csak látszólagos, valóban a kereskedő örvend kedvezőbb helyzetnek. De lássuk a dolgot egészen kézzelfogható példákban. X haussier az árak emelkedését remélve, nagyobb mennyiségű búzát vásárol valamely kereskedőtől tavaszra, s hogy váratlan veszteségek ne érhessék, elődíj kikötése mellett. Tavaszkor kettő lehetséges: vagy emelkednek vagy nem emelkednek az árak. Az első esetben nyert ugyan a spekuláns, de nyerhetett a kereskedő is; mint-hogy föl kell róla tennünk, hogy a hausse idejében csak azért adta el búzáját, mert az akkori árak is már magasabbak voltak, mint a mennyibe a búza neki került. Ha ellenben nem emelkedtek vagy éppen hanyatlottak az árak, úgy a spekuláns megfizeti az árkülönbözetet, vagy ha ez nagyobb, legalább a kikötött elődíjat. Az utóbbi esetekben tehát mindig vesz a spekuláns, míg a kalmárt nyeresége egészben vagy részben kárpótolja az időközben bekövetkezett árnyatlásért. — Hasonló a kép az utódíj-üzletnél, melyet Y baissier köt a kereskedővel az árnyatlás reményében. Tavaszkor ismét esnek vagy nem esnek az árak. Az első esetben nyer ugyan a spekuláns, de nem következik, hogy a kereskedő veszítsen; mert lehetséges, hogy az illető búzamennyiséget később még is jobb árakon adhatja el. Ha pedig nem esnek vagy éppen emelkednek az árak, úgy a spekuláns vesztesége bizonyos, akár fizesse a különbözetet, akár csak az utódíjat, és így a kereskedő a rá nézve hátrányos árváltozásért ismét egészben vagy részben kárpótlást nyer.

Az eddig fejtegetett üzletek elősegítették az árak egyenlőségét, jutalmazóvá tették a kereskedelmi készlet tartását és élénk kifejezésre juttatták a szükséglet és készlet nagy fontosságú viszonyát — a most taglalt üzletek a spekulációnak egy új előnyét mutatják be, melyet a legutóbb elemzett deportnál is láthattunk már, habár csak kezdetleges alakban. A díjüzletek nélkül a sokszor kiszámíthatatlan áringadozásokból eredő csapások csak azokra nehezednének, kik tetemes készleteket tartanak, vagyis a nagykereskedők aránylag korlátozott osztályára, a mely esetben azok súlya annál nyomasztóbb volna. A díjüzletek által azonban a kis és nagy spekulánsok

egész tömege segíti elviselni a terheket. Néha egészen, sokszor jelentékenyen hozzájárul ez osztály amaz áldozatokhoz, melyek e megoszlás nélkül igen könnyen tönkre tehetnék a kereskedelmet, a közvetítés nagy fontosságú elemét. A biztonság fokozottabb mérve honosul meg ez által az üzleti forgalomban, és így a spekuláció e harmadik főalakjában is üdvös gazdasági munkát végez.

VI.

Utóljára hagytuk ama tőzsdei üzletet, mely látszólag a leghazardabb, de avatott kezekben ép a legszilárdabb. A különbözeti vagy differenciális üzletnél a felek adás-vevése csak névleges. Árúk egyik kézből a másikba nem mennek át, s a felek a legombolyítás idejében csak a különbözeteket fizetik egymásnak.

X például emelkedést remélve vásárol őszkor tavaszra 1000 mázsa búzát Y -tól, ki viszont azt hiszi, hogy az árak ugyanazon idő alatt le fognak szállani. Eddig az egyszerű határidő-üzlet van előttünk. Eljő azonban a legombolyítás napja, a búza drágább lett 1 forintra, és Y szállítani köteles az 1000 mázsa búzát az őszi olcsóbb árak mellett. De neki nincs búzája, vásárolni meg nem akar, sőt a spekulációt deporttal tovább folytatni sincs kedve; hanem e helyett inkább egyszerűen kifizeti az 1000 forintot, az akkori és mai árak különbözetét. És megfordítva ugyancsak 1000 forintot fizetne a differenciális üzlet alapján X haussier Y baissiernek, ha időközben az árak 1 forintra lejjebb szállnának.

Ez üzletek első tekintetre csakugyan egészen a szerencsejáték, az egyszerű fogadás bélyegét hordják magukon. Jóság nem jön mellettök forgalomba; és így könnyen azt hihetnők, hogy az árúkat forgató kereskedelem semmi hasznukat sem veszi. Ámde jó lesz szem elől nem téveszteni azt, hogy a fogadás tulajdonkép még sem vonatkozik egy bizonyos összegre, hanem inkább bizonyos árúmennyiségre; és a veszteség vagy nyereség meghatározásában nem annyira az áringadozás mérve mint inkább az árúmennyiség nagysága játszsza a főszerepet.

Folytassuk e nyomot tovább. X és Y fogadnak: az előbbi azt állítja, hogy 1000 mázsa búza például egy hó múlva

drágább lesz 9000 forintnál; a másik ellenben azt vitatja, hogy olcsóbb lesz 9000 forintnál. Ha az ár csakugyan fölmegy *Y* megfizeti azt az összeget, a melylyel az 1000 mázsa búza 9000 forintnál drágább lett; ha ellenben lemegy *X* fizeti meg azt az összeget, a melylyel az 1000 mázsa búza 9000 forintnál olcsóbb lett. Mi tehát e fogadás realis eredménye? Az, hogy egyrészt *X* biztosítva van az iránt, hogy, bármily magasra is emelkedjenek az árak, egy hó múlva is vehet a mai áron, 9000 forinton 1000 mázsa búzát; másrészt, bármily alacsonyra is szálljanak le az árak, *Y* biztosítva van az iránt, hogy egy hó múlva is megkap 9000 forintot 1000 mázsa búzáért. A látszólag oly hazard differentialis üzlet tehát valóban szilárd biztosítékot nyújthat a kereskedőnek az iránt, hogy készletét emelkedő árak mellett is szaporíthatja és viszont az iránt, hogy hanyatló árak mellett is megkapja jószága mai értékét.

Az egész folyamat sokban hasonlít a díjüzlethez, a melylyel eredmény dolgában is megegyezik, a mennyiben itt is a kereskedő van a spekuláns fölött előnyben. Lássuk ismét a közelebbi példákat.

Most őszkor a búza 10 forint. *A* kereskedő ezen ár mellett köt szerződést valamely malommal 1000 mázsára, melyet tavasszal lesz köteles szállítani. Mikor *A* e szerződésre lépett, természetesen azt hitte, hogy tavaszra a búza inkább olcsóbb lesz, mint drágább. Időközben azonban oly híreket hall, a melyek következtében áremelkedéstől fél. Legjobb volna talán az illető búzamennyiséget már most megvásárlania; de tőkéje másfelé és igénybe is van véve, a raktározás költségét sem akarja viselni, és így inkább más módon biztosítja magát az iránt, hogy tavasszal az 1000 mázsa búza még se kerüljön neki 10,000 forintnál többbe. Keres spekulánst, ki baissere dolgozik, és ezzel differentialis üzletet köt tavaszra 1000 mázsa búzára a mai ár alapján. Tavasszal három eset lehetséges. Vagy ugyanoly árú a búza és akkor egyik fél sem nyert vagy veszett, és a kereskedő 10,000 forinton csakugyan szállíthatja a búzát. Vagy drágább lett 1 forinthal, és akkor a spekuláns elvesztette, s a kereskedő megnyerte az árkülönbözetet vagyis 1000 forintot, a melynek segélyével aztán a kereskedő megveheti a malom részére kikötött és most 11,000 forintba kerülő búzát, a

nélkül, hogy a különbözetet a maga zsebéből kellene fizetnie. Vagy végül olcsóbb lesz a búza például 1 forinttal és akkor a spekuláns nyer ugyan 1000 forintot, de a kereskedő sem veszít, mert ő most 9000 forintot veheti azt a búzát, a melyre 10,000 forintot szánt.

Ugyanígy van megfordítva is. Tegyük föl, hogy *B* kereskedő vásárol most őszkor a mai árak mellett például 10 forinton 1000 mázsa búzát, úgy hogy ő azt csak tavaszkor veszi át. Teszi azt azon reményben, hogy akkor a búza inkább drágább lesz mint olcsóbb. Ámde e közben ő is oly dolgokról értesül, hogy árhanyatlástól kezd félni. Legbiztosabban megóvhatná magát a veszteségtől, ha rögtön eladná árúját, de mert vagy nem talál alkalmas vevőt, vagy nem akar tavaszra készlet nélkül maradni, ő is más módon törekszik magát a veszélytől megóvni. Keres spekulánst, ki haussera vár, és ezzel differenciális üzletre lép 1000 mázsa búza iránt tavaszi határidőre. A legombolyításnál ismét három eset fordulhat elő. Vagy nem változtak az árak, és nem nyert s nem is vett sem az egyik sem a másik; de a kereskedő biztosítva volt az iránt, hogy búzáját a kellő áron eladhatja. Vagy olcsóbb lesz, például 1 forinttal a búza, és akkor megfizeti a spekuláns a kereskedőnek a differenciát képező 1000 forintot, a mivel ez megnyeri azt, mit búzája eladásánál vesztené. Vagy végül drágább lesz a búza, például 1 forinttal, és akkor nyer ugyan a spekuláns a kereskedőtől 1000 forintot, de ez viszont ennyivel drágábban is adhatja el búzáját.

Ez üzlet tehát mindkét irányzatában — az árak emelkedésénél úgy, mint hanyatlásánál — alkalmat nyújt a kereskedőnek oly vásár kötésére, melynél nyerhet ugyan a spekuláns, de ő maga semmi esetre nem veszít. A spekuláns itt is kétes előnyökért kétségteleneket biztosít a kalmárnak. Végelemzésben tehát e látszólagos fogadás nemcsak arra szolgál, hogy szerencsejátékszerű nyereményekkel gazdagítson némelyeket mások rovására, — a mi magában véve igen improduktív és a legjobb esetben közönyös gazdasági folyamat volna: hanem ellenkezőleg ez is komoly gazdasági szolgálatokat tesz, a mennyiben általa a kereskedő minden eddig nyújtott módnál hatásosabban függetlenítheti magát a piac minden változó esélyeitől, s bizton és szilárdan haladhat egyszer kitéüzött czélja felé.

VII.

Eddig a spekulációs üzleteket folyton azon föltevés mellett vizsgáltuk, hogy azokban a szereplők egyike mindig kereskedő. A határidő-, deport- és report-üzleteknél, hol mindig készletek mennek át egyik kézből a másikba, e föltevés helyén is van. A díjüzleteknél azonban nem mindig s a különbözetiéknél soha nem fordul elő ily jószágcsere. Joggal gondolhatnók tehát, hogy legalább ez esetben meddő kockajáték a spekuláció, melynek semmi üdvös hatása nem lehet. Ámde eltekintve attól, hogy — mint azt kifejtettük — ez üzleteket is fölhasználhatja az árat közvetítő kereskedelem, fölveszszük azt az esetet, melyben valóban csupán spekuláns áll spekulánssal szemben.

Mi az ily üzlet gazdasági foganatja? Két embert nyertünk, kiket érdekek arra sarkall, hogy figyelemmel kísérik mindazon körülményeket, melyek az árak alakulására befolyással vannak. Minden spekulációs üzlet csak ellentétes nézetek alapján keletkezhetik: az egyik emelkedésre vár, a másik hanyatlást remél. E különböző elemeket a tőzsde nyereményei gyűjtik össze, hogy összeműködjenek azon okok vizsgálatában, melyek a termelés és fogyasztás arányát és ezzel az árúk valódi értékét meghatározzák. Itt mindenkinek megvan a maga szerepe: az optimista, a született haussier, fölhajszolja mind a kedvező esélyeket; a pessimista, a született baissier, kikutatja mind a bekövetkező veszélyeket.

Az ellentétes fölfogások e szakadatlan küzdelme a report- és deport-tételek, az elő- s utódíjak, s általában a hausse és baisse váltakozó magasságában minden ingadozás daczára a lehető legbiztosabban fejezi ki az értékek alakulását. És az értékek jövőjének ez előleges kikutatása a legnagyobb haszonnal jár nemcsak a kereskedőre, hanem az összes gazdasági életre is. Mint a Vezuv observatoriumának nagyszerű elektrikai készüléke előre mutatja mindazon változásokat, melyek a kráter titokzatos örvényében bekövetkezni fognak: úgy a spekuláció is a legbiztosabban jelzi előre mindazon vészes és áldásos átalakulásokat, melyeket az üzleti élet jövője méhében rejt. Ámde a jövőnek e megközelítő ismerete nélkül, melyet

épen a spekulációnak köszönhetünk, minden üzleti élet csirájában fúlna meg. A jövő előleges ismerete nélkül készletfölhalmozás és tőkebefektetés, a forgalom e két nagy alapköve, sehol nem lelne csak némileg is megbízható, szilárd talajt.

Igaz, hogy a pénzvágy nem egyszer hamis hírek koholására is csábítja a spekulációt; de e bajnak egyedüli óvszere a nyilvánosság, a mely nélkül annak pusztításai még borzasztóbbak lennének. A közlekedési viszonyok mai tökélye daczára számtalan áldozatot követel egy-egy vasúti szerencsétlenség; de azért még is mindenki meg van arról győződve, hogy vasúttak nélkül aránylag még több veszéllyel járna az utazás. E hasonlat áll az árúk urat cserélő folyamában is. Mert ép a tőzsde az, hol minden álhírt leghamarább álcáznak le; hol minden újabb fordulat, legyen az bár a legfontosabb és legtitkosabb politikai hír, legelőször jön köztudomásra.

Megszoktuk már csak a károkat tekinteni, melyek a spekuláció nyomában támadnak, és fölháborodásunkban vakok vagyunk azon nagy szolgálatok iránt, melyeket csak neki köszönhetünk. Erkölcstelennek és veszélyesnek hirdetjük, mert a gyors és hirtelen nyereség látása a nehéz munkától a tőzsdére csábítja az emberek nagy részét, hogy ott kockára vessék és elpredálják sok évi keserves szerzeményöket. Ámde ki a felelős e kétségtelen bajokért? A tőzsde-e, mely természetes előnyt biztosít a sok évi tapasztalatokkal és gazdag ismeretekkel fölrüházott üzérnek? És nem inkább maga a nagy tömeg, mely könnyelműen a parketre lép, a nélkül, hogy ismerné annak törvényeit? Ha lángelmék fölfedezései és találmányai, nagy művészek és tudósok hatalmas alkotásai megkápráztatják a középszerű embert és becsületes kenyerének elhanyagolásával elérhetetlen ábrándok után üzik — nem fogjuk-e szigorúan kárhozható hiú elbizakodottságát, bármennyire is szánjuk különben szerencsétlenségét? És szint' úgy nem volna-e sokkal igazságosabb és üdvösebb elítélni a bűnös meggondolatlanságot, mely kockára veti saját és családja jólétét, mint pálczát törni a spekuláció fölött és így mentséget biztosítani a vétkes elbizakodottságnak, útját egyengetni a további csapásoknak?

Az oktan kezekben veszélyes tűz, áldása az emberiségnek. És nagyon tévednénk, ha azt hinnők, hogy a spekuláció-

nak csupán árnya van, de fénye nincs. Eltekintve attól, mit az áruüzletre vonatkozólag már eddig is kifejtettünk, csak mai egész hitelrendszerünkre kell tekintenünk, hogy a spekuláció nagy jelentőségéről meggyőződünk. Hogyan keletkeztek volna mind amaz óriási pénzügyi műveletek, a melyeknek századunk majdnem mesés haladását köszönheti — ha nem volnának tőzsdék, a spekuláció e gyújtópontjai, melyek az emberiség nagy céljaira legtávolabbi rejtekéből is elővarázsolják a heverő tőkét? A művelődés minden haladásának előfeltétele megtakarított, fölhalmozott tőke. E nélkül még ma is a barbarismus sötétségében tengődnek az emberiség. De hogyan hasznosítani, alkalmazni e tőkét, ha nincs oly intézmény, mely ez eszközt egész nagyságában előteremti és egyszersmind az elérni óhajtott cél helyességének kipuhatólásával is foglalkozik? Hogyan képzelhetnők magunknak a terjedelmes pénzügyi intézeteket, a nagy iparvállalatokat, a vasutak mérhetetlen hálózatát, a hatalmas államkölcönöket — ha nem léteznék az értékek egy piacza, mely a tőkét kereső törekvéseknek folytonos tápot, az értékesítés után vágyó tőkéknek mindig alkalmazást szerezne. Az anyagi és szellemi élet ezerféle áldását, melyet csak az egyesülés és társulás valósíthatott meg; a közlekedésnek nem sejtett tökélyre vitt rendszerét, mely egymáshoz fűzi az egykor távol nemzeteket és folyton szorosabb érdekközösséget támaszt ott, hol eddig ellenséges gyűlölet uralkodott; egész országok mindig nagyobb mérvet öltő beruházásait — korunk mind e jótéteményeit tőzsdék és spekuláció nélkül nem élvezhetnők!

A mindig új meg új feladatokra törő vállalkozó szellem, igaz, könnyen és gyakran szélsőségekbe csap át, milliányi értékeket sodorva a szédelgés átkos örvényébe. De ezért első sorban a gazdasági törvényeket nem ismerő nagy tömeget éri a felelősség, mely pénzsomjától vezetve fölidézi a gonosz szellemeket, a nélkül, hogy ismerné a varázsigéket, melyekkel azok fölött uralkodhatnék. Hol annyi ember jön össze, ki vakon követi zabolázatlan vágyait, ott ragályossá lesz a szenvedély, mely elnémitani törekszik az ész szavát. És ha a mai válságokat összehasonlítjuk a múlt századok hasonló csapásaival: a tulipán manióval, a Law-féle papirkórsággal, a Déli tenger-féle szédelgéssel — úgy látni fogjuk, hogy ép a tőzsde és spekuláció folyton erősülő szervezete képezi az emberi

nem e koronként megújuló nyavalyájának legbiztosabb gyógyszerét. A válságok idővel folyton nyernek külső terjedelemben mindig több és több országot hálózva be egyszerre; de másrészt vesztenek belterjűkben. És ez határozott nyereség. Az említett válságok sokkal mélyebben támadták meg a társadalom alapjait Hollandiában, Franciaországban és Angliában mint a legutolsó, kétségtelenül nagy pusztulás. Az évek hosszú sora folyton gyarapítja amaz osztályt, mely üzletszerűleg foglalkozik a spekulációval és így mindig izmosabbá teszi az elemet, a melyet tapasztalat és számítás, értelem és ismeret vezet működésében, és a melytől az indulataitól elragadott sokaság most is csak múlólag ragadhatja el az uralmat. Ha megőrizzük és fejlesztjük a tőzsde szabadságát — és így megakadályozzuk, hogy a pénzsomj titkon és álutakon még jobban szaporítsa áldozatait; ha szájalom helyett kárhozható fogják azokat, kik a nélkülözhetetlen kellékek híjával lépnek lépnek ama térre, melyet szerencsejátéknak bélyegez az, ki nem ismeri törvényeit: idővel annál gyorsabban nő majd a tőzsde végzetes parketjén és az ész hatalma a szenvedély fölött. Az árnyoldalakat teljesen kikerülni nem foghatjuk soha. A míg az ember ember marad, mindig lesznek pillanatai, a melyekben bizonytalan nagy nyereségért megveti a bizonyos, de csekélyebb jutalmat. De mennél inkább terjednek az ismeretek; mennél mélyebb gyökeret ver a józan belátás, mely minden okozatnál ok után kutat és törvényszerűséget keres ott, hol eddig csodát bámúlt; annál elviselhetőbb lesz a tőzsde és spekuláció nyomában járó csapások súlya; annál kisebb a veszteségek amaz összege, mely a csupán általa elérhető előnyök összegét ma még érzékenyen megcsorbítja.

LÁNG LAJOS.

TÖRTÉNELMI TANÚLMÁNYOK.

Második közlemény. *)

A XVIII-ik század első negyede nagy részben bevégezte azon államcsoportosulásokat, melyeknek alakítása körül forgott, kiválóan az utolsó ötven év politikai és katonai élete. Az utrechti és badeni béke után, melyet hazánkban a szathmári béke megelőzött, látszólagos nyugalom állott be, melyet az osztrák örökösödési és az avval benső kapcsolatban álló hét éves háború tetemesen megzavart, de a nélkül, hogy a már bevégzett nagy állami alakulásokat alapjokban és életföltételeikben megingatta volna.

Egy új hatalmi tényező keletkezett Poroszországban; jelentőségében még némileg az uralkodó, jelesen II. Fridrik egyéniségétől föltételezett, de melynek alapja már a nagy választófejedelem ideje óta elég szilárdan meg vala vetve, hogy minden nagyobb európai combinációnak fontos tényezőjévé legyen. Mind inkább növekedett Nagy Péter óta az orosz birodalom belfejlődése, terjeszkedése, nemzetközi befolyása is. De az általános európai solidaritás eszméje és érzete nem vala még oly mértékben kifejlesztve, hogy teljesen megértesse az államférfiakkal és a politikai világgal azon súlynak jelentőségét, melyet ezen, európai állása tekintetében aránylag új hatalom, a nemzetközi események és viszonyok mérlegébe vetni hivatva leend.

A nyugat vezérállamai általában inkább az ideiglenes céljaikra nézve előnyös vagy hátrányos tényezők, mint az

---

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 23-ik számában.

állandó államalkotások szempontjából fogták föl az európai keleti népek és országok állását. A római szent birodalom keleti és éjszaki határain eszközöket és támaszokat kerestek, nyugat és közép-európai céljaik valósítására, — hazánkban, Lengyelországban, Svécziában, Dániában és Oroszországban is, de nem vették szemügyre, hogy ez utóbbi eszköz rövid idő alatt önálló és öntudatos tényezővé fog válni, és közvetett befolyásata világrész sorsára közvetlen döntő behatásig fejleszti.

Az akkori nemzedék többsége alig gyanította, például, hogy a tescheni béke távol fekvő keze, ki némileg „*honoris causa*“ és a többi hatalmak kölcsönös féltékenysége miatt kéretett föl azzá, — harmincznégy évvel később (1780—1814), a continenst újlag szabályozó párisi szerződéseknél majdnem a vezérszerepet fogja vinni.

Ismeretes mondás, hogy a geographia a komoly nemzetközi politikának főalapja, és lépései látszólagos rejtvényeinek legtöbb esetben megbízható magyarázója. A nyugat-európai hatalmaknak, melyek a XVIII. század első felében a politikai aktiót kezdeményezték: a nemzetközi viszonyok e terén nem volt közvetlen geographiai érdekek Európa keleti részében. Nevelte e tekintetben gyakorlati közönyüket a távolság, melyet a közlekedés akkori nehézkessége és lassúsága kétszeresen érezhetővé tett. Csak a tengeri út előnyei gyakoroltak e tekintetben politikailag is módosító behatást. Lengyelország sorsa is sokkal élénkebb ellentétet, sokkal komolyabb bonyodalmakat idézett volna elő a nyugoti és éjszaki hatalmak közt, ha határait ép úgy tenger környezi, mint az ozman birodalom tartományait.

Hazánkban a szathmári béke, a „*pragmatica sanctio*“ elfogadása és Mária Terézia kormányának első időszaka tetemesen megváltoztatta a külviszonyok iránti fölfogást és csökkentette az azok iránti érdeklődést. Természetes következménye volt ez a viszonyok módosulásának és a kedélyek lecsillapulásának.

Mint e tanulmányokban már érintettük, a westpháliai békét követő idők óta a magyar külpolitika, a mennyiben a császári udvar politikájával önálló ellentétben működött, a nemzetközi viszonyokban mindig csak közjogi és belügyi igényeinek keresztülvitelére keresett támaszt. De a hol a nemzetközi viszonyok főleg ily belügyi szempontból tekintet-

nek és vezettetnek, bármily fontosak és jogosultak legyenek is ezek, az ily politika, a nemzetközi érintkezések terén, kivált hatalmasabb szövetségesekkel szemben, rendszerint csak az idegen külügyi érdekek és irányok keresztülvitelének emeltyűjeként szolgál. És pedig természetesen, mert semmi belső valódi összeköttetés nem létezik ily nemzeti és közjogi aspirációk és azon nemzetközi tér és eszközök közt, melyen és melyek által az előbbieket létesíttetni szándékoltnak.

Ép azon arányban, a melyben hazánk külpolitikai érdekeltisége a nemzetközi viszonyoknak a belmozgalmakkal való összeköttetésétől volt föltételezve, kellett ezen érdekeltiségnek csökkennie, midőn e mozgalmak lecsillapultak.

Az országnak e hangulata, mely csak az 1790-ki és némi mértékben az 1811. országgyűlések alatt engedett más érzelmeknek és fölfogásoknak megfelelt egyébiránt az akkori Európa általános irányának. Az 1740-ki országgyűlésnek lelkesedett föllépése volt majdnem ötven éven át az egyedüli esemény a continensen, mely a politikai dolgok menetére és végfejlődésére, mint nemzeti és alkotmányos tényező, gyakorlott döntő befolyást. Maga a nagy francia forradalom, mely alapjaiban megingatta a monarchikus intézményeket és az addig fönmállt társadalmi állapotokat: közvetlen hatásában egy időre csak fokozta a katonai és diplomatiái kabinet-uralom hatalmát, mely a XVIII. század második felét jellemzi. A czélok, melyek akkoriban Franciaországban szem előtt álltak, az uralkodó szellem és a vezérlő szenvedélyek sok tekintetben ellentétesek voltak a legközelebbi idők irányával de a gépezet, az eszközök, melyekkel e czélokat keresztül-vinni szándékoztak, megtartották a központosított, absolut kormányhatalom jellegét. Mellözve a rémuralom vezérei dictaturáját, mely a nemzeti conventben csak vért szomjazó chorusát kereste és találta, a directorium férfiai sem tértek el a régi cabinet-politika hagyományos eszközeitől és combinációikat szint' azon föltevésekre építették, melyek az előbbinek alapul szolgáltak. Napoleon lángeszű zsarnoksága világszerte eltörülte vagy elnémította a politikai szabadság régi intézményeinek maradványait, míg szenvedélyes lelkesedéssel ki nem törtek ellene a népérmek, melyek mélyebben vannak gyökerezve az emberi természetben, mint a működésüket szabályzó politikai intézmények.

Valahányszor a történelem menetében a nemzetek belélete fejlődésének rendszeres folyamát a külbonyodalmak, a nemzetközi combinációk, a háborúk és diplomatiai tárgyalások váltják föl, — mely utóbbiak gyakran csak a békés hadviselés egy nemét képezik, annak minden szellemi kellékeivel és föltételeivel — háttérbe szorul a politikai testületek vitatkozásainak jelentősége és hatalma. Oly történelmi idôszak, melyet főleg a föntebbi föladatok és irányok jellemeznek, mindig a központosított kormányhatalomnak és kormányactionának volt idôszaka és mindig az is lesz, bármennyire fennmaradjon is a politikai szabadság intézményeinek külalakja. Így volt ez magában Angliában az első Pitt, így a francia háborúk idejében, és ha az amerikai fölkelés korszakának parlamenti története — nem épen Anglia előnyére — eltérő képet mutat, nem szabad szem elöl téveszteni, mily szoros összeköttetésben állott e fölkelés az angol politikai szabadság alapjainak és vezérelveinek a politikai pártok iránya szerinti eltérő fölfogásával és értelmezésével.

E behatásokat és szempontokat kell figyelembe vennünk, ha hazánk történelmének azon idôszakára pillantunk vissza, melynek kezdetét és végét egy részről az aacheni, más részről a párisi békekötés és a bécsi congressus jelzik (1748., 1814., 1815.). Az ez utóbbit követő tíz esztendő, az 1825-ki országgyűlés megnyitásáig, átmenti korszakot képez, mely félig a lejárt események, félig az újonnan fejlődő elméletek befolyása alatt áll és ép ezért fölváltva mind kettőnek jellegét magán viseli.

A korszak általános iránya magyarázza azon látszólagos nyugalmat, mely hazánk politikai történetét a XVIII. század harmadik negyedében jellemzi, és melyet az 1764-ki országgyűlés nagy részben eredménytelen vitái csak rövid időre szakítottak félbe. A fejedelmi és kormány-hatalom szilárdulása, a közjogi kérdéseknek, kiegyezkedés vagy legyőzés útján történt háttérbe szorítása: kiváló fontosságot biztosított a gyakorlat, a közigazgatás, a kormányzati szervezet kérdéseinek. A közelebb lefolyt századoknak viharos, — és hazánkban, nemzetiségünk elszigeteltségénél, geographiai fekvésünk-nél és létföltételeink gyakran ellentétes természeténél fogva kétszeresen viharos — alkotmányos harczi nem képezték és nem képezhatték a föntebb jelzett föladatok megoldásának alkalmas iskoláját.

Hozzájárult, hogy a continensen a politikai jog nagy részt a társadalmi kiváltság alakjához volt kötve, és hazánkban inkább mint valahol.

Világszerte emelkedő félben volt azon szellemi irány, mely e kiváltságok jogosultságát és üdvösségét kétségbe vonta, és az ez iránti meggyőződést, legalább elméletileg, sokaknál megingatta azok közt is, a kik a történelmi kiváltságos jogok képviselői voltak. Ily befolyások és irányok segítettek elő azon politikai közönyösséget, mely az állami hatalom központosításának és egyeduraságának egyik főtényezője volt. Véggökvetkezménye volt az ama szellemi mozgalomnak, mely a politikai élet terén félbeszakasztván a történelmi folytonosságot, ennek mérséklő hatását majd mindenütt vészesen megbénította akkor, midőn az amerikai fölkelés és a francia forradalom befolyása alatt ismét fölédredtek a politikai szabadság érzete és igényei. És épen, mert ezeknek történelmi alakja, hagyományos gyakorlata és a nemzetek jellemét érlelő befolyása már majd mindenhol veszendőbe ment, az elvont elméletekben kereste az új szellem, a század utolsó tizedében, aspirációi létesítésének azon alapjait és eszközeit, melyeket a fönnálló állapotokban többé föl nem találhatott. Rousseau *Társadalmi szerződésének* csalékony logikája vált akkoriban Európa nagy részében, a politikai világ legfogékonyabb és legszenvedélyesebb elemeinek hitágazatává, melynek tekintélyére élénkebb hivatkozások történtek, mint akár a „magna chartára“ vagy az arany bullára. De e viharos idöket közvetlenül egy hosszabb politikai szélsend előzte meg, mely egyenes ellentétben állt a szellemek forrongásával az eszmei viták minden terén. A szélsőségekig menő philosophiai irányok, a legmerészebb államszervezeti combinációk, a positiv vallások alapjainak megtámadása, minden fönnálló társadalmi viszonyoknak majd egyenes, majd közvetett, hol komoly és szenvedélyes, hol gúnyos és tréfás bonczolgatása, egy közel álló dissolutió és kiszámíthatatlan átalakulás mind ezen előjelei és tényezői: karöltve működtek a hatalom képviselői iránti hódolattal és annak pajzsa alatt. Nem volt soha a forradalmi udvaronezkodásnak nagyobb, szellemdúsabb, mulattatóbb mestere mint Voltaire, ki minden éleslátása mellett is aligha sejtette, hogy ő egyszersmind az anyagi forradalom úttörője, a mitől való-

színtően ép úgy megdöbbenve fordult volna el, mint például Gibbon.

A kornak e fönt jelzett iránya magyarázza nagy részben annak némely eseményeit is, melyeknek történelmi fölfogásában és megítélésében talán nem mindig fordítottatott kellő figyelem e befolyás méltányolására.

Ilyen például Lengyelország első fölosztása. Annak eszméje nem volt új. Már a XVII. században találkozunk hasonló irányú tervekkel. *) Birálatában nem lehet egyébiránt a jelen szempontjából kiindulni vagy megfordítva, az akkori események fölötti nézeteket a jelenleg államilag és nemzetközileg fönnálló viszonyokra átvinni. Szintoly helytelen, — a mi pedig többször megesett — ha azt a történelmi kérdést, ki volt e fölosztás legelső megindítója és fötényezője, a jelenkor politikai rokon vagy ellenszenveinek szempontjából akarnók megoldani. Az újabb kutatások és közzétett okiratok majdnem kétségtelenné teszik ugyan, hogy Katalin császárné és az orosz kormány politikai combinációikban Lengyelországot éveken át, vagy csak látszólagosan független, tényleg vazall államnak, vagy compensation-ílis anyagként tekintették és azzá minden eszközökkel gondosan előkészítették; hogy II. Frigyes ez előtte ismeretes politikai szándékokat és irányokat egy adott pillanathban más politikai veszélyek elhárítása végett és egyszersmind némi rég táplált területi aspirációinak valószínűsítésére fölhasználta és kivitelüket Henrik herceg pétervári küldetése alatt kezdeményezte és siettetete; míg József császár a szepesi városok kétségtelen jogcímen alapuló visszaváltása kérdésének idétlen fölelevenítése által mind ez osztályozási és foglalási vágyaknak ürügyet szolgáltatott és valószínűsítésüknek lendületet adott: mind a mellett a történelmileg és politikailag jellemző fővonás mégis mindig nem annyira ez érdekes részletek szövevényes fonalaiban, mint azon tisztán hatalmi és előnyösségi szempontokban keresendő, melyek a fő cselekvők eljárását jellemezték és vezérlették és az akkori közvélemény döntő tényezőinek körében aránylag csak igen kevés ellenzésre és gáncsra találtak. — Kialvó félben volt akkor világszerte azon történelmi

---

*) Koch et Schoech: *Histoire des traités etc.*

érezék és a positiv jog azon kegyelete, mely az egyes nemzetek és országok fönnállásának leghathatósabb biztositéka.

Mária Teréziának hosszasabb idegenkedése ez egész politikai actiótól és azon szívós ellentállás, melylyel e tervek ellen szint'oly nemes, mint némelykor naív kézírataiban és jegyzékeiben nyilatkozott, míg magát végre — ámbár meggyőzve nem volt, — fia és politikai tanácsosainak indokai által legyőzetni engedte; *) mind e belharczok csak egyéni jellemének és nemes kedélyének voltak kifolyásai, nem pedig az akkor uralkodó politikai iránynak és elvi fölfogásnak következményei. Azon többször idézett szavai: „Ez oly igazságtalan és oly egyenetlen osztály“ (le partage si injuste et si inégal), melyekben csak a roszakarat találhatja a politikai képmutatás színét; első részökben szíve érzelmeinek és jogérzetének, más részökben az uralkodó politikai eszmemenetnek adnak kifejezést, és mely utóbbiaktól a tények mezején nem szabadúlhatott, midőn magát arra lépni kényszerítve látta. Alig van valami adatunk arról, mily benyomást gyakoroltak hazánkban e határaihoz oly közel fejlődő események. 1764-től egész 1790-ig nem volt országgyűlés és a magánkörök fölfogása levelezések, egyéni följegyzésekben és emlékiratokban nem igen jutott még eddig a közönség tudomására, de azon túlnyomóan ügyvédi szellem, melylyel a galicziai kérdést országgyűléseink sok éven át tekintették és emlegették, gyaníttatja, hogy e részben az uralkodó fölfogás az Európában uralkodó hatalmi és előnyösségi szempontokból Magyarországon sem volt igen eltérő.

Ily szempontok uralkodván József császár sokszor változékony külpolitikájában: visszahatottak belkormányzatának menetére is, ámbár ebben az eszközök gyakran erőszakos természete nem zárta ki a czélok nemesebb és eszményibb jellemét. József császár egyéniségének és kormányzatának helyes fölfogása és megbirálása sok tekintetben nehéz történelmi föladat. Jellemében és cselekedeteiben sok ellentétes elem befolyása nyilvánul. A közjó és az emberiség iránti önfeláldozó buzgalom, az elvont emberi jog és méltóság

---

*) L. Arneth: *Maria-Theresia letzte Regierungsjahre* és *Correspondance de l'imperatrice Marie-Terése avec le comte de Mercy-Argenteau.*

iránti tisztelet, az egyéni kötelességérzet nemes sugallata és követelményeinek fáradhatatlan teljesítése, kiegyezetlen ellentétben áll nála a positiv történeti jog és a nemzeti érzelmek félreismerésével, a történelmi kegyeletnek és érzéknek hiányával és az autocratiai hatalom azon rideg hangsúlyozásával, melyet annál kiméletlenebbül gyakorlott, minél kevésbbé tekintette azt személyes joga vagy uralkodói érdeke kifolyásának; minél inkább kereste abban kiválóan a közjót összefoglaló államhatalomnak a gondviselés által személyére bízott eszközét. A külföld történelme nem tekinti őt nagy uralkodónak és kik emlékének kedveznek, főleg csak belkormányzati szándékainak nemességét emelik ki. A nemzet- és alkotmányellenes eljárásnak benyomása fűződik hazánkban emlékéhez, ámbár az idők és eszmék fejleménye méltánylatot és rokonszenvet biztosított számos intézkedéseinek és az általa képviselt eszméknek, melyek saját korában élénk ellenszenvvel találkoztak és csak a művelt körök egy csekély töredékénél tarthattak némi elismerésre számot.

Bizonyos legendai fény vagy ellenszenv környezi ellenben nevét a monarchia német és szláv országaiban, és pedig elleneinél ép úgy, mint túlnyomó számú tisztelőinél: a véleményárgyalatok és pártok eltérő fölfogásai s álláspontjai szerint fölváltva a fölszabadító, vagy a régi államrend meg-ingatója hírnevének fénye vagy gáncsa. Valamint a modern osztrák szabadelvűség férfiai gyakran védszentökként említik azt a fejedelmet, a kinek általános szellemi iránya és számos közjogi intézkedései közel állottak ugyan meggyőződéseikhez, de autocrat eszmemenete és eszközei a politikai szabadságnak általok hirdetett és sürgetett tanaitól és alakjaitól távol estek: viszont számos conservatív körök, némelykor ellentétes értelemben, hódolnak a legendának, József császár rendszerének szelleme elleni ellenvetéseket kormányzatának minden, még oly intézkedéseire is kiterjesztvén, melyek csak az élet és az államrend követelményeinek kifolyásai, és melyeket ők magok jelenleg gyakran teljesen igazoltaknak és természet-szerűeknek tekintenek, a nélkül, hogy magoknak alkotójok és keletkezésük kora iránt számot adtak volna.

Volt egyébiránt bizonyos rokonszenv és érintkezés József császár egyéniségének némely jellemvonása, és az osztrák német nép sajátságai közt. A ki azon számos adomát

elemezi, melyek e korból még most is a nép és kivált a közép-rend száján forognak, könnyen meggyőződhetik, mennyire összevágott az uralkodó könnyen föllobbanó, de céljaiban gyakran változó tevékenysége, érzelmének fogékonysága, — mely egy részről a kedélyességet, más részről a szenvedélyes fölhevülést ki nem zárta — a fölületesség bizonyos neme fölfogásban, ítéletekben és elhatározásokban, mely benne ép oly félreismerhetetlen, mint az az erély, mely inkább a pillanatnyi fölhevülésnek, mint az öntudatos következetes szívóságnak erélye: mennyire összhangzásban álltak a császárnak eme személyes tulajdonai és gyöngéi alattvalói egy részének népjellemével.

Azon szük társadalmi körben, melyet örömet maga körül gyűjtött, *) minden bensőségi viszony és baráti ragaszkodás daczára, nem tudott magának mindig tartós rokonszenvet biztosítani; némely politikai és vallási fölfogás ellentétein kívül volt abban része a szellemi egyensúly némi hiányának, mely változékonyságban, szenvedélyességben vagy nyersességben nyerte kinyomatát. De egyéniségének szellemi hatását mégis fölötte jellemzik éppen ama kör egyik hölgyének, ki vele gyakran ellentétben állt, Liechtenstein Eleonora hercegnőnek a császár halála után írt eme szavai: „A szegény boldogult császár sokszor vég nélkül boszantott minket, de mily mozgalmat, mily életet, mily tüzet, mily jogérzéklet kölcsönzött mindenkinek. Akkoriban nem lehetett eleget írni vagy beszélni új dolgokról, most mindenki megbénítotttnak látszik.“ **)

Ez élénkítő szellemi befolyás jelezte főleg uralkodói tevékenységét és jelzi még jelenleg is szerepét a történelemben. De se az élénkítő, se az élénkítendő elemek e szerep keresztülvitelére és eredményeinek tartós biztosítására sok tekintetben nem voltak kellően előkészítve. S mivel az uralkodóban és a népben hiányzott az előkészület oly reformkísérletekre, a minők célba vétettek, ez volt egyik fő oka

---

*) Az ú. n. öt dáma: Clary, Kinsky, Liechtenstein Eleonora és Leopoldine hercegnők, Kaunitz grófné, Lasey tábornagy és gróf Rosenberg főkamrás.

**) Wolf: *Fürstin Eleonore Lichtenstein* 226. l. Lichtenstein E. hercegnő nővérének Kaunitz grófnének.

azok nagy sikertelenségének; ez előkészületlenség vezetett számtalan félreértéshez, ballépésekhez és végre az államgépzet veszélyes megingatásához és pedig annyival inkább, mert főleg hazánkban és Belgiumban, a számba veendő politikai tényezők fölfogásainak, nemzeti és jogérzelmeinek teljes ignorálásával és gyakran kihívó megsértésével párosult. Az a felületes és elbizakodott rationalismus, mely József császár környezetében fejlődött és eszmementén hatalmat vett, s melyben meg volt a francia philosophia minden káros és veszélyes oldala, a nélkül, hogy annak irodalmi előnyeire igényt tarthatott volna, még ott is, hol helyes fölfogásnak vagy nemes czéloknak akart szolgálni, hatásában megtört azon nemzetiségi, történelemjogi és vallási érzelmeken, melyeket se meg nem ismert, se meg nem értett.

Valamint a mai időben az úgy nevezett „realis érdekek“ úgy akkoriban a' philosophiai hasznosság és egy felületes logika követelményei akartak kizáróan a politikai működés és állami vezénylet tényezőiként tekintetni. És valamint jelenleg gyakran nem veszik szemügyre, hogy emberi dolgokban az emberi kebel természetszerű mélyén gyökerezett érzelmei szintén a realis elemek közé sorozandók, úgy nem vétetett számba a múlt század utolsó negyedében, hogy, Hamlet szavai szerint: „számtalan dolog van, melyről philosophiánk nem is álmodik.“

József császárnak nemzetközi politikája nem állott e főnnemlített philosophiai irány befolyása alatt; de kétségkívül hatott arra is szellemének és kedélyének azon fogékony-sága, mely a külbnyomásoknak túlnyomó hatást engedett szándékaira és elhatározásaira. II. Frigyes példája, hódításai, terjeszkedései már fiatalságában majdnem egyaránt kihívták ellenszenvét és hódolatát ama katonai és államférfiúi tulajdonok irányában. E hódolattól az utánzási hajlam nem igen eshetett távol; és a mi egyéni érzelem vagy aspiráció volt, újabb támaszt talált azon indokokban, melyeket az európai területváltozások és a főnnállott nemzetközi súlygyen megingatott alapjai szolgáltatottak. De mi a porosz királynál kezdetről fogva lángeszűen fölfogott, mélyen átgondolt és vas következetességgel keresztülvitt államalkotási és terjesztési terv volt, csak általános aspiráció maradt császári vetélytársánál, ki fölváltva a legeltérőbb elveknek hódolt; majd Bavá-

riára, majd a keletre vagy Lengyelországra pillantott; nemcsak az eszközöket változtatta több ízben, de a végezőlokat is s ez által a megbízhatatlanság, a kapzsiság és az ingadozó nyugtalanság hírért szerezte oly politikának, mely magában majd mindig őszintebb, mérsékeltebb és jogosultabb volt, mint azon hatalmaké, melyek azt megtámadták, s csak védelemkint vagy az erőkiegyenlítés szempontjából járt azon nyomokon, melyeket sikeres példájok kijelölt.

Bénítóan és megzavaróan hatott kétségkívül az austriai ház egész külügyi politikájára azon félszeg viszony, melyben József mint római császár és uralkodótárs anyja irányában állott, ki országai tényleges uralmát még vezérlette és avval együtt minden realis hatalmi tényezőkkel intézkedett. Félszeg állások gyakran éreztetik utóhatásukat a jellemre, kedélyre és eszmefejlésre, még akkor is, midőn az illetők már teljesen fölszabadultak bilincseikből. És ha Mária Terézia családi körének újrolag közzétett számos levelezései, fiát e gyöngéd és kényes viszonyokban nem tüntetik is fel mindig szeretetreméltónak, — ha az olvasó rokonszenve ép oly gyakran fordul a gyakran mélyen sebzett asszony csak nehezen leküzdött panaszai felé, mint ítélete meghajol nézeteinek józansága és érzelmeinek nemes egyszerűsége előtt: az elfogulatlan elmélkedés még sem fogja félreismerni azt, hogy egyes esetekben a császári fiú béketűrése és kegyelete rendkívüli megpróbáltatásoknak volt kitéve. Így például a bajor örökségi bonyodalmak alkalmával, midőn negotiatióinak tudtán kívül és háta mögött egészen új fordulat adatott, melyről csak akkor értesült, midőn a megoldások eredeti szándékától és lépéseitől teljesen eltérő irányban már biztosítva voltak.

Van valami mélyen megható ez annyi magasztos tervekkel, annyi nemes kísérletekkel kezdeményezett uralkodói élet megszakadásában, és eredménytelen meghíúsultában majd mind annak, a mit teljes odaadással, ritka tevékenységgel és fáradhatatlansággal czélba vett, de ha terveinek meghíúsulta mély fájdalommal töltötte is el az idő előtt haldokló fejedelmet, vigasztalásául szolgálhatott, hogy minden intézkedései között, melyek megszüntetését és visszavételét elkerülhetetlennek tapasztalta, épen azt a kettőt tarthatta és tartotta fenn — a vallási türelemre és a jobbjárok állapota szabályozására vonatkozó rendeleteit, — melyek kormány-

rendszere tévedésein kívül és felül állottak, és kormányzati szándékainak alakilag egyedül fönmaradó, de egyszersmind legnemesebb és legjótékonyabb tanúságát képezték.

József császárnak halála és II. Leopold trónralépte a nagy francia forradalom első fejleményeivel esett össze. Bár mily aggodalommal tekintették is azt az európai udvarok és kormányok: mélyebb, nemzedékekre terjedő jelentőségét kezdetben csak kevés államférfi fogta föl teljes mértékben, és némelyek hajlandóknak mutatkoztak hagyományos kisszerű politikai combinációkat építeni egy oly társadalmi tűzvész terjeszkedésére, mely rövid idő lefolyása után saját állami épületeiket is lángba borítással fenyegette. Tagadhatatlan egyébiránt, hogy a francia forradalom kezdetén a Franciaországgal határos német tartományokat kivéve, inkább csak szűkebb körökre szorító eszmei hatása, mint gyakorlati befolyása volt. Hazánkban maga az 1790-ki országgyűlés szolgáltatja ennek bizonyosságát. Bármily viharos volt is annak kezdete, bármily ingerült ellenzékeskedéssel találkozott is a kormány, az uralkodó hatalom jogalapja kényes kérdésének föllállítása és szenvedélyes megvitatása daczára, — ámbar az államéletnek majdnem minden institúciója többé-kevésbé kérdés alá vétetett és egy nehezen áthidalható ür választotta el a ténylegesen fönnálló viszonyokat a nemzet törvényes jogigényeitől és fölfogásától: — a budai és pozsonyi országgyűlési tanácskozásokban, a mind nagyobb mérveket öltő francia forradalom eszméinek és eseményeinek néha észlelhető gyöngye viszhangja minden komolyabb jelentőség nélkül hangzott el.

Jellemző e tekintetben egy a régiebb nemzedék körében gyakran fölhozott országgyűlési adoma. Batthyány hercegprímás a pozsonyi hídon néhány, francia divat szerint, a népfölséget hangoztatni szerető képviselőt, kik esős időben gyalog jöttek eleje, pompás hintójának kényelmes párnáiról ily szavakkal szólított meg: „és felségeitek gyalog“ („et vestra Majestates pedes?“). Nem kellett azon fogadtatástól tartania, a mi ilyféle szavakért Versaillesban vagy Párisban várta volna, a hol e félig kedélyes, félig gúnyos szavak bizonyára roppant ingerültséget, talán népfölség-sértési vádat idéztek volna föl, melynek a dolgok fejleményével a legkomolyabb következtetései lehettek volna; míg Pozsonyban még az

illetők is legföljebb némileg nyers és gögös, de találó nagy-
úri tréfának tekintették azt.

Az országgyűlésen a francia eszmék iránt — a mennyi-
ben nem annyira a politikai szabadság mint bizonyos köz-
igazgatási és társadalmi átalakulásoknak az akkori philosophia
szellemében való keresztülvitelére irányultak — talán nagyobb
volt a titkos rokonszenv és fogékonyság a kormány meg-
hittjei mint az ellenzék soraiban. De a mily kevés volt azon
eszmék visszhangja és utánzása, annál komolyabb volt a
nemzeti fölfogás és jogigények politikai jelentősége, és II. Leo-
pold tanácsosainak államferfiúi belátását semmi sem tanú-
sítja inkább, mint hogy a külszín és phrázisok daczára föl-
tudták fogni az irányok és különbségét és e helyes fölfogáshoz
az országgyűlési tanácskozások minden viharos fejleményei
közt tántoríthatatlanul ragaszkodtak. E tanácskozásoknak
nemcsak a nyilvános vitákat, de az események titkos rúgóit,
a főcselekvők jellemét, szándékait, lépéseit megismertető
részletes története még megírásra vár, bár felő, hogy ahhoz
az adatok, személyes följegyzések, bizalmas levelezések stb.
csak gyéren lesznek föltalálhatók.

Csak az akkori magyar politikai mozgalomnak e fönn-
jelzett előítélet nélküli higgadt és tárgyilagos fölfogása képe-
sítette a fejedelmet és kormányát az 1790-ki országgyűlés
közvetítő és kibékítő föladatának szerencsés megoldására.

Mert közvetítő munka volt lényegében az 1790—91-ki
törvények alkotása is, melyek e tekintetben, bár szabatosabb
alakban és határozottabb kitételekkel, a magyar törvényhozás
hagyományos útjain jártak, és így azon hátránytól sem voltak
mentesek, hogy az ellentétes kiinduló szempontokat és
fölfogásokat inkább csak alakilag, mint bensőleg egyenlítették
ki, az eltérő magyarázatoknak és így a félreértéseknek és
viszállkodásoknak tág tért hagyván.

Ily közvetítő politikai alakítások csak akkor hozzák
meg teljes mértékben üdvös gyümölcseiket, ha, a mit a
közvetítés szelleme alkotott, azt a közvetítés szelleme kezeli
is; és ha a kormányzati, valamint az alkotmányos képviselési
jogok gyakorlatát, a tárgyilagosság és méltányos mérséklet
azon szelleme vezeti, mely a rideg logikai következtetéseknek
a végletekig menő sürgetéséről lemondani kész és képes.

A francia forradalom folytán az ellenkező politikai

táborokban világszerte kifejlődött logikai ridegség hazánkban sem engedte, hogy az 1790—91-ki törvények minden irányban békésen szüljék meg azon megoldásokat, melyeknek csirái bennök föltalálhatók. De fönnmarad azon érdemök, hogy a kor fölfogásainak határai közt Európának egy viharos, a politikai és társadalmi szenvedélyek által fölvillanyozott történelmi időszakában a legnehezebb körülmények közt és a leghátrányosabb előzmények után fönntartották és biztosították a korona tekintélyét, hatalmát, a nemzet jogait, az uralkodó ház törvényes, válthatatlan kapcsolatban álló országai hatalmi állásának és létének mellözhetetlen föltételeit s egy úttal kijelölték a gyakorlati haladás irányzatát, és előkészítették eszközeit.

A külvilágok kétszeresen szükségessé tették e kiegyenlítő politikát. József császár, midőn minden kísérletét meg hiúsítva látta, hogy az európai területi változásokkal szemben a monarchiának közép Európában azon kárpótlásokat megnyerje, melyeket a XVIII. század politikusai a hatalomarány föltartására vagy helyreállítására oly annyira mellözhetetlennek tekintettek, nem kételkedhetvén más részről, hogy Katalin császárné eltökélte Törökországot megtámadni, és nem alap nélkül tartván attól, hogy a háborús események folyama az erők súlyegyenét keleten és monarchiája hátrányára megzavarandja, 1787 végén, mint az orosz császárné szövetségese hadat izent a portának. A háborúnak az első évben szerencsétlen vezérletét és menetét Laudon fényes hadjárata váltotta föl. Nándorfehérvár Szerbország nagy részével, Moldva és Havasalföld vissza lön foglalva; a passaroviczi béke vívmányainak visszaszerzése, a gyászos nándorfehérvári béke következményeinek eltörlése, már majd biztosítottak vala tekinthető. És e területi előnyöket nem lehet a mostani viszonyok szempontjából megítélni. Egészen különböző alapon nyugodtak a XVIII. század végén az európai államok hatalomviszonyai, mint nyugodnak a XIX. század ismételt területi megrázkódtatása után; a nemzetiségi irányok, melyek jelenleg minden politikai combinációnak egyik fő tényezőjét képezik, akkori időben a nemzetiségi érzelmek s az illető fajok műveltségi és nemzetiségi fejletlensége mellett alig voltak tekintetbe veendőök. A monarchia határainak azon időben és a nyers katonai előnyök alapján történt terjesztése nemcsak

tetesem geographiai, hadászati, kereskedelmi előnyökkel járt volna, de fölötte valószínű, hogy a nemzetiségi fejlődés egészen más irányt nyer, mint a mi jelenleg jelzi, ha a reichenbachi egyezmény és a sistowi béke nem vezetnek egyszerűen a háború előtti „status quo“ helyreállításához.

A tengeri hatalmakkal szövetséges porosz kormány, — akármily gyűlölettel viseltettek is egyes főemberei és diplomatái: Herzberg, Lucchesini, Diez, Ausztria ellen — nem ellenezte volna a passarowiczi béke határainak helyreállítását, de minthogy ebbeli javaslata Galiczia nagy részének Lengyelország számára való átengedésétől volt föltételezve, és így Poroszországnak is több területi engedményeket kellett volna Lengyelország részére tennie, jelesen Thornról és Danczkáról lemondania — az ellentétes érdekek alig kiegyenlíthető összeütközése közepett, a tengeri hatalmak által sürgetett „status quo“ helyreállítása mutatkozott a kölcsönös kiegyezkedés legegyszerűbb eszközének. Leopold császár a maga részéről késznek mutatkozott e megoldást elfogadni; nem (mint Sybel és Häusser állítják, kiknek föltevéseit az újolag közzétett egyidejű bizalmas osztrák diplomatiai oklevelek teljesen megezáfolják) mert minden áron meg akarta Poroszország területi terveit hiúsítani, hanem mert főczélja volt mindenek előtt szétosztatni az ellenséges szövetkezések országai fölött mind inkább tornyosuló felhőket és biztosítani azon különbékét, mely hazánkban ép úgy, mint Belgiumban, sőt, bár kisebb mértékben többi országaiban is, a mélyen megingatott belbéke helyreállításának mellözhetetlen föltétele volt. *)

A nemzetközi bonyodalmak legkomolyabb és sajnálandóbb oldala abban mutatkozott, hogy azok támaszt találtak a belső elégedetlenségben. Semmi sem jelzi inkább egy kormány-rendszer hibáit, semmi sem itéli el inkább irányát, mint ha az állami érdekek érzéke a külföld irányában eltompúl, és a népek elégedetlensége, ellenséges hatalmak megtámadásainak vagy celszövényeinek szolgál támaszúl. Vész-

---

*) Lásd Vivenot: *Documente zur Geschichte der deutschen Kaiserpolitik Oesterreichs*. I. k. 3., 11., 14. és Anhang: 477—537. l
 Sybel: *Geschichte der Revolutionszeit*. I. k. II. könyv, 2. czikk 172—187. l. és Häusser: *Deutsche Geschichte etc.* I. k. II. könyv. 221—266. l.

teljes kórállapot ez, rendszerint az államok bukásának előjele és tényezője, ha idejekorán nem orvosoltatik; de más részről a hazafiságnak téves és veszélyes iránya, ha nem szakít nyíltan a létező viszonyokkal és mégis az állam sebeinek orvoslására azoknál keres segédelmet, kik annak létezését vagy területi épségét támadják meg. Ismételve találkozunk e vészes irány tanúságaival hazánk évkönyveiben; kétségkívül nagy részben az országot nem értő és nemzetközi érdekeit vele megértetni nem tudó kormányok hibájából; de a káros eredmények ily viszonyokban mindig azonosak. A Poroszországgal kaczerködés nem vezetett e tekintetben kedvezőbb eredményekhez a XVIII. század végén, mint vezetett volt a Franciaországgal való érintkezés ugyanazon század kezdetén és a XVII. század második felének lefolyása alatt. Fridrik Vilmos király személyes jóakarátának némely tanúságain kívül, a vezérlő porosz államférfiak, titkos közléseikben, ép úgy, mint XIV-ik Lajos és tanácsosai hazánkat mindig csak eszközként tekintették az osztrák ház nemzetközi állásának megingatására s elégedetlenségét ellenséges indulatuk fegyvereként akarták fölhasználni, nem pedig, mint sokan remélték, bajainkat nemzetközi befolyásukkal orvosolni.

A politikai viszonyok és dolgok természete hozza ezt magával, és történelmünk évkönyvei bő tanúságot nyújtanak e természetes szabály hatásáról. Midőn II. Leopold békítő és kiegyenlítő jelleme és eljárása daczára, reichenbachi megbizottjait értesítette, hogy a magyar országgyűlés által, az ott összegyűlt congressushoz, a nélkül, hogy a király beleegyezése kikéretett volna, állítólag küldetni szándékolt magyar követeket a határszáron megállíttatni (vagy elfogatni) eltökélte: *) csak bizonyosságát adta azon uralkodói köteleességérzetének, melylyel az ország jogait ép oly annyira méltatta, mint a pártszenvédelem túlkapásait nyugodtan és erélyesen megfékezte.

Míg az európai fejedelmek és cabinetjeik, a XVIII. században tetőpontjukat elért nemzetközi combinációkba látsza-

---

*) „Ce 20. Juillet 1790. Il est venu aujourd'hui des nouvelles, que la diète de Bude est sur le point d'envoyer sans en demander l'agrément du roi des députés à Reichenbach . . . . . le roi est résolu de les faire arrêter aux frontières.“ Rosenberg an Ph. Cobentzl. Viventot id. m. I. 520. lap.

nak teljesen elmerülni, melyek főleg az anyagi erők öregbítésére vagy ellensúlyozására, a területi terjeszkedésre irányultak és mindent inkább vettek számításba, mint az állami élet szellemi tényezőit: Franciaországban megindult és fejlődött azon mozgalom, mely hivatva volt alapjaiban megingatni Európa államainak nemzetközi viszonyait és területi csoportulását ép úgy, mint beléletek szervezetét, szellemét és alakját. Egész irodalom keletkezett, mely a francia forradalom eseményeit, okait, következményeit tűzte ki történelmi vagy politikai és bölcsészeti tárgyalásának fôadatául. És mégis a tárgy annál kevésbé látszik kimerítve vagy csak kellően földerítve is, minél szorosabb összeköttetésben állnak fejleményei és következményei a lefolyt majdnem kilenczven év daczára napjaink fôadataival, bonyodalmaival, eszméivel és szenvedélyeivel.

Az emberiség története mindig azon ellentétek körül mozgott ugyan, melyek az emberi természet és az emberi dolgok lényegéhez csatolvák: a megállapodás és a haladás, a rend és a szabadság, a hatalom és a jog, a tekintély és a kutató ész kiegyenlítettlen igényei képezik és képezendik valószínűleg az idők végéig, azon szövet kiegyenlítettlen fonalait, melyen az emberiség majd nemesebb és emelkedettebb, majd gyarlóbb és szenvedélyesebb érzelmei és tehetségeinek befolyása és hatalma alatt működik. De a francia forradalom még mindig azon szellemi és anyagi téren érezteti hatását, melyet első fölrobbanása megingatott és ép ezért rég lemúlt első szakának történelmi és irodalmi tárgyalása nagy részben még mindig azon nehézségekkel küzd, még mindig fölmutatja azon hátrányokat, melyek az emberi szenvedélyek és pártnézetek befolyása alatt, az egykorú történetírástól oly nehezen választható el, valamikor ez a tények egyszerű elôsorolásán, sőt mondani lehetne, az egyénileg tapasztalt és átélt események vagy benyomások öszinte, igénytelen elbeszélésén túl ment.

Mert magok a tények s kivált azoknak rejtett indokai és belső összefüggése iránt, mily könnyen keletkeznek oly hagyományos állítások, melyek inkább a pártok szenvedélyeinek és céljainak, mint a valódiságnak megfelelők! Kivált, ha a szellemi és irodalmi fejlődés és tevékenység sok éven át, — mint a jelen esetben — a harczoló felek egyikének majdnem kizárólagos vagy túlnyomó sajátja. Ilyen például azon hagyo-

mányos állítás, mely Barrère üres és rosz hiszemű declamatióra alapítva, a girondisták cselszövő ékesszólásától fölkarolva, a jacobinusok vad szenvedélyei által kiaknázva és a fölizgatott és megfélemlített néptömeg hiszékenységétől vakon elfogadva: az 1792-ki szövetséges háború kitérését egyedül a szövetkezett európai fejedelmek reactionárius szándékainak tulajdonítja és a forradalom minden merényleteiért és vérengzéseieért még a szeptemberi napok mészárlásaiért is a „despoták szabadság-ölő szándékú kereszteshadát“ teszi felelőssé. Minél inkább napfényre kerülnek az egykori legtitkosabb okiratok, annál alaptalanabbnak mutatkozik mind ez állítás, melyeknek még Mignet és Thiers is, fiatalkori munkáikban, írói talentumok egész súlyát oda adták, nem is szólva Lamartine *Girondistáinak*, a komoly történetírás e fényes torzképeinek mulékony, de mély hatású következményeiről.

Igaz, az európai cabinetek és uralkodók ritka ügyetlenül párosították a nyilatkozatok ingerlő és fenyegető ridegségét az elhatározások lassúságával, ingadozásával és lépéseik erélytelenségével. A pillnitzzi declaratiónak „akkor és az esetben“ („alors et dans ce cas“) kilátásba helyezett föltételes nyilatkozatai, melyek csak arra czéloztak, hogy a francia királynak teljes szabadság biztosításáék oly monarchiai kormányrendszer megerősítésére, mely az uralkodók jogainak és a francia nemzet jólétének egyaránt megfelelhesen*) nem találhatott volna ellentéteesebb, helytelenebb, károsabb hatású commentárt, mint a braunschweigi herczeg szenvedélyes, ingerlő manifestuma, melyet mindenki hibának tekintett, mindenki desavouált, de mely mégis a coalitió nyilatkozatának tekintetett és igen jó szolgálatokat tett a párisi forradalmi pártnak.

A háború nem volt épen elvi háború azon értelemben, a mint a francia forradalmi pártok a francia népnek, a világnak, és következetesen a történelemben is odaállították. Szerencsétlen lefolyásának egyik főoka az, hogy míg Franciaország egy elvi háború lelkesedésével és elszántságával vitte, a többi Európa csak a szokott politikai és területi háborúk szellemében működött, a nélkül, hogy a maga részéről is az elvi háború színét mindig el tudta volna kerülni. Leopold

---

*) L. Vivenot id. m. I. k. 234. l.

császár az interventió szükségét, szerencsétlen nővére veszélye daczára, lehetőleg elodázni igyekezett; maga a szerencsétlen királyné bátyjához intézett bizalmas kérelmeiben és leveleiben az „ancien régime“ helyreállításának kísérletei ellen mindig szabadkozott és Kaunitz herceg, kinek számos mémoiresjaiban bizonyos francia rokonszeny alig ismerhető félre, többek közt a varennesi menekvés meghiúsulta és az alkotmánynak a király általi elfogadása után több bizalmas, valószínűleg saját tájékoztására szerkesztett iratban, mindig a király és nemzeti gyűlés közti kiegyenlítésben kereste az orvosszert. *) És mégis, ki vehette kétségbe, hogy Varennes után, a király és családja soha másnak, mint fogolynak nem vala tekinthető, és hogy azon tényezők közt, melyeknek közreműködésére Kaunitz herceg utalt, soha nem lehetett többé szó azon bizodalomról és őszinte kölcsönös jogtiszteletről, mely nélkül nemcsak a közreműködés üdvös eredménye, de annak rendes folyama is majdnem lehetetlen. A francia hercegek és a menekülteknek egy része kevés rokonszenvre számíthattak a szerencsétlen királyné bátyjánál, a ki bennök nővére régi ellenfeleit szemlélte, míg agg ministerének irántok való ellenszenve némelykor megközelítette a durva ridegség határait. Maga Pitt a „perfidé Albion“ államhajójának dicsőséges vezére „a kormányzó, ki megállta a vihart“ mint a költő mondja, sokáig idegenkedett a háborútól és annak soha egyszerűen politikai elv vagy egyszerűen a restauratió háborújának jellegét adni nem akarta. Katalin császárnénak a royalisták iránt tanúsított rokonszenve csak általános politikája céljainak szolgált, míg a porosz király e tekintetbeli őszintébb hajlama, államférfiai ellentállásában találta befolyásának határát. Burke, a történelmi jognak és szabadságnak lelkesült védője, ki a szónoklati mesterség egész hatalmával először jelezte a francia forradalmi irányzat veszélyeit,**) Burke volt talán az egyedüli jelentékeny államférfú Európában, a ki a közelgő harcztot következetesen elvi szempontból fogta föl, és élte végéig e szemponthoz tántoríthatatlanul ragaszkodott.

Kaunitz herceg jegyzékei, melyeket a háború előestéjén Noailles herceg francia nagykövethez, valamint Blumen-

*) L. Vivenot id. m. passim és jelesen II. k. 150. és 283. l.

**) *Reflections on the revolution in France, etc.* 1790.

dorff ausztriai párizsi ügynökhöz intézett, *) erélyes komolyságuk daczára, mérsékletet tanúsítanak és kétségtelenné teszik, hogy a háború nemcsak alakilag a francia kormánynak április 20-iki háborúizeneete által **) hanem szellemileg is francia részről vette kezdetét.

Nem abban lelte tehát a francia forradalom háborús föllépésének előnyeit és hadviselésének sikereit, hogy ellene a monarchikus Európa elvi hadat indított, nem ő volt a megtámadott (nemcsak alakilag, de szellemileg sem), hanem nagyrészt abban, hogy az európai hatalmak oly harcza ereszkedtek, mely Franciaország belmozgalmainak lévén közvetett következménye, annak a magok részéről elvi alapot adni és ahhoz lelkesedett szívóssággal ragaszkodni képesek nem voltak. Mert a ki egy tényleges határozott irány ellenében csak negatiókat és határozatlan cselekvési kísérleteket tud föllállítani, a csatát eleve már félig elvesztette.

Kétségkívül helyes az e nézettől eltérő és annak ellentétét képező történelmi fölfogás; a mennyiben a kölcsönös állások ellentétét kiegyenlíthetetlen elvi ellentétekre vezeti vissza; de a tények nem felelnek meg mindig szigorúan az állások benső természetének és történelmileg helytelen eljárás a tényeket azon szellemi rugókkal azonosítani, melyek gyakran azokon kívül és fölül, mintegy ösztönszerűleg, menetöket szabályozzák és jellemöket meghatározzák. Nemcsak a francia forradalom szülte nemzetközi bonyodalmakra alkalmazható ez elv, de az újabb történelmi kutatások és érdekes fölfedezések irányában a beleseményekre nézve is megtartja érvényét. Majdnem közhelylyé vált az a nézet, hogy gyakran a parányi okok szülik a nagy eseményeket, ép úgy mint ennek mások által hangoztatott azon ellentéte, hogy csak nagy okok szülhetnek nagy okozatokat; és mégis egymástól elszigetelve és ellentétes kizárólagossággal hangsúlyozva, e mondatok egyike sem üti meg a tények eredete fejtegetésének valódi mértékét. Hatástalanul alszik el a szikra, egy töltetlen löveg kanóczán, hatástalanul nyugszik a töltés, melyet a szikra föl nem lobbant, csak hol a hatalmas romboló anyag a fölgyjújtó elemmel

---

*) L. Vivenot id. m. I. köt. 372., 309., 424., 425. l.

**) L. Vivenot id. m. I. köt. 469. l.

párosúl, teremti elő összeeső működésök a világrendítő robbanást.

Az 1792-ki nyár párizsi eseményeinek lelkiismeretes kutatása meggyőzőleg tünteti föl az akkori forradalmi csel-szövényeket, az izgatottság mesterkéltnél előkészítését, a hírhedt juniusi és augusztusi napok hősiességének fölötté szerény arányait. *) A szeptemberi vérengzések mindinkább igazolhatatlanoknak mutatkoznak, minél részletesebben foglalkozik a történelem a mentségökre fölhozott ürügyökkel és elég a forradalmi törvényszékek elítélteinek jegyzékeit áttekinteni, melyekben a vérengző önkény a társadalmilag egymástól legtávolabb álló egyéniségeket, egy közös alaptalan vádban és közös halálos ítéletben egyesítette, **) hogy a hagyományos forradalmi történetírás valóditalanságáról meggyőződjünk. Mennyire megczáfolják többek közt mind ezen ürügyeket a keserű csalódás végpillanataiban Madame Rolandnak a forradalom első lépései e szenvedélyes és elbizakodott előmozdítójának emlékiratai ***) mind e lényegökben üres történelmi okoskodásokat, melyek magasztos érzelmekkel és mély politikai okokkal akarják fejtegetni és igazolni a tömeg és vezérei vérengző despotismusának lépéseit. S higgadt elfogulatlansággal áttekintve e gyászos időszak leverő szörnyeteit, nem érzi-e akárki, hogy azok megtörténhetésének mennyire jellemző magyarázatául szolgálnak ama Talleyrandnak tulajdonított szavak, melyek az indokok hősiességétől és emelkedettségétől oly messze esnek: „a forradalom ez eseményeinek kulcsa a félelem, a félelem és még egyszer a félelem“.

És mégis mennyire téves lenne azon történelmi fölfogás, mely — mert a forradalom indokaiként gyakran fölsorolt tényezők és érzelmek: a fönnálló viszonyok tarthatatlanságának mély érzete, százados visszaélések nyomasztó hatalma, a fensőbb körök erkölcztelenségének a nép műveletlen rétegeire való átszivárgása, a szellemi mozgalomnak fölviillanyozó közössége, élénk bár sokban téves érzelmek-

*) Mortimer Teruaux: *Histoire de la terreur* I. k. II. könyv és *Okiratok* 389—427. lap és II. k. VI., VII., VIII. könyv és *Okiratok* 397—509. l.

**) Croker: *Essays on the early period of the french revolution*. Essay 7. *The revolutionary tribunals* 437—519. l.

***) L. *Mémoires de Madame Roland* II. vol. édition Faugère.

nek és aspirációknak buzdító lendülete, a pártok kölcsönös túlzásai és hibái, — mert mind e tényezők és érzelmek nem azon alakban, nem azon mértékben, nem azon eseményeknél képezték a történelmi rúgókat, melyekkel azokat a forradalmi legenda öntudatos vagy öntudatlan hirdetői összekötni szereték: — szem elől tévesztené, hogy összességökben a korszak fejleményeinek fő elemeit ezek képezték. Erről elfelejtkezni nem csekélyebb hiba lenne, mint volt azoké, kik, nem tekintve az emberi önzés, szenvedélyek és érdekek befolyását, minden eseményt és azoknak minden részleteit csak e főelemek hatására akarván visszavezetni, a forradalmi „fatum“ iskoláját alapították meg, mely minden erkölcsi beszámítást kizár és egyenesen a komoly, őszinte, becsületes történetírás torzképéhez vezet.

Van a francia forradalomnak egy fő vonása, mely első lépéseit jellemzi, és melynek nyomai egész fejlődésében föltalálhatók: ez azon eszményi elbizottság, mely az emberi észnek és főleg annak logikai következetességének nemcsak fölvilágosító és vezérlő, de határozottan teremtő szerepet igényelt az állami és társadalmi alakulásokban és mind azt, mit a századok lefolyása jóban vagy roszbán alkotott, lélektelen anyagnak tekintette, melyet okoskodásai szerint idomítani magát szintoly jogosítottnak, mint képesnek vélte. És e szellemi elbizottság a szabadság nevében és érdekében kezdeményezett mozgalmat gyors léptekkel a vérengző zsarnokság örvényébe vezette.

A zsarnokság csirái mindenhol föltalálhatók, hol a jogsútság kizárólagossága igényeltetik, és semmi sem érleli meg gyorsabban e csirák veszélyes gyümölcseit, mint azok a szenvedélyek, melyek az élénk politikai harcokat és a forradalmi mozgalmakat természetszerűleg kísérik. A zsarnokságnak ez a neme kétszeresen gyűlöletes, mert nincs meg benne az a benső következetesség, mely még a tévedéseknek is az őszinteség méltóságát adja, és mert kiválóan az anyagi hatalomra, a tömegre és annak állítólagos többségére támaszkodván, gyakran öntudatlanul csak a nyers hatalom érzetének, nem pedig a célul kítűzött jogérzelemnek kinyomata. Ép e benső összefüggés miatt keletkeztek a forradalom embereiből Napoleon idejében oly gyorsan és oly feles számmal a jó és kész szolgák.

De a dolgoknak ezt az oldalát a mozgalom kezdetén csak kevés mély belátású politikai férfi jelezte, a következők jósló fölismerésével; míg más nemes és emelkedett szellemek mint például Madame de Stael, elragadó tüzzel és elbájoló eszmegazdagsággal írt *Elmélkedéseiben* *) a bajok okait mindenben kereste, csak azon téves induló pontban és szellemi irányban nem, a mely annak kútfeje volt. E fölfogás a forradalmat megelőző azon évek benyomása alatt áll, melyek a francia társas és irodalmi körök nagy részében az ész uralmának diadalmenetét a szellemi mozgalom minden terén oly leigézően ünnepelték, és melyekről Franciaországban azt mondták, hogy csak azok tudják, mi az élet valódi varázsa, a kik ezeket az éveket átéltek. Ezen idők kápráztató fényét, mély behatású és sokoldalú kezdeményezését, finom társalgási élvezetét, szellemi élénkségét, felületes érzékiségét, előnyeit és hátrányait, Taine legújabb munkája**) sok helyütt oly találóan rajzolja.

De nem egyedül Franciaországra szorítkozott a forradalom kitörését megelőző és azt előkészítő szellemi és társadalmi mozgalmak mély behatása. Más országokban is, az udvaroknál, a felső társadalmi s kivált a magasabb közigazgatási, tudományos, sőt katonai körökben is, volt számos befolyásos egyén, a kik legfeljebb a forradalom némely tetteitől fordultak el határozott idegenkedéssel; de titkos, sőt némelykor nyílt rokonszenvvel is ragaszkodtak az elvekhez és irányokhoz, melyeket egész szellemi fejlődésök által magokévá tettek és megkedveltek. És míg a forradalmi Franciaország kérelhetetlen szigorral üzött ki kebléből vagy nyomott el mindenkit, a ki nem föltétlenül az uralkodó eszmék hívének vallotta magát, míg az annyira érdemén és komoly jelentőségén fölül ünnepelt Lafayette, ép úgy mint később rövid ideig a haza megmentőjeként tisztelt Dumouriez kénytelenek voltak Franciaországot odahagyni, mert hibás számításal lehetők tartották az uralkodó párttól megválni a nélkül, hogy az országtól megváljanak: a szövetségett Európa tanácsaiban és seregei vezérletében olyanok is háborítatlanul, sőt döntő befolyással működtek, a kik, talán a nélkül, hogy

*) *Consideratios sur la révolution Française.*

**) *Les origines de la France contemporaine.*

magokkal komolyan számot vetettek volna, meggyőződéseikkel, rokonszenvökkel, szellemi fejlődésök egész menete és jelleme által, részben az ellenfél elvi alapján állottak. Ily elemek befolyása alatt vette kezdetét az első coalitio háborúja, mely eredményeiben a baseli és campoformiói béke által szentesítette a régi Európa nemzetközi, közjogi és területi viszonyainak fölbomlását és előkészítette azt a talajt, a melyen egy világhódító terve és sikerei fejlődhetek.

A változó katonai események sokasága, a szövevényes politikai fordulatok, azon benső összeköttetés, melyben saját korunknak számos megoldatlan vagy alig megoldott nemzetközi kérdései az akkori eseményekkel és irányokkal állanak, a XVIII. század utolsó éveinek beható tanulmányozását ép oly mellőzhetetlenné mint nehézé teszik mindenkire nézve, a ki első sorban a tárgyilagos elfogulatlan történelmi igazságot keresi. De a döntő okiratoknak szaporuló közzététele mind inkább könnyíti a fő vonások iránti eligazodást és szétosztja azt a csalékony légkört, melylyel a nemzeti előítélet, az állami rivalitás vagy a megrögzött pártfölfogás az eseményeket még némely kitünő történelmi munkákban is körülvenni már megszokta.

Azon tanácskozásokban, melyek az első coalitionális háború kitörését megelőzték, tüstént mutatkoztak oly eszmék és irányok, melyeknek természetszerű fejlődése a francia forradalom diadalához vezetett. Midőn Reuss herceg, Leopold császár nevében, Berlinben késznek nyilatkozott azon szövetségi szerződés alaki megkötésére, melyet, a reichenbachi differentiák kiegyenlítése után, a két fejedelem közvetlen egyetértése, Bischoffswerder ezredes közbenjárása és megbízása útján előkészített, és mely előkészítő közeledés nagyrészt az addig vezénylő államférfiak, Kaunitz herceg és Herzberg gróf befolyásának kölcsönös mellőzésével keletkezett (mely alkalommal a bécsi udvar ismételve egy határozott védelmi rendszer értelmében nyilatkozott, és nevetségesnek jellemezte a francia hercegeknek, Orosz- és Spanyolországnak abbéli állítását, hogy az új alkotmánynak XVI. Lajos által történt elfogadása kényszerítettnek és semmisnek tekintendő, sőt megtagadandó tőle a régi állam-alakulat megváltoztatásának joga), a porosz király, ámbár jelleme és kedélye fogékonysága élenkebben éreztette vele a monarchicus tekintély és eszmék

solidaritását, mint a gyakorlati, nyugodt és az eszményi közönyösséig higgadt Leopold császárral, mégis mivel az egész bonyodalom által, állítólagos politikai érdekét közvetlenül érintettnek nem tekintette, tényleges közreműködését, a háború kitörése esetében, egy méltányos kárpótlástól függőnek jelezte, melyet áldozatai és veszélyei fejében igénybe venni jogosítottnak tekintette magát. A reichenbachi és sistowi bonyodalmak idejében ő némileg Lengyelországhoz közeledett, és 1790-ben annak önállását és területi épségét biztosította volt, belenyugodván később alakilag az 1791-iki május 3-án kihirdetett új lengyel alkotmányba is, ámbár annak keresztülvitele az osztrák befolyás diadalának tekintetett, és a régiebb porosz iskola államférfiai, jelesen Herzberg részéről a porosz állam érdekei szempontjából határozott ellenszenvvel fogadtatott.

Kaunitz herczeg föl akarta használni a dolgok ez állását a még fenmaradt lengyel tartományok államlétének biztosítására és egy tervvel állott elő, mely szerint a lengyel korona újolag a szász választó fejedelemre és dynastiájára lett volna ruházandó és abban örökösítendő; a lengyel haderő 40,000 emberben állapítottatott volna meg, s egyúttal kimondatott volna Lengyelország nemzetközi semlegessége, és az 1791-iki alkotmány — némely szükséges módosítások keresztülvitele után — a határos hatalmak garantiája alá helyeztetett volna, de oly módon, hogy ez a biztosítás a hatalmakat „szerződő felek“ (parties contractantes) jogával ruházza föl, melyeknek beleegyezése nélkül semmi alkotmány-módosítás ne történhessék. *) Ezt a tervet a porosz kormány mindig idegenkedéssel fogadta és minden oly kísérletet, mely az új lengyel alkotmány biztosítását is be akarta foglaltatni a Berlinben megkötendő szövetségi okirat megállapodásaiba, határozottan visszaútasított és pedig annyival inkább, mert az orosz császárnénak a lengyel elégedetlenek föllépésére épített tervei határozottan előtérbe léptek.

Időközben Kaunitz herczeg befolyása az ügyek vezérlésében, már előhaladt koránál fogva, mind szűkebb körre szorúlt, és így a berlini negotiatiók folytán Schulenburg porosz miniszter és Spielmann cs. államreferendarius közt, az

---

*) Vivenot id. m. I. k. 418—420. I.

előbbi kezdeményezése következtében egyezkedés fejlődött, mely a kárpótlási eszméknek mind nagyobb tért nyitott a szövetségi megállapításokban; a császári cabinetnek az utolsó években követett lengyel politikájával ellentétben a porosz kárpótlási igényeket újabb lengyel foglalásokra utalta; a cs. udvar részére teljes általánosságban a Rajna vidékén, vagy francia Flandriában nyerendő szerzeményeket helyezvén kilátásba, melyek ellenében Spielmann, a magában helyes, de az adott körülmények közt félig illusorius bajor-belgiumi csere eszméjét állította föl,*) mely később Porosz- és Oroszország részéről elfogadtatott.

Spielmann egyik utolsó fontos közleménye Budáról keletkezett: „a magyar bajuszok közepett és absorbealva az országgyűlési dolgok által“.**) E közleményben érinti, hogy a herczeg államkancellár, ki addig az ügy fordulatáról semmit sem tudott, tekintélyének egész súlyával nyilatkozott a tervezett egyezkedések ellen, midőn azok tudomására jutottak és keresztülvitelőkre fölszóllíttatott. De ellenzése nem tudta többé a dolgok fejlődését megakasztani. Hiában utalt azon ellentétre, mely egy újabb lengyel osztozás helybenhagyása, és a bécsi cabinetnek az utóbbi években e kérdésre nézve következetesen folytatott politikája közt fennáll; hiában hivatkozott az osztrák kárpótlás határozatlanságára és bizonytalanságára; hiában nyilatkoztatta ki, hogy ötven évi kormány-vezérlésben szerzett hírnevét nem áldozhatja föl oly politika keresztülvitelének, mely meggyőződésével ellenkezik: mind ezen tekinteteket háttérbe szorította a kezdeményezett szövetség keresztülvitelének szüksége és csak siettetete a már többször sürgetett visszalépését. A fejedelmi elismerés, tisztelet és hála legelénkebb tanúságai kíséretében történt az; de egyelőre nem találkozott senki, a ki képes lett volna az „európai kocsis“ örökségét, a siker kilátásával, elvállalni. Gróf Cobenzl Fülöp, addigi birodalmi alkancellár, és alatta, vagy helyesebben mellette, Spielmann állami előadó lettek vezérlő férfiak a külügyekben. Az utóbbi folytatta volt főleg

*) Vivenot id. m. II. 55., 63., 80., 89., 110., 114. l.

**) Vivenot id. m. 110. l. Spielmann an Reuss. Ofen. 22. Juni, 1872. „In Mitte unserer hungarischen Schurbärte und absorbt von den Landtagsgeschäften“ etc.

Poroszországgal a kölcsönös kárpótlási tárgyalásokat, a melyek eredményébe Kaunitz herceg beleegyezni nem tudott és a melyeknek — a császári koronázás után Frankfurtban és újlag Mainzban fölvett részletes értekezések daczára — az osztrák politika szempontjából, megvolt azon hátrányok, hogy a tényleges kárpótlások egyidejűsége nem volt semmi által szabályozva, sem biztosítva, és az ausztriai kárpótlás létesítése sokkal több határozatlan eshetőségektől függött, mint a porosz kárpótlás keresztülvitele.

Mellőzzük itt a mélyebb politikai előrelátás morális és gyakorlati szempontjait. A XVIII. századnak, főleg terjeszkedő és csupán anyagi — területi és népességi — előnyöket mérlegelő nemzetközi irányánál némileg igazságtalan lenne egyes, másodrendű diplomatáknak hibául fölróni azt, a mi az Európa szerte uralkodó államférfiúi iskola vétke volt. Maga Kaunitz herceg sem volt attól egészen ment, bármily erőlesen hangsúlyozta is, politikai pályája utolsó pillanataiban, a nemzetközi jog és méltányosság szigorú követelményeit.

Az akkori felfogás és irány szerint a kárpótlási igények alig voltak a coalitionalis szerződés megállapításaitól egészen elválaszthatók; de a diplomatai föladat épen abban állott, hogy e kárpótlási igények teljesítése a főczél keresztülvitelének következménye, nem pedig föltétele legyen, hogy a főczél után, nem pedig melléje soroztassék és szabatos, kétségtelen, minden tekintetben kölcsönös és viszonos formulázása a vizály lehetőségét kizárja. De a viszonosságok gyakorlati és egyidejű érvényesítése a háború menetelétől lévén föltételezve, ennek szerencsétlen fordulata természetszerűen érlelte a viszálynak, az úgy nevezett kárpótlási megállapodásokban rejtett magvait.*)

A háború lefolyása — a kezdetleges sikerek, Verdun, Longwy bevétele, az argonnei csatározások, a valmyi ágyúharcz, a roszt időjárás váratlan beállta, a porosz sereg visszavonulása, a Dumouriezval folyt alkudozások, mindenki előtt ismeretesek.***) Sokat hangoztatták akkor és azóta, leginkább

*) Höffer: *Oesterreich und Preussen gegenüber der französischen Revolution*. Bonn, 1868.

**) Lásd többek közt a hagyományos francia fölfogást, Thiers: *Histoire de la révolution*; annak ellenében Sybel és Häusser fönu-

osztrák részről, némely porosz hadvezérek, diplomaták és udvari emberek irányában a megvesztegettetés és árulás vádját. E vád alig igazolható és eddig legalább semmi megbízható és kétségtelen adat vagy okirat által nem igazoltatott. A király minden esetre komolyan akarta a francia háború céljának létesítését; de legbensőbb környezete elvi ellensége volt ép' úgy a francia háborúnak, mint az osztrák szövetségnek; és némelyek, például Mannstein ezredes és főhadsegéd, Lucchesini és Möllendorf tábornagy nyilatkozatai és tanácsai, ha nem is a szövetséges fél elárulásáig, minden esetre a szövetségi megbízhatatlanság legszélsőbb határáig mentek.*) Okoskodásaik mindig a körül forogtak, hogy a porosz államnak előbbi időben gondosan megőrzött ereje egy eszményi célnak áldoztatik föl, mely tényleges érdekeivel összeütközik és egyedül gyöngítéséhez vezethet; ennek pedig egyedül az osztrák ház veendi hasznát.

A háborúnak nem annyira szerencsétlen, mint lehangoló eseményei kétszeresen fogékonyná tették a minden benyomásnak könnyen engedő porosz királyt ez eszmék és tanácsok irányában. Így keletkezett, a visszavonulás közepett, 1792. október 25. Merleben, egy Luxemburghoz közel eső kis faluban, és azon pillanatban, midőn Franciaországgal szemben csak rendíthetetlen szívósság és új erőfeszítés nyújthatott reményt a sikerre, ama jegyzék, melynek jelentőségét csak az újabb történelem ismerte föl.***) Fridrik Vilmos király kijelentette e jegyzékben, hogy az utolsó hadjárat veszteségei és áldozatai után kénytelen minél előbbi kárpótlást venni igénybe, és hogy csak akkor lesz képes a legközelebbi hadjáratban is részt venni, ha az előrelátható jövő háború költségei fejében néki e kárpótlás Ausztria és Oroszország részéről, és pedig bővített arányban, Lengyelországban oly módon biztosíttatnék, hogy magát haladéktalanul annak tényleges birtokába helyezhesse; ellenkező esetben a jövő évi hadjáratban azon 20,000 embernyi segedelemre kellene szorítkoznia, melyet az

---

idézett munkái, és Göthe: *Feldzug in der Champagne*, melynek történeti hitelessége kétségbe vététt, de irodalmi beese kétségbe nem vehető.

*) Häusser id. m. I. 558. l. és Sybel id. m. III. 59. l.

***) L. Häusser, Sybel, Höffer, Vivenot id. munkáit.

első — februárius 7-iki — szövetségben kilátásba helyezett, ámbár akkor is egy, bár csekélyebb mérvű, lengyel kárpótlásról le nem mondhatna.

Hosszasabb eredménytelen értekezések után, melyek Ausztria és Poroszország közt az év végéig folytak, 1793-iki januárius 23-án Porosz és Oroszország közt a második lengyel osztály iránti szerződés megkötöttetett, és pedig a nélkül, hogy az osztrák cabinet arról hivatalosan eleve értesítettetett volna. Poroszországnak mintegy ezer mérföld és körülbelül másfél millió lakosság jutott; Oroszországnak négyszer annyi terület és kétszer annyi lakosság. Egyszersmind a porosz király belenyugodott a bajor-belga csere eszméjébe, és kötelezte magát, hogy a francia háború czéljának keresztülvitele előtt a fegyvereket le nem rakja. E két utolsó föltétel daczára a coalitíó szétmállása már csak idő kérdése lehetett. A merlei jegyzék csak előjátéka volt a baseli és campo-formioi békekötéseknek, és kinyomata a coalitionalis hatalmak azon mélyen gyökerezett rivalitásának, kölcsönös bizalmatlanságának, és titkos ellenszenvének, mely a francia forradalmi seregek és politika diadalának egyik fő tényezője volt és Európa nyugalmit és függetlenségét majdnem huszonkét éven át, támadó és hódító erőszakok martalékává tette. Mert a világ érzelme és ítélete, és saját felfogása s nyilatkozatai szerint, Napoleon császár hadászati lángesze, a nemzetközi viszonyok terén csak a forradalom hagyatékát érvényesítette.

A kárpótlási ügvek véletlen fordulata mélyen megingatta Ferencz császár bizalmát eddigi külügyi tanácsosaiban. A legközelebbi idők eseményei, egész a lunevillei békéig, általános jellemöknél fogva, még a forradalmi korszak első epochájához számítandók, de mielőtt még a közel jövő diadalmas császára, fényes pályájának első lépéseit megtette volna: a vezérállamok egyikében egy új szereplő lépett a politikai színtérre, kinek jelentőségét a fokozódó arányban és rohamossággal fejlődő világesemények háttérbe szorították és elhalványították; kit a közönség és maga a történelmi irodalom hosszú ideig csak működésének eredménytelensége szempontjából ítelt meg, és csak ellenségei megtámadásaiból, vagy a Hormayer-féle történelmi torzképekből ismert. Az újabb okirat-kutatások és főleg bizalmas levelei közzététele, minden hibái, tévedései és ballépései daczára, egészen más világot

vetnek azon egyéniségre, kit Napoleon szívós gyűlölettel üldözött és „Anglia megvesztegetett bérenczének“ nevezett, mert (mint későbbi időkben Louisa porosz királyné, Stein és mások irányában) politikája egyik leghathatósabb eszközének tartotta azt, hogy ellenségeit a közvélemény előtt minden komoly alap nélkül bevádolja, sőt határozottan rágalmazza, cselekvényeik morális rugójának teljes félreismerésével, vagy megvetésével; és pedig annyival inkább, minél öntudatosabb, szívósabb és erélyesebb volt az, a kit megtörni magát eltökélt. — 1793-iki márczius 27-ikén Ferencz császár Cobenzl grófot és báró Spielmannt hivatalaiktól fölmentvén, a külügyek vezérletét báró Thugut Ferenczre ruházta.

Gróf SZÉCSÉN ANTAL.

ZENÉSZETI SZEMLE.

Fővárosunkban az elmúlt télen tartott hangversenyekben előadott zeneművek közül legnevezetesebbek voltak: Berlioz *Mab királynő* scherzoja, Schumann *c-dur symphoniája*, Goldmark *Falusi lakodalom* című új symphoniája, Volkmann *f-dur szerenádja*, Beethoven *b-dur és d-moll symphoniái* és *Egmont nyitánya*, Liszt *Erzsébet oratoriuma* és legújabb szerzeménye *Szent Cecilia legendája* és Wagner Richardtól két töredék a *Niebelungok gyűrűjéből*.

E zeneművek és a bemutatott zeneszerzők fölött elmélkedve alkalmat veszünk arra, hogy néhány futólagos pillantást vessünk a zenére, e művészetre, mely, bár nővérei közt legifjabb, virágzása tetőpontján annyi bájt s varázserőt, annyi fönséget fejtett ki, hogy a művészetek közt legkedvesebb és legmélyebb hatásúvá vált; — mely, mint Vischer mondja, „maga az eszmény és az összes művészetek elvont szelleme,“ — s mely még most is, midőn rohamosan hanyatlik lefelé és a természet második, késő őszi kivirágzásához hasonlóan, látványlag sokszor nagyobb színpompát és gazdagságot mutat, mint fénykorában, — ha alkotásban vagy előadásban avatottak kezei közül jön, forrása a legtisztább és magasabb, bár sokak előtt egészen elzárt élvezetnek.

Némelyek szerint a zene jelenleg gyökeres változáson megy keresztül. Említik, hogy Plutarch és Boëtius „musica“-ja s Hucbald és Arezzói Guidó hasonnevű „szabad mestersége“ alig több, mint névrokona a mi, zenének nevezett művészetünknek. A renaissance kora pedig a mai zenének nem újjászületési, hanem alakulási korszaka volt. Ezek szerint legújabban ismét alapjában megváltozik a zene, és százados

formáiból kibontakozva egyesül a többi művészetekkel, a költészettel, szavalattal, festészettel és tánczczal, és ezen erőszakos kapcsolatban élve fogja képezni a jövő művészetét.

Mások azonban végső haldoklásában vélik látni e művészetet, állítván, hogy már rég elérte azon, minden mulandó művészetnél beálló korszakot, hol a külsőségekbeli tökély, a külfény és ragyogó színpompa, mely azonban nem bírja a belső valódiság és életerő hiányát eltakarni, mutatja, hogy a művészet hanyatlás és haldoklás állapotában van.

Mondják továbbá, hogy a zenei alkotást az eddigi formák és szabályok szerint folytatni, sivár eredményű; mert a zene hamar lejárja hangalakzati formáit, folyton újakat iparkodik fölfedezni és örök szép nincs benne. A mit az eddigi formákban ma alkothatnak, azt mások előbb már jobban megalkották.

Egy német műbíró, ki igen pontos és alapos akart lenni, kiszámította, hogy a létező hangokból hányféle rhythmikus és melodikus hangalakzatot lehet alakítani. Ugyanő mondja ugyan, hogy ezt még hosszú ideig nem lehet kimeríteni, de mégis úgy látszik, hogy új dallam és rhythmus már alig képes születni.

Azok pedig, kik új formákat és tartalmat erőszakolnak a zenére, és azt a többi művészetekkel egyesíteni iparkodnak, meg fogják semmisíteni. A realismus, mely a többi művészeteket ideiglenesen, mintegy friss vért öntve át ereikbe, fölújítani látszik, a zene eszményibb jellemével össze nem férhet és meg fogja ölni.

Körülbelől ilyen helyzetben látjuk jelenleg ezt a művészetet és a mint halad a tökélyesedés az előadásban, oly arányban csökken a termelés értéke.

Berlioz *Mab királynő* scherzojának előadása újra emlékezetbe idézte a nagy zenekari varázslót, a francia hangszeri zene vértanúját.

Berlioz egész életén át lázas és nyugtalan szenvedéllyel üzte phantomját, egy szörny-eszményt, melyet az addigi tiszta, világos, szép zene-eszmény helyébe állított, — és el nem érhetette soha. Egész élete csalódás és illúzió-vesztés volt, de mindig újra remélt, és még halálos ágyán is kifejezte reményét, hogy ezután talán tetszeni fognak művei és meg fogják érteni és szeretni azokat. Csak meg kell hálnia, gon-

dolta, hogy halhatatlanná válják. Ez sem teljesedett. A Berlioz status-quo lényegileg halála után sem változott. Francia műbírók (Mathieu de Monter, Blaise de Bury, Joseph d'Ortigue), noha Berlioz épen hazájától várt legkevesebbet, dicsőítették és ismertették műveit, a nélkül azonban, hogy terjesztését és ismeretét lényegesen előmozdították volna, — míg Németországban, melyet pályája kezdetén keresztül zarándokolt, mint mondá „hogy a delphii jósszéket megkérdezze zenei sorsa felől,“ és melytől „vale Germania, alma parens“ szavakkal búcsúzott el, hosszú idők véleményétől eltérve, mely alatt Berlioz egyetlen vígasza és reménye Németország volt, lassankint visszatértek (Jahn, Hanslick, Ambros) a nézethez, melylyel Berliozt legelőször (1829.) a német zenevilág fogadta, a legelső német ítélet így hangozván róla: „szerzeményei mindent fölülmulnak — szabálytalanság, bizarrság és rendkívüliségre nézve, mit eddig hallottunk. Veleszületett zenei tehetségét tagadni nem lehet, de kár, hogy nincs zenei műveltsége. Jó zenei nevelést nyerve, második Beethoven lehetett volna belőle.“

Valószínű, hogy ezután is inkább veszteni fognak művei érdekelttségben, mint fokozódni.

Legújabban élénk örömmel olvastam, hogy *Damnation de Faust*ja a párisi Chatelet-hangversenyekben és a *concerts populaires*ben mintegy vetélkedve többször egymásután előadatott, és állítólag rendkívüli sikert és tetszést aratott volna. Tartós hatását és népszerűségét azonban nem merem remélni. Berlioz ép oly kevéssé lehet népszerű, mint például Rabelais vagy Poe Edgar. Olyan korszak kezdődhetik Berlioz műveire hazájában, milyen a 30 év előtti volt Németországban. Valószínű, hogy a vége is ugyanolyan lesz, mint ott volt; lassankénti általános elhidegülés.

Az előadott *Mab királynő* scherzo, egy töredék Berlioz *Romeo és Juliájából*, még alig vészett első varázsából. E drámai symphóniának nevezett zenemű egy sorozata a részint elbeszélő, részint drámai, részint érzelemfestő, ének- és zenekari képeknek Shakespeare szomorújátéka nyomán.

A bevezetés és prologok után Capulet házában bál és hangverseny tartatik, melyet egyedül a zenekar fest. (Romeo egyedül, búskomoran. Távolról hangzanak a bál zaja és a táncz-zene töredékei; végre maga a pompás ünnepi zene.)

A bál után következő részben a vendégek távoznak, kettős karban énekelve töredékes reminiscentiákat a bálzenéből, mely mindig messzebből hangzik, végre egészen elhal és csendes lesz minden. Most következik a kerti jelenet, a csodaszép „scène d’amour“, — Berlioz legmélyebb érzésű és zeneileg legsikerültebb darabja, melyben a zenekar Romeo és Julia kerti találkozását festi. Végre a gyöngéden elhangzó búcsú-accordok után késő éjjel minden elcsöndesedik. A most következő rész az előadott *Mab királynő, az álmok tündére*. Erről írja Hanslick, hogy a *Szentivánéji álom* nyitányának finom hangszöveve durvának tetszik összehasonlítva e zenei pókhálósálakkal; és Ehlert egy zenekedvelőnek tanácsolja, hogy utazzék harmincz mérföldnyire, ha alkalma lehet azt ott meghallgatnia. Eleitől végig bűvös hangvarázst hallunk ez apró töredékes, egyforma rhythmusú, szeszélyesen összevisszahányt hangközökből alakult motivumokban, melyek egymást üzik és felváltják, összefüggés nélkül, mint egy álomban el- és újra föltűnnek, átmenve a vonós hangszerekről a fa-fuvóhangszerekre és megint vissza. Programja körülbelől megegyezik Mercutió elbeszélésével a *Mab királynőről* Shakespeareben. A zenefestésnek csak két világos jelentőségű helye van. Egyik, midőn a scherzo közepén az időméret háromszor oly lassúvá változik és a tompított hegedűk hosszan kitartott magas hangja mellett a fuvola és angol kürt egy, kétszer ismétlődő bájos dallamot játszanak, melybe csak néha hangzik bele az első Mab-motivum töredéke. Ez festi a szerelemről álmódó hajadont. Később négy kürt szólal meg, melynek hangjára az egész zenekar nyugtalan mozgásba jön és egy nagy crescendo után egész erővel kitör, hogy egyszerre, egy csapásra megint minden elcsöndesedjék. Csak a Mab-motivum kezd újra gyöngén répedni. Ez a harczy rohamról és trombitaszóról álmódó katona hirtelen fölébredése.

A hangszerezés varázsos. Mint Ehlert írja, hallunk egy zenekart, melyben szúnyogok és tücskök játszanak, melyben a hegedűk pókhálóval vannak fölhúrozva és a fuvolák nádszárból vágva. Használja még Berlioz benne az általa *cymbals antiqués*nek nevezett apró fémlapocskákat, melyek úgy hangzanak, mint a messze távolban összeütött réztányérok.

Ily nyelven még csak egyszer szólalt meg Berlioz:

*Faust*jában, a *Sylphek tánczában*. Ez sokkal egyszerűbb, egységesebb zenemű, és nincsen megszakgatva zenén kívül fekvő czélzatokból, hanem beteges és mysteriosus homályban van tartva, és eleitől végig alig hallható gyöngén kell játszani.

A *Mab királynőt* a zenekar túlságos lassú időmértékben játszotta. Különben olyan zenemű, melyet nem is lehet olyan gyorsan játszani, mint kellene, mint a hogy a papírról olvasni lehet, és a hogy Berlioz is a fogalmazásnál valószínűen képzelte.

Többi műveihez Berlioz odaírhatta volna jelszóul Danteból:

„Diverse lingue, orribili favelle,
Parole di dolore, accenti d'ira
Facevano un tumulto —“

Ezen, mintegy hasis-mámorban írt darabokban nem a zenei szép, hanem a jellemzetes, a rendkívüli, az izgalomteljes volt törekvése tárgya. Kedvencz tárgyai, melyeket megzenésíteni törekedett: a kétségbeesett fájdalom, zord és sivár ábrándok és extravagans bizarrságok voltak.

*Requiem*jében a Dies irae egyetlen énekkari hang kezdi, félénk sejtelemmel, melyhez a többiek lassankint, mindig gyorsabb rhythmusban, nyugtalanul és aggodalomteljesen társúlnak; közbe egyes hangszerek fenyegetőleg szólamlanak meg, míg végre betör a végítélet pillanata, borzalmas fönségével. Berlioz e helyen a főzenekaron kívül még rézfúvóhangszerekből négy külön helyen fölállított telepet kíván használtatni, melyek mintegy minden világtájról harsonaszóval előidézik a halottakat. Az offertoriumban a tisztító tűzben sýnylődő lelkek kara festetik. *Faust*jában pedig egy pokoli karének szövege „nem is emberi nyelven van készítve, hanem a legcsodálatosabb kannibalszerűen hangzó kiáltásokból van összetéve.“

Az ilyen, minden eddigitől eltérő productumok nem keresett árúk a piacon. El kell készülvé lenni a termelőnek, hogy eladatlanul fognak visszakerülni és mindig a nyakán maradni.

Berlioz stoikus nyugalommal fogadta bukásait és melöltetetését. Élete végeig remélve, még végéveiben is újra kísérleteket tett műveivel Bécsben (1866.) és Péterváron (1868.).

Nem is változtatta meg elveit soha. Ha nem is tudott nekik pártot és barátokat szerezni, legalább maga megmaradt mellettök. „Mint egyedüli meteor futotta be kiszökellő pályáját, maga után mély sötétséget hagyva,“ mondja Ambros.

*Krisztus gyermekkor*a, egy új-testamentomi rövid trilógia; a *symphonie phantastique*, a *Harold-symphónia*, a *Lear-nyitány* és az említett három töredék *Romeo*ból szoktak csak előadatni időnként a német és francia hangversenyekben. Operái épen nem adatnak. A *Trójai nők* talán soha sem kerül többé színre; *Beatrix és Benedek*kel több kísérletet tettek, de Franciaországban még nem adták. (Mikor *Tannhäuser* párisi bukása után Wagner panaszkodott Berlioz előtt, hogy ő a száműzött, az egyetlen német, ki operáit előadni nem hallotta, Berlioz azt felelte, hogy vele sokkal rosszabbul áll a dolog, mert ő az egyetlen francia, ki operáit hallotta.)

Berlioz szerencsétlensége volt, hogy félszeg zenei műveltséggel bírt. Későn kezdett zenét tanulni és akkor is meg kellett idejét és erejét osztani az orvosi és zenei tanulmányok közt. Mily szerencse ránk zeneköltőkre nézve, mondá egykor Rossini tréfásan, hogy Berlioz nem zenész.

Bár alapjában nem zenei természet, a zenét szenvedélyesen szerette. „Szerelem és zene, ez a két szárnya a léleknek“, írja emlékirataiban. Soha oly lelkesedéssel zenéről nem írt senki, mint ő írt Gluck, Beethoven és Weberről. Félszeg törekvései voltak a zenét idegen, kívüle fekvő elemek szolgájává alacsonyítani. Oly erőszakosan bánt a zenével, mint Prospero Calibánnal a *Viharban*.

Szerencsétlensége volt továbbá, hogy az úgy nevezett jövő zenészei hívőknek, sőt alapítójoknak hirdették, és Németországban épen a legtúlzóbb forradalmi elemek, a zenei sansculotteok karolták föl, noha Berlioz épen ezekkel nem rokonszenvezett, sőt nyíltan tiltakozott az ellen, hogy magok közé számítsák. Wagner párisi hangversenyei alkalmával kiadta következő nevezetes proclamatíóját: „Ha a jövő zenéjének iskolája azt állítja: hogy annak ellenkezőjét kell tennünk, mire a régi szabály tanít; hogy megúntuk a dallamot, a kettős, hármas dalokat, az oly zenedarabot, melyben a zenei gondolat szabályosan szöve dolgoztatik ki; hogy megúntuk a jól hangzó harmóniát, az egyszerű, kellően előkészített és feloldott dissonantiát; hogy megúntuk a természetes és mű-

vészi takarékossgal alkalmazott modulációkat; hogy a fület, e haszontalan testrészt meg kell vetnünk; hogy a zenének épen nem feladata a fülnek tetszeni; hogy ennek meg kell szokni mindent, meg a kicsinyített septim-accordok föl- és lefelé vonuló sorát, mely sziszegve tekerődző és egymást harapdáló kigyó-gomolyhoz hasonlít, meg az elő nem készített és feloldatlan háromszoros dissonantiát, meg a természetellenes modulációkat, melyek a zenekar egyik szögletében más hangnemet kezdenek, mikor a másik szögletben az eddigi még nincs bevégezve; hogy az énekművészetre semmi tekintettel sem kell lenni; hogy az operában egyedül a szavallatra kell szorítkozni, habár a legénekelhetetlenebb, ízléstelenebb és természetelenebb intervallumokat kell is alkalmazni. Hogy soha sem kell az előadhatás lehetőségére tekintettel lennünk. Hogy a boszorkányoknak Macbethben igazok van, midőn mondják: „szép a rút és rút a szép“. Ha az új hitvallásnak csakugyan ezek fölvei, úgy távol vagyok attól, hogy azt elismerjem. Nem tartoztam, nem tartozom és nem is fogok tartozni soha hívei közé. Fölemelem kezemet és esküszöm: Non credo!“

Csak annyi közük van Berliozhoz a német jövő zenészeinek, hogy tőle tanulták a hangszerelést, kizsákmányolták zenekari combinatióit és találmányait; tőle tanulták el az extravagantiákat; az ő példája után merték félretenni a régi szabályokat és áthágni a zene grammatikáját. Különösen Liszt, ki egész zeneköltői pályáján idegen, részint zenészeti, részint költészeti eszmékkel táplálkozott, nem hagyta Berlioz egyetlen sikerült kísérletét sem utánozatlanul. A *symphonie funèbre et triomphale* diadala után Liszt is szükségesnek tartotta a juliusi forradalom vértanúinak emlékét egy gyász-symphoniával megörökíteni. E művét azonban maga is jónak találta másfél évtizedig hevertetni, és valószínűleg ellenségei bírták rá, hogy egyik részét *Heróide funèbre* cím alatt napvilágra bocsássa. A *Fuite en Egypte* utánzott régi keresztyén mysteriumi naiv hangját Liszt a *Krisztus-oratorium* első részében, a *karácsonyi oratoriumban* utánozta. A mi kicsinyben sikerült Berlioznak, azzal Liszt nagyban felsült. Berlioz a *Harold-symphonia zarándokok menetében* a zenekari festés költői mesterművét alkotta, a mint messziről hangzik a zarándokok esti imája, mindig jobban közeledik, azután mesz-

szébbre távozik s végre a távolból csak egyes halk töredékei hangzanak hozzánk. Ennek gyöngé és halvaszületett utánzata Liszt *Nächtlicher Zugja*, egy epizód Lenau *Faustjából*.

Goldmarknak, a *Szábai királynő* zeneköltőjének új symphoniája *A falusi lakodalom* adatott elő. A fiatal zeneköltő megérdemelt népszerűsége folyton növekedni látszik. Első *Sturm und Drang* korszakának, melyet homály, küszált és kapkodó hangfűzés, dissonantia-kedvelés és álpathos jellemeztek, elmúltával először *Sakuntala* nyitányával gerjesztett komoly és állandó figyelmet, melyet azóta folyton fokozott új, érdekes, válogatva és szerény mérvben közrebocsátott zeneműveivel. (Suite hegedű és zongorára, b-dur vonós négyes, a-moll vonós ötös, dalok zongorakísérettel, egy scherzo zenekarra, végre h-moll szonátája zongorára és hegedűre.)

Bővében van könnyen folyó, érdekes és új, igazi zenei gondolatoknak, melyek nem is hasonlítanak másokéihoz; legfőlebb a szerző máshol használt gondolataihoz; de nem elég rugalmasak és az ellenpontozás nem erős oldala. Úgy látszik, jól ismeri és sokat gyakorolta szabályait, de nem sikerül neki eléggé. Külsőleg összekeveri szólamait, melyek azonban nem vegyülnek össze, mint olaj a vízzel. (Ilyen a fugázás a *b-dur trió* scherzójában és a vonós ötös zár részében, melyek valószínűen több verejtékébe kerültek, mint mennyi örömet hallásuk okoz.) Gondolatbősége és magokban is érdekes új eszméi inkább utalják a homophon írmodorra.

Sajátságá a búsongó, érzelmes, szenvedélyesen, de csöndesen rajongó, némelykor regeszerűen varázsos, mindig mintegy mosoly és könnyek között lebegő dallamfűzés. Rhythmus érdekes; mindenkifölött a triólmeneteket szereti és alkalmazza majdnem kivétel nélkül főgondolataiban. Alkalma volt alaposan megismerni a zsidó istentiszteleti zenét, és e bő költői forrásból merít, sokszor öntudatlanul és öntudatosan is, ha alkalma nyílik rá. Szokása még kamara-zenéjében a részeket túlhalmozni mellékes, epizodszerű, hosszúra nyúlt részletekkel, úgy hogy eddig inkább rendkívüli szépségű egyes részeket, mint önálló egészeket adott.

A *Falusi lakodalom* suite-formájú füzére öt önálló zenedarabnak, melyek elseje hosszú sor változat egy nász-induló fölött. A variatio-forma, mióta Beethoven Diabellinek egy egyszerű és igénytelen keringőjére megírta oly górszerű mér-

vekben fogalmazott változatait, alapjában megváltozott és jelentőségében rendkívül nyert. Most a thema alig egyéb, mint egy költői motto, az utána változat-alakban következő független, önálló, sokszor a themától nagyon is messze távozó költői zenedarabokhoz. Ilyen nemű legjelentékenyebb változati zeneművek Schumann *etudes symphoniques*jai, Brahms változatai Paganini és Händel két themája fölött és ugyanennek gyönyörű zenekari változatai Haydn *Szent Antal choral-jára*. Ezek méltó társa Goldmark jelen változatai, a mintegy falusi zenésztől unisono intonált nászinduló fölött. Mint egy Jean Paulnak egymásután tolódnak érdekesebbnél érdekesebb eszméi, úgy hogy alig bírja már azokat az eredeti tervezet keretébe beilleszteni. Folyton új meg új változat jut eszébe, majd elmélázó, majd kicsapongó víg, majd csöndesen boldog hangulatú, majd ismét elkomoruló. Némelykor az egész zenekar mozog és minden mintegy magánkívül van, azután elcsöndesedik és csak némelykor bolygó tüzekként lobbannak föl egyes szenvedélyesebb kitörések. Költőileg véve sorozata a nászmenetben fölmerülő képek- és érzelmeknek. E rész és az adagio, mely a *Szábai királynő* kerti jelenetéből ismert költői ábránddal van írva, a symphonia legbecsesebb részei.

Újabban várnak Goldmarktól egy zongora-quartettet és egy hegedű-hangversenyt. Ha zeneköltői alkotásaiban az eddigi arányok szerint fog haladni, a jövő zenetörténetírója, Brahms mellett őt fogja korunk legnagyobb német zeneköltőjének nevezhetni, ki egyaránt kimagaslik a hétköznapiak és a modern korybantok közül.

Schumanntól a zenekari hangversenyekben a *c-dur* symphonia adatott elő. Pompás romantikus hangkép Schumann legszebb és leggazdagabb korából. Bevezetése, mely álmatag, nem rímelő rhythmusával mintegy egymásután elősorolja az egész mű főmotivumait, bevezetésnek páratlan szép. A reá következő gyors részben, mely folytonosan ingadozik szenvedélyes izgatottság és fájdalmas rajongás közt, egymást váltják föl az érdekes, bonyolultan szövött gondolatok. Minden világos és tiszta, de mégis úgy tetszik, „mintha tiszta forrásvizét a Lethéből merítette volna“ s mintha a napfény sziklásírokra sütné, déli pompájával. A *c-dur* hangnemnek, kivált kezdetben, határozott *f-moll* jellege van. A scherzo zajos és boldog hangulatú. Víg vízesésként zajlik. De nem tartozik

Schumann legszebb ilyenmű művei közé. Második trióját soha sem tudtam eléggé megérteni. Azon chiméra látszik itt jelenkezni, mely későbbi műveiben oly ijesztő nagyra nőtt, s mely fekete szárnyával lassanként egészen beárnyékolta a nagy zeneköltő elméjét. Az adagio gyönyörű, folyton dagadó és áradozó dallam. Közepén egy rövid fugált hely fordul elő, mely ismét különösen hangzik. Az egyes szólamok keményen és kellemetlenül érintik egymást és mint a csiga szarvai nemsokára visszahúzódnak. A zárrész babyloni toronyként, szilárd alapon, kerekdeden épül mindig magasabbra. Pompára és zajra felül akar emelkedni az eddigi részeken, de mélységre mögöttük marad. A szenvedélyesen és gyorsan előrenyomuló indulószzerű motívum és a hegedűk (üres és e helyen érthetetlen jelentőségű) figurái után a klarinet gyönyörű dallamot kezd. Hallás után nem is lehet észrevenni, hogy nem egyéb, mint az adagio themája „in motu contrario“. Általában a zárrészben újra és többféleképpen ismétli a többi részek gondolatait, sokszor úgy elfödve, hogy csak pontos megfigyelés után lehet azokat fölismerni. Ilyen ismétlések és a bevezető choralszerű kürt- és trombita-motívum, mely a zárrészben is többször felhangzik, tartják fenn az egységet a részek közt. Különben a zárrész általános benyomása ünnepélyes és diadalmas boldogság. Schumann fénykorából származó zenemű, ragyogó hangfűzéssel és költői mélységgel, bár az élénk folyamat néha megakadni látszik és többször tűnnek föl rövid időre búskomor árnyak, midőn látszóan csak játszik a motívumokkal, keveri és megforgatja őket.

A symphonia eszembe juttatja Novalis romantikus elméletét: „Képzellhetünk elbeszéléseket értelem és összefüggés nélkül, csak eszmetársulással, mint az álmoknál; költeményeket, melyek szépen hangzók és telvék gyönyörű kifejezésekkel, de ismét értelem és összefüggés nélküliek, melyeknek legfőbb egyes helyei bírnak értelemmel, mint különböző dolgok töredékei. E valódi költészetnek legfőbb allegóriai értelme ehet és közvetett hatása, mint a zenének.“

Schumann híre még mindig növekvőben van. Mindinkább tiszteltebb lesz, s mindig általánosabban elismerik sajátos lángeszű zenei természetét, megszokják különösségeit és bizarságait, melyeket első, demonstratív és forradalmi korszakában oly rejtélyszerűen szeretett alkalmazni, és melyek élete vég-

éveiben, midőn szellemi erejének ellankadása ábrándja kiapadását, gondolatbőségének elbágyadását és kialvását eredményezé, s melyben csak *Manfréd* hatalmas és megragadó zenéjével emelkedett ismét második korszakának színvonaláig, — oly titokszerű mysticismusban, beteges homályban és töprengésben nyilatkoztak. „Az ábrándos eszmék és alakok, melyeket oly szenvedélylyel idézett és melyekkel oly örömmel játszott, titokteljes hatalmat nyertek kedélye fölött, és ő többé nem találta meg a varázs-szót, melylyel uralkodhatott volna fölötük és szétmarczangolták őt.“

Volkman Róbert, kinek *f-dur* szerenádja és *g-moll* vonós négyese adattak elő, bizonyos tekintetben kivételes állást foglal el. Zenei lángesze és kiváló sajátosságai talán folytonos érintkezésben a német zenevilággal, másféle fejlődést vettek volna. Nálunk izolált maradt. Első korszakából, melyet sokszor szeszélyes, mogorva és borúlt hangulat, sokszor csinált búskomorság és kamarazenéhez nem egészen illő pathos (*b-moll* triójában) jellemezték, egy második, tisztult, megülledett és egészségesebb korszakba lépett, melyben egyszerű, de meleg szívből eredő érzelmek és ezekből önként folyó dallamosság sajátosságai, mint egy zenei Bérangernek.

Újabban előszeretettel kezdték újra művelni komoly zenészek a régi műformákat, milyen a szerenád. A múlt század vége felé, a zenének talán legboldogabb, lehetne mondani, aranykorszakában, voltak ezek legnagyobb divatban. Nyári estéken, ünnepélyes alkalmakkor az ablakok alatt gyakran megszólaltak a szerenádok vagy notturnók, nem egyszer Mozart- és Haydn-tól. Utolsó ily fajta művek Spohr notturnói, ki után Brahms és őt követve Volkmann elevenítettek föl e műfajt.

Az *f-dur* szerenád (vonós zenekarra) négy részből áll, melyek idealizált táncz- és induló-darabok. Az első rész egy *Allegro moderato* csöndes, tömör főmotívummal, dallamos közép-részzel, melyben úgy szólván egymás szájából veszik át a hangszerek a befejezni nem is engedett dallamot. A második rész, *molto vivace*, egy sajátosságos benyomású, eszményített dudatáncz, monoton, üres quint-kísérettel. A *d-moll* hangarabeszék, mint egy százlábú fut gyorsan és folytonosan. A harmadik rész kellemes és tetszelgően bájos keringő, míg a zár-rész egy affectált — lompos és ügyetlen mozgású induló.

Költői hangjáték, mely egy szép üdvözlő karénekkal kezdődik; azután egy falusi tánczos lép elő, dudáján kísérve egyforma ugránczolásait; azután rococo-leánykák tánczolnak graciosus menuettet, vigyázva, hogy minden egyes mozdulatuk lehető szabályos és a mellett finom és kellemes legyen, végre falusi zenebanda jön, túlbuzgó és ügyetlen zenészek, kik annyit értenek a muzsikához, mint a *Szentivánéji álom* mesteremberei a színjátszáshoz, és esetlen rhythmusuk daczára, mely mintegy minden harmadik lépés után föl akar bukni, közmegelegedés és víg hangulatban fejezik be az estéli ünnepélyt.

Volkman oly zeneköltő, ki mindenkit csak gyönyörködtet zenejével; a kiről nem szól senki, csak dicsérettel; a ki nem ostromol zajosan, de annál jobb barátunk marad mindvégig.

Annyi örömet újabb zeneköltő alig okozott nekünk, mint Volkman, vonós négyesei, két symphoniája, három zenekari szerenádja, zongoradarabjai- és dalaival.

Víg, kedélyes, majd mélázó és ha néha elkomorúl „oly ügyesen tud szépen fűzött virágbokrétájára egykét harmatcseppet helyezni, hogy könyecseppnek látszanak.“ Szenvedélyéről is elmondhatjuk Kemény versét: „egy viráglevélt szakít le csak. De nem sodorja el a kert egész díszét.“ — Értelem, mélység (de fenékgig tiszta és átlátszó mélység) és szépségérzet jellemzik. Különben távol él a zenevilág zaja- és hiúságától. Komponál, ha eszébe jut valami jó zenei gondolat. Híre mind inkább terjed és vele közbecsülése, és a zenevilág nevetéses túlzásain és pártoskodásain legfőlebb mosolyog. Elkésett vándormadara egy múlt boldogabb és egészségesebb zenei időnek.

Liszt, az örökifjú abbé és „Beethoven egyetlen legitim trónörököse,“ mivé Brendel proclamálta, az, kiről mindig legtöbb szó van zenei köreinkben. Előadásra kerültek tőle *Szent Erzsébet legendája* című oratorium, az előbbi római korának egyik kiválóbb szerzeménye és *Szent Cecilia legendája* a mostani haltéri korszak legújabb szüleménye.

A weimari korszak szerzeményei már meglehetősen elkoptak. A hangszerelés fénye és színpompája — egyetlen fényoldala ama zeneműveknek — már elvesztette varázsát, mióta, mint eltanúlható külsőséget, mindenki — apró emberek a mester espritje és lángesze nélkül — utánozza. A mester

maga is, mint Ambros biztosít, idegenkedik már a *symphonische Dichtung*októl; és Brendel, Draeseke és Bronsart húsz év előtti dicsénekei, ma olvasva, nevetséges hatást gyakorolnak. E symphoniai költemények majd mindegyike magasabb értelemben alkalmi zeneköltemény, de azért kivétel nélkül semmi zenei értékek nincs. Gluck *Orpheus*át színre hozván a mester Weimarban, érzelmeit, melyeket ez operában nem talált kifejezve, *Orpheus*-symphóniájában örökítette meg. Herder weimari szoborleleplezési ünnepélyén a nagy philosoph-költő *Prometheusa* is előadásra kerülvén, Liszt megírta hozzá nyitányul *Prometheus*-symphóniáját, Kaulbach freskói közül egyik bizarr és fantastikus conceptiójánál fogva különös benyomást tevén rá, megírta hozzá a *Hunnenschlacht*-symphóniát. Egy velencei utazása alkalmával megtetszett neki egy gondolás dala, ki Tasso hőskölteményének elejét énekelte mélabús hangon, s azonnal rá megszületett a *Tasso*-symphonia. Apró események és benyomások, melyek mást legfőlegb egy epigramm csinálásáig hangoltak volna, nála egy-egy symphoniai költemény megteremtését idézték elő.

Liszt megúnván művészi diadalait, babérait másneműekkel akarta szaporítani. Sokszor gondolkodtam, nem sokkal jobb lett volna-e rá nézve, ha soha sem akar zeneköltő lenni. Miért nem elégedett meg művész-korszaki szerzeményeivel, midőn idegen zenei gondolatokat dolgozott föl pártatlan szellemesen, midőn úgy szólván a legjelentéktelenebb zenei eszme is arannyá vált keze érintésétől. Az utókor mindig a legnagyobb zenei előadónak nevezte volna őt, neve pártatlanul és örök időkre dicsőítettetett volna a művészet terén. Így mint zeneköltőről, daczára annak, hogy párt és és elfogúlt rajongók soha senkivel annyi zajt nem csaptak, mint vele, — mindig általánosabb lesz a nézet, hogy zenei teremtése, melyet egyideig, a ködhomályon át, pompás álló csillagnak sejtettek, nem egyéb hamar múló bolygó tűznél.

Az absolut zenei gondolatok producálására képtelen zeneszerzőnek oly zenét volt szándéka alkotni, mely zenén kívül fekvő tárgyakra támaszkodik, s az elmét foglalkodtatja, mely érdekléssel keresi az előállított hasonlatot a zene és a tárgyául választott költői vagy festői tárgy közt. Másrészt szűk is volt neki a zenevilág és kicsiny körű a zenészek dicsősége, s mint Wagner az összes művészeteket egy körbe

akarta szorítani, úgy Liszt Weimarban egy *scienza nuova*t akart megalapítani, és az összes zenén kívüli világ philosophiai és költői eszméit a zenébe bevonni és zene által kifejezni. A *rana rupta* két nagyszerű példája.

Ha már zenén kívül fekvő tárgyakat kellett választania, iparkodott a költészet, történelem és mythos legnagyobb és legmélyebb tárgyait kikeresni (*Faust, Divina commedia, Hamlet, Hunnenschlacht* stb.). Mintegy az emberiség legmélyebb szellemi alkotásait hegedű és fuvolaszóban akarta visszaadni. Ezek után legkedvencebb eszméje volt a lángész szenvedése, melyet szíve vérével képzelte magát följogosítva kottára tenni. Prometheus isteni szikrát hoz le az égből, de ezért örökre szenvednie kell. Orpheus elveszti boldogságát és költői eszményeit (melyeknek symboluma Eurydice), de cserebe a dal hatalmát nyeri, melylyel elvarázsolja a természetet és a furiákat. Mazeppa szintén a teremtő geniusz küzdelmét jelképezi, mely, mint a fiatal lóhátra kötött kozák, halálra üldöztetik, de végre diadalmaskodik és király lesz. A többiek programja is gyönyörű költői eszmékkal van tele. *Faust-symphóniájának* tervezete is hatalmas és megragadó. Nem hiányzik egyéb hozzá, hogy remekművé váljék, mint egy teremtő-erővel bíró zeneszerző. *Faustja* első részében négy zenei eszmét vesz föl: a töprengő kétely, a szenvedélyes küzdelem, a szerelem és a büszke önérzet motívumát. E négy eszméből sző egy hosszú zenedarabot; egymást fölváltva és tűzve fejlenek tovább a (magokban zeneietlen) gondolatok és végre a katasztrófára vezetnek; mint Stade írja: „mintegy a végítélet dörgése közt látja magát Faust szemben saját bensejének vigyorgó torzképével. A büszke önérzet motívuma kétségbe esve és tarthatatlanul inog ide s tova; a kétely motívuma félelmes alakban nyúlik magasra, a szerelmi motívum pedig torzzá válik és csak még egyszer merül föl a végén, nehéz sóhajként, sajnó kebelből.“

Csupa merő legtúlzóbb programzene. Panoramma, melynek minden üvege fölé föl van írva, hogy mit mutat. Meg van magyarázva minden hely, hogy mit jelent, mely tulajdonképen semmit sem jelent. Az *Ideale*ban például minden huszadik üteny után következik egy-két sor Schiller költeményéből, melyet Liszt azután muzsikaszó által próbál kifejezni. Schumann is *b-dur* symphóniáját tavaszi symphóniának akarta

elnevezni, de még sem tette; büszke volt zenei fölírással elérni azt a hatást, melyet zenéje magában talán el nem ért volna. Beethoven sem egyezett bele zongora-szonátáinak caracteristikus fölíratokkal ellátott kiadásába.

A programzene védőinek egyik főérve, hogy az adott költői eszme mintegy fele úton eléje jön a jó zenei eszme kigondolásának. Lisztnél ez soha sem következett be. Zenéje semmi összefüggésben sincs tárgyaival, csak külsőleg vannak összekötve. Minden zenedarabja akármi más is lehetne, mint minek a fölírata jelenti.

A *Symphonische Dichtungen* formában az eddigi nyitányhoz leginkább közelítve, tartalomban alig különböznek Liszt első korabeli zeneszerzeményeitől, a paraphrase, ábránd és rhapsodiától, melyek nála természetesen akkor a legsikerültebbek, ha jó idegen zenei eszméket dolgoznak föl. Különben majdnem kivétel nélkül kölesön vesz, és egyetlen apró, igénytelen motívumka elégséges neki egy-egy symphóniájához. Így *Tasso*-ban az alap egy rövid dal, melyet Liszt, mint programjában írja, a gondolástól hallott, ki arra a *Gerusalemme* kezdő sorait éneklé. E kis daltöredéket, vagy tulajdonképen egy kétszer ismétlődő három hangból álló zárkadenciát, tehát úgy szólván egy thema farka végét, egy hosszú symphoniai zene-művé fújta föl Liszt. Fölveszi, hogy azon kis zárkadencia Tassot jelképezi; — előjön az, mint hatalmas bevezető főmotívum, mint adagió (jelentve Tasso keservét és panaszait); mint menuett (jelentve a ferrarai udvar ünnepi pompáját), és mint zajos zárrész, hol sokszor mint kíséret, sokszor mint földallam szerepel (jelentve Tasso örök dicsőségét). A *Hunnenschlacht*-ban például a légben harezoló keresztyéneket egy „*Crux fidelis, inter omnes arbor una nobilis*“ kezdetű régi keresztyén choral jelképezi, míg a hunnokat egy, a hegedűktől rángatott motívum, némileg csárdás-rhythmusból és Beethoven *cis-moll* quartettje finalejának egy gondolatából képezve. E két motívum, miután a riadó kürt hangokra a halottak fölébrednek, mit titokteljes chromatikus futamok fejeznek ki, — egymással hajmeresztő harezot vív, melyben végre a choral diadalmaskodik és nem zavartatva a hunnoktól orgonán szóllal meg; és egy fölötte rögtönzött paraphrase zárja be apotheosisként a művet.

Mindannyi *symphonische Dichtung*, a különböző költői

tárgyak daczára, egyforma anyagból van készítve. Ha vihar vagy háború fordul elő, azt a pozaunok és üstdobok festik, (sokszor mily realistikusan, mutatja *Les Preludes*, hol a programban világosan a földi örömeket szétdúló *viharokról* és a *Mazeppa*, hol a genius *harczáról* van szó, mégis mindezt trombita-riadások, és dobpergések fejezik ki). A fájdalmat chromatikus nyöszörgés, az örömet rendesen csárdásszerű rhythmus, a csodaszerűt és a magasztost magasan reszkető hegedűhangok festik. Van Lisztnek külön kifejezés-modora az erdő és tenger zúgására (például a *Ce qu'on entend* és a *Nächtlicher Zugban*), a titokteljes gondolatokat vagy töprengéseket pedig rendesen borzasztó dissonantiával vagy szeszélyes, kapkodó modulációkkal fejezi ki.

Zenéje rendesen homophon; a hol fugálni kezd (mint a *Prometheusban* és a *Purgatorióban*), az ember borzadva hallgatja. Különös ismertető jelei még Liszt irányának, hogy sokszor elkezd szorongva nyögni, mintegy nem bír mozdulni egy helyről és úntalan ismétli a fölkapott gondolattöredéket. Sokszor pedig megakad és mintegy gondolkozni látszik s az időközt, míg valami eszébe jut, minden szabály és értelem nélküli, hosszabb és rövidebb hangköz-tapogatódzásokkal tölti ki. Zenéje örökös experimentálás sovány és vérszegény zenei gondolatokkal. Megfordítja, meggyorsítja, meglassítja szűken mért themáit, mint például a *Preludesökben*, hol ugyanazon sovány motivumból csinál vihart, harczt, szerelmet, pastoralt, csak az által, hogy a rhythmust, ütenyt és hangnemet megváltoztatja és máskép hangszerel.

Hangszerelése az egyetlen, melyről csak csodálattal lehet szólni. Különösen a jellemzetes helyekben fölülmúlhatatlan. Például a *Hunnenschlachtban* a vérelnküli árnyakat magunk előtt látni képzeljük. *Mazeppában* az ostorcsapás, szágúldás és a kozák induló hangszerelése élethűek és bámulatosak.

Ilyen volt a symphonia reformja. Egyrészt rendkívül sokat követeltek a hallgatótól, előtanulmányokat és ismereteket a költői tárgyak felől, másrészt zenei tekintetben rendkívül keveset nyújtottak. E beteg és exotikus növények nem is sokáig éltek és az utánczó kísérletei is szerencsétlenül buktak.

A symphonia reformja után a fáradhatatlan mester

újra körülnézett valamely elsatnyúlt vagy parlagon heverő műfaj után, és az oratoriumot szemelte ki reformjai tárgyául.

Az egyházi zenének, mióta, mint Comte mondá: „az egek az isten dicsősége helyett Newton és Laplace dicsőségét hirdetik,“ nagy kelete nincsen, népszerű lenni megszűnt és jövője legkétesebb.

Az oratoriumnak reformra legkevesébbé volt szüksége. Műfaj, melynek bár virágzása a mienket megelőző század első felében volt, azóta, mint az egyházi zene és opera vegyülete, az operával nem aljasult el; — bár többé-kevésbé azóta elhanyagolva műveltetett és népszerűségét veszte, annyi gyom és gaz nem virágzott soha terén, mint az operában századunk első felében, és úgy mint ez, el nem satnyúlt soha.

A mi reformokat lehetett benne életbeléptetni: tartalma fölödítését és modernizálását, a szöveg megjavítását és a zenekari kíséret tökélyesbítését sikerrel eszközölték az új oratorium-írók, mint Schneider Frigyes (*Végtélet, Vízőzön, Elveszett éden*), Spohr (*Babylon pusztulása. Az üdvözítő utolsó órái*), Mendelssohn (*Szent Pál. Illés*), Löwe Károly a híres ballada zeneköltő (*Jeruzsálem pusztulása. Hiob. A rézkigyó*), Marx, a nagy zenetudós (*Mózes*), Hiller Ferdinánd (*Jeruzsálem pusztulása és Saul*) és mások.

Liszt oratorium-reformja a *Szent Erzsébet*ben abban áll, hogy nem a bibliából veszi tárgyát, hanem egy szentnek legendáját dolgozta föl; — hogy a vezérmotivumok behozatala által compromittálta e műfajt is, és hogy az „egységet,“ mely nála néha majdnem „egyetlenséggé,“ azaz egyetlen motivum használásává válik, borzasztó módon viszi keresztül. Zenéje lehetőleg rosszabb és gyöngébb, mint a *Symphonische Dichtung*okban. A négy zenei gondolat közül, melyből össze van gyúrva e hosszú zenedarab, három nem eredeti, hanem kölcsönvett. Első az *Erzsébet-motivum*, állítólag egy Erzsébet-napi antiphóna, magában se rhythmikus, se melodikus tekintetben nem bír különös jelentőséggel, és mint a Tassokadenzia, ez is történetileg és jogszerűen Erzsébet egyetlen zenei jelképes kifejezése. Előfordul egy pár százszor. Mindjárt az előzenében más épenséggel elő sem jön. Kezdi egy fuvola, hozzá csatlakozik másik kettő, átveszik más hangszerek és meghurczolják minden képzelhető hangnemen keresztül. Kis hetedhang alkalmazása által a moll-hangnemben és darabos

fugázás által mindjárt előáll, mint Berlioz előzenéjében a *Fuite en Egypte*hez, az ó-keresztyén színezés és hangulat. E motívum fordul elő mindig ének- és zenekarban, ha Erzsébetről csak távolról is szó van; vagy ha szerző, vagy a szereplők közül valamelyik csak Erzsébetre gondol is, nem hallunk egyebet e szerencsétlen antiphónánál. Ez képezi itt a „történeti hűséget a költészetben.“ Alkalmazását a „rózsa-csoda“ utáni karban lehetne szépnek és sikerültnek mondani, ha csak itt fordulna elő; de addig és azután sokkal több keservet okozott már nekünk, semhogy gyönyörködhetnénk benne.

A második motívum még szerencsétlenebb, egy közönséges magyar népdal, mely mindannyiszor rákezdetik, valahányszor Magyarországról van szó. Igen szerencsétlenül van alkalmazva többi közt azon helynél, hol Erzsébet kiűzve a Wartburgból, ünnepélyes lassú léptekkel elhagyja a várat. Itt, a hol épen részvéttel akarjuk kísérni Erzsébet gyászos sorsát, e csárdásszerű rhythmus visszataszító és kellemetlen benyomású; vagy pedig megfordítva nevetésre ingerel. Liszt mintegy bokáztatva kíséri ki a szent hölgyet a várból.

Harmadik motívum a *Gregorianus intonatio*, a „kereszt zenei symboluma“, őskeresztyén énekzedet, állva az alaphang, secund és quartból. Általánosan használtatott a zeneköltők által, de vissza nem élt vele senki annyira, mint Liszt. A kereszties vitézek, mintegy szent monomániában, folytonosan azt éneklik, s midőn a búcsúzás után eljön az ideje, hogy induljanak a szent földre, és a zenekarnak válik feladatává, hogy muzsikaszóval kísérje az elvonulást, elkezdődik egy induló, mely azonban eleitől végig megint nem egyéb, mint amaz intonátio, csakhogy mintegy kiparodizálva, kétszer oly gyors mozgásban. Mint középrész, ez indulóban egy lassúbb, choral szerű rész fordul elő; Bülow szerint szintén ősrégi egyházi ének, a keresztiesek korából. Ezen azonban már Tapert kételkedett, és úgy találta, hogy az alapaccord fokain közönségesen fölfelé haladó kenetteljes choral dallama sok német népdalban előfordul, továbbá a *York-induló*ban és a *Fuchslied*ben, mely tudvalevőleg nem a keresztiesek idejéből származik.

A negyedik motívum végre Zsófia örgrófné haragmotívuma, az egyetlen az oratoriumban, melyet Liszt maga gondolt ki; magában véve eléggé sikerült és jellemzetes, melyet

igyekszik is lehetőleg kisajtolni a 4-ik szakasz folyamában. Bülow (ismertetésében, melyet 1865-ben a *Pesti Napló* számára írt, s mely az idén újra megjelent a *Fővárosi Lapokban*, s melyben a nagy zongoraművész, mint egy haruspex, kiolvassa a zeneműből, a mi nincs benne és el akarja hitetni velünk, mit maga sem hisz), a negyedik szakaszban Zsófia haragmotívumán kívül még egy „megdöbentő“ zenei gondolatot fedezett föl. Ezt az előadás alkalmával észre sem vettük és később is csak keresés után akadunk rá. Nem egyéb, mint az *f. c. c.* és egy alsó *f.* hangokból álló frázis, mely legalább száz év óta az úgy nevezett „Kapellmeister-zenében“ a legjobb és legközönségesebben alkalmazott házi szer a pathetikus recitatívókban; Bülowon kívül azonban még nem döbentett meg senkit.

Bülownak még rendkívül tetszenek Lajos örgróf *vadász-dala* és a *szegények karéneke*. Az első Bülowon kívül valószínűleg még senkinek sem tetszett; nem is dal, hanem szakgatott kapkodás. Mindig úgy hangzik, mintha vagy az énekes kezdené korán, vagy a kürtkíséret késnék el hozzá. A szegények monoton karéneke azonban igazán megható, érdekes és jellemzetes. Ilyenekre bír Liszt vérszegény zenei kifejezésmodora alkalmas színekkel és hangokkal. Halljuk benne a koldusbot és az állkapcsok koppanását. Egész érdekeltséggel olvastuk Bülow ismertetésében, hogy e kardal főfordulatai egy régi magyar templomi énekből vannak kölcsönözve. A főmotívum benne pedig megint nem egyéb, mint az *Erzsébet-antiphóna* második felének rendkívül ügyes és alig észrevehető átváltoztatása.

A hatodik szakaszt bevezető *interludium* különös egy tréfa. Újra recapitulálja az egész oratoriumot; mintegy zeneészeti tartalomjegyzéket nyújt az egészből és szabálytalanul össze-visszahányja az eddigi motívumokat. Kaleidoszkopszerűen váltakoznak itt: antiphóna és csárdás, *Te Deum* és *Fuchslied*, „sans rime, ni raison“, mint Ulibiseff mondta volna.

A magánszavalás mindenhol igen szegényes. Nem egyéb, mint nyugtalan modulatió által kísért, kifejezés nélküli fel- és lemenés és hangköz-keresgélés, hasonlítva a *Symphonische Dichtungok* ama helyeihez, melyeknél a szerző gondolkozik, de nem jut eszébe semmi.

A hangfűzés tisztaságára és szabályosságára az eddigiek után nevetséges volna még csak gondolni is. De még Liszt-

nél is, — daczára annak, hogy Brendel mindjárt pályája kezdetén kiadta neki a szabadalom-levelét mindennemű szabálytalanságra: decretálván művei bírálatában, hogy az öszhangzattan haladási törvénye a természetességtől való távozás, és hogy, ha a „költői helyzet“ kívánja, megengedtetnek a hamis quint- és a párhuzamos oktávmenetek, (ez körülbelől annyi, mintha azt mondanók, hogy a drámairót, ha a költői helyzet kívánja, nem kötelezik a logika és grammatika szabályai) — még ezek után is föltűnnek a borzasztó fülhasogató, lehetne mondani botrányos quintmenetek az *angyalok kara* előtt és után. Különös kedvvel, úgy szólván tüntetve alkalmazza e hamis meneteket, a legborzasztóbbat, mint Ambros mondja, mi az emberi fület érheti. Blazirt és romlott füleket azonban különös módon izgathatják az ily dissonantiák. Eszünkbe jut Klein Gyula egy mondása, midőn a *Dráma történetében* egy helyen alkalmat vesz magának a jövő zenéje korybant-lármájáról szólni: „daher die geheime Symphathie, die diese Musik zum Schooskind schwachsinniger Fürsten, zur Spielpuppe der Hofoper und der Camarilla, der mit Reptilschleim überzogenen Hofschrannen und blasirt hysterischen Hofschranninnen macht, die solcher Elektrisirung durch massenhafte Instrumentalwirkung bedürfen, um ihre reizerschöpften Froschschenkel in gewaltsame Zuckungen zu versetzen“.

Liszt a zenekarvezetésben is reformokat hozott be, de itt se nagyobb szerencsével, mint máshol. Egy-két ütenyrészt üt, azután leteszi a botot és karjait keresztbe fonja, vagy a közönség köréből a hivatottak közül egyes választottakra kacsintgat, a zenekarnak pedig csak akkor int, ha új hangszer csatlakozik az eddigiekhez, s így csak a pauzálást ellenőrzi. Néha pedig komolyan elkezd dirigálni, de oly különös jelekkel, hogy az ütenyrészeket nem lehet világosan megkülönböztetni, Az eredmény természetesen zenekari anarchia, és az, hogy még a magánénekesek is egymásután kiesnek a taktusból, vagy korán kezdik, vagy elkésnek. Mögötte még három-négy verejtekező embernek kell törekedni együtt tartani az ének- és zenekart, kik csak néha pillantanak föl a mesterre, mintegy esdekelvén: „domine salva nos, perimus.“

Az egész oratorium benyomása lehető kedvezőtlen és hideg. Úgy tünik föl, mint egy óriási paraphrase egy anti-phóna és a gregorianus intonáció fölött.

Tizenkét év előtt az oly virágzó, bájoló és pompás öltözékben föllépő hajadonon csak kevesen sejtették (mint egyik svéd regény hősnőjével történik) a kebelrákot, mely miatt élete két évtizedig sem tarthatott.

Megfoghatatlan, hogy az olyan nagy tehetségű, finom ízlésű és zenei műveltségű mester ilyen zenét ír és ilyenben gyönyörködni látszik. Úgy szólván még nem teremtett egyetlen egészséges zenei gondolatot sem. Az utókor, ha hallani fogja mindazt, mit a nagy művész és szellemes zenészről a traditio hátra fog hagyni, nem fogja hinni és mystificationak fogja gondolni, hogy a neve alatt fönmaradt műveket ő írta, és ezekkel üztek oly nagy zajt korunkban. Ez csakis olyan fölületes és fonák nézetek és elvek mellett történhetik, milyenek uralkodnak. Igazán ing lábunk alatt az aesthetikai talaj. Nem tudjuk, mi szép, mi rút, mi szabad, mi nem. A zenei műveletlenség viszi a legnagyobb szót. Ezen általános zavarban, mondja Ambros egy zenei Lessing megjelenése lenne szükséges.

Hátra volna még Liszt legújabb műveiről (*Strassburgi harangok, Szent Cecilia legendája* stb.) egy pár szót szólni, de ezekről, melyek oly tátongón üresek, hogy még Lisztnél is is meglepő, — melyekben mintegy azt ismétli előbbi műveiből, mi azokban a legrosszabb, — újat mondani nem lehet. Itt még azt a fáradságot sem veszi magának, hogy régi zsol-tárokból legalább zenei gondolatokat keresne ki, melyeket szokása szerint agyonnyúzhatna. Egyforma sorsa e halvaszülött műveknek, hogy fővárosunkban első hallás után, zajos tapsvihár közt — eltemettessenek.

„Valami tragikus van benne, ez embert, — ki Pál apostollal elmondhatja, hogy annyit munkálkodott, mint a többiek mindnyájan; kinek halhatatlan érdemei vannak a zene terén; kinek egész élete művészi diadalok és jótétemények sora, kinek zenei tehetség és ragyogó szellem, gyöngéd és élénk ábránd nagyobb mértékben adatott, mint bárkinek, — örökké a zeneköltészet temploma küszöbénél bolyongani látni, a mint mindig az ajtó felé közeledik, de belépni képtelen.“

Wagner Richardtól is hallottunk két töredéket a *Nibelungok gyűrűjéből*: Brunnhilde utósó jelenetét, egyik zenekari hangversenyben, és a *Walkürök* egész első felvonását, zongora-kíséret mellett, a bécsi udvari operaszínház három tagjától.

Az első ízleltetőnek is kevés volt a *Götterdämmerung*ból, a második pedig, mint surrogatum-előadás, annyi fogalmat is alig adhatott a zenedráma első felvonásáról, mint egy színtelen rajz-másolat egy festményről, — s azért jelenleg csak néhány szót szólhatunk a bayreuthi próféta e műveiről.

A *Walkürök*, a trilógia első darabja, egyike Wagner régibb műveinek, a mennyiben a *Rheingolddal* együtt közvetlenül Lohengrin után következik (1855). Különösen a bemutatott első felvonásban hatalmas drámai erő és emelkedés sejthető. Tartalma tudvalevőleg az, hogy Siegmund a Walsung, megsebezve és vihartól úzve, ellensége Hunding lakába vetődik. Beszél a harcáról, melyben anyját és nővérét veszti és végre maga paizs- és dárdától megfosztva megsebesült. Hunding ellenségére ismervén benne, más napra párharcra hívja. Az elrablott és Hundinghoz erőszakkal nőül adott Sieglinde, kiben Siegmund nővérére ismer, éjjel szerelemre gyulad iránta, és fölfedezi neki a lakuk előtti fatörzsbe Wotan által a Walsung-család védelmére beszúrt kardot. — Zord éji jelenet, kezdődve viharral, végződve kettősen bűnös és végzetes szerelemmel.

A *Walkürök* idejében tetőpontján állt Wagner rendkívüli tehetségének. Siegmund retorikus pathosa megragadó, egyaránt hű és megkapó színeivel a panasznak, komorságnak, szenvedélyes fellobbanásnak és a gyöngéd érzelemnek, midőn a felvonás fény- és tetőpontján, gyönyörű dalában a szerelmet és tavaszt dicsőíti.

Mégis oly benyomást tesz, mintha eleitől végig nehéz kínok közt vajudó reflexio szüleménye volna. „Wagner vég nélküli dallamon alapuló rendszere, — mondja Ambros, — mely a szöveg szavaiból születik és ez után kénytelen aggodalmasan mászni, hasonlít a retortában vegyészileg összealkotott homunculushoz, mely csak a zárt üvegben élhet és alakatlanul ellebeg, ha az szétpattan.“

A párbeszéddek mellett a kíséret szövi vagy húsz „vezérmotívumát“, melyek által folytonosan magyarázza a helyzeteket, még pedig symbolikus módon, és így első sorban nem a kedélyt és szívet, hanem az összehasonlító és találgató elmét foglalkodtatja.

A „vezérmotívumok“, — melyeknek feladata nem kevesebb, mint zenei hangok által *fogalmakat* kelteni, — tudvale-

völeg apró zenei frázisok, melyek mindegyike név- és jelképi jelentőségű, s melyekből mozaikszerűleg rakatik össze a mű, mindannyiszor azon motívum szólalván meg a kíséretben, mely a helyzet-, az illető szereplőre, vagy ennek gondolataira és érzelmeire vonatkozik.

Az egész egy óriási rebusz, melynek hallgatása folytonos találgatás.

Hogy hogyan gondolkozik a mester költői teremtés közben, és hogy iparkodik zeneileg jellemezni, arra nézve sok furcsán jellemzetest találhatunk.

Például, midőn Siegmund először gondol a szerelemre, de eszébe jut, hogy Sieglindetől reggel el kell válnia, a szerelmi motívum, mely eddig mindig párosan, kettős hangon, tercsekben ment felfelé, egy hangon játszatik. Ez jelenti, hogy Siegmund egyedülletre gondol.

Hunding megérkezvén, évésre kerül a dolog. Midőn Hunding ezt először megpendíti, hősi-motívumát, melyet eddig a harsonák és trombiták hangoztattak, átveszik a gyöngéd vonós hangszerek. Ez jelenti, hogy még mindig a hős harcosról van szó, de a ki most békés foglalkozásra gondol.

Midőn Siegmund elbeszéli, hogy atyja eltűnt a harcban és azóta nem tudja, mi történt vele, a kíséretben fölzendül a Wotan-Walhalla-motívum, jelentve, hogy az eltűnt atya maga Wotan, mit Siegmundnak még nem szabad, de a hallgatónak máris illik tudni.

Midőn Siegmund és Sieglinde először gondolnak a fába döfött kardra, újra felhangzik az említett szerelmi-motívum, de most nem egy, nem is két, hanem három hangon. Ez a Wagner-augurok szerint világosan kifejezi, hogy az egymást szerető Walsung-testvérpár közösen valami harmadik dologra gondol.

Ilyen nagyszerű kicsinységekből, ilyen fenséges gyermekségekéből van összetéve az egész *Nibelungok gyűrűje*.

Négy estén át folyó végnélküli zenei szavallat és egy-pár száz vezérmotívumból megtanúljuk, a mi az egész műnek tanulsága, hogy „nem földi javak és arany, sem csalfa szerződések kötése nem boldogítják az embert e világon, hanem csak a — szerelem.“

A mű szépségei helyett rendszeren nagyszerű és megragadó symbolikus jelentőségét halljuk dicsértetni.

Így a kutyafejű isten és az emberfejű bika szobrai is remekművek, mert, mint Strauss Dávid mondja: „Hát nincs-e ezeknek is jelképi értelmök? És azért kevésbé szörny-alakok-e? A jelképi értelem kibizonyítása által valamely művet csak jelentősnek s talán mély értelműek bizonyíthatni, szépek azonban még épen nem, — pedig valamely műalkotásnál a légmagasztosabbat sem véve ki, mégis örökké a szépség marad a fő kellék.“

ÉRDY LAJOS.

DANTE.

A POKOL ÖTÖDIK ÉNEKE.¹⁾

1. Az első körből így a másodikba ²⁾
Szállánk ketten,³⁾ hol kisebb helyre sokkal
Nagyobb jajongás s több kín van szoritva.

- A szörnyű Minosz,⁴⁾ vicsoritott foggal
5. Áll itt, ki minden bünt meglát, megítél,
S lesújt, maga körül tekert farokkal,⁵⁾

A bünös, eltagadni valamit, fél,
Ha rátekint: bevallja minden vétkit,
S a bünvizsgáló, ki senkit se' kimél,

10. A kellő körbe útasít le kit-kit,
Mert annyi lépcsőt kell leszállni, hányszor
Maga körül keríti farka végit.

- Mindig tömött a nép itt; sor után sor
Tolong; vallatva vall; s a mint kimondva
15. Ítélete: jelölt helyére vánszorg.

„Te, ki leszálltál e kínlakta honba,“
Rivalla Minosz rám, mihelyt meglátott,
Bíráskodástól megszűnván azonba' — ⁶⁾

- „Nézd meg, kinek higgy, bár a nyilás tátong:
20. Az meg ne csaljon, bármi vágyat érezz.“ ⁷⁾
Mire vezérem: „Mit dühöngsz? Ne gátold,

Hogy eljuthasson rendelt végzetéhez.
Azok akarták, kik, a mit akarnak,
Meg is tehetik azt.⁸⁾ Többet ne kérdezz!“

25. Most jajgatás, iszonytató siralmak
Érték fülem’; mert eljutánk a helybe,
Hol kín üvölt s nincs hossza-vége jajnak ;

- Hol minden fényt a vak sötétség nyel be,
S mint tengeren, ha vész zudúl viharra
30. S hullám hullámmal szembe csap bömbölve,

Pokoli forgó-szél, örvényt kavarva
Sodorja bé az elkárhoztakat ⁹⁾
S rángatja őket föl s le, erre-arra.

- S az örvény szélén, hol a part szakad,¹⁰⁾
35. Ordítanak, átkozódnak és üvöltnek,
Isten nevére szórnak szitkokat.

Hallám, hogy ilyen mód’ azok bűnhődnek,
Kik testiségben fetrengettek, élve,
A józan észet áldozva rút kéjöknek.

40. S mint seregék ¹¹⁾ huzódnak, kora télbe’,
Összeverődve sűrű nagy csoportba,
A bűnös lelkek serge úgy, föl és le

- Kóvályga itt, e forgó-szélkül hordva,
Reménye sem lehetvén, bár parányi
45. Kis nyühületre, nem hogy nyugalomra.

S mint a daruk, magas légútra szállni
Bús krúgatással sírva készülődnek :
Úgy óbégattak mind e lelkek árnyai,

- A mint a szélvész hajtogatta őket.
50. „Nem ismered, mester, minő csoport,
Mit szél üz s nyugalomra nem vergődhet’?“

Kérdém. S Virgil: „Kit ajkad tudakolt,
Mely a csoportban első, ama lélek
Sok nemzet és nyelv császárnéja volt ;

55. De rabja lón a kéj vad ösztönének
S paráznaságra törvényt szerze, hogy tán
Ön-élte szennyét vádtul így védné meg,

- Szemiramisz,¹²⁾ ki férje Ninusz húnytán
Trónjára lépe mint uralkodó,
60. Ott, hol ma kormánypálcát hord a szultán.“

A szerelemből öngyilkos Didó,
Kész Sichaeust hamvában is megcsalni,¹³⁾
S Kleopatra, a buja csábitó,

- Jöttek nyomában ; s szép Heléna, annyi
65. Romlás szerzője ;¹⁴⁾ hős Achill, a kit
Legyőztek végre is Ámor hatalmi.

Páris,¹⁵⁾ Trisztán¹⁶⁾ — s ezrek szállongtak itt,
Kiket emésztő szenvedély viharja
Ide sodort : újjal mutatta mind ;¹⁷⁾

70. S rá ismerék sok hölgyre és lovagra
Az ősidőkből, mesterem szavában,
S szívem' keserv és fájdalom csavarta.

- „Dalnok ! — kiáltám — szólni volna vágyam
Ama kettővel, a kik egymás mellett
75. A széltől látszanak vitetni lágyan.“

„Vigyázz, — felelt ő — ha e pár közelget,
Kérd őket csak a szerelem nevében
Melyet követtek — és meglásd : felelnek.“

- S a mint lebegve jöttek ím a szélben :
80. „Oh gyötrött lelkek, Más ha szólni hágy,¹⁸⁾
Feleljetek !“ hozzájok így beszéltem.

S mint két galamb, kiket szerelmi vágy
 Hajt kifeszített szárnyal, át a légen,
 Míg édes fészken vár hű pehely-ágy:

85. Didó sergébül úgy váltak ki, épen
 Felénk, a sűrű súlyos légen által,
 Oly epedő volt hangom és beszédem.¹⁹⁾

„Te jó-tét lélek! részvevő arczáddal
 Felénk ki jössz, gyászbibor éjen át,

90. Kik behintők a földet vérvirággal:

Mily örömet emelnénk hő imát
 Jóvoltodért, ha súlya voln' imánknak,²⁰⁾
 Ki szánalmad' kínunkra fordítád!

- De szólj mi az, mit hallanunk kívánhatd,
 95. S mire felelnünk: szívesen meglesz, míg
 Szünetje van, mint ép most, az orkánnak.

A város,²¹⁾ mely szült, ama parton fekszik,
 A hol a Pó, sok ágbogával egyben,
 Nyugtot találni tengerré igyekszik.

100. Szerelem, mely lángot gyújt hő szívekben,
 Varázserővel vonta *Ezt* ²²⁾ külsőmhöz,
 — Melytől, iszony! hogy' fosztottak meg engem!²³⁾

- Szerelem, mely viszont szeretni ösztöncz,
 Szívem' is hozzá oly varázsszal vitte,
 105. Hogy hűtlenség nem férhetett kettőnkhez.

Szerelem *egy* halálban egyesíte.

De ki megölt: azt már Kaina ²⁴⁾ várja . . .“
 Tőlök felénk így szólt a válasz-íge.

- S a gyötrött lélek fájó panaszára,
 110. Szemem lesütve, némán álltam ottan.²⁵⁾
 Míg vezetöm szólt: „Elméd, mondd, hol jára?“

„Mi szenvedély s hő vágy, — feelve mondtam —
 Sodorta őket, hajh, e kín helyére,
 S mi földi üdv ért véget e jaj-honban!“

115. Aztán meg' visszafordulék feléje
 S — „Francesca! — szólék — részvét könnyitől
 Lángol miattatok szemem fejére.

De szólj, a sóhajok rejtelmiből
 Az első vallomást ki, vaj', mi vette,

120. Szerelmetek titkát mi fedte föl?“

Ő: — „Nincs gyötrőbb, mint kínok közepette
 Emlékezni meg, eltűnt boldogságról,
 Ezt mesteredtől²⁶⁾ is megértheted te.

De mert szerelmünkről megtudni vágyol,

125. Mikép keletkezett s növelkedék:
 Értsd meg könnyűim s ajkaim szavából.

Mulatságból Lanc'lot²⁷⁾ történetét
 Olvastuk egy nap', hogy' gyúlt szenvedélyre.
 Magunk valánk, rosztat se' sejtve még;

130. S míg olvasánk, kezünk egymáshoz érve,
 Arczunk sápadt, szemünk föllángola . . .
 De csak egy pont²⁸⁾ volt, mely megejte végre.

Olvasva, hogy a vágy hő mosolya
 Nyomán az ajkra hogy tapadt a csók:

135. Társam felém hajolt s megcsókola,

Remegve, ajkán elhalván a szók.
 Könyv s szerző nekünk így lön Galeottúl.²⁹⁾
 De az napon tovább nem olvasók.“³⁰⁾

140. Így szólt az egyik árny, kértemre. — Ott túl
 A másik³¹⁾ úgy sírt, hogy rá lelkem-testem
 Rezgett s alélt, vonagló fájdalomtól.

S mint elesik a holt-test: úgy elestem.

Jegyzetek. ¹⁾ A *Divina Comœdia*, jelesen a *Pokol*, ez éneke, melyet Francesca di Rimini beleszótt története tett oly kiválóan híressé, azok bűnhődését tárgyalja, kik az érzékiség, tilos szerelem s házasságtörés bűnében leledzettek.

²⁾ A pokol t. i. úgy van előállítva Dante költeményében, mint körökből álló, melyek tölcserésen, egyre kisebbedve, szállanak alább-alább. Minél lejjebb, annál kisebb a kör, de a kisebb helyre annál több kín s gyötorem van szorítva; minél lejjebb, annál nagyobb s engesztelhetetlenebb bűnök bűnhődési helye. Az első kör tulajdonkép nem is bűnhődő hely; ott a nagy költőket (Homért, Horácot, Ovidot, Lukánust, kikhez Virgil is tartozik s kik Dantét magok közzé hatodiknak fogadták) — továbbá a nagy hadvezéreket, bölcseket s néhány kiváló nőt is találtak. A második körben, hová most jutnak: kezdődnek tulajdonkép a bűnhődések.

³⁾ T. i. Virgil és Dante, kinek a poklon át a római költő a vezetője. Őt illetik mindenütt a „vezér“, „mester“, „dalmok“ stb. kifejezések.

⁴⁾ Minosz, a mythologiai alvilági bíró és inquisitor, ördög rémalakjában van itt föltüntetve, vicsorított foggal, a szívbe látó tűszemekkel, s teste körül sokszor tekerhető hosszú farkkal.

⁵⁾ E sort a 11—12 sorok magyarázzák. Minosz azzal jelöli ki, hányadik lépcsőre vagyis pokolkörbe kell kinek-kinek leszállni, hogy annyiszor tekeri farkát maga körül.

⁶⁾ Míg szól, abba hagyja kissé a bűnösök vallatását s az ítélet-hozást.

⁷⁾ Virgiltől inti, vezetőjétől; s a kíváncsiságtól, mely élő ember létére a nyílt s tág kapun becsalja.

⁸⁾ T. i. az égi hatalmak.

⁹⁾ Nem csak e második körbe tartozók, hanem a pokolra kárhozottak összes seregei gyülekeznek itt az ítélet e rémületes helyén, azért e forgó-szél, tengerzúgáshoz hasonló vihar, e jajongás, sikoj, jajveszékélés.

¹⁰⁾ A XXIV. ének, 121. sor szerint az alvilág partján a szikla Lucifer bukásakor hasadt meg. Ide érve s innen mélyebb bukásukat érezve az elkárhozottak; azért üvöltének, jajgatnak itt s átkozzák az istent.

¹¹⁾ Serege = seregély; csoportosan járó madár; ez s a következő hasonlat, a darvakról, a roppant csoportban zajgva gyülekező vándor-madarakhoz találon s festőileg hasonlítja a lelkeket.

¹²⁾ Szemiramiszt sok nyelvek császárnéjának nevezi, a különböző ajkú népekről, melyeken uralkodott. Ninusz hatalmas neje s trónutódja, saját fiát szerette s hozzá akarván nőül menni, e fürtelem törvényesítésére rendszabályt alkotott, de fia őt megölte, hogy e paráznságra ne kényszeríthesse. Birodalnához tartozott Syria s Egyptom is, Dante korában a szultán birtokai.

¹³⁾ Didó, férje Sichaeus halálakor megesküdt, hogy nem megy nőül többé; de beleszeretvén Aeneásba, ennek nejévé akart lenni, esküje s meghalt férjének fogadott hűsége ellen. S mikor Aeneas elhagyta, megölte magát.

¹⁴⁾ Heléne, Menelaus neje, kit a trójai Paris félig elesábitott

félig elrabolt, s ki miatt Görögország tíz évi háborút, Trója végpusztulást szenvedett. Szintén a házasságtörök közé van sorolva.

¹⁵⁾ Páris lehet Helena elrablója, lehet a középkori regényekben sokat emlegetett csábító lovag.

¹⁶⁾ Trisztán, a német s breton hősmonda szerelmi hőse, az Izolda kedvese.

¹⁷⁾ T. i. Virgil mutatta s nevezte meg egyenként. Feltűnő, hogy több a nő, mint a férfi — s érzéki bűneik részletesebben is vannak leírva, mint a férfiaké, kik csak nevökről említettek. A költő talán azt akarja jelzeni, hogy e neme a bűnnek inkább ejti meg a nőket, mint a férfiakat.

¹⁸⁾ *Mis* alatt isten értetik, kinek nevét nem igen ejtik ki a pokolban. Ha isten nem tiltja . . .

¹⁹⁾ Hogy nem állhattak neki ellen; vonzását önkénytelenül követve, lebegtek felé, hívására.

²⁰⁾ Az eredetiben: ha kegyében állnánk istennek.

²¹⁾ T. i. Ravenna, a Pó tengerbe folyásánál, hol mellékfolyóit, — más értelmezés szerint: torkolata ágazatait — nyugodni viszi az occeánba. Itt kezdődik Francesca elbeszélése szerencsétlen szerelméről, melyet Boccaccio, Dantéhoz írt commentárjában így ad elő. Guidó di Polenta, Ravenna és Cervia fejedelme, és a riminii Malatesta család sokáig ellenségeskedésben éltek. Végre kibékültek s a béke megszilárdítására elhatározták, hogy Guidó szép leányát Francescát, a Malatesta fia Giaciotto vegye nőül. Giaciotto azonban púpos és sánta volt s nem lehetne remélni, hogy a szép és büszke leány szívét megnyerhesse. Cselhez folyamodtak, s a völegény szép külsejű öcsését Paolót küldték az eljegyzésre. Francesca első látásra beleszeretett a szép ifjúba; a házassági szerződés aláíratott s Paolo haza vitte Riminibe a szép arát, ki a csalást, melynek áldozatúlv esett, csak akkor vette észre, mikor a nászj után fölébredve, férjében előtte ismeretlen idegent — s szörnyet pillanta meg. Utálata iránta csak növelte elfojtott szerelmét Paolo iránt. S hogy ezzel minden nap együtt volt, s szerelmét ez is viszonzotta, — vigyázatlanságuk és gyöngeségök áldozataivá lőnek. Giaciotto egyszer elutazott, de egy kéme megleste a magokról elfeledkezett szerelmeseket, hírt adott gazdájának, a ki titkon visszatérve bűnön érte őket. Paolo menekülni akart, de ruhája az ajtóban fennakadva, a dühös térj kivont fegyverrel rohant rá. Francesca kettejük közé vetette magát s a kedvesére mért halálos csapást ő fogta föl kebelével. A férj most kétszeres dülhvel rohant a csábítóra, s a hitvesgyilkos a következő perczben testvérgyilkos is lett. Ez történt 1289. szeptember 4-én. A két szerencsétlen szeretőt másnap egy sírba temették, hol — még két század múlva — föllelték selyemruháikat, de ma már, Ampère szerint („Dante nyomdokain“) a monda sem bírja megjelölni sírjok helyét. — Magalotti finom vonásnak jegyzi, hogy Paolo a szót Francescának engedí át Danténál. Ugo Foscolo pedig azt mondja e szerelmi elbeszélésről: e néhány sorban a női szerelem egész története oly tökélylyel s oly nemesen van elbeszélve, mint a Juliáé Shakespearenél. Paolo szerelmét a báj iránti fogékonyságának tulajdonítja, s a magáét a szerelem viszonyszerelmet ébresztő erejének.

Apjáról s az elkövetett csalásról nem tesz említést, mert bűnét nem akarja másokra tolni. Azt is elutasítja, mintha Paolo őt szándékosan csábította volna; olvasmány közben, egy pont, egy percz hatalmának tulajdonítja, hogy gyöngeségök megesett.

²³⁾ T. i. Paolót, a kire rámutat.

²³⁾ Most is borzad, rágondolni: hogy' fosztatott meg testi bájától, vagyis életétől. Akár halála irtózatossá módjára, akár arra gondol, hogy bűne közepette s megbánás nélkül kelle meghalnia. E miatt jutott pokolra,— mint Trisztán is; míg Lancelot s Guinevra nincsenek ott, mert bűnöket megbánni volt idejük.

²⁴⁾ Kaina: a pokol legalsóbb, leggyötrelmesebb körei egyike, hol Kain s a testvérgyilkosok vannak. A Kaina vár Giaciottora is, mint testvérgyilkosra.

²⁵⁾ Francesca elbeszélése mély benyomást tesz Dantéra. Elnémül s csak Virgil kérdése rázza föl mélázásából. A hatás a kérdésben, s Francesca újabb feleletében még növekszik, míg az eszméletlen elesésben (az ének végsora) éri tetőpontját.

²⁶⁾ Itt valószínűleg nem Virgil értetik a mester alatt, hanem inkább Boëthius, kinek, Dante által kedvelt munkájában *De consolatione* fordul elő e gondolat.

²⁷⁾ Lancelot, az Arthúr király kerekasztalának lovagja, ki a királynéval, Guinevrával tilos szerelemben élt. Történetök, bünbánatok stb. ismeretes. (A többi közt Tennyson király-idilljeiből is.)

²⁸⁾ Az eredetiben is: *punto*, érthető akár az olvasmány egy pontjára vagy helyére; akár az idő egy pontjára, mintha mondaná: „De csak egy percz volt, mely megejte végre . . .“

²⁹⁾ Galeotto, egyik monda szerint, Arthúr király többször legyőzött, végre Lancelot által megnyert s kibékített ellensége, ki ezért — hálából — Lancelot s a királyné közt találkozást eszközölt. Más értelmezés szerint *Galeotto* a könyv címe, melyben Lancelot s Guinevra szerelmi története le van írva. A vers értelme mind a két esetben az, hogy Paolo és Francesca közt a könyv és szerzője szolgált kerítőül, alkalmoszerzőül.

³⁰⁾ Mert szerelmi gondjuk édesb volt, mint tovább olvasni.

³¹⁾ A másik, Paolo; a ki félen áll, hallgat és sír.

SZÁSZ KÁROLY.

LESSING FAUSTJA.

A német irodalomnak nevezetes újdonsága van: fölfedezték Lessing *Faustj*át, a nagy költő ama híres tragédiáját, melyet ugyan senki nem látott soha, de a melyről mégis egy felszázad óta beszélnek is okoskodnak az irodalomtörténet-írók és biographusok. A fölfedező Engel Károly, a német báb-játékok szorgalmas gyűjtője és kiadója. *) Fölfedezése csak egy pár hét előtt jelent meg **) és már is nagy port vert föl. Véleménye, hogy t. i. az általa kiadott névtelen allegorikai *Faustdrámában* Lessing elveszett tragédiája lappang, ellenzókra is pártolókra is talált; amazok hangosabbak és erélyesebbek, ezek számra nézve nem csekélyebbek. Én részemről teljesen alaptalannak tartom a lelkes kiadó hypothesisét s azt hiszem, e sorok elolvasása után e lapok olvasói is az én véleményemhez fognak csatlakozni. A dolog magában véve elég érdekes, Lessing *Faustja* maga elég ismeretes talány, az egész kérdés elég vonzó, hogy megkísértsük a probléma behatóbb tárgyalását és eldöntését.

Mely indokok látszottak a kiadónak oly nyomósaknak, hogy azok alapján az 1775-iki névtelen *Faustdrámát* Lessing szellemi termékének volt kénytelen elismerni? És mit tudunk Lessing e tragédiájáról, mi Engel fölfogását helyesnek vagy csak valószínűnek tünteti föl?

---

*) *Deutsche Puppenkomoedien*, herausgegeben von C. Engel, 1874—1877., eddig öt füzet.

**) E czím alatt: *Johann Faust*. Ein allegorisches Drama in fünf Aufzügen. Gedruckt 1775, ohne Angabe des Verfassers. Muthmasslich nach G. E. Lessings verlorenem Manuscript. Herausgegeben von C. Engel. Oldenburg, 1877. Ára 2 márka.

Lessing régóta ismerte a Faustmondát *) és a (legújában ugyancsak Engel C. által a bábjátékok első füzetében kiadott) népdramát, melynek Faust története képezi tárgyát. Tudjuk, hogy a Schuch-féle társaság, mely a múlt század közepe táján Berlinben játszott, 1753. június 14-én előadta a *Doktor Johann Faust* cz. népdramát. Ekkor pedig Lessing Berlinben volt és a Schuch társaságával is összeköttetésben állt. Meglehet, hogy már akkor volt terve, egy, illetőleg — mint Gebler osztrák államtanácsos 1775-ben Bécsből írja Nicolainak, Lessing meghitt barátjának, Berlinbe — két *Faustdrámát* írni, — az egyiket a népmonda szellemében, a másikat a polgári színmű mintájára, minden ördögi, illetőleg túlvilági elem nélkül („ohne alle Teufelei“**). Már 1755-ben kérde Mendelssohn a Berlinből távozott Lessinget, vajon halad-e új polgári szomorújátékával, melyet ő (Mendelssohn) csak azért nem akar nevén nevezni, mert nem hiheti, hogy Lessing meghagyja neki a *Faust* nevét: „Csak egy felkiáltás: Faustus! Faustus! nevetésre indíthatná az egész parterret.“ A fölvilágosodott berlini philosophus valószínűen oly gyermeknek, nevetségesnek találta a mindenféle bűvös és csodás elemmel rokon Fausthistoriát, hogy föl nem foghatta azon érdeklődést, mely a nem kevésbé fölvilágosodott és modern gondolkodású Lessinget e mondához vonzotta. Persze, Mendelssohn korlátolt gondolkodású, a (nagyon közönséges értelemben vett) fölvilágosodás légkörében élő, költői tehetségben teljesen szükkölködő szellem volt; — Lessing ellenben, termé-

*) Már első vígjátékában *Der junge Gelehrte*, melyet még a gymnasiumon írt és később átdolgozott, czéloz a Faust-mondára. Lásd Lessing műveit, Hempel-féle kiadás, IV. 6. l.

**) Ez a második *Faust* természetesen nem lett volna „Faust“, mert ez csak úgy nem képzelhető ördög nélkül, mint Tristan és Isolde bájjal, vagy Hero és Leander tenger nélkül. Erre utal Gebler fentebbi levelében azon megjegyzés is, hogy ez utóbbi ördög nélküli Faust-tragédiában „egy elvetemedett gazember játszaná egy ártatlannal szemben a fekete csábító szerepét“. Ez sok darabban történik, melyeket azonban eddigelé még senkinek nem jutott eszébe, Faust-, akár csak titkos Faust-tragédiának elnevezni. Nem egészen alaptalan vélemény, melyet újabban Kuno Fischer (*Nord und Süd*, 2. füzet, 272. l.) is magáévá tett, hogy e második *Faustból* fejlődött *Emilia Galotti*, melyben Mephistopheles mint hercegi kamarás szerepel. Csak az feltűnő, hogy sem Lessing, sem barátai, kik tervéről tudtak, nem tesznek erről említést.

szetének számtalan oldalú genialitása alapján, azonnal fölis-
merte a *Faustmonda* mély értelmét és hatalmas költői értékét.

Nem tudjuk, Lessing mit válaszolt Mendelssohn e leve-
lére; de tudjuk, hogy három évvel később (1858. július 8.)
egy tréfás levélben azt írja az öreg Gleimnak, hogy siessen
Berlinbe, mert ő (Lessing) legközelebb előadatja a *Doktor
Faustját*. Hogy a darab *nem* volt kész, arról kezeskednek Les-
singnek és kortársainak későbbi följegyzései — s így a jó öreg
Gleim okosan tett, hogy nem sietett Berlinbe; — de hogy
Lessing tele volt a tárggyal, mutatja főleg a korszakot alkotó
XVII. „irodalmi levél“, melyben Lessing egy évvel később,
1759-ben Gottschedet és a francia iskolát kíméletlenül meg-
támadja, az angolokra utal mint utánzásra méltó mintákra,
és az angol és német szellem rokonságának föltüntetésére a
régii német népdramára, nevezetesen a *Faust*ra hivatkozik,
melyből egy jelenetet közöl is. E jelenetben Faust a leggyor-
sabb ördögöt keresi és hét pokoli szellem közül azt választja,
mely oly gyors, mint az átmenet a jóról a rosszra. Sokat okos-
kodtak, vajon idézet-e e jelenet vagy Lessing műve. Két-
ségtelen, hogy sem az egyik sem a másik, hanem átdolgozása
egy népdramai ismeretes jelenetnek, mely a népdrama min-
den alakjában előfordúl. *)

Hogy Lessing 1758-ban, midőn pajkos jókedvében az
öreg Gleimet invitálta, mennyire nem volt készen darabjával,
mutatja 1767. szeptember 21-kén, tehát egy évtizeddel később,
Hamburgból öcsésének írt levele, melyben azt mondja,
hogy teljes erőből dolgozik *Faustján*, melyet még a folyó télen
szándékozik előadni. Egyszersmind kéri a „*Clavicula Salo-
monis*“ cz. magikus művet, melyre szüksége van. Természe-
tes, hogy *Faustját* a „folyó télen“ nem adatta elő, de a követ-
kező télen sem, — és midőn két évvel később, 1769-ben,
mint könyvtárnok Wolfenbüttelbe ment, előbb szigorúan tudomá-
nyos irányú nyomozások, utóbb pedig az orthodoxok ellen
viselt elkeseredett harczi foglalták el teljes idejét és erejét.
Ez idő óta Lessing maga nem szól többet *Faustjáról*, és midőn
1781-ben férfikora delén oly korán elhúnyt, hátramaradt

---

*) Engel figyelmeztet, hogy Faust e választása már a régi nép-
könyvnek 1590-iki berlini kiadásában is található. A legrégebb Faust-
könyv nem ismeri e jelenetet.

kézirataiban a *Faustra* vonatkozólag igen csekély töredékes feljegyzéseken kívül egyebet sem találtak. Most fölszólította a költő öccse, Lessing Károly, ki nagy testvére munkáit kiadni és életét megírni szándékozott, az elhúnytnak barátjait, hogy többek közt főleg a *Faustra* vonatkozólag tudósítsák őt. Ekkor Blankenburg és Engel J. J. elmondtak mindent, mit Lessing darabjáról tudtak. Ők, e tudósítások szerint (melyeket Lessing műveinek minden újabb kiadásába fölvettek), a költő *első Faustját* ismerték volna, melyben van ördög elég. Különben feltűnő, hogy tudósításaik nem igen egyezők, és hogy sem Blankenburg, sem Engel nem tudják a teljes darab teljes tartalmát elmondani! Végre is nem látta se az egyik, se a másik Lessing *kész tragédiáját*, hanem csak a költő folyton változó terveiről tudtak egyetmást! . . . . .

Lessing Károly felszólítása és keresése, az elhúnyt nagy férfiú barátjainak búzgó utánjárása teljesen eredmény nélkül maradt. Hová lett tehát a Lessing *Faustja*, melyet maga is, mint láttuk, két ízben majdnem teljesen befejezett műnek nevez? E kérdés egész mythoszra szolgáltatott alkalmat. Előbb meg kellett magyarázni, hogy Lessing miért nem lépett elő darabjával — azután, hogy halála után miért nem lelték meg a kéziratot gazdag hagyatékában. Az első kérdésre valóságos bárgyúsággal feleltek: Lessing igen jól tudta, hogy kortársai közt többen (így Goethe is) dolgoznak egy *Faustdrámán* és *ő e Faustdarabok megjelenését be akarta várni, mielőtt saját drámáját kiadja*. Hogy Lessing hogyan, mi okból, mi czélra jutott volna ez értelmetlen elhatározáshoz, — erről hallgat a krónika. A ki Lessinget csak felületesen ismeri, igen jól tudja, hogy ily okoskodás nem fér jelleméhez! — A második kérdés eldöntését látszóan igen megkönnyítette egy ismeretes körülmény a költő életéből. Lessing ugyanis 1775-ben Olaszországba utazott. Ez alkalommal egy ládája, mely mindenféle dolgokat, többek közt kéziratokat is tartalmazott, Lipcsében elveszett. Lessing maga, egy 1776. június 16-án öccséhez írt levélben, bővebben szól e kellemetlen veszteségről és felsorolja a láda tartalmát is, — a *Faustot egy betűvel sem említve*. Daczára annak általánossá és jelenleg is dogmai erejű ténynyé vált azon teljesen alaptalan nézet, hogy *Lessing (egy vagy két) Faustja e ládában volt és errel együtt veszett el!*

E mondák alaptalanságuk és részben gyermekes voltak

daczára is, Lessing halála óta népszerűek s végre (mert az irodalomtörténetírók szeretik a forrásokat kerülni!) dogmákká váltak. Nem ellenkezett e mondákkal két adat, melyre újabban akadtak. Mind a kettőnek forrása a Reichard-féle *Theater-Kalender*, mely 1779-iki folyamában egy Waldherr nevű színészlőről tesz említést, ki „*Lessing Johann Faustjában mint Mephistopheles lépett föl*, és az 1770—1779 közt megjelent német drámák közt egy Münchenben, 1775-ben megjelent allegorikai darabot (*Johann Faust*) sorol fel, melyet eddigelé senki sem látott. Az első adat — mely kétségtelenül nem más, mint közönséges és a maga nemében nem is épen ritka reklame — azt látszott bizonyítani, hogy Lessing *Faustja* el is készült és elő is adták; a második egy darabot említ, mely ugyanazon évben jelent meg, melyben Lessing drámája elveszett. Hát ha valaki megtalálta és rögtön kinyomatta? Engel, ez okoskodásból indulva ki, húsz év óta keresi e darabot, végre megtalálta egy árverésen és, Lessing művének ismerve föl, ime kinyomatta. Melyik Lessing-féle *Faust* ez? Az, melyben ördögök szerepelnek, nem lehet e darab, mert ezen *Faust*-ból maradt (Lessingnek magának, valamint fönt említett barátjainak, Blankenburg és Engel J. J. följegyzéseiben) egy pár jelenet és ezeket *nem* találjuk a mi allegorikai drámánkban. Tehát, mondja Engel, a *második Faust* ez — „ohne alle Teufelei!“ De hiszen a szereplők közt van egy jó szellem és egy rossz szellem, azaz egy angyal és egy ördög, — hol tehát itt az ördögtelen *Faust*, a polgári dráma, „melyben egy elvetemedett gazember játszott volna egy ártatlannal szemben a fekete csábító szerepét“?!

A szíves olvasó, ki eddigi előadásomat egy kis figyelemmel követte, kétségtelenül azt fogja kérdezni: tehát mi bizonyítja, hogy ezen „allegorikai darab“ Lessing drámája? vagy: hogy volt az lehetséges, hogy Lessing maga nem tudta meg, hogy drámáját kinyomatták? és halála után öcsce és barátjai, kik az egész világot fölhívták e darab keresésére, még arról sem értesültek, hogy a drámát előadták, hogy Waldherr uram vendégszerepelt benne? és mért nyomatták ki csak az ördögtelen drámát, miért nem a másikat is, mely szintén a lábában volt? és hogy nem keltett e darab semmi figyelmet, egy Lessingnek a műve, oly időben, midőn sokkal kisebbszerűek is zajt ütöttek? hogy — de bocsánat, kifogyunk a kérdésből,

mint, tartok tőle, olvasóim a türelemből. Engel eszméje, röviden mondva, meggondolatlan ötlet, a milyenre ritkaságok gyűjtője jöhet ugyan, ha fölfedező viszketegét nem tudja zabolázni; — de józanul gondolkodó és ítélő fő nem csatlakozhatik véleményéhez, annál kevésbbé, mert a kiadó egyszerűen axiomának tekinti Lessing szerzőségét, mely nem is szorúl arra, hogy belső argumentumokkal is indokoltassék.

De hagyjuk a történeti és irodalomtörténeti lomtárt! Hiszen van még egy argumentum, mely többet nyom, mint minden bibliographiai adat, mint minden idézet vagy következtetés! Ez a *munka szelleme*. Ha ezen allegorikai drámában fölismerhetjük Lessing szellemét, — de persze, — ha a „ha“ nem volna! Mikor az egész darabban egy csöpp Lessing-féle szellem, sőt általában semmi-féle szellem sincsen, de igenis van trivialis, izléstelen dolog elég, melyet a kiadó hiában iparkodik a névtelen „átdolgozó“ számlájára írni, ki, szerinte, változtatott Lessing darabján, hogy meg ne csípjék! Változtatott a darabon, talán el is rontotta, teljesen kivetköztette eredeti alakjából és szelleméből és — mégis Lessing darabja? Beh bámulatosan éles fölfedező erővel bír ez az Engel úr!

Van ezen allegorikai drámának egy előszava is, mely bámulatos dolgokat tartalmaz. A szerző itt azt állítja, hogy az allegorikai lények színrehozatalának szokása oly régi, mint a színház maga, hogy ezt Euripides, „a legnagyobb tragikus költő“ bizonyítja, és hogy már Aristoteles is fellép „e visszaélés“ ellen és Horatius is kívánja: nec deus intersit, nisi dignus vindice nodus. Mily észjárás! Továbbá azt mondja a névtelen, hogy nem azért választotta e tárgyat, hogy „a tömegnek tessék“ vagy hogy „Shakespeare és Voltaire ragyogó példáját a szellemek megjelenését illetőleg“ utánozza! Szegény Lessing! Shakespeare és Voltaire! — és ez összeállítást az ő firmája alatt árulják, egészen megfelelkezve arról, hogy ő is egymásmellé állította az elsőnek *Hamlet*-jét és a másodiknak *Semiramis*-ét, és épen a szellemek szerepeltetése dolgában, — de elfelejtette az utóbbit ragyogó példának elnevezni! Bár mint ítéljen az ember a darabról és Engel hypothesiséről, — ez előszó kimondhatatlan ügyetlen és bárgyú.

De hadd mondjam el végül röviden az „allegorikai dráma“ tartalmát. Faust egyszerű kéjvágyból, hogy a föld minden gyönyörét élvezhesse, húsz évre szövetséget kötött az

ördöggel, ki minden kívánságát teljesítette. Senki sem tud e viszonyáról a pokolhoz, csak Ithuriel, a jó angyal, ki lelkét meg akarja menteni. Környezve gazdagságtól és pompától élt Faust nejével Helenával, fiával Eduárddal és kamrásával Wagnerrel. De a boldog idő lejár; a darab a huszadik év utolsó napján játszik.

Az első felvonásban Faust szülei, Theodor és Elisabeth, keresik a hőst, de a kamrás haza küldi őket, mire egy férfi és egy nő jönnek, kik Fausttól, mint híres bűvésztől, varázsszereket kívánnak vásárolni. Wagner elvégzi velök a dolgot t. i. kizsákmányolja hiszékenységöket, mire Faust föllép, megtört kedélylyel, tele bánattal. Vele Ithuriel jön, ki némely intések után ráveszi Faustot, hogy Helenát elhagyja. De alig hogy erre elhatározta magát, föllép Helena és megmásítja Faust szándékát. Mephistopheles észreveszi, hogy szövetségese rosz kedvű, mire megígéri, hogy segít rajta, hogy mulattatni fogja. Eddig az első felvonás. Ez még nem is expositio!

A második felvonás a jó és rosz angyal szükségtelen czi-vakodásával kezdődik. Mephistopheles figyelmezteti Faustot, hogy vége közeledik, de ez azt hiszi, hogy elkerülheti a vést, mivel az ördög eszközeivel csakis jót tett. De a pokol fia megmutatja neki, fölléptetve az illető egyéneket, hogy minden jótéteménye roszat szült. Így pl. Faust segített egy szegény emberen és gazdaggá tette, mire ez, ki addig erényes volt, elromlott és gazzá lett stb. Ez szép gondolat, de minden plastikai erő nélkül van prózai példákban, részben torzítva föltüntetve. Ezek úgy látszik azon „allegorikus“ alakok, melyekre a címnap céloz és melyek a „személyek“ sorozatában mint „jellemek“ vannak fölemlítve. Faust még mindig bús; Wagner énekel neki a hárfához, — de eredmény nélkül.

Faust a harmadik felvonásban is bús. Mephistopheles egy sereg szép leányt hoz, hogy fölvidítsa, — hiába! Ekkor Ithuriel előlép Faust szüleivel, kik szitkozódnak, sírnak, kérnek stb. Faust mindent ígér, — de ekkor elhozza Mephistopheles Helenát és Faust fiát, és a nő kijelenti, hogy meggyilkolja a fiút, ha Faust őt elhagyja. A hős, szüleivel szemben, nejével tart, mire őt az öregek és a jó angyal elhagyják. Faust megint (vagy még mindig?) bús, és az ördög újra megígéri, hogy mulattatni fogja.

A negyedik felvonás e mulatsággal kezdődik, *A szerelem bűvös palotája* című ballettel! De Faust csak bús és még bússabb lesz, midőn szülei újra föllépnek és térdre borúlva kéri őt, hogy kövesse a jó angyalt. Most Helena is csatlakozik — az olvasó nem csekély csodálkozására! — az öregekhez és az ember már is várja — a monda ellenére, az ígért „polgári színmű“ szellemében — az Ifflandszerű sentimentalisan kedélyes befejezést, midőn Mephistopheles föllép és kijelenti, hogy a Faust fia Eduard túszképen a keze közt van és ő előbb ki sem adja, míg Faust az övé nem lesz. Erre megszöknek az öregek, és Faust huszonnégy óra megfontolási időt kér, — vajon mit akar megfontolni? Most Helena is kegyelmet kér Faust számára és Mephistopheles megígéri, hogy férjét megmenti, ha Helena megöli Faust apját.

Az ötödik felvonásban Helena csakugyan megöli az öreg Faustot és, midőn megtudja, hogy eredmény nélkül vétkezett, önmagát is, Faust pedig megmérgezi magát. Az utolsó jelenetben előlép Ithuriel és megmenti a hőst, mert — megbánta bűneit. Mennydörgés, az angyalok oldalán teljes világosság, az ördögökén (kik földre esnek) teljes sötétség, — a függöny legördül.

A monda maga oly örök szépségű és értékű, és mi Goethe óta megszoktuk, hogy annyi mély és nagy eszmét kössünk össze egyes alakjaival, momentumaival és teljes tartalmával, hogy még ezen „allegorikus“ földolgozásban sem téveszti egészen hatását. De ha félretesszük a mondának, hogy úgy mondjam, veleszületett báját és mélységét, — nem marad semmi az egész drámában, a mi, nem egy Lessingre, hanem egy közönséges középszerű tehetségre utalna. Semmi cselekvény, semmi jellemzés, semmi alkotó erő; Faust egy eszme nélkül szükkölködő, folyton ingadozó, részvétet nem gerjeszthető alak; az egész darab alap gondolata zavaros, homályos. Vajon miben, a darab mely tulajdonságaiban láthatta Engel Lessingnek a nyomait? és milyennek képzei azt az átdolgozást, mely egy Lessing remekét ily gyarló dialogizált históriává ronthatta el, mely értékre nézve még a régi Faust-féle népdramát sem közelíti meg? . . . . .

Nem, ez nem Lessing *Faustja*, nem is volt soha az! Lessing szerette, értette a Faustmondát; föl is akarta dolgozni egy vagy, nem bánom, két drámában. De, tudjuk, Lessing sokat

akart; tömérdek művei közt a töredék, a tervezet. *) *Faustja* sem készült el soha! A regényes ládahiristoria, az Engel-féle lopás romantikája, az 1775-ki Incognito-Lessing, mind mondák, melyek a pontosabb vizsgálat alatt párakként fölszállnak és a végtelen térbe tűnnek.

HEINRICH GUSZTÁV.

É R T E S I T Ő.

Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése 1664—1671. Írta Pauler Gyula. II. kötet. Budapest, 1876. A magyar tud. akademia könyvkiadó-hivatalában.

A magyar történet a XVI. és XVII. században lényegileg nemzet történelme. Innen megírásának nehézségei. Alig ismerünk bármely népnél is korszakot, a melyre nézve oly kevés lehetne az ország egészének eléggé egyöntetű és következetes szívóssággal táplált céljait, aspirációit, és érzelmeit egyes egyének, sőt pártok vagy felekezetek pályájához, de még az események valamely külön lánczolatához is fűzni. Volt Magyarországnak számos kitünő, lángeszű férfja e két században; nincs hiány dicső hadi tettekben, bölcs politikai intézkedésekben, irodalmi nagy munkákban, s mindazonáltal annak daczára, hogy a cselekvés főrugói, az alaphangulat ugyanazok minden hazafi-kebelben, s folyton minden részen kifejezést nyernek, nincs alak, sem fejedelem, sem vezér, sem író, a ki teljes mértékben képviselőjük, nincs szereplés és programm, a mely megtestesítések, nincs esemény, a mely összefoglalásuk gyanánt volna tekinthető. A nemzeti lét és szabadság fönntartásáért két ellennel folytatott küzdelem drámájának központja hiányzik; ha, kisebb arányokban, némi hasonlót nem tapasztaltunk volna napjainkban, alig érthetnők meg, hogyan tartotta fön magát mégis az egységes nemzeti politikának hol ösztöne, hol tudata.

---

*) Hiszen csak drámai tervet ötvennégyet tartalmaz Lessing műveinek legújabb (Boxberger-féle) kiadása, pedig e szám tetemesen nagyobb lesz, ha az itt-ott említett terveket vagy címeket is tekintetbe vesszük.

Esajátságos viszonyokban a történetírókra kétféle tévedés veszélye rejlik. Az egyik bizonyos egyoldalúság, a mely ellentétes indokok működését véli fölismerhetni a fejlemények ugyanegy folyamatának különböző stádiumában, és a melyet, talán a rendelkezésekre állott adatok hiányosságánál fogva, kítőnő írók előadásában is föllelünk; a másik azon banalis fölfogás, mely az ország szerencsétlenségét többnyire a pártvillongásoknak szereti tulajdonítani. Pedig kivált Magyarországnak történetére alkalmazva ez utóbbi nézet kevésbé illik. Közhely, mely egy időben divatos volt, általában magyarázatul szolgált, s hízelt a közönséges hiúságnak, a mely kielégítést talált a hitben, hogy a nemzetet csakis a nemzet önmaga volt képes megrontani. Megtaláljuk gyakran idegen történetírókban is ugyanez észrevételt saját hazájokra vonatkoztatva; épen oly egyetemesen elterjedt állítás s ugyanannyi igazság van benne, mint a hadi vitézségökre büszke népek azon szokásos dicsekvésében, hogy szuronytámadásra kiválóan ők alkalmasok. Pedig nem az egészség jele, hanem súlyos betegség körtünete az, ha valamely ország sorsának válságaiban nemcsak a czélokra, hanem a követendő eszközökre nézve érdeklődés híján nem létezik eltérő vélemény vagy ha elegendő erkölcsi bátorság nem találkozik annak kifejezésre juttatására; minél erőteljesebb, minél életképebb valamely nemzet, annál inkább meg lesz tagjaiban a készség és a felelősségérzet külön meggyőződéseik érvényesítésére törekedni, annál mentebb lesz az azon halvány egyezkedésektől, a melyek következtében a nézetkülönbségek nem szüntetvék meg, hanem elmosódtak, s az erélyes cselekvést nem államférfiúi óvatosság mérsékli, hanem gyakran a közöny vagy a bizalom színét viselő határozatlanság bénítja meg.

Pauler szerencsés kezét, helyes történetírói tapintatát tanúsítja mind az episod kiválasztása, a mely elbeszélésének tárgyát képezi, mind a szempontok kijelölése, a melyekből kiindulva a fölfogás említett hibáit ki tudta kerülni. Talál az előszóban tett megjegyzés is, hogy ha valaki csak ez összeesküvés történetét tudja és semmi mást, jó formán érti és el tudja képzelni az egész küzdelmet Ausztria és Magyarország közt 1527-től az 1867-iki kiegyezésig. Mert csakugyan 1667-ben bekövetkezni látszott a perc, a melyben a magyar politikának addig oly szétterjengő szálai összefonva egységes

és közös nemzeti alkat szövetébe illeszkednek. Erdélynek, mint olyannak cselekvőleges szerepe megszűnt II. Rákóczy György halálával; egyedül a török külerő tartotta fenn már különállását, ott többé nem keletkezett semmi mozgalom, szintér maradt csupán, a melyen a magyarországi kezdemények tovafejlődtek. Magyarorszáiban kiemelkedett két férfiú, mint természetes vezér: Zrínyi Miklós és Wesselényi hivatottaknak látszottak, teljes nyomatékkal a nemzet nevében szólni és eljárni. A cselekvés megindul, de íme, egymást gyorsan követve, sirba szállnak azok, a kiknek tapasztalatai és tekintélye talán elegendők lettek volna a biztos irányban való vezetésre; kalandos összeesküvési tervezgetések, — hiszen 'tovább sohasem jutott a dolog -- következtek öntudatos politika helyébe; külföldi szövetségek táblabírói jellegű kísértgetései, hűbéri reminiscenciákon alapuló s lengyel előképek példájára létrejött frigykötések, jószágcserek és magánfondorlatok, kölcsönös feladások, kisszerű árulgatások és hitegetések az eszközök, a melyekkel az érdekküzdelemmé elfajult országos törekvések előmozdítását valósítani reménylik a talán hazafias érzelmű, de hazafi czél nélküli főurak, míg a megyei nemesség gyűlésez, híú izgalmak közt, jó szándékkal, de minden magasabb belátás nélkül. A lanyha, közönyös, előítéletes udvar fölött időközben túlsúlyt nyernek a merev absolutismus tanainak rideg férfiai, a császári jog hirdetői, a harminczéves háború tábornokai. Néhány, tényleges ellentállásra alig találó erélyes csapás szétrombolja az álmoknak kapkodó tervezgetésen alapuló egész épületét; Zrínyinek, Nádasdynak, Frangepánnak nem marad egyéb hátra, mint személyes méltósággal és nyugalommal, de ügyük jövőjébe vetett bizalom nélkül bűnük beismerése mellett meghalni, azon középkori aristokratikus lázadók példájára, a kiknek hasonló halálát, indokaival s körülményeivel, oly mesterileg találjuk vázolja Shakespeare számos jelenetében. Egyedül Bónis Ferencz, a középosztály e tipikus alakja, vérzik el a mártyr öntudatával; a nemzet túlnyomó része néma önmegadással tűri a megaláztatást vagy a bujdosás keserveit. A csalódás azonban nem fojtja el a hazafiasságot, egyesek árulása vagy szolgáltsága nem ingatja meg a közhitet; a nemzetiség és az azzal kapcsolatos alkotmányos szabadság eszméi még a passzív ellentállásnak is nagyobb erőt kölcsönöznek, mintsem hogy

azt végleg elnyomhassa a politikai és vallási kényuraság, melynek azon alakban, a melyben a bécsi udvar tervezgette, se történeti alapja s jogosultsága, se a jövő eszméi szempontjával igazoltsága nem volt.

A korrajz mellékes mozzanatai is helyesen tüntetvék föl. Az utolsó diadalai és nagy erőfeszítései korát élő török birodalom kormányzatának azon ellenséges diplomatia kezeibe átjásztatását, a melynek hagyományai azóta napjainkig következetesen megmaradtak s aláássák a mahomedán uralmat, sejtí az olvasó, midőn Panajotti szerepéről értesül. Világosan feltárul a francia király önzően személyes politikája, midőn ugyanazon elemeket, a melyeket saját országában kiméletlenül elnyomott, versenytársában bátorítja, s az elégtelenséget szítja, de a lázangók segélyzésétől tartózkodik. A lengyel állapotok példájának befolyását is érezteti velünk a szerző a felföldi megyék felfogására s eljárására. Kitűnik egyszerűs mind, mind a katolikus, mind a protestans körökre nézve, a vallási szempontoknak az egyháziak mögé rendelése, az erkölcsi meggyőződéseknek és hitnek politikai nézetek eszközeivé aljasulása, a mi a harmincz éves háború után az egész európai szárazföldön bekövetkezett.

Nem mondhatnók hogy hasonló mértékben sikerült a szereplők egyéniségének rajza. Általában a lélektani, s az elbeszélés úgyszólván drámai, művészeti mozzanatainak alakítása mögötte maradt a politikai, történeti és társadalmi részek szabatosságának s hűségének. Az események csoportosítása sem egészen szerencsés, egyes részletekkel kétszer is találkozunk, mások meg csonkán maradnak; a szakérfiak igényeinek kielégítése mellett a szerző egy-egy pillanatra megfedkezni látszik a nagy közönségéiről, a pusztán irodalmiakról. Részben ez valószínűleg Pauler aggodó lelkiismeretességének tulajdonítható, a melylyel minden föltételezést kizárni, s pusztán az okiratilag bebizonyított adatok mellett megmaradni törekedett. Egy szót sem tulajdonít a szereplőknek, a melynek hitelességét be ne bizonyíthatná. Az eljárás e módja ellen csak az a kifogás, hogy hézagoss marad a vázolt kép, egyenetlen a kivétel; a jellemek benső arányai megzavarvák, számos igaz vonás és indok túlságoss jelentőséget nyer, más netalán fontos mozzanat pedig nemesak kiténtetve, de még sejtetve sincsen.

Mindazonáltal nagyobbak az előnyök, melyek ez esetben a szorgos tárgyilagosság gyümölcsei. Teljes függetlenségre emelkedett a szerző még oly jelentékeny elődökkel is szemben, a minő Szalay. Nyíltan kimutatja hogy particularistikus irányokkal, az ország fölosztása szándokával nem vádolatni az összeesküvés férfait, s nem ítéli meg eljárásukat és terveiket azon külföldi jelentések nyomán, a melyek a török, német és olasz fölfogást tükröztetik vissza a Magyarországon mondottakról és történekekről, hanem merőben félreértik a kivált akkor oly sajátlagos magyar észjárást és az abból származó lépéseket. Még a legjobb indulatú idegen is szükségképen más szemmel nézte — valamint nézi ma is, — a történeteket, más rúgóknak tulajdonította, mint azok, a kik másfél század óta megszokták, hogy hazájok fenntartását főleg két ellenségének egymás által való ellensúlyoztatásával eszközölgjék.

Talán épen ezen s hasonló viszonyok szemléletének szokása, a melyekre nézve a szembenálló felek közt rokonszenvők meglehetősen egyenletesen megoszlik, vezette a magyar történetírókat azon méltányos részrehajlatlanságra, a mely újabb időben műveiket általában jellemzi. Pauler munkája sem képezne kivételt e tekintetben, ha néhány kifejezést nem használt volna a melyek a protestantismus szerepét és állását oly színben tüntetik föl, mely aligha felel meg a történet tanúságának. Igazolatlanoknak látszik tartani a protestánsok felháborodását ez időben; buzgalmukat vakhitnek véli. Rosz néven veszi tőlük, a kétségen kívül elnyomottaktól, a panaszt is. Pedig elfogulatlanúl tekintve, nem ezek indokolatlanok; hanem azon hazafiság bámulatos, a melylyel a Báthory Zsófia, Nádasdy részéről tapasztalt üldöztetések és a vallási türelmetlenséget legkegyetlenebb alakjában képviselő bécsi körök, Szelepcsényi és Kollonics támadásainak daczára, mindig készek voltak felekezeti érdekeiket az országosoknak alárendelni. Elismerték ezt a hazafias katolikus főpapok is, s helyesebb tapintatot mutattak ebben azoknál, a kik a rosszúl alkalmazott pápai és XIV. Lajos-féle katoliko-absolutistikus elméletek nyomán indultak.

Az emberi művelődés története. Különös tekintettel a nemzetek harcai fejlődésére. Irta P. Szathmáry Károly bölcsészettudor, a Kisfaludy-társaság tagja. Első füzet. Ős-kor és Ó-kor. Budapest. Nyomatott az Athenaeum, r.-társ. nyomdájában. 1877. 208. l. (Ára ?).

E munka fáradhatatlan szerzője a legújabb munkák alapján írta meg, leginkább tanulók számára, e kötetben az emberi művelődés történetét az ős-kor és ó-korban. Kiindulván az emberi fejlődés szempontjából, fölveszi munkájába az emberi emlékezet előtti fejlődés nyomait is, melyeket a mai kutatások alapján már elég becseseknek tart arra nézve, hogy a művelődés történelmében helyet foglaljanak.

E nyomokat tárgyalja az *Ős-kor* föliratú részben, melyben a kő-, bronz- és vaskort ismerteti a szövegbe nyomtatott 19 ábrával.

De hozzácsatol még egy Függelékét is, melynek 9 ábrán kívül a következő rovatai vannak: ős-kori tárgyak és leletek; — barlangok, czölöpök — és ipartelepek; — hazai lelhelyek, gyűjtemények és gyűjésmód; — az ősbembertan; az őskorról szóló irodalom.

A második rész az ó-kort tárgyalja és pedig két főcsoportban, úgy hogy az egyikben a legrégebb, a másikban a görög és latin népek művelődési állapotait ismerteti. Az előbbiben olvassuk Kelet-India, China, Tibet, Japán, Babylonia, Assyria, Media, Phoenicia népeinek, a zsidók, persák, szitytyák és Egyptom művelődési történetét. A persa Dariusról szólván említi szerző, hogy Babylont Zaphirus önföláldozó ravaszága által ejtette hatalmába. Itt tévútra vezette őt az emlékezőtehetsége, mert azt az embert *Zopyrusnak* hitták. Az egyiptomi történetben pedig hibásan vannak írva e szavak: *hyeroglyph, hyerati, monolyth, Sphynx* e helyett: *hieroglyph, hierati, monolith, Sphinx*.

E szakaszhoz is van csatolva függelék, melynek egyes rovatai ezek: történeti alapnézetek; — az emberi nem egysege, rokonsága és elterjedése; — a hinduk vallása és tudományos műveltsége; — a Budha-hit; — a hinduk irodalma és műveltsége; — a hinduk politikai története; — Tsina (China) és Japan politikai története; — a zsidók vallása és műveltsége; — a zsidók irodalmi műveltsége; — a zsidók tör-

ténete; — Jézus Krisztus; — az egyptiek (egyptomiak) műveltségéhez; — a legrégebb népekről szóló irodalom.

A görög mivelődési állapotok rajzát megnyitják *földirati és történeti előzmények*. Ezekben feltűnő, hogy *Peloponnesus* helyett mindig *Peloponnesus* áll. Azután a jóni, sporádi és cyc-ládi szigetek között említetik *Salamis*, jöllehet ez Attikában volt. *Regina* nevű sziget sem létezett ott, hanem *Rhenea* Delos mellett.

A régi Görögország lakosainak számát 6—8 millióra tevé, azt jegyzi meg, hogy a mai Görögország lakosainak száma csak egy millio. Ez nagy tévedés; mert a legújabb statisztikai kimutatások szerint Görögország lakossága meghaladja a másfél milliót. De helytelen is a mai Görögország lakosainak számát a régi Görögországéival kicsinylőleg összehasonlítani, mert a mai Görögországhoz nem tartozik mint régenten, Epirus, Thessália, Kréta stb.

A görög hitregéről szólván azt állítja szerző, hogy a papokat sorshuzás útján választották. Ezt ilyen általánosságban nem lehet elfogadni; mert a papi teendőkre részint származás, részint választás, részint sorshuzás jogosított. Voltak bizonyos családok, melyek tagjai örökösödési jognál fogva gyakoroltak papi teendőket, melyektől csak teszi fogyatkozás s erkölcselenség miatt tiltattak el.

Hibás az az állítás is, hogy az attikai tanács előbb 400, később 600 tagból állt. Solon alkotmánya szerint 400 tagja volt a tanácsnak. Ezt a számot Klisthenes ötszázra emelte. 307-ben Kr. e. midőn a tíz törzsből 12 lett, a tanács tagjainak száma is 600 volt.

Az attikai népgyűlésről azt mondja, hogy állami bűnök fölött közönségesen cserépszavazattal (ostracismus) ítelt. Ez ismét téves, mert a népgyűlés, néhány kivételes esetet ide nem számítva, soha sem gyakorlott bírói hatóságot. Azután az ostracismushoz nem fogott a népgyűlés állami bűnök megfenyítése végett, — hanem féltékenységből, ha valakiről azt tartotta, hogy veszélyessé válhatnék az alkotmány főnállására. De ekkor is legalább hatezer polgár szavazata volt szükséges annak a kimondására, hogy valaki Attikán kívül tartózkodjék, a nélkül azonban, hogy becsületét s vagyonát elveszítse. Ez tehát semmikép sem volt bírói ítélet által kimondott büntetés.

Az igazságszolgáltatásról azt mondja sz. hogy azt egész Attikában tíz bíróság gyakorolta. Itt ismét tévutra vezeti az olvasót. Athénben volt egy nagy törvényszék, mely 6000 polgárból, mint esküdt bírákból állt. Neve volt Heliaea. E törvényszéknek 10 osztálya volt, melyek mindegyike az alpha-betum 10 első betűinek egyikével jelöltetett meg. S a sorsra volt bízva, hogy melyik osztályban tárgyalassék mindegyik peres ügy. — E nagy törvényszéken kívül azonban bírások voltak választott bírák is, kik kétfélék voltak, a mint t. i. vagy a perlekedő felek, vagy pedig a polgárok összesége által választattak meg; ilyen utóbbi nemű választott bírakat pedig évenként választott a gyűlés és pedig 440-et. — Végre volt még az úgynevezett *negyven bíró* is. Ezek bejárván a községeket, tíz drachmát felül nem haladó ügyekben bírásokodtak. A magasabb értékűeket pedig átadták a választott bírának.

Az sem áll egészen, a mit az areopágról mond, t. i. az úgy a törvényhozás mint az alsóbb bírák fölött mint legfőbb ítélőszék állt s azok ítéleteit megsemmisíthette, ha azokat vagy az államra nézve veszélyeseknek vagy igazságtalanoknak találta.

Itt különbséget kell tenni a korszakokra nézve. Solontól Periklesig az areopág volt az állam legfőbb öre s arra ügyelt, hogy a tanács, a népgyűlés s a tisztviselők a törvények értelmében járjanak el s ezenkívül az areopágot illette a bírásokodás a főbenjáró bűnökben. Perikles alatt megfosztatott az areopag minden politikai hatalomtól, s csak a gyilkosok, gyujtogatók, méregkeverők, sebesítők fölötti bíróságot tartotta meg. 403-ban Kr. u. ismét visszanyerte politikai hatalmának egy részét valamint a közerkölcsiség fölötti felügyeletet is; de az a joga, hogy bíróságok ítéleteit megsemmisíthette volna soha sem volt. Sőt ellenkezőleg, ha az ország valaki ellen vizsgálatot rendelt, a végítéletet mindig a heliaea tartotta fenn magának s azért sokszor történt, hogy a kiket az areopág bűnösöknek talált, azokat a heliaea fölmentette.

Azt sem mondja szabatosan sz. hogy a polemarch 10 alárendelt tábornokkal (strateg) vezette a hadügyeket. A polemarch csak Klisthenes koráig állt a hadügy élén; de a hadvezérség már Solon korában sem illette őt, hanem csak arról gondoskodott, hogy a háborúban elestek gyermekei a közkinestárból neveltessenek. Egyébiránt Klisthenes kora után a pole-

march ugyanazt teljesíté az idegenekre nézve, a mit az archon eponymus a polgárookra nézve. Nem lehet tehát állítani, hogy akár Solon akár Klisthenes korában, akár később a 10 hadvezér a polemarchnak volt alárendelve.

A Függelék 2-ik §-ában (114. l.) azt mondja sz. hogy a görög nemzet hitregéjét Homer és *Herodot* képzelete alkotta meg. Ezt tollhibának szeretem nézni, mert épen Herodot mondja, hogy Homér és *Hesiod* adták a görögöknek az isteneket.

Az *Ilias*ban foglaltatik sz. szerint a trójai fa-ló története is. Ez tévedés; mert erről még semmit sem tud az *Ilias*, valamint Trója bevételéről sem.

Aeschylus fönmaradt drámái között elősorolja az *aetnai nőket* s a két *Prometheust* (a lebilincseltet és a föloldozottat). Ez ismét valótlan; mert az *aetnai nők* és a *föloldozott Prometheus* című drámák elvesztek. Ellenben az *Eumenidákat* nem is említi, jóllehet ez a dráma egészen megmaradt.

Plato munkái szerinte *időszaki rendben* a következők: *Törvények*, *Menon*, *Euthydemus*, *Charmides*, *Lysis*, *Laches*, *Menaenus*, *Euthyphron*, *Apologia*, *Kriton*, *Parmenides*, *Sophista*, *Politikus*, *Theaetetus*, *Állam*, *Timaeus*, *Kritias*, *Philebus*, *Symposion*, *Protagoras*, *Phaedrus-Lysis*, *Ion*, *Hippias*, *Hipparchus*, *Minos*, *Két Alkibiades*, *Gorgias*, *Phaedon*, *Thegaes*, *Erastae*, *Klitophon*, *Levelek*.

Bocsássá meg sz. úr; ez nem időszaki rend, hanem rendetlen összevisszahányás.

Plato irodalmi tevékenységét három korszak szerint kell megkülönböztetni: Az első korszakban Plato még egészen a sokratesi módszert tartja meg s ethikai fogalmak vizsgálatával foglalkozik. E korszakból valók: *Charmides*, *Laches*, *Euthyphron*, *Lysis*, *Protagones*, *Menon*, *Kriton*, *Gorgias*. A második korszakban eszmetanná fejlesztette a sokratesi bölcsészetet. Ekkor írta a *Theaetetust*, *Sophistát*, *Politikust*, *Parmenidest*. A harmadik korszakban az eszmetan alapján írt ethikai és physikai kérdésekről. Ekkor írta *Phaedrust*, *Symposiont*, *Phaedont*, *Philebust*, *Az államot*, *Timaeust*, *A törvényeket*. Ez utóbbi munka Plato hattýúdala volt, melyet 81 éves korában írt.

Égészen kihagyta sz. Plato munkái sorából *Kratylust*. Azután *Phaedrus-Lysis* című munkája nem volt Plato-

nak. Ő *Phaedrus* írta; s ebben elmondja *Phaedrus* Sokratesnek azt a beszédet, melyet *Lysias*tól (nem *Lysistól*) hallott.

*Hippias*nál is meg kellett volna különböztetni a *Nagyobb* és *Kisebb Hippiast*, mert ez két külön munka.

Azt is hibásan írja, hogy *Plato* a *Phaedrus*ban tanította a lélek halhatatlanságát; mert ezt a *Phaedon*ban tette.

A rómaiak történetében nagy anachronismust követ el, midőn a 149-ik lapon így ír: az írók sorát *Livius Andronicus* kezdi meg 240-ben Kr. e. *Nero idejében Seneca* tűnik ki. *Ennius* az idősb *Scipio* hadi tetteit éneklí meg; *Plautus* és *Terentius* az első komédia-költők. Miként történhetett, hogy sz. *Senecát* *Nero* korából mindjárt *Livius Andronicus* után helyezte?

Azt sem írhatom alá, a mit a Függelékben a római történethez (176. l.) következőleg mond: „nem csekély előnyt mutat föl Róma Görögország fölött társadalmi tekintetben is: a spártaiak vadsága legföljebb a királyok korszakában lenne náluk föltalálható; a férj és atya sokkal közelebb áll családjához, mint a legmíveltebb Athénben s a magánházak ajtaja ép úgy nincs tisztességes látogató elől elzárva, a mint nincs eltiltva a római nőnek a göröghöz hasonlóan a társadalom nyílt és tisztességes mulatságaiban részt venni. A görög nő még félig elzárt rabszolga.“

Lássuk előbb az utolsó pontot. E tárgyról már egész könyvtárt írtak a régiség bűvárai. Sokan azt vitatták, a mit sz. mond; mások pedig azt, hogy a görög nő a történelmi korszakban nagy szabadságot élvezett. Az igazság a középben van. Az attikai asszony semmikép sem volt rabszolga. A házon belül korlátlanul kormányzott mindent s ott még a férje is engedelmeskedett neki. A házi úr patriarchalis méltósága Rómában soha sem szűnt meg, ellenben Spártában és Athénben alig található már a történelmi korban. Erről meggyőzhet mindenkit *Xenophon Oekonomikusa*.

Sőt *Demosthenes* beszédéből *Neaera* ellen (110—111. §.) az is kitűnik, hogy az attikai polgárok feleségei, lányai, anyái kérdezték férjeiket: hol voltak? miről ítéltetek? Fölmentetétek ezt vagy amazt? s miért? — Ez semmikép sem szól a mellett, hogy az attikai nők rabszolgák voltak; de a mellett sem, hogy a férj nem állt oly közel családjához mint Rómában.

Hogy az attikai nő nem volt mindig elzárva, az kitetszik ama törvényből, mely azt rendelte, hogy a házból kimenő nőt

legalább egy szolgáló kísérje. S az is kétségtelen, hogy a nők számos ünnepélyen jelen voltak. Csak ilyen alkalommal ismerkedének meg a leányok ifjakkal, kik azután férjeik lettek.

Az összekelés utáni napokban pedig a menyasszony elfogadta a rokonok s barátok látogatását s ajándékait.

S általában minden családi ünnep alkalmával szabadon társalogtak a nők a férfakkal.

A római költészetről szólván, azt mondja sz. (181. l.), hogy a legjelesebb regényíró volt Lucianus. Nagy tévedés; mert Lucianus semmit sem írt latinul, hanem mindent görögül; nincsen tehát helye a római irodalom történetében.

Hasonló hibát követ el, midőn (182—184. l.) Halikarnassi Dionysius, Diodorus Siculus, Josephus Flavius, Dio Cassius, Plutarchus a római történetírók között sorolja elő; holott ezek mind görögül írtak.

A 186—187-ik lapon a római írók között említettr Strabo, Ptolemaeus, Galenus szintén nem írtak latinul, hanem görögül.

A görög és római művészetre vonatkozó munkák között említi Hermannét (Lehrbuch der griechischen Antiquitäten) és Schoemannét (Griechische Alterthümer) holott ezek nem foglalkoznak művészetekkel, hanem állami, vallási s magánrégiségekkel.

Vége a görög és latin szavak írásában sok hiba fordul elő: ilyenek: doligo-cephal e helyett: dolicho-cephal, brachicephal e h. brachy-cephal, plathicephal e h. platy-cephal, Babilonia e h. Babylonia, hierarchia e h. hierarchia, Tespis e h. Thespis, Tukydidés e h. Thukydides, polemarch e h. polemarch, thesmotétek e h. thesmothétek, korynthi e h. korinthei, Messenae e h. Messene, Temistokles e h. Themistokles, Lysander e h. Lysander, Hypponax e h. Hipponax, Thukydides e h. Thukydides, Dyonisos e h. Dionysos, etlnai e h. aetnai, Koëphorok e h. Choëphorok, Tryptolemos e h. Triptolemos, Oedypus e h. Oedipus, Klitaemnestra e h. Klytaemnestra, Krisothemis e h. Chrysothemis, Hippolit e h. Hippolyt, Hysistrata e h. Lysistrata, Prothagoras e h. Protagoras, Polytikos e h. Politikos, Eutidemus e h. Euthydemus, Meuxenos e h. Mene-xenos, Eutyphron e h. Euthyphron, Kryton e h. Kriton, Thathetos e h. Theaetetus, Thimaeos e h. Timaeos, Krytias e h. Kritias, Hyppias e h. Hippias, Hypparchos e h. Hipparchos,

Alkybiades e h. Alkibiades, Theges e h. Theages, aquaeducta e h. aquaeductus, Britannia e h. Britannia, Porphyrius e h. Porphyrius, corpus iuris compositus e h. corpus iuris compositum.

Nem kétlem, hogy itt sajtóhibák is szerepelhetnek; de miután ugyanegy szó többször hibásan fordul elő, bizonyosan a sz. úrnak is van ebben része.

Azért ajánlom hazai íróinknak: „vos exemplaria graeca nocturna versate manu, versate diurna.“

TÉLFY IVÁN.

Laokoon vagy a festészet és költészet határaitól. Írta Lessing G. E. Fordította és bevezette Braun Zsigmond. Budapest, 1877. Franklin-Társulat, 280 l. Ára 50 kr.

A magyar történetírás történelme. Írta Flegler Sándor. — *A magyar történelem kútforrásai.* Írta Sayous Ede. Fordította ifj. Szinnyei József. Budapest, 1877. Franklin-Társulat, 303 l. Ára 60 kr.

Az *Olcso könyvtár* eddig is számos jeles, hazai és külföldi munkával gazdagította irodalmunkat. De eddigelé alig fogadtunk valamely füzetét őszintébb örömmel, mint az előttünk fekvő két számot, melyekre azért, legalább röviden figyelmeztetni kívánjuk a *Budapesti Szemle* olvasóit is.

Lessing *Laokoonja*, az esztétikának ez egyik legszebb és legfontosabb alpműve nem volt eddig magyarra fordítva, s talán e körülménynek tulajdoníthatni, hogy nem ismerték és jelenleg sem ismerik kellőleg. Braun Zs. azért, kit egyetemünk magyar és német irodalom-tanárai buzdítottak átültetésére, valóságos érdemet szerzett ez épen nem könnyű munkával, és annál nagyobbat, minél sikerültebb és dicséretre méltóbb fordítása. A *Laokoon* több tekintetben elavult mű; Lessing, ki leginkább az ókori művészetből indul ki, a mai viszonyokhoz képest oly keveset ismert a görög plastika remekeiből, az újkori művészet terén pedig annyira nem volt tájékozott, hogy ítéletei és következtetései nekünk nem egyszer egyoldalúaknak, téveseknek, hézagosságnak tűnnek föl. De örök becsű e szép munka alapfölgóása, maradandó értékűek a nyomozás módszere, az előadás elevevénye, a stílus bája. A ki Lessing *Laokoonját* nem ismeri, az nemcsak az

aesthetikai tudomány egyik legfontosabb és (saját irodalmunkra is) legbefolyásosabb alapművét nem ismeri, hanem nem ismerkedett meg egy oly művel, melyben a szépnek éppen annyi része van, mint az igaznak, mely tudományos nyomozás eredményeit adja, de egyszersmind a klasszikus szépség igényeit is kielégíti. A fordítás, mely igen hű, de egyszersmind magyaros, híven adja vissza az eredeti mű szellemét. A fordító még avval is fokozta érdemét, hogy a számos idegen (görög, latin stb.) idézetet magyarul adja, mi által a munka érthetőbbé és népszerűbbé válik. Braun a fordításhoz bevezetést is írt, mely a mű eredetét és történeti értékét tárgyalja, egyszersmind annak tartalmát is fejtegeti, ez utóbbit némely fontosabb pontban bírálgatva. Azt hisszük, a fordító nagyobb hálára kötelezi az olvasót, ha a mostani, sem elég világos, sem elég kimerítő bevezetés helyett, a mű maradandó és túlhaladt eredményeit bár szárazabban, de pontosabban és áttekinthetőbben állítja össze. Hasonlókép igen szükséges éppen *Laokoonnál* a munka bővebb tartalomjegyzékének kidolgozása, mert ilyen nélkül nem találhat meg az olvasó semmit és csak belefárad a keresésbe. Reméljük, hogy a könyv, mely igen csinos kiállítású és bámulatosan olcsó, nem sokára elkel, s így alkalmat nyer a fordító, hogy a főntebbi hiányokon segítsen. Kívánjuk, hogy a magyar *Laokoon* minél több olvasót nyerjen; kívánjuk mindenek előtt, hogy hazai közép és felsőbb iskoláinkban lelje legnagyobb és leghálásabb közönségét.

Más szempontból, de nem kevésbé érdekes az *Olcso könyvtár* előttünk fekvő másik füzeté, mely hazai történelmünk forrásaira és földolgozásaira vonatkozó két becses dolgot foglal magában. Flegler Sándor terjedelmes (267 l.) értekezése valósággal nagy hézagot pótol irodalmunkban, mely fölmutathat ugyan kisebb-nagyobb értekezéseket, sőt egy pár alaposabb tanulmányt is egyes történetíróinkról; de mind eddig nélkülözött oly művet, mely tudományos irodalmunk e legterjedelmesebb és legkiválóbb ágának teljes történetét fölkarolná. Flegler, Szalay Lászlónak és nemzetünknek e lelkes barátja, kísértette meg e föladat megoldását — alapos készültséggel, tudományos elfogulatlansággal, de nem a teljes, részben igen nehezen megkeríthető anyag birtokában. Innen van, a mi különben a mű tervénél és mérsékelt terjedelménél nem is

szorúl bővebb magyarázatra, hogy műve itt-ott hézagos, hogy némely munkát nem szerezhette meg, és hogy így a *teljes* anyagot nem tartalmazza. E hiányok pótlása, valamint Flegler a könyvének megjelenése óta kiadott források és készült művek fölvétele nem került volna sok fáradságba. Mégis örülünk, hogy a fordító változtatás nélkül adta e könyvet, mely oly szép egészet alkot, hogy ily utólagos pótlások által csak vesztett volna, és mely jelen alakjában is jeles és szellemes tanulmány.

Flegler a *magyar történelmi tudomány általános fejlődését* vázolja; s így helyesen cselekedett a fordító, midőn ennek kiegészítéseül Sayous Eduárd *Histoire générale des Hongrois* című nagy és szép művéből lefordította a bevezetést, mely a *magyar történelem kútforrásainak áttekintését* adja. Sayous a Magyarország történetére vonatkozó emlékeket négy nagy csoportra osztályozza; ezek: levéltárak és kéziratgyűjtemények; hivatalos iratok, oklevelek gyűjteményei; egykorúak vagy közel egykorúak krónikái, végre hosszabb idővel az események után készült munkák, azaz tulajdonképi történelmi művek az újabb, nagyobb rész a legújabb korból. Minden osztályban megkülönbözteti a magyar, az osztrák-szláv és az idegen származású munkákat, s így könnyen áttekinthető és teljesen tájékoztató képét adja hazai történelmünk kútforrásainak. Hogy hazai történelmi tudományunk történetét egy német, történelmünk kútforrásainak csoportosító jellemzését egy francia tudósnek kellett megírni, — ez némileg jellemző történetíróink munkásságára vonatkozólag. Minden esetre örvendünk, hogy e két föladat legalább megoldatott, habár idegenek által, és hogy munkáikat most saját irodalmunk birtoka gyanánt tekinthetjük.

8/2135

14.6.

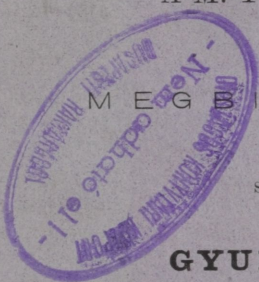
BUDAPESTI SZEMLE

A M. T. AKADÉMIA

MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

27. SZÁM.

1877. MÁJUS—JUNIUS.

BUDAPEST, 1877.

KIADJA RÁTH MÓR.

☞ A BUDAPESTI SZEMLE minden egyes száma 2 fíton megszerezhető.
Előfizetési ára egy évre 12 fírt., félévre 6 fírt.

Ezen folyóirat alulírt kiadó-tulajdonosa tiltakozik a «Budapesti Szemle» egyes cikkeinek előlétes beleegyezése nélkül való utánpomása, vagy fordítása ellen.
Ráth Mór

TARTALOM.

- I. DEMBINSZKI EMLÉKIRATAIRÓL. (VI.) — Demár Jánostól.
II. DÜRER ALBRECHT. — Henszlmann Imrétől.
III. UGOR-MAGYAR-FINN MYTHOLOGIAI TÖREDÉKEK. — Hunfalvy Páltól.
IV. NEHÁNY HÉT CEYLON SZIGETÉN. (III.) — Xántus Jánostól.
V. A TRISTAN-MONDA NÉMETORSZÁGBAN. (IV.) — Heinrich Gusztávtól.
VI. AZ UJ CSALÁD. — Rajz Beöthy Zsolttól.
VII. KÖLTEMÉNYEK: *Margit szigetén*. Gyulai Páltól. — *A démon szerető*. Skót ballada, angolból. Lévy Józseftől. — *A szobor*. Allegoria. Szász Bélától.
VIII. ÉRTESÍTŐ: Kállay Béni: *A szerbek története 1780–1815-ig*. — sz. —
— Keeskeméthy Aurél: *Észak-Amerika 1876-ban*. — Balázs Gábor: *Utazásom Dél-Amerikában*. H. J. — *Nemzeti dalkönyvecske*. — Gáspár Imre: *Babérok*. — *Uj Nemzedék*. —
-

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget az eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de nem az Akadémia, hanem a Ráth Mór kiadványa s a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

Megjelen évenként hatszor, kéthavi kötetekben, 13–14 ívnyi tartalommal. Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 12 frt, félévre 6 frt.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az akadémia palotájába intézendők.

Előfizetéseket minden könyváros elfogad. A reklamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. A *Budapesti Szemle* minden száma 2 frton külön is megszerezhető. Az 1873. 1874. 1875. 1876. évi folyamok egyszerre rendelve 48 frt helyett 30 forintért szerezhetők meg.

A KISFALUDY-TÁRSASÁG PÁRTOLÓI KÖNYVTÁRA.

A Kisfaludy-Társaság nem először fordul ez alkalommal a magyar közönséghez. Negyven éve mult, hogy első alapítóink felszólítást intéztek hozzá: rójja le a kegyelet adóját újabb irodalmunk egyik dicső emléküi uttörőjének, Kisfaludy Károlynak emléke iránt. A felhívás csak kö-emléket kért Kisfaludynak; eredménye kónél maradandóbb emléket állított nevének: a Kisfaludy-Társaságot, mely négy évtized óta törekszik nyelvünk, költészetünk, mívelődésünk ügyének szolgálatában méltónak lenni ahhoz, kinek nevét viseli.

Működésünk köre tulajdonképen: a szépirodalom és széptan, irodalomtörténet és műbírálat. Ujabb irodalmunk ez ágainak számos kiváló terméke van összeköttetésben a Kisfaludy-Társaság nevével, bizonyoságot szolgáltatva mintegy arra, hogy a közönség ujabb és ujabb áldozatainak, melyeket felhívásainkra hozott, a Társaság csak sáfára, még pedig szépirodalmunk ügyében buzgó sáfára volt. Alapítóink igazában a magyar szépirodalom emelésére tették alapítványaikát, pártolóink annak voltak és lesznek pártolói.

A Kisfaludy-Társaság ma is, ez ujabb felhívással, csak annak a kötelességnek akar eleget tenni, melyet a közönség áldozatkészsége, részvéte, figyelme reá rótt s a multból bizalmat enged meríteni a jövő iránt. Tudományos irodalmunk számos ágának: a történelemnek, természettudományoknak, nyelvészetnek az akadémia és szaktársulataink virágzó vállalataiban ma sokkal jelentékenyebb számu pártoló és olvasó közönsége van, mint szépirodalmunknak. *Nemesebb költői és komolyabb széptani s irodalomtörténeti munkák a viszonyok súlya alatt vagy épen nem, vagy csak nagy nehezen találhatnak kiadóra; hatásuk, jelentőségök vesztett; jövőjük kétséges.* Oly tapasztalat ez, mely a legkomolyabb megfontolásra méltó, kétszeresen nálunk, kiknek nemzeti élete költészetünkkel eleitől fogva a legszorosabb kapcsolatban állott. Mélyen érzi ezt a Kisfaludy-Társaság is, melynek már nevével örökölnie kellett uttörőinktől a hagyományos hitet, hogy a kitarítás végre is győzelmet arat az elleneséges körülményeken. Nem akarja elhárítani magáról most sem a kötelességet, hogy szépirodalmunk érdekében megtegyen minden, buzgóságától és anyagi erejétől telhető áldozatot. *Az alulírott bizottság által a jelen, új felhívással fordul a közönséghez, régi érdeklődését, részvétét, figyelmét kérve a magyar szépirodalom iránt, melynek jelesebb termékeit ezentúl nagyobb számmal óhajtja közrebocsátani.*

Ráth Mór kiadása.

A Kisfaludy-Társaság eddigi pártolói immár teljesen ki levén elégitve, s pártolói illetményeinek régi sorozata tökéletesen befejezve, könyvkiadásainak új sorozatát indítja meg «Pártoló tagok könyvtára» czímmel. Ezzel új vállalatot kezd nagyobb terjedelemben, fényesebb kiállítással és olcsó áron a hazai külföldi irodalom gondosan válogatott termékeiből. Az új vállalat, melynek vezetését az *alulírott bizottság*, kiadását pedig *Ráth Mór* ur vállalta magára, tartalmazni fog: három negyedrészen költői műveket és regényeket, egy negyedrészen pedig széptani és irodalomtörténeti dolgozatokat. *A vállalat évenként 80—90 ívnyi terjedelemben 4 díszesen kiállított kötetet nyújt, melyet pártolóink, kiknek aláírása mindig csak egy-egy évre kötelező, kötetlenül 6. díszkötésben pedig 8 frtért szerezhetnek meg.* A kiadó legalább évnegyedenként egy kötetet bocsát közre; több kötetből álló művek egyszerre fognak megjelenni. Az első évi folyam következő négy munkából fog állani:

KEMÉNY ZSIGMONDTól: Férj és nő, regény.

GYULAI PÁLTól: Dramaturgiai tanulmányok.

SZÁSZ KÁROLYTól: Salamon, az akadémia által Nádasdy-díjjal koszorúzott éposz.

MAGDONALDTól: Elginbrod Dávid, angol regény, fordítja gróf Leiningen Ármin.

Ezek után egész bizalommal fordulunk a közönséghez azzal a kéressel, hogy minél nagyobb számmal lépjen a Kisfaludy-Társaság pártoló tagjai sorába. Az *alulírott bizottság* igyekezni fog az új vállalatban a lehető legjobb olvasmányokat adni; *Ráth Mór* kiadói neve pedig biztositékot nyújt a pontos és lelkiismeretes szállítás mellett az iránt is, hogy az eddigieknél nagyobb alakban megjelenendő kiadványaink *kiállítási dísz tekintetében haladást fognak jelzeni a magyar könyvpiácson.*

==== A megrendelések **Ráth Mór** könyvkiadó-hivatalába *Budapesten a Haas palotába* kéretnek beküldetni.

A Kisfaludy-Társaság könyvkiadó bizottsága:

Mailáth György elnök

Arany László

Gf Károlyi Tibor

Szontagh Pál

Böthy Zsolt

B. Kemény János

Vadnai Károly

Csengery Antal

Lukács Móricz

Wahrmann Mór

Greguss Ágost

Szász Károly

Zichy Antal

Gyulai Pál

Gf Szécsen Antal

Nemzeti szemle

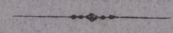
BUDAPESTI SZEMLE

A M. T. AKADÉMIA

M E G B I Z Á S Á B Ó

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

28. SZÁM.

1877. JULIUS—AUGUSZTUS.

BUDAPEST, 1877.

KIADJA RÁTH MÓR.

☞ A BUDAPESTI SZEMLE minden egyes száma 2 firton megszerezhető.
Előfizetési ára egy évre 12 frt., félévre 6 frt.

Ezen folyóirat alulírt kiadó-tulajdonosa tiltakozik a «Budapesti Szemle» egyes cikkeinek előteges beleegyezése nélkül való utánnnyomása, vagy fordítása ellen.

Ráth Mór

T A R T A L O M.

- I. A FÉLIGMULT TÖRTÉNETÉHEZ. — Pulszky Ágosttól.
  - II. NEHÁNY HÉT CEYLON SZIGETÉN. (IV.) Xántus Jánostól.
  - III. A SZÁZADOK LEGENDÁJÁNAK UJ FOLYAMA. — Szász Károlytól.
  - IV. A SPEKULÁTIÓRÓL. — Láng Lajostól.
  - V. TÖRTÉNELMI TANULMÁNYOK. (II.) Gróf Szécsen Antaltól.
  - VI. ZENÉSZETI SZEMLE. — Erdy Lajostól.
  - VII. DANTE: A POKOL ÖTÖDIK ÉNEKE. — Szász Károlytól.
  - VIII. LESSING FAUSTJA. — Heinrich Gusztávtól.
  - IX. ÉRTESITŐ: Pauler Gyula: *Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése 1664—1671.* —sz.— Szathmári Károly: *Az emberi művelődés története.* Tély Ivántól. — Lessing: *Laokoon* ford. Braun Zs. — Flegler: *A magyar történetírás történelme.* Ford. ifj. Szinyey József.
-

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget az eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szakudomány és mívelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbizásából és támogatásával jelen ugyan meg, de nem az Akadémia, hanem a Ráth Mór kiadványa s a czikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

Megjelen évenként hatszor, kéthavi kötetekben, 13—14 ívnyi tartalommal. Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 12 frt, félévre 6 frt.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az akadémia palotájába intézendők.

Előfizetéseket minden könyváros elfogad. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. A *Budapesti Szemle* minden száma 2 frton külön is megszerezhető. Az 1873. 1874. 1875. 1876. évi folyamok egyszerre rendelve 48 frt helyett 30 forintért szerezhetők meg.

RÁTH MÓR kiadásai:

- Magyarország új közigazgatási beosztása.** 1876. XX. XXXIII., 1877. I. II. III. IV. t.-cikkek. Nyolezadr. n.-betűs kiadás 40 kr., zsebk. kiadás 40 kr.
- Az új uzoratorvény.** 1877. VIII. T. cz. az 1848. XXXI. t.-cikkek. Nyolezadr. nagyb. kiadás 15 kr., zsebk. kiadás 15 kr.
- Az új váltótörvény.** 1876. XXVII. tez. nagybetűs kiadás 40 kr. *A váltó-eljárással* 80 kr., kötve 1 frt 20 kr., zsebk. kiadás 40 kr. *A váltó-eljárással* 80 kr., kötve 1 frt 10 kr.
- Az új váltótörvény életbeléptetésére vonatkozó miniszteri szabályrendelet.** *A váltó-eljárás.* 8-rét nagyb. kiadás 40 kr., zsebk. 40 kr.
- Az új kereskedelmi törvény.** Nyolezadrét, egyetlen nagyb. kiadás 1 frt., kötve 1 frt 60 kr. *Az életbeléptetésére vonatkozó szabályrendeletekkel* 1 frt 40 kr., kötve 2 frt., zsebk. kiadás 80 kr., kötve 1 frt 40 kr. *A szabályrendeletekkel* 1 frt 20 kr., kötve 1 frt 80 kr.
- A kereskedelmi törvény életbeléptetésére vonatkozó miniszteri szabályrendelet.** Nagybetűs kiadás 40 kr., zsebk. kiadás 40 kr.
- A községi törvény módosítása.** 1876. V. tez. Nagyb. 8-rét kiadás 20 kr., zsebk. kiadás 20 kr.
- Az új közigazgatási törvények.** *A közigazgatási bizottságokról. A fegyelmi eljárásról.* (1876. VI., VII. tez.) Nagyb. kiadás 40 kr., zsebk. 40 kr.
- Uj törvény a cseléd és gazda közötti viszonyról, a gazdasági munkásokról és napszamosokról.** (1876. XIII. tez.) Nagyb. kiadás 20 kr., zsebk. kiadás 20 kr.
- Uj törvény a közegészségügy rendezéséről.** 1876. XIV. tez. 40 kr.
- Függelék a közegészségügyi törvényhez.** Az összes belügyminiszteri szabályrendeletek és utasítások. 40 kr.
- Uj törvény a közadók kezeléséről.** 1876. XV. tez. 40 kr.
- Függelék az 1876. közadó kezelési törvényhez.** Pénzügyminiszteri szabályrendeletek. *Utasítások a m. k. adófelügyelői intézmény hivatása és hatásköre és a törvény végrehajtása iránt.* 2 füzet 80 kr.
- Szabályrendelet a készpénzben fizetendő bélyeg, díj- és illetéktartozások nyilvántartása, beszedése és behajtása körül követendő eljárás iránt.** Körrendelet a k. illeték kiszabási hivatalok kezelésének módosítása és működési körének tágítása tárgyában. 40 kr.
- Uj törvény a végrendeletek, öröklési szerződések és halálesetre szóló ajándékozások alaki kellékeiről.** 1876. XVI. tez. 8-rét kiadás 20 kr., zsebk. kiadás 25 kr.
- Uj törvény a népiskolai hatóságokról.** 1876. XXVIII. tez. 20 kr.
- Függelék a népiskolai törvényekhez.** *A vallás és közoktatási miniszterium utasításai a polgári községek, a polgári községi iskolaszékek, az állami népoktatási tanintézetek gondnoksága számára.* 60 kr.
- 1868. XXXVIII. t.-cz. A népiskolai közoktatás tárgyában.** 20 kr.
- Az 1875. évi összes új adótörvények.** XIX. tez. *A sör- szesz- és cukor-adóról.* XX. tez., *a vasuti és gőzhajózási szállítás megadóztatásáról.* XXI. tez., *a vadászatnak és vadászati fegyvereknek megadóztatásáról.* XXII. tez., *a tőke-kamat- és járadék-adóról.* XXIII. tez., *a ház-adóról.* XXIV. tez., *a vállalatok és egyletek adójáról.* XXV. tez., *a bélyeg-illetékek- és díjak tárgyában.* XXVI. tez., *a cselédtartásért, tekeasztalok-ért, játék-helyiségért, kocsi- és lótartásért fizetendő adóról.* XXVII. tez., *a bánya-adóról.* XXVIII. tez., *a bor- és hús-fogyasztási adóról.* XXIX. tez., *a keresetadóról.* XXX. tez., *a határőrezredek területén fekvő erdők megadóztatásáról.* Nagybetűs kiadás. Ara 60 kr., zsebk. kiadás ára 50 kr.
- Az 1875. évi új adótörvények.** 2-ik füzet. XLVII. t. cz., *az általános jövedelmi pótdadóról és az 1875. XXIX. tez. némely rendeletének módosításáról.* XLVIII. tez., *a földadóról szóló törvényezésk, a jövedelem-adóról és a személyes kereseti adóról, a cukoradóról, a bor- és hús-fogyasztási adóról és a dohányjövédékről.* L. tez. *a sőjövédékről.* Nagybetűs kiadás 30 kr., zsebk. kiadás 30 kr.

Éjszak-Amerika 1876-ban.

Irta Ketskeméthy Aurel.

Diszes nagy 8-ad rét.

Ára 3 frt 60 krajczár.

T a r t a l o m:

I. RÉSZ. Kaland az Océánon.

II. RÉSZ. Körút Éjszak-Amerikában. Személyes benyomások és úti képek.

1. New-York. Első benyomások. Tények kritika nélkül.
2. Philadelphia május végén.
3. Kirándulás Philadelphiából a Susquehanna hidjáig. Baltimoreba. Washington.
4. Washington síremléke Mount-Veronban. Ut Cincinnatyba. Cincinnaty városa. Átmenet ó Amerikából az újba.
5. Saint-Louis. A város, az élet. Az óriás hid. Óriási hajó az óriási Mississippin. Vidéki város. Amerikai életmód
6. Amerikai vasutak. Waggonok. Pullman Sleeping-Car. Demokrata egyenlőség. Kényelem és kényelmetlenség a Sleeping-Carban. Porterek és conductorok. Vasutak egyszerű organisiója. A málha. Eletveszély a vasutakon.
7. Ut a távol nyugatra. Geographiai tájékozás. A Missouri völgye. Amerika éléskamarája. A cultura pusztításai s alkotásai. Városok keletkezése. Átmenet a nagy amerikai pusztaságra, s a Pacific-vasútra.
8. Denver. A szélsőségek érintkezése. Amerika általános jellege. — Hogyan keletkeznek nyugati Amerika városai?
9. Denverből Cheyennebe. Folytatása a pusztának. Rémképek. A személy- és vagyonbiztonság a farwesten. A puszták állatvilága. Buffalo és a vadászat.
10. A Pacific-vasút keletkezése, financirozása, s építészete. Az út és vidék nevezetességei Omahától végig
11. California, az aranyország.
12. Az aranyváros (San-Francisco).
13. Kirándulás a Vulkánok közé, a Geyzers-forrásokhoz. Hogy érti az amerikai a természet élvezetét? Erdei posta. Telepek az ős erdőben. White Sulphur Spring.
14. A Mormonok közt. I. Salt-Lake City, a mormon vallás.
15. A Mormonok közt. II. A mormon társadalmi szervezet, a mormonismus jövője.
16. Omahától Chicagoig. Chicago városa, fekvése, közigazgatása, pénzügyi állapotai. Niagara zuhatagához. Innen Philadelphiáig a világ legmiveltebb vidékei egyikén át.
17. Philadelphia julius közepén.
18. New-York augusztus 1-én.
19. Kirándulás az elegans fürdőhelyekre, New-Portba, Saratogába.

III. RÉSZ. Közgazdászati, politikai s társadalmi állapotok.

- I. Fejezet: A philadelphiai világtárlat, s a közgazdasági viszonyok.
- II. Fejezet: Az alkotmány, állam-szervezet; az államok és a szövetség törvényhozása, végrehajtó hatalma; az elnök, a törvénykezés.
- III. Fejezet: A presidens választása. Az általános szavazat működése.
- IV. Fejezet: Corruptio Amerikában. Gazdagok monopoliuma anyagi téren. A «mob» hatalma politikai téren.
- V. Fejezet: Állam és egyház, iskola, házasság; secták.
- VI. Fejezet: A nőkről.
- VII. Fejezet: Nevelés, társas miveltetés, egyenlőség, a művészetek.
- VIII. Fejezet: Amerikai életmód, háztartás, eselések, temperance.
- IX. Fejezet: Az indián, a néger és a chinai kérdés.
- X. Fejezet: Bezáró elmélkedés. Irodalom: